

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

І. П. Сергєєв

**ДЕРЖАВНІ УСТАНОВИ ДАВНІХ РИМЛЯН: ПІЗНЯ
РЕСПУБЛІКА І РАННЯ ІМПЕРІЯ**

Матеріали до спецкурсу

Харків – 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	
НАРОДНІ ЗБОРИ.....	
СЕНАТ	
МАГІСТРАТИ	
ПРИНЦЕПС І ІМПЕРАТОРСЬКА БЮРОКРАТІЯ	
УПРАВЛІННЯ ПРОВІНЦІЯМИ, ЄГИПТОМ І ІТАЛІЄЮ	
ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ В МІСЬКИХ ТА СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДАХ	
ВИСНОВОК	
СЛОВНИК ЛАТИНСЬКИХ ТЕРМІНІВ І ВИСЛОВІВ	
БІБЛІОГРАФІЯ	
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	

ПЕРЕДМОВА

Одним із спеціальних курсів, які читаються для студентів, що спеціалізуються по кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, є курс «Еволюція державного ладу Римської імперії в I–III ст. н. е.». Вміщені в цьому виданні матеріали – не курс лекцій даного спецкурсу, а саме матеріали. Звичайно ж, у відведений навчальним планом час з потрібною повнотою висвітлити основні питання теми ніяк неможливо (тим більше, що на початку спецкурсу потрібно виділити час для висвітлення питань про його предмет, мету і завдання, хоча б коротко охарактеризувати джерела та історіографію з проблеми). Тому лектору доводиться або зупинятися лише на деяких з них, а решту пропонувати студентам для самостійного вивчення з рекомендацією переліку джерел і певного кола досліджень сучасних антикознавців, або ж розкривати всі аспекти проблеми досить поверхово. Ясно, що обидва варіанти виходу з ситуації не можуть бути визнані прийнятними, але в наявних умовах на якомусь із них доводиться зупинятися. У такій ситуації важливою підмогою для студентів, які хочуть поглибити свої знання з освітлених в лекціях питань і з тих аспектів проблеми, які в лекціях не були висвітлені, будуть дані матеріали.

На наш погляд, проблема, якій присвячений спецкурс, представляє великий науковий інтерес. Окремі її аспекти ставали предметом дослідження цілого ряду фахівців в області історії Римської імперії, знайшли яскраве відображення в працях античних авторів і хотілося б, щоб запропоновані матеріали не тільки містили інформацію з предмету спецкурсу, а й підштовхнули б читача до знайомства з джерелами цієї інформації.

Безсумнівно, при знайомстві з поміщеним нижче текстом, відразу ж впадає в око відхилення від заявлених в назві спецкурсу хронологічних рамок. Однак укладач пішов на це

цілком свідомо: щоб простежити еволюцію римських державних установ протягом I–III ст. н. е., важливо спочатку показати, що собою являли дані установи до початку розглянутого періоду, і, хоча б коротко, викласти їхню «історичну долю» від виникнення до початку епохи Принципату. Однак у наслідок виходить, що в посібнику йдеться не тільки про епоху Принципату, а й про часи пізньої Республіки. Це і призвело до того, що сама назва посібника не збігається з темою спецкурсу.

В принципі, характеристика державних установ давніх римлян в розглянутий нами період часу може бути зроблена в двох «розрізах». Один з них – «вертикальний», при якому можна показувати еволюцію окремих державних установ або інститутів римлян відповідно до того, до якого відомства (органи законодавчої, виконавчої, судової, фінансово-податкової, військової влади) вони належали. Другий варіант – «горизонтальний», який, на наш погляд, дозволяє поділяти ці установи за «рівнями»: центральні установи, що відали різними питаннями управління в масштабах всієї римської держави (коміції, сенат, магістратури, імператорська влада), органи управління великими частинами території римських володінь (адміністрація провінцій, Єгипту та Італії), органи самоврядування в міських та сільських громадах. В даній публікації ми обрали другий із зазначених варіантів.

В основному тексті посібника викладається інформація, що має безпосереднє відношення до характеристики відповідної установи римлян, в примітки поміщені ті матеріали, які доповнюють і ілюструють положення, вміщені в основний текст.

Звичайно ж, при висвітленні окремих питань курсу ми максимально прагнули не тільки залучати відомості історичних джерел, а й використовувати результати досліджень сучасних істориків. Однак, щоб не перевантажувати читача інформацією історіографічного характеру, ми визнали можливим не посилатися на праці закордонних колег і співвітчизників,

вважаючи це дозволим у виданнях навчально-методичного характеру.

НАРОДНІ ЗБОРИ

Носієм верховної влади в Римі вважався **народ** (колектив римських громадян) – *Populus Romanus Quirites*. Тільки народ був дійсним сувереном, всі утворювані в співтоваристві владні органи або посадові особи мали повноваження в силу тим чи іншим способом переданих їм римським народом прав і в межах цих прав. Цей принцип став основою політичного ладу Римської республіки. Сенс організації влади в своїй державі римляни бачили в забезпеченні громадянських прав і гарантії особливих, привілейованих свобод повноправного жителя поліса. Сам термін «республіка» (*res publica* – спільна справа), яким характеризують державно-політичну організацію Риму кінця VI–I ст. до н. е., означав майно, що перебуває у всенародному користуванні; отже, римська держава була інститутом, який використовувався общиною римських громадян (*civitas Romana*).

Народу належала законодавча влада. Закон у римлян – те, що наказує і постановляє народ (*lex est quod populus iubet atque constituit*) (Gai. Inst. I. 3). При цьому вищим законом визнавалося благо народу (*salus populi suprema lex*) (Cic. de Legg. III. 9). Будь-які зміни в діючому законодавстві або в повсякденному житті могли бути зроблені тільки за участю народу.

Народ був також носієм державної величі (*maiestas*). «*Maiestas*, – писав М. Туллій Цицерон (de Orat. XXX, 105), – *est quaedam magnitudo Populi Romani*». Від імені колективу громадян *maiestas* делегувалася на певний термін вищим магістратам. Тому *maiestas* володів і будь-який римський магістрат з імперієм, в ньому персоніфікувалося *maiestas* римського народу доти, поки він володів імперієм¹.

Суверенний римський народ не залишався завжди одним і тим же. До царя Сервія Туллія *populus* в Римі складався тільки з патриціїв, а плебс і клієнти не були його частиною. З часу реформ Сервія Туллія термін *populus* став позначати патриціїв і плебеїв разом. Приналежність до римського народу позначала певний правовий статус, пов'язаний з правом діяльності в сфері управління державою².

Суб'єктом державного життя і публічного права в римській юридичній традиції вважався носій спеціальної якості, утвореної поєднанням цілої сукупності вимог, повноправний римський громадянин – *civis optimo iure*.

У період пізньої Республіки римський **громадянин мав наступні права:**

1) в суспільному житті: а) *ius suffragii*, право участі в зборах державного значення під керівництвом магістратів, право голосу в цих зборах; б) *ius honorum*, право займати виборні державні посади; в) *ius provocacionis*, право апелювати до народу проти вироків влади до смерті, тілесного покарання і великого штрафу; право оскарження рішень посадових осіб в народних зборах – або безпосередньо, або через трибунат; д) право звільнення від всіх покарань, що ганьблять честь: покарання різками, батогами і розп'яттям на хресті; е) *ius militiae*, право служити в армії;

2) в приватному житті: а) *ius conubii* – право вступати в повноцінний, визнаний законом шлюб; б) *ius commercii* – право брати участь в комерційному обороті, виступати суб'єктом речових та зобов'язальних прав, вступати в різні передбачені угоди; в) *testamenti factio* – володіння заповідальною здатністю, тобто право розпоряджатися своїм майном і право отримувати за заповітом; д) *legis actio* – право подавати законні позови і відповідно користуватися передбаченими правом формами охорони своїх інтересів.

Належність до римського громадянства означала для суб'єкта і обтяження публічними обов'язками.

До публічних обов'язків належали: військово-міліцейська служба; обов'язок підлягати цензу, тобто обчисленню майна і доходів; сплата особливого податку – трибуту, що збирався по надзвичайній державній потребі; володіння і корисне користування землями підкорених народів.

З 60 років громадянин міг бути звільнений від особистих повинностей; звільняло від повинностей також виконання обов'язків посадової особи і деяких жрецьких функцій.

На загальну правоздатність осіб в сфері приватного права впливала також належність до тієї або іншої категорії громадянства, встановленої публічним правом. В цьому відношенні поряд з повноцінними римськими громадянами виділялися дві спеціалізовані категорії: латини і переґріни.

Право громадянства набувалось народженням від римських громадян, що перебувають у законному шлюбі (*matrimonium iustum*), усиновленням римським громадянином, відпущенням на волю і пожалуванням.

Син римського громадянина набував права римського громадянства з моменту народження. Вільні жителі Римської держави, що не володіли правами римських громадян з народження, отримували ці права при відставці після 25 років служби в допоміжних військах або 26 років служби у флоті, в момент запису в легіон, у зв'язку з відбуванням магістратури в рідному місті. Відпущенники ставали повноправними римськими громадянами, відслуживши певний термін в місті Римі в складі когорт пожежників.

Дарування прав римського громадянства спочатку було прерогативою римських царів, згодом – центуріатних коміцій, а потім трибутних коміцій, але в деяких випадках його могли надати і римські полководці. У період принципату імператори дарували права римських громадян жителям громад і міст. Імператор Каракалла поширив право римського громадянства на всіх вільних людей, що мешкали в Римській імперії.

Тим, хто видавав себе за римських громадян без законних на те підстав, відрубували голову на Есквілінському полі (*Suet. Div. Claud. XXV. 3*).

Статусу римського громадянина слід було відповідати, тобто дотримуватися деяких вимог цивільного права і морально-суспільного порядку. У разі «невідповідності» можливим було відторгнення від особи – назавжди або тимчасово – цих прав, позбавлення громадянства.

Римське громадянство втрачалось внаслідок: 1) кримінальних покарань особливого роду (засудження на смертну кару, вигнання, вирок до тілесних покарань, до продажу в рабство); причому, як правило, в таких ситуаціях не могло слідувати відновлення згодом прав громадянства; 2) політичного переслідування, що знайшло вираз в особливому законному засудженні особи; 3) попадання в полон до супротивника під час війни, переходу на бік ворогів римського народу.

Тимчасова втрата прав громадянства могла наступати унаслідок законного арешту, здійсненого за постановою посадової особи або кримінального суду, а також вигнання на термін за межі Риму (взагалі за межі Італії і т. ін.); як правило, таку втрату прав громадянства супроводжувало також позбавлення майнових прав³.

До періоду пізньої Республіки **римські громадяни мали два, а часто і три імені:** *praenomen* – особисте ім'я, *nomen* – родове ім'я, *cognomen* – прізвище. Особисте ім'я давали новонародженому батьки, часто – те саме, що мав батько або дід дитини⁴. Родове ім'я зазвичай закінчувалося на *-ius* (наприклад, *Fabius*, *Cominius*), теоретично воно означало, що всі його носії мали спільного предка. Оскільки одне і те ж родове ім'я носили багато людей, для того, щоб виділяти окремих з них, їм присвоювалися прізвиська. Часто ці прізвиська передавалися з покоління в покоління, особливо в знатних родинах.

Свою волю римський народ висловлював за допомогою обговорення питань громадського або приватного життя на зборах. У римлян існувало три **типи таких зборів:** сходки (*contiones*), консиліуми (*concilia*), коміції (*comitia*).

Contio – сходка, збори римських громадян, на які громадяни збиралися довільно, не об'єднуючись в групи за будь-якою ознакою (курії, центурії, триби і т. ін.). Цей інститут не був обов'язковим елементом політичного механізму римлян, але мав значення для агітації, інформації та т. ін. Збирати народ на сходки мали право тільки магістрати (*D. N. XII, 1*). На

сходках заслуховувалися повідомлення магістратів, народ радився між собою з приводу питань, які треба було вирішувати на зборах вищого рівня, але голосування з цих питань не відбувалося (Gell. N. A. XIII. 16. 3: *contionem habere est verba facere ad populum sine ulla rogatione*)⁵.

Concilium – збори не всіх римських громадян, а тільки частини їх (наприклад, плебеїв – *concilium plebis*) або збори у інших народів (всього народу або його представників). Плебеїв скликали на консилиуми обрані плебсом посадові особи. На відміну від сходок, на консилиумах не тільки відбувалося обговорення питань, але й шляхом голосування приймалися рішення з них (таким чином, плебейські збори були виборним і законодавчим органом).

Слово **comitia** (коміції) складається з *cum* або *con* («с», «зі») і *ire* («йти»); отже, коміцій (*comitium*) – це місце зборів, а коміції (*comitia*) – самі збори або народ, що зібрався. Коміції у римлян – це зібрання всіх римських громадян, тобто всього *populus Romanus*, які скликалися виборними посадовими особами (магістратами) з метою поставити будь-яке питання на їх голосування, з'ясувати ставлення народу до пропонованих народом варіантів вирішення цього питання (латиною це називалося *rogatio*). Коміції не мали права ініціювати будь-який захід, вносити поправки або обговорювати переваги і недоліки поданих їм пропозицій. Все, що вони могли, – це прийняти або відкинути поданий їм захід.

У період пізньої Республіки у римлян існувало три **види коміцій**: куріатні (*comitia curiata*), центуріатні (*comitia centuriata*) і трибутні (*comitia tributa*). За визначенням Авла Гелія (Gell. N. A. XV. 27. 5), «якщо голосування в коміціях проводиться на підставі спорідненості, вони називаються куріатними, якщо на підставі цензу і віку – центуріатними, якщо на підставі місця проживання – трибутними (*cum ex generibus hominum suffragium feratur curiata comitia esse, cum ex censu et aetate centuriata, cum ex regionibus et locis tributa*)»⁶.

Найдавнішим видом коміцій у римлян були **куріатні збори**, тобто збори, в яких громадяни голосували за куріями⁷.

У царській період народ на куріатних коміціях обирав царів. Можна припустити, що санкції народних зборів потребували всі нові закони, що зачіпали правовий лад суспільства. Законодавчі пропозиції вносив в курії цар або сенат. Ці коміції ухвалювали рішення по апеляційним справам, і в цьому відношенні вони являли собою вищий суд. Цар Тулл Гостілій передав народу право прийняття остаточного рішення про життя римських громадян (*iudicia de capite civis Romani*) (Liv. I. 26; VIII. 33; D. N. III, 22). Ймовірно, на зборах же вирішувалися і найважливіші питання поточної внутрішньої і зовнішньої політики – про оголошення війни, про укладення миру. Курії вислуховували акти, пропоновані царями щодо союзів з іншими племенами⁸. Надіслати або не передати те чи інше питання на рішення народних зборів залежало цілком від волі царя.

При прийнятті рішень з питань, що розглядалися на куріатних коміціях, голоси подавалися по куріях. Кожна курія мала один колективний голос, але всередині курії кожен громадянин, що належав до неї, мав незалежний голос, і більшість членів курії визначало рішення курії в цілому (Liv. I. 43; D. N. II, 14; IV, 20, V, 6). А оскільки курій було тридцять, більшість мало становити 16 курій. Як вирішувалося питання в разі, якщо 15 курій голосували за, а 15 проти, – неясно. Мабуть, курія, що голосувала першою і називалася *principium*, визначалася жеребом (Liv. IX. 38).

Куріатні коміції і після створення центуріатних коміцій, мабуть, володіли значною владою в деяких областях управління; так, повідомляється, що рішення про скасування царської влади і заснування республіки було прийнято куріями (D. N. IV, 75); також вони вирішували питання про майно останнього царя (D. N. V, 6) і про нагороди особам, які повідомили інформацію про змову (D. N. V, 57). Політичне значення курій знижувалося в міру того, як зростало політичне значення плебеїв і потім нобілітету.

Після заснування у римлян інших видів коміцій магістрат, обраний на інших

народних зборах, повинен був отримати ще від *comitia curiata* імперій (за допомогою *lex curiata de imperio*). Ця функція в очах Цицерона була вже майже єдиною функцією *comitia curiata*.

В кінці Республіки значення цього виду коміцій настільки впало, що замість усього народу в їх діяльності брали участь тільки 30 лікторів, як представники кожної курії, і 3 авгурів.

Після падіння Республіки в джерелах немає згадок про *lex curiata de imperio*. Ймовірно, тепер куріатні коміції займалися тільки питаннями, що стосувалися сімейних справ римлян. У цій сфері в їх компетенції було вирішення питань про те, щоб хто-небудь отримував батьківську владу (*patria potestas*) над іншим (*argogatio*), про прийняття окремих сімей в спілку патриціанських родів (*cooptatio*), про виключення зі спілки курій, про перехід патриція до складу плебеїв (*transitio ad plebem*).

Найважливішим видом народних зборів у римлян були **центуріатні коміції** (*comitia centuriata*), названі так по центуріям, на які цар Сервій Туллій розділив всіх римських громадян – патриців і плебеїв.

Правом участі в центуріатних коміціях володіли самостійні громадяни Риму, що пройшли цензову реєстрацію і були приписані до однієї з політичних центурій.

Спочатку ценз обчислювався на підставі тільки володіння нерухомістю і вільного походження, потім в центурії були допущені відпущенники (кінець IV ст. до н. е.). З III ст. до н. е. ценз обчислювався вже і на підставі рухомого майна, в центурії були тепер розписані не лише землевласники, а й ремісники, торговці і т. ін. Отже, всі римські громадяни, як патриції, так і плебеї, які володіли певною власністю, отримали право брати участь і голосувати в центуріатних коміціях.

Народ в цілому розглядався як армія і, отже, був розділений на дві частини: кіннота (*equites*) і піхота (*pedites*). Піхота поділялася на п'ять класів або, як пише Діонісій (VI, 59), на шість класів, бо він вважає шостим класом всю сукупність людей, чиє майно не досягає цензу п'ятого класу. Від класу, до якого належав громадянин, залежало те, який рід служби він повинен нести в армії і з яким озброєнням він повинен служити. Для голосування в коміціях кожен клас було поділено на центурії (*centuriae*, сотні), половина з яких складалася зі старших (чоловіків віком 45–60 років, резерву), а друга половина – з молодших (чоловіків віком 17–45 років, придатних для військової служби). Кожна центурія володіла одним голосом, так що клас мав стільки голосів, скільки в ньому було центурій. Сервій Туллій розділив всю сукупність римських громадян на 194 (за Лівієм) або 193 (за Діонісієм (VI, 59)) центурії⁹.

Є підстави вважати, що центурія «першого» класу могла бути менше ста людей, в той час як центурії нижчого розряду налічували значно більше.

При голосуванні кожна центурія володіла одним голосом. Вісімнадцять центурій вершників голосували перед старшими центуріями першого класу. Порядок голосування було визначено так, що якщо 18 центурій вершників і 80 центурій першого класу приймали пропозицію, то питання відразу ставало вирішеним, і не було необхідності в голосуванні інших класів (Liv. I. 43; X. 17; D. N. IV, 20).

Сервієва конституція залишалася незмінною до того часу, поки в республіці не відбувалося великих змін; але коли плебеїв почали визнавати важливим і необхідним елементом римської держави, стало вже незручно зберігати настільки величезну перевагу вершників і першого класу в центуріатних коміціях, і виникла необхідність надати більше влади і впливу демократичним елементам, сила яких все продовжувала зростати. Зміна відбулася, хоча ніхто з античних авторів не повідомляє ні про час її проведення, ні про те, в чому вона полягала. Деякі сучасні автори відносять реформу до цензури Г. Фламінія в 220 р. до н. е., інші датують зміну цензурою Кв. Фабія і П. Деція в 304 р. до н. е.

Найбільш правдоподібно з численних думок, висунутих з питання про те, яким способом було здійснено об'єднання двох видів коміцій: громадян кожної триби (яких до

цього часу було 35) розділили на п'ять майнових класів, кожен з яких складався зі старших і молодших, класи мають тепер однакову кількість центурій, по 70, – від кожної триби по 2 центурії: одна *centuria iuniorum*, інша – *seniorum*. Внаслідок цього загальна кількість центурій, що утворювали *comitia centuriata*, зросла до 373: 350 центурій від 5 класів + 18 центурій вершників + 2 центурії військових майстрів, 2 центурії музикантів і 1 додаткова центурія для пролетарів (з майном нижче 12,500 асів).

Вершники також були розділені на триби і центурії і, мабуть, голосували разом з першим класом і фактично включалися в нього, так що їх навіть називали центуріями першого класу.

У 88 р. до н. е. Сулла повернувся до Сервієвої організації центуріатних коміцій, але незабаром ця реформа була скасована (App. В. С. I. 59).

Центуріатні коміції мали такі повноваження.

По-перше, в них проходили вибори найважливіших магістратів: консулів (в цьому випадку коміції називалися консульськими, *comitia consularia*), преторів (*comitia praetoria*), військових трибунів з консульською владою, цензорів і децемвірів. До прийняття в 287 р. до н. е. закону Менія (*lex Maenia*) обрання магістрату народом потребувало підтвердження його сенатом (*patrum auctoritas*). Після цього сенат заздалегідь схвалював вибір народу і *patrum auctoritas* перетворилася на просту формальність.

По-друге, в коміціях проходило затвердження законів, які пропонував магістрат. У перші часи Республіки закони приймалися тільки в центуріатних коміціях, починаючи ж з середини V ст. до н. е. їх стали приймати також на плебейських зборах і трибутних коміціях. З плином часу значення центуріатних коміцій в справі прийняття законів зменшується на користь інших видів народних зборів. Однак центуріатні коміції зберегли виключне право на прийняття закону про наділення повноваженнями цензорів (*lex de potestate censoria*).

По-третє, коміціям належала судова влада: в області кримінальної юрисдикції суду *comitia centuriata* підлягали найбільш важливі злочини, що тягнули за собою смертну кару. Вони повинні були розглядати всі злочини проти держави; жодна справа про державну зраду (*perduellio*) і образу величі римського народу і жодна справа, що зачіпала життя римського громадянина, не могли бути вирішені іншим судом. Центуріатні коміції були вищим апеляційним судом, будь-який громадянин, несправедливо звинувачений, на його думку, магістратом, міг апелювати до коміцій. Рішення коміцій з судових питань скасуванню не підлягало, але могло бути призупинено особливими діями народних трибунів.

З утворенням при Суллі постійних судових комісій кримінальні справи стали розглядатися в них. При цьому найсуворіше покарання, яке вони виносили, – це вигнання, на нього не було апеляції в центуріатні коміції.

Рішення про війну, на підставі постанови сенату, також приймалося центуріями. Це право перейшло до них від куріатних коміцій¹⁰.

Часто вважається, що центуріатні коміції також приймали рішення про укладення миру і договорів, але в ранній Республіці мир укладався шляхом звичайної постанови сенату, без будь-якої участі народу.

Comitia tributa – зібрання громадян, в яких голосування проводилося по трибах¹¹.

Треба, однак, розрізнити два види зборів, голосування в яких проводилося по трибах: збори спеціально-плебейські – *concilia plebis tributa* і збори патриціансько-плебейські, тобто всього народу – *comitia tributa*. Постанови перших називалися *plebiscita*, постанови других – *populiscita*.

Другий із зазначених видів зборів виник, так би мовити, на основі першого і значно пізніше, ніж цей перший.

Concilia plebis стали проводитися регулярно з V ст. до н. е. в зв'язку з боротьбою плебеїв за рівні права з патриціями. До прийняття закону Публія Валерона в 471 р. до н. е. голосування в них проводилися по куріях, а після цього – по трибах (Liv. II. 56; D. Н. IX,

41)¹². Збори плебеїв обирали народних трибунів (*tribuni plebis*) і плебейських еділів (*aediles plebei*) (Liv. II. 56; D. Н. IX, 49).

Оскільки це були суто плебейські збори, скликалися вони і проводилися під головуванням плебейських посадових осіб – народних трибунів (*tribuni plebis*). Один з них обирався жеребкуванням або за спільною згодою для виконання ролі головуючого (Liv. II. 56; III. 64; IV. 57; V. 17); але його колеги зазвичай мали підписати пропозицію, яку висували перед плебсом (Cic. p. Sest. XXXIII; de Leg. Agr. II. 9).

Влада народних трибунів діяла не далі однієї милі від меж міста, тому *concilia plebis* збиралися всередині міста, зазвичай на форумі, іноді на Капітолійському пагорбі. Спеціально призначених днів для цих зборів не було. Зазвичай вони проводилися в базарні дні (нундіни), коли великі маси плебеїв прибували в місто. Дата, місце проведення зборів та порядок денний оголошувалися за кілька днів до зборів. Уже в досить ранній період це стало відбуватися за три базарних дні, нундіни, (*trinum nundinum*) (D. Н. IX, 41)¹³. У два попередні базарних дні, як і в день проведення зборів, проводилися *contiones*. Скликали на збори плебеїв глашатаї (*praesones*). Голосування в плебейських зборах проходило по трибах з визначенням з допомогою жеребкування триби, яка повинна була голосувати першою, і повідомленням інших триб про рішення цієї першої триби.

Спочатку збори плебеїв по трибах мали лише місцеву владу; вони призначалися для збору трибуту і забезпечення набору в армію (D. Н. IV, 14); крім того, вони могли обговорювати внутрішні справи кожної триби, такі, як будівництво або підтримка у належному стані доріг, водойм, амністія після сецесії, плебейські магістрати, лихварство і т. ін. Спочатку правом голосу в них володіли тільки плебеї-землевласники, з 312 р. до н. е. це право отримали і безземельні плебеї, які до цього, подібно до вільновідпущеників, були розподілені між чотирма міськими трибами, а тепер отримали право записуватися в будь-яку трибу (міську або сільську). Поступово вплив плебейських зборів збільшувався, бо плебс ставав більш численним, ніж патриції, і очолювався активними і енергійними трибунами.

Concilium plebis при розгляді судових справ не могло виносити вирок суворіший, ніж накладання штрафу (*inrogare multam*). Вироки трибунів і еділів стосовно високих грошових штрафів повинні були підлягати затвердженню або скасуванню *concilia plebis*. Якщо збори розглядали справу політичного характеру, головував на них плебейський трибун, якщо кримінальний злочин, головою був еділ.

Законодавча влада плебейських зборів спочатку була вельми незначна, бо вони могли тільки приймати рішення і встановлювати правила, що стосуються місцевих справ триб. До того, як в них стали брати участь патриції і безземельні громадяни, їх рішення не були законами (D. Н. XI, 45), вони були вираженням волі не всього народу, а тільки плебеїв, і називалися тому *plebiscita*. Як зазначається в «Інституціях Гая» (I, 3), «патриції <...> стверджували, що постанови плебеїв для них необов'язкові, оскільки вони складені без їх дозволу та участі». Щоб стати законами, вони повинні були отримати підтвердження центуріатних коміцій.

Після децемвірату патриції отримали право голосу в зборах плебеїв, і триби стали справжніми представниками народу, трибуни почали ставити перед ними і питання, що стосуються всієї держави, які складалися у формі резолюцій і попередньо розглядалися сенатом, де могли бути прийнятими або відкинутими. Така практика плебейських зборів поступово дала їм право законодавчої ініціативи, і в 449 р. до н. е. це право було визнано і затверджено законом Л. Валерія Публікола і М. Горація Барбата (Liv. III. 55, 67; D. Н. XI, 45). Цей закон давав постановам триб силу справжнього закону, обов'язкового для всього народу, за умови затвердження сенатом і *populus*, тобто, народом, що зібрався в куріатних або центуріатних коміціях, але плебісцити, що стосувалися питань приватного життя,

отримували силу законів і без підтвердження центуриатними коміціями (D. N. X. 4, 32). У 339 р. до н. е. за першим із законів диктатора Публілія цей виняток набув поширення на всі плебісцити (Liv. VIII. 14; Gell. N. A. XV. 27. 4). З прийняттям закону диктатора Гортензія в 287 р. до н. е. і сенат мав ратифікувати пропозиції, які виносилися на обговорення плебеїв; іншими словами, сенатом затверджувався не закон, як раніше, а його проєкт, з цього часу *concilia plebis* стали законодавчим органом (Plin. N. N. XVI. 15, 10; Gell. N. A. XV. 27. 4; Gai. Inst. I. 3).

Таким чином, до III ст. до н. е. в зв'язку з тим, що в колишніх суто плебейських *concilia tributa* стали брати участь і патриції, на їх основі виникли трибутні коміції, тобто збори всього народу, а не тільки плебеїв. При цьому скликати ці трибутні коміції і головувати в них стали магістрати, тобто посадові особи, обрані всім народом в центуриатних коміціях, – консули і претори.

Однак поряд з цими трибутними коміціями продовжували існувати і *concilia plebis*, збори плебеїв, що скликалися виборними плебейськими посадовими особами – трибунами і еділами. Тепер по відношенню до пропозицій (*rogationes*) трибунів, які отримали визнання зборами плебеїв, стали застосовувати термін *lex* (закон)¹⁴.

За часів Цицерона плебейські збори розглядали питання про розподіл державних земель між громадянами, могли анулювати контракти, укладені цензорами, втручаючись у такий спосіб в компетенції сенату і магістратів.

У ранній Імперії плебейські збори продовжували існувати, але те, які питання виносилися на їх розгляд, залежало від імператора, що володів трибунською владою.

Трибутні коміції вважалися молодшими коміціями (*comitia leviora*) (Cic. p. Planc. III. 7).

На них обиралися молодші магістрати (*magistratus minores*) і члени спеціальних комісій, до числа яких належали курульні еділи, квестори, триумвіри у кримінальних справах (*triumviri capitales*), триумвіри монетарії (*triumviri monetales*), куратори доріг (*curatores viarum*), децемвіри по вирішенню позовів (*decemviri litibus iudicandis*), ерарні трибуни (*tribuni aegarii*), начальники міських і сільських округів (*magistri vicorum et pagorum*), префекти продовольства (*praefecti annonae*), морські дуумвіри (*duumviri navales*), квінквевіри по відновленню стін і веж (*quinqueviri muris turribusque reficiendis*), триумвіри по виведенню колоній (*triumviri coloniae deducendae*) і, нарешті, після Доміцієва закону 104 р. до н. е., також члени жрецьких колегій.

Судова влада трибутних коміцій була набагато більш обмежена в порівнянні з центуриатними коміціями. Трибуни могли судити людей за такі злочини, як погане поведження магістрата при виконанні обов'язків, нехтування обов'язками, невдале ведення війни, розкрадання казенних грошей і безліч проступків приватних осіб, таких, як порушення громадського спокою, лихварство, перелюбство і т. ін. Якщо центуриатні коміції могли призначати смертну кару, то трибутні – тільки штраф. Трибутні коміції також діяли як апеляційний суд, коли людина протестувала проти штрафу, накладеного магістратом (D. N. VII, 17; Cic. de Legg. III. 3; Liv. XL. 42; Zonar. VII. 17). Функції обвинувачів в трибутних коміціях виконували трибуни та еділи.

Спільною рисою всіх видів коміцій було те, що народ на них не міг збиратися з власної ініціативи. Куріатні коміції в царський період скликав сам цар або його трибун целерів, а за відсутності царя – префект міста (Liv. I. 59; VIII. 23; XXV. 2; Cic. de Legg. II. 4). Після смерті царя коміції проводив інтеррекс. У республіканський період їхнім керівником завжди був один з вищих патриціанських магістратів, тобто консул, претор або диктатор (Cic. de Leg. Agr. II. 11, 12; Liv. IX. 38).

Центуриатними коміціями керував той же магістрат, який їх скликав, і це право було привілеєм консулів, а за їхньої відсутності – преторів (Cic. ad Fam. X. 12). На початку Республіки коміції для обрання перших консулів скликав префект міста (Liv. I. 60). У

випадках, коли збори скликалися як верховний суд, ними, з дозволу консулів, також могли керувати нижчі магістрати (Liv. XXVI. 3)¹⁵.

На трибунних коміціях головували магістрати, що мали *ius cum populo in comitiis tributis agendi*, тобто консули, претори та (при розгляді юридичних питань) курульні еділи (Liv. X. 23; XXXV. 41: cf. Cic. in Verr. I. 12, 36; Gell. N. A. XIII. 15. 4).

У разі, якщо магістрати з яких-небудь причин не поспішали ініціювати скликання народу на збори, а необхідність прийняття рішення народом вже назривала, сенат міг спонукати відповідного магістрата до своєчасного скликання народу на збори¹⁶.

Сенату надавалася попередня нарада про предмети, що підлягають обговоренню народом. Обрання магістрату або прийняття закону відбувалося на основі постанови сенату¹⁷.

День і предмет зборів повинні були оголошуватися заздалегідь (D. N. XI, 17), причому, в інтересах попереднього ознайомлення народу, законопроект або імена кандидатів, що підлягають обранню, мали бути також завчасно виставленими на форумі¹⁸.

Коміції можна було проводити тільки в дні, в які дозволялось вести справи з народом (*dies comitiales*). За підрахунками Т. Моммзена, у римлян в році було 194 *dies comitiales*¹⁹. У календарі ці дні відзначалися буквою «С». Коміції для прийняття законів могли проводитися навіть не в усі *dies comitiales* (Cic. de Prov. Cons. XIX).

Якогось графіка проведення народних зборів у римлян (на відміну, наприклад, від афінян в період розквіту демократії) не було. Народ збирався магістратами у міру потреби. Коміції для виборів магістратів відбувалися щороку в певний період, хоча від сенату і консулів залежало, чи захочуть вони, щоб вибори відбулися раніше або пізніше звичайного (Cic. p. Mil. IX; ad Fam. VIII. 4; p. Muren. XXV).

У ніч перед проведенням коміцій магістрат, який керував ними, виконував **ворожіння по птахих (auspicia)**, щоб випросити згоду Юпітера на даний захід в даний день.

Фест виводить слово *auspicium* з виразу *ab ave spiciendo* («від спостереження за птахами»). Римські ауспіції мали повністю практичний характер: вони не давали інформації про майбутній хід подій, не повідомляли людям, що має статися, а лише допомагали дізнатися волю богів, вчили їх тому, що їм треба або не треба робити; вони не встановлювали ніякої причини рішення Юпітера – а просто оголошували: так чи ні.

Всі античні народи були твердо переконані в тому, що воля богів і прийдешні події відкриваються людям через певні знаки, що посилаються богами в знак їхньої прихильності до тих, хто щиро молиться. Жодна державна справа не могла бути виконана без звернення до ауспіцій, бо нехтування ауспіціями було рівнозначно заяві, що боги перестали управляти римською державою. Аргументи стоїків про те, що якщо боги існують, вони піклуються про людей, а якщо вони дбають про людей, то повинні посилати їм знаки своєї волі (Cic. de Legg. II. 13), настільки повно виражали народне вірування, що кожен, хто оскаржував їх, розглядався не інакше, як атеїст. М. Туллій Цицерон так висловив упевненість римлян в тому, що боги існують і керують життям людей (*de Harusp. Resp. IX. 19*): «І справді, хто настільки божевільний, щоб, кидаючи погляд на небо, не відчувати, що боги існують, приписувати випадковості той порядок і закономірність всього існуючого, яких навіть за допомогою будь-якої науки людина досягнути не може, або щоб зрозумівши, що боги існують, не розуміти, що наша настільки велика держава виникла, була звеличена і збережена з їхньої волі? <...> Благочестям, шануванням богів і мудрою упевненістю в тому, що всім керує і управляє воля богів, ми перевершили всі племена і народи».

Стародавні народи різними шляхами намагалися дізнатися волю богів, що поклало початок незліченним різновидам ворожінь; у кожного народу виникло щось на кшталт народної віри в те, що окремі боги, які протегують їм, відкривають майбутнє особливим, властивим тільки їм способом. Кожен народ мав свою дівінацію (*divinatio*), що була підтверджена законами і державними установами і охоронялася від змішання з іноземними

елементами суворими постановами. Так, римляни розглядали астрологію і в цілому пророцьке мистецтво халдеїв як небезпечне нововведення. З іншого боку, вони навчилися у етрусків надавати великого значення незвичайним природним явищам (*prodigia*); подібно до інших сусідніх народів, намагалися дізнатися майбутнє за нутрощами жертв (особливо на війні); вважали дуже важливими сприятливі або несприятливі ознаки (*omina*) і в небезпечні і важкі часи зазвичай зверталися до Сівілліних книг, отриманих від греків.

Ауспіції – характерний для римлян різновид ворожіння. Згідно зі свідченнями античних авторів, спостереження ауспіцій було старше за той самий Рим, про який постійно повідомляється, що він був заснований за сприятливих ауспіцій. Віра в те, що політ птахів дає якісь натяки на волю богів, у римлян була доведена до завершеної системи, яка регулювалася постійними правилами і передавалася з покоління в покоління. У Римі майбутнє дізнавалися від Юпітера, а птахи вважалися його вісниками (*aves internuntiae Iovis* (Cic. de Divin. II. 34)). Спостереження за небесними знаменнями було природно пов'язане зі спостереженням за небом з метою побачити птахів і тому в стародавні часи мало входить до складу ауспіцій; вважалося, що блискавки і тому подібні явища посилають боги.

Розрізнялися *auspicia urbana*, що відбувалися на території міста Рима; *auspicia bellica*, що відбувалися у поході та перед битвою; *auspicia impetrativa*, отримані при навмисному спостереженні; *auspicia oblativa*, що виявились випадково.

Без звернення до ауспіцій не могла відбутися жодна справа приватного або публічного характеру; звідси виникла відмінність між ауспіціями приватними (*auspicia privata*) і громадськими (*auspicia publica*).

Найчастіше приватні ауспіції відбувалися при укладенні шлюбу. Мабуть, ці приватні ауспіції здійснював будь-який патрицій, який був знайомий з мистецтвом ворожіння і називався тому ауспіком.

Громадські ауспіції, тобто ті, які відносились до держави, могли здійснювати тільки особи, що представляють державу і діють як посередники між богами і державою; бо хоча всі патриції мали право здійснювати ауспіції, але тільки магістрати дійсно ними володіли. Магістрати отримували ауспіції через сам акт їх обрання, оскільки коміції, котрі призначали їх на посаду, відбувалися після проведення ауспіцій (*auspicato*) і, отже, вважалося, що їх призначення схвалено богами. У такий спосіб, ауспіції переходили в їх руки негайно після виходу у відставку їх попередників за посадою.

До того часу, поки існували які-небудь магістрати-патриції, ауспіції перебували виключно в їх руках. Однак у разі, якщо магістрати-патриції були відсутні, ауспіції переходили до всієї сукупності патриційів, що позначалося словами *auspicia ad patres redeunt* (Cic. Brut. V). У республіканський період це відбувалося тоді, коли вважалося, що ауспіції при обранні консулів були здійснені не належним чином і консули тому повинні були скласти свої повноваження. Ауспіції поверталися до всієї сукупності патриційів, які вдавалися до міжправління, щоб відновити ауспіції і в бездоганному стані передати їх новим магістратам; звідси походить вислів *repetere de integro auspicia* і *renovare per interregnum auspicia* (Liv. V. 17, 31; VI. 1).

Боги Римської держави були богами тільки патриційів, тому спроба плебея тлумачити їх волю розглядалася як профанація. Отже, володіння ауспіціями (*habere auspicia*) було однією з прерогатив патриційів: про ауспіції говорили, що вони в руках батьків (*penes patrum*), і називали їх *auspicia patrum* (Liv. VI. 41; X. 8).

Ауспіції, що належали магістратам, поділялися на два види: великі і малі ауспіції (*auspicia maxima* (або *maiora*) і *minora*). Перші спочатку належали царям, а після заснування республіки перейшли до консулів і екстраординарних магістратів: диктаторів, інтеррекса і консулярних трибунів. Після того, як з плином часу консули втратили частину своїх повноважень і для здійснення цих повноважень були засновані окремі магістрати (цензори

і претори), вони теж отримали великі ауспіції. Квестори і курульні еділи мали лише малі ауспіції, бо отримували їх від консулів і преторів поточного року (Gell. N. A. XIII. 15. 4).

Ауспіції мали силу протягом дня, в який проводився захід, в зв'язку з яким вони проводилися. Проводили їх на самому початку цього дня, тобто відразу після опівночі. Проводилися вони на тій території, на якій повинен був проходити захід.

Спостереження і право спостереження за небесними знаменнями називалося спекцією – *spectio* або *servare de coelo*, оголошення про побачене – *nuntiatio*, або, якщо ауспіції були несприятливі, – *obnuntiatio*.

Spectio (спостереження) мало два різновиди: розширене і обмежене. У першому випадку особа, що здійснювала спостереження, могла зупинити дії будь-якого іншого магістрату шляхом обнунціації: це право називалося *spectio et nuntiatio* (можливо, також *spectio cum nuntiatione*) і належало тільки вищим магістратам: консулам, диктаторам, інтеррексам і, з деякими застереженнями, преторам. У другому випадку посадова особа здійснювала спостереження лише для виконання своїх власних обов'язків і не могла втручатися в діяльність іншого магістрату: це право називалося *spectio sine nuntiatione* і належало цензорам, еділам і квесторам.

Вищі магістрати (консул, претор, цензор) здійснювали ауспіції за участю авгура, нижчі, можливо, – без участі авгура²⁰.

Зазвичай ауспіції в строгому сенсі слова здійснювалися у такий спосіб. Спочатку людина, що здійснювала їх, за допомогою жезла (*lituus*) окреслювала частину неба (яка звалася *templum* або *tescum*), в якій збиралася проводити спостереження. Це місце, де вона повинна була здійснювати ауспіції, також відокремлювалося від решти землі урочистою формулою і теж називалося *templum* або *tescum*. Потім вона ставила в цьому місці намет (*tabernaculum caere*), цей намет називався *templum minus*. На вершині Капітолійського пагорба існувало місце, що називалося Авгуракул і було освячене для цієї мети (Liv. I. 18; IV. 18; Cic. de Off. III. 16). Подібно до цього, в кожному римському таборі було місце, що називалося авгурал (Tac. Annal. II. 13; XV. 30) і слугувало для тієї ж мети; але в решті випадків необхідно було освятити місце і поставити намет – як, наприклад, на Марсовому полі перед проведенням центуріатних коміцій.

Особа, що здійснювала ауспіції, чекала появи сприятливих знамень; але необхідно було, щоб протягом цього часу ніщо її не переривало (*silentium*). Крім того, було потрібно, щоб спостереження за польотом птахів проводилося в безвітряну погоду. За припущенням Плутарха (Q. R. LXXII), це пов'язано з тим, що «коли дме вітер, політ птахів є невірним, і ворожіння по ньому ненадійне: вони відхиляються від шляху і летять нерівно»²¹.

Воля Юпітера під час проведення ауспіцій у зв'язку із заходами всередині міста (коміціями, засіданнями сенату, жеребкуванням при розподілі провінцій між магістратами, перед заснуванням колоній) виявлялася в поведінці птахів, тварин і в небесних явищах, а перед переправою війська через річку, перед битвою – в поведінці курей²².

Погані ауспіції, отримані сьогодні, могли виявитися хорошими і налаштовувати до дії на інший день (*alio die*).

Збори необхідно було перенести на інший день:

- коли з'ясовувалося, що боги дощем, громом або блискавкою виявляли своє невдоволення;
- коли народний трибун накладав заборону;
- коли сонце заходило раніше, ніж закінчувалися збори, – бо вважалося, що ауспіції дійсні лише протягом одного дня, з ранку до вечора;
- коли мав місце *morbus comitialis*, тобто коли з одним із присутніх громадян траплявся епілептичний напад;
- коли на Янікулі спускали прапор²³, що слугувало сигналом, якому повинні були коритися всі громадяни;

- коли в місті спалахував заколот або повстання, що постійно траплялося в кінці Республіки.

У всіх цих випадках збори мали продовжити свою роботу в якийсь інший день, іноді вже на завтра.

Приготування до трибутних коміцій були менш формальними і урочистими, ніж до центуриатних. Для трибутних коміцій ауспіції не здійснювалися (D. N. IX, 41) і досить було тільки спостереження (*spectio*), а трибуни мали право обнунціації (*obnuntiatio*).

Ауспіції не проводилися і під час виборів плебейських посадових осіб (Liv. VI. 41. 5–6; D. N. IX, 49). При скликанні плебеїв на їхні зібрання трибун, обраний для керівництва виборами або внесення законопроекту, просто запрошував громадян за допомогою своїх посильних, які вирушали в різні частини країни, щоб запросити людей, які живуть у віддалених місцях (App. B. C. I. 29).

Якщо ауспіції були сприятливими, то народ скликався на збори. Центуриатні коміції скликалися лікторами або глашатаями (Gell. N. A. XV. 27. 2; D. N. II, 7). Це відбувалося за допомогою трьох послідовних актів: першим було загальне запрошення прийти на збори (*vocare inlicium Quirites*). Коли це запрошення проголошувалося навколо стін (*circum moeros*) або зі стін (*de moeris*), звучав сигнал горна. За цим сигналом народ збирався в безладну юрбу, після цього слідував другий заклик до правильних зборів; натовп поділявся, групуючись за класами і віковими групами (Varro. L. L. VI. 88). Потім з'являвся консул, наказував людям з'явитися на центуриатні коміції (*impero qua convenit ad comitia centuriata*) і виводив їх з міста, на Марсове поле (Liv. XXXIX. 15).

У давнину народ, зібраний по центуриям, вважався військом (ополченнями), а військо не могло входити в межі міста (в межі померія)²⁴, внаслідок цього воно і скликалося поза міськими мурами, на Марсовому полі²⁵ (D. N. V, 13; Gell. N. A. XV. 27. 5). Померій утворював юридичну межу між двома сферами життя стародавніх римлян, що виражалось словами *domi militiaeque*, і визначав місце проведення трибутних і центуриатних коміцій.

Куріатні і трибутні коміції проводилися всередині міста – на форумі²⁶, на Капітолійському пагорбі. Плебейські збори проводилися на Авентинському пагорбі, на Марсовому полі (Cic. ad Att. I. 1. 1; p. Planc. VI. 16), на Фламінієвих луках (Prata Flaminia) (Liv. III. 54).

Збори плебеїв могли збиратися як всередині, так і поза містом, але на відстані не більше 1000 кроків, бо далі влада трибунів не поширювалася. Для виборів зазвичай використовувалося Марсове поле (Cic. ad Att. IV. 3, ad Fam. VII. 30; Plut. C. G. III), але іноді також форум, Капітолій або цирк Фламінія (Cic. ad Att. I. 16; Liv. XXXIII. 10; XXVII. 21).

Якщо число громадян, які були присутні на зборах, оцінювалося як занадто маленьке, то рішення могло бути відкладено на інший день, але зазвичай питання ставилося на голосування, якщо кожна центурія була представлена хоча б кількома громадянами (Liv. VII. 18; Cic. p. Sest. LI; de Leg. Agr. II. 9; Plut. T. G. XVI; Cass. Dio. XXXIX. 30).

Збори починалися на світанку з урочистого жертвопринесення та молитви керівника, який потім займав своє місце на трибуналі (D. N. VII, 59; X, 32; Liv. XXVI. 2; XXIX. 15; XXXI. 7; Cic. p. Muren. I). Після цього керівник відкривав збори, представляючи громадянам питання, яке слід розв'язати, заради якого вони були скликані.

Коли коміції збиралися для виборів, керуючий магістрат повинен був зачитати гучним голосом імена кандидатів і міг використати свій вплив для рекомендації того з них, кого вважав найбільш відповідним для даної посади. Народ голосував тільки за тих, чий імена були названі. Народні збори не мали права подавати свій голос за осіб, не зазначених головою, тому що лише для названих ним були послані богами сприятливі знамення, лише за ними було забезпечено згоду богів.

Якщо збори скликалися для прийняття закону, то керівник пропонував громадянам у вигляді питання (*rogatio*) проект закону і питав, чи хочуть громадяни його прийняти (*velitis iubeatis, Quirites*) або міг надати слово іншим особам, за їх бажанням, щоб вони виступили за цей закон або проти нього (Liv. III. 71; XXXI. 6; XLII. 34; App. B. C. I. 11; Cass.

Dio. XXXVIII. 4).

Коли коміції діяли в якості верховного суду, керуючий магістрат оголошував злочин, пропонував призначити злочинцеві покарання і потім дозволяв іншим особам виступати на захист обвинуваченого або проти нього.

Під час зборів плебеїв трибун сидів на трибуналі в оточенні своїх колег (Liv. XXV. 3; Cass. Dio. XXXIX. 65) і представляв народу свій законопроект (зачитував його не сам трибун, а глашатай (praeco)) або називав імена кандидатів на посади трибунів або еділів, або інформував народ про суть злочину, по якому плебеям належало винести вирок.

Завершував свій вступний виступ голова словами: «ухваліть та схваліть, квіріти» (velitis, iubeatis Quirites), наприклад, «оголошення війни» (bellum indicium) або «позбавлення М. Туллія вогню і води» (ut M. Tullio aqua igni interdictum sit). Ця формула була незмінною у всіх коміціях, і все дійство головуючого магістрата в цілому називалося рогацією (rogatio).

Після цього головуючий магістрат закликав народ приготуватися до **голосування** словами: «Ідіть же, хай допомагають вам боги, голосуйте» (Ite in suffragium, bene iuvantibus diis) (Liv. XXXI. 7).

У період ранньої Республіки на центуріатних коміціях першими голосували вісімнадцять центурій вершників, за ними перший клас і т. д. Нижчі класи закликали до голосування вкрай рідко, тому що це було необхідно лише в тих випадках, коли перший клас не погоджувався з вершниками (D. Н. IV, 20; VII, 59; VIII. 82, X. 17; Liv. I. 43). Коли в своїх зборах будь-які рішення приймали триби, дотримувалася певний порядок (ordo tribunum), відповідно до якого їх закликали до голосування. Першою по порядку була Субуранська триба, а останньою – Арнієнська (Cic. de Leg. Agr. II. 29).

Після об'єднання центурій і триб порядок голосування центурій став визначатися за допомогою жеребкування. Обирали відразу дві центурії першого класу – старшу і молодшу. Обрані центурії повинні були голосувати першими (centuriae praerogativae). У документах ці центурії називаються за назвою своєї триби, наприклад, Galeria iuniorum (Liv. XXVII. 6), тобто молодша центурія першого класу триби Галерії. Триба, до якої належали центурії, які голосували першими, теж називалася praerogativa. Цей звичай закликати до голосування centuriae praerogativae раніше інших пояснюється тим, що римляни дивилися на голосування, як на свого роду вказівку і навіть веління богів, результат їхнього голосування вважався ознакою правильного рішення (Cic. de Provid. I, 103): усі, хто вагався, зазвичай корилися йому.

Після голосування praerogativae відбувалося оголошення його результату (renuntiatio), і потім інші центурії радилися про те, чи варто їм голосувати так само чи ні. Потім центурії першої триби розпочинали голосування одночасно (D. Н. IV, 21), бо не було часу чекати, щоб 350 центурій проголосували одна за одною, як це відбувалося з 193 центуріями в центуріатних коміціях.

Якщо голосування проходило по трибах (в трибутних коміціях або на зборах плебеїв), то і питання про те, яка з триб голосуватиме першою, вирішувалося за допомогою жеребкування, і ця триба мала назву praerogativa або principium (а інші називалися iure vocatae). Голос першої триби подавався якимось поважним громадянином, ім'я якого згадувалося в плебісциті, якщо він мав законодавчий характер.

З питання про те, як відбувалося голосування в найдавніші часи, думки сучасних істориків розділилися: деякі вважають, що голоси віддавалися усно (viva voce), а інші – що за допомогою камінчиків (calculi) або обома способами. Спеціальні збирачі голосів (rogatores) запитували кожного громадянина про його вибір, записували відповідь і використовували її для визначення вибору кожної центурії (D. Н. VII, 64).

Під час виборів збирачеві голосів називали ім'я обраного кандидата, а той відзначав голоси «за» крапками навпроти його імені; звідси «puncta ferre» – виграти вибори (Liv. X. 13, 22; XXIX. 22).

Таємне голосування за допомогою табличок (per tabellas, на дощечках) у виборчих коміціях було встановлено в 139 р. до н. е. законом Габінія (lex Gabinia) (Cic. de Legg. III.

16); в 137 р. до н. е. Л. Кассій встановив такий же порядок для тих випадків, коли коміції діяли як верховний суд (Cic. Brut. XXVII. 106), а в 131 р. до н. е. по lex Papiria – і в законодавчих зборах.

З цього часу магістрат запрошував громадян до голосування словами: «Наказую вам відійти і велю вручити вам таблички» (Cic. de Legg. III. 4).

На виборах громадяни отримували чисті таблички, на яких могли написати ім'я обраного кандидата (Cic. Phil. XI. 8; Plut. C. G. V; Cat. Min. XLVI; Plin. Iun. Ep. IV. 25).

Для голосування щодо законодавчих пропозицій кожна людина отримувала дві таблички, одна з яких була позначена UR (uti rogas – як ти просиш, тобто, «за»), а друга – A (antiquo, тобто «проти») (Cic. ad Att. I. 14).

На судових зборах кожен громадянин отримував дві таблички, помічені A (absolvo, «виправдовую») і C (condemno, «засуджую»), а також третю табличку з буквами NL (non liquet, «не ясно»), хоча повної ясності щодо отримання громадянами цієї третьої таблички немає.

Під час голосування громадян на Марсовому полі головуєчий на зборах магістрат знаходився в спеціальному громадському будинку (villa publica)²⁷. Перед кожним зібранням навколо цієї будівлі дощатим парканом огороджувався широкий простір. Це місце було схоже на кошару і називалося ovile (від ovis – «вівця»), saepa, carceres або cancelli. Після закінчення зборів паркан завжди розбирався.

Юлій Цезар вирішив замінити дошки мармуровими колонами, покрити те місце, де стояли виборці, і все це оточити портиками. Ця споруда, яку Цезар встиг лише почати, була закінчена Агриппою в 28 р. до н. е. (Cass. Dio. LIII. 23), але користуватися нею довелося недовго. Ледве вона була закінчена, як у народі відібрали право обирати своїх магістратів (за Тиберія). Так що saepa marmorea залишилася лише у якості прикраси Марсового поля.

Весь цей обгороджений простір розмежовувався на відділення для класів, а також для триб і центурій; потрапити в ці відділення можна було по вузьких проходах, що називалися мостами (pontes) або містками (ponticuli)²⁸.

Вийшовши на містки, громадяни отримували таблички у посадової особи – роздавача (divisor) (Cic. ad Att. I. 14; de Legg. III. 17; in Pis. XV; p. Planc. VI); порадившись всередині огорожі, вони знову виходили з неї по містках, на яких кидали свої таблички в ящик (cista) під наглядом збирачів голосів. Потім останні збирали таблички і передавали їх рахувальникам (diribitores), які розподіляли і підраховували голоси (Юлій Цезар побудував для них спеціальну будівлю (diribitorium)) і потім віддавали їх спостерігачам (custodes), які ще раз відзначали їх крапками на табличці (пор. Cic. in Pis. XV: «Vos rogatores, vos diribitores, vos custodes tabellarum»)²⁹.

Голоси підраховувалися спочатку всередині кожної курії, центурії або триби, і таким способом виходив голос цієї одиниці. Голосування тривало доти, поки не буде досягнута більшість. Процедура голосування повинна була відбуватися протягом одного дня. При розгляді судової справи переривання зборів було рівнозначно виправданню обвинуваченого (Cic. p. Dom. XVII).

Після закінчення підрахунку голосів голова зборів урочисто проголошував імена обранців. Водночас він додавав, згідно зі священною формулою, побажання, щоб вибір виявився щасливим і корисним для держави: «Quod bonum felix faustumque sit!» Тоді зі всіх сторін лунали оплески.

В ході виборів кандидата-переможця оголошували двічі – перший раз глашатай, другий раз – керуючий виборами магістрат. Оголошення **результатів голосування** називалося renuntiatio, без такого сповіщення вибори не вважалися такими, що відбулися. У разі, якщо два кандидати набирали однакову кількість голосів, питання вирішувалося за допомоги жеребкування.

За часів царів і в період ранньої Республіки рішення центуріатних коміцій повинні були отримати підтвердження сенату (Liv. I. 17). Затвердження рішень, прийнятих центуріями, часто позначається виразом «батьки схвалюють» (patres auctores fiunt), і до часу

Публілієва закону (339 р. до н. е.) жодна постанова центурій не могла стати законом без такого схвалення. Але цим законом було встановлено, що «закони повинні були затверджуватися батьками до подання їх на голосування до центуріатних коміцій» (Liv. VIII. 14).

Прийнятий народними зборами закон зазвичай підкріплювався клятвою всіх громадян, починаючи з консулів, дотримуватися його. Порушення цієї клятви тягло за собою прокляття порушника і всієї його родини аж до сьомого коліна. Текст закону вигравіровувався на мідній дошці, яка зберігалася в державному архіві (епарії) (Suet. Div. Iul. XXVIII; Plut. Cat. Min. XVII). Светоній повідомляє (Div. Vesp. VIII), що імператор Веспасіан подбав про відновлення трьох тисяч таких мідних дощок, які розплавився під час пожежі в Римі.

Закон, прийнятий коміціями за пропозицією (rogatio) магістрата, називався *lex rogata*.

Згодом склалися два підвиди римських законів: *lex* у власному розумінні як постанова народних зборів, тобто всього римського народу, що має вищу юридичну силу, і *plebiscitum* – указ і розпорядження плебейської частини римської громади – втім, плебейські постанови по виданню Гортензієва закону стали мати силу не менше законів.

Закон називався по родовому імені (*nomen*) магістрата, який був ініціатором винесення його проекту на розгляд коміціями, іноді іменами двох консулів або преторів (наприклад, *lex Aelia Sentia*, *Iunia Norbana*, *Papia Poppaea*), в деяких випадках в його назві віддзеркалювалося те, що регулювалося цим законом (наприклад, *lex Cincia de donis et muneribus*, *lex Furia testamentaria*, *lex Iulia municipalis*). Закони, що відносились до однієї сфери, об'єднувалися під загальною назвою: *leges agrariae*, *iudiciariae*, *sumptuariae*. Якщо закон регулював відносини в багатьох різних сферах, він називався *lex satuta*³⁰.

Після закінчення зборів керівник вимовляв молитву (Cic. p. Planc. VI; p. Muren. I) і розпускав зібрання словом «розходьтесь» (*discedite*).

Отже, офіційно в період пізньої Республіки у римлян функціонували три види народних зборів. Але з II ст. до н. е. на куріатні збори громадяни вже майже не ходили, а для правочинності зборів досить було присутності куріонів (глав курій) або 30 лікторів. До кінця свого існування курії передавали обраним магістратам імперій і право здійснення ауспцій. Однак з плином часу це право мало перетворитися на просту формальність, і за часів Цицерона (*ad Att. IV. 18*, *ad Fam. XIII. 1*) люди навіть могли планувати залучити на свою сторону трьох авгурів, щоб заявити, що вони були присутні в куріатних коміціях, які передали імперій, хоча в дійсності такі коміції взагалі не проводилися. Цей факт свідчить про те, що в той час дуже мало хто звертав увагу на ці коміції та передачу імперія в них. Август одержав *imperium* в 43 р. до н. е. без дотримання старого обряду для *lex curiata*, і відтоді цей куріатський обряд вийшов зі вжитку. Разом з ним зник і останній політичний залишок куріатних коміцій, які вже віджили свій вік.

Центуріатні і трибутні коміції регулярно збиралися аж до диктатури Сулли. Згідно з одними джерелами, Сулла взагалі скасував трибутні коміції, а згідно з іншими, – позбавив їх усіх законодавчих і судових повноважень та права обрання жерців (Cic. in Verr. I. 13, 15; de Legg. III. 9; Liv. Epit. LXXXIX; App. B. C. I. 59, 98).

Але після смерті Сулли Помпей та інші відновили в колишньому вигляді конституцію, що існувала до нього, за винятком судової влади, яку законодавство Сулли назавжди відібрало у народу.

За диктатури Цезаря народ не брав участі у вирішенні питань про війну і мир: їх вирішував диктатор разом із сенатом (Cass. Dio. XLII. 20.). Юлій Цезар взяв у свої руки всю законодавчу діяльність, використовуючи свій вплив на магістратів і трибунів. Отже, народ не зберіг за собою нічого, крім обрання магістратів; але навіть ці повноваження були сильно обмежені. Як повідомляє Светоній (Div. Iul. XLI), Цезар «вибори ... поділив з народом: за винятком здобувачів консульства, половина кандидатів обиралась за бажанням народу, половина – за призначенням Цезаря. Призначав він їх в коротких записках, що розсилалися

по трибах: «Диктатор Цезар – такий-то трибі. Пропоную вашій увазі такого собі, щоб він за вашим вибором отримав те звання, яке шукав».

Порушення стародавнього порядку виборів посадових осіб при Цезарі і тріумвірах проявлялося також в тому, що в цей період консули часто призначалися на кілька років уперед без участі народних зборів.

Після смерті Цезаря коміції продовжували збиратися, але завжди були більш-менш слухняним інструментом в руках правителів і навіть визнали і затвердили їх необмежені повноваження (App. В. С. IV. 7; Cass. Dio. XLVI. 55, XLII. 2).

Головними учасниками політичного процесу в Римі епохи раннього Принципату були принцепс, сенат і магістрати. Але певну роль в політиці грав і римський народ.

Воля римського народу виражалася формулою *iussu populi* (Dig. I, II. 2, 6, 23). Отже, колектив громадян виступав як окремий суб'єкт публічно-правової діяльності. Принцепс же був одним з числа громадян і був зобов'язаний підкоритися «загальній волі» (Tac. Annal. XII. 5). Тому не рахуватися з думками римського народу принцепси не могли. Рішенням різних завдань управління Римом займалися принцепс і сенат. Однак функція легітимації влади належала коміціям.

У 27 р. до н. е., коли Август відновив республіку, відновлена була і діяльність центуріатних і трибутних коміцій в тому вигляді і обсязі, як це було в кінці Республіки. Разом з колишньою процедурою і обстановкою народних зборів Августом була збережена і відмінність центуріатних і трибутних коміцій, відповідно до колишнього розподілу компетенції. Термінологічне розходження центуріатних і трибутних коміцій зберігалось ще в III ст. н. е., коли суть цієї відмінності давним-давно була забута внаслідок зміни умов голосування; єдиною зовнішньою відмінністю центуріатних коміцій був тоді червоний прапор на Янікулі (Cass. Dio. XXXVII, 28.).

Але оголошення наступальної війни стало компетенцією не центуріатних коміцій, а імператора.

Оскільки судова компетенція коміцій майже припинилася ще при Республіці (постійні судові комісії витіснили коміції з судової сфери), то і відновленим при Августі народним зібранням було повернуто тільки законодавчі та виборчі функції; судова компетенція не була відновлена. У період Імперії народні збори припинили здійснювати кримінальну юрисдикцію. В епоху Принципату право апеляції римського громадянина зберігалось. Але тепер, мабуть, за законом від 30 р. до н. е., за яким Октавіан отримав право на надання допомоги і розгляд апеляцій, апеляція до народу була замінена апеляцією до принцепса, котрий розглядав такі звернення на підставі володіння трибунською владою.

Законодавча компетенція коміцій, що не припинилася цілком і під час тріумвірату, за Августа ожила знову в досить великих розмірах. Для законодавства коміції збиралися за Августа на форумі. У законодавчих зборах могли головувати, крім консулів, також трибуни і претори. Тому і імператор, коли він не був консулом, міг скликати трибутні коміції для проведення законів по праву своєї *tribunicia potestas*. У трибутних коміціях було прийнято кілька важливих законів Августа.

За наступників Августа коміціальна форма законодавства застосовувалася тільки зрідка: є приклади з часів Тиберія і Клавдія; Веспасіан скористався формою коміціального *lex* для *abrogatio* розданих Вітеллієм консульських посад. Останнім законом, проведеним через коміції, був *lex agraria* в правління Нерви, він згадується в Дігестах (Dig. XLVII. 21, 3, 1.) Після цього законодавчі коміції збереглися тільки у вигляді обряду для оформлення цивільних повноважень імператора (*comitia tribuniciae potestatis*) за допомогою так званого *lex regia*, прикладом якого є *lex de imperio Vespasiani*. Внаслідок такого обмеження функцій народних зборів слово *comitia* і отримало після Тиберія більш вузьке значення в сенсі магістратських виборів.

Найбільш наочною ознакою відновлення республіки Августом було повернення коміціям колишньої виборчої компетенції. Для виборів коміції у добу Августа збиралися тільки на *campus Martius*. Однак результати коміціальних виборів фактично визначалися

самим Августом, частиною на підставі попереднього схвалення кандидатур (*nominatio*), частиною шляхом прямої *commendatio* під час самих виборів.

Ось що про це повідомляє Светоній (*Div. Aug.*): «XL. (2) В народних зборах він відновив древній порядок виборів, суворо караючи за підкуп; в двох своїх трибах, Фабіанській і Скаптіській, він в дні виборів роздавав з власних коштів по тисячі сестерціїв кожному виборцю, щоб вони нічого вже не вимагали від кандидатів. <...>

LIV. Під час виборів посадових осіб, він щоразу обходив триби зі своїми кандидатами і просив за них за старовинним звичаєм. Він і сам подавав голос у своїй трибі, як простий громадянин». Незважаючи на це, Август визнав коміціальний спосіб обрання магістратів незадовільним і, вмираючи, залишив Тиберію письмову пораду перенести вибори в сенат (*Vell. II. 124*). За Тиберія коміції позбулися і своєї виборчої компетенції.

За прикладом Августа принцепси обходили триби і представляли своїх кандидатів. Тацит пише про збереження подібної практики не тільки в епоху Юліїв-Клавдіїв, але і в період громадянської війни 68-69 рр. (*Annal. I. 81; Hist. II. 91*). Він згадує *comitia*, коли йдеться про вибори преторів або консулів (*Annal. I. 81; XIV. 28; Hist. I, 14*), тобто про надання імперія. Правового характеру рішенням, прийнятим в сенаті, надавало голосування і затвердження в коміціях. Тацит пише про недостойні способи здобуття магістратур в період наближення коміцій (*Annal. XIV. 19*).

Тиберій передав право обрання магістратів сенату (*Tac. Annal. I. 15; II. 36; 51; Vell. II. 126*). Після проведення виборів в сенаті їх результати оголошувалися народу, зібраному в центуріатні або трибутні коміції (*Cass. Dio. LVIII. 20*). Форма магістратських виборів, введена Тиберієм зараз же після сходження на престол і збережена за своїм зовнішнім виглядом аж до III ст. н. е., полягала в поділі виборчого акту між сенатом і коміціями. Подібно до того, як раніше законопроекти затверджувалися спершу сенатом і вносилися в коміції тільки *ex auctoritate senatus*, так і кандидати на посади магістратів піддавалися тепер голосуванню в сенаті, а оформлений таким чином розподіл вакансій між кандидатами надходив на остаточне рішення коміцій, які, згідно з республіканським способом проведення законів, могли тільки прийняти або відкинути список кандидатів, що надійшов із сенату, повністю, не піддаючи голосуванню окремих осіб і не роблячи в цьому списку ніяких змін допущенням інших кандидатів. Оскільки прикладів відхилення всього списку не було, то діяльність коміцій сама собою звелася тільки до обряду *renuntiatio* із заміною відбирання голосів загальною аккламацією. Цей обряд відбувався слідом за проведенням виборів кандидатів в сенаті, але неодмінно в той же день, і виконувався тим же магістратом, який головував на виборах в сенаті.

Калігула знову повернув коміціям те становище, яке вони займали при Августі (*Cass. Dio. LIX. 9; Suet. Cal. XVI*).

Але від цього порядку незабаром відмовилися і повернулися до того, що було встановлено Тиберієм (*Cass. Dio. LIX. 20*). Можна сказати, що з цього часу коміції припинили своє існування, бо *lex regia* передав імператору всю верховну владу, яка раніше належала народу. Уже в часи Тацита і Плінія участь народу у виборах звелася до всенародного оголошення імен обраних сенатом магістратів, так що навіть і саме слово *comitia* слугувало тоді для позначення не тільки народних зборів на Марсовому полі, а й виборчих засідань сенату.

Народ лише збирався на Марсовому полі, щоб отримати інформацію про те, хто обраний або призначений його магістратами. Трибутні коміції збиралися для *renuntiatio* обраних в сенаті курульних еділів, квесторів, вігінтівірів, а центуріатні коміції – для *renuntiatio* обраних в сенаті консулів і преторів.

З часів Тиберія функціонували регулярно тільки виборчі коміції і ті коміції, які збиралися з приводу сходження на престол кожного нового імператора (*comitia tribuniciae potestatis, comitia sacerdotiorum, comitia pontificatus maximi*). В імператорських *comitia tribuniciae potestatis* внесений сюди *lex de imperio* приймався, ймовірно, з самого початку шляхом простої аккламації, так що, врешті-решт, це перетворилося в ритуал представлення

народу нового імператора. Можливо, що аккламація нових магістратів відбувалася в кожній трибі або центурії окремо з дотриманням звичайних здавна правил ренунціації. Збереглися також *contiones*, але тільки імператорські.

Примітки

¹Вислів *minuere maiestatem* означав будь-яку дію, якою *maiestas* зменшувалася. За словами М. Тулія Цицерона (*de Invent. II. 17, 53*), «*maiestatem minuere est de dignitate, aut amplitudine, aut potestate Populi aut eorum quibus Populus potestatem dedit, aliquid derogare*». Людина, що будь-яким чином зазіхнула на велич народу, здійснювала злочин проти величі (*crimen laesae maiestatis*). За визначенням римського юриста Ульпіана (*Dig. XLVIII. 4, 1*), злочин проти величі римського народу – це «злочин, спрямований проти римського народу або його безпеки» («*crimen illud quod adversus Populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur*»). У період Республіки злочин в образі величі вбачався в таких діях, як збройний виступ проти держави римлян, сприяння ворогові держави, змови проти держави, підбурювання до заколоту, ведення війни або набір воїнів без володіння правом на це, вбивство римського магістрата, відмова намісника покинути свою провінцію після прибуття його наступника (*Dig. XLVIII. 4. 1. 2*). У період Принципату як злочин проти величі стали трактуватися дії проти безпеки не тільки принцепса, що володів імперією, а й членів його родини. Більш того, в той час, як в період Республіки законом про образу величі «засуджувалися справи, слова не тягли за собою покарання» (*Tac. Annal. I. 72*), Август поширив дію цього закону на словесні образи і наклеп. Тиберій спочатку виступив рішуче проти переслідувань за такі злочини. Однак в 15 р. н. е. на питання претора Помпея Макра, чи потрібно карати за особисту образу принцепса, як за доби Августа за державний злочин, він «відповів, що закони повинні неухильно дотримуватися» (*Tac. Annal. I. 72*). Всі наступні імператори наслідували приклад перших правителів Римської імперії. Покаранням за такий злочин в період Республіки було вигнання («заборона води і вогню» – *interdictio aquae et ignis*), з конфіскацією майна або без. За доби Августа суворі покарання порушників цього закону були рідкісними, але вже за Тиберія вони стали звичайною справою. Вони виражалися у вигнанні з конфіскацією майна, в страті і навіть в проклятті пам'яті (*damnatio memoriae*) злочинців. Згодом жорстокість покарання ще більш посилилася. В кінці правління Каракалли злочинці низького походження кидалися диким звірам або спалювалися живцем, а благородні просто страчувалися. Збільшенню випадків звинувачення в цьому злочині сприяло те, що той, хто робив донос про злочин проти величі, в разі успішного вирішення справи отримував чверть майна жертви.

²На характеристику людини як особи цивільного права впливали кілька обставин: його стан свободи або несвободи (*status libertatis*), стан громадянства, тобто належність до римського громадянства або до громадянства союзницьких громад, інших народів (*status civitatis*), його становище в римській сім'ї (*status familiae*). Повноцінним суб'єктом приватного права могла бути особа, що перебуває у вільному стані, належить до римського громадянства і займає особливе становище в римській сім'ї в якості *persona sui iuris*, тобто володіє завершеною дієздатністю. Додатково малося на увазі, що всі ці характеристики відносяться до особи чоловічої статі, яка не зазнала законних заборон і обмежень за релігійними й іншими підставами.

Жінки володіли при відповідності сукупності вимог правами римського громадянства. Але вони не несли ніяких публічних обов'язків і таким чином взагалі були лише умовними суб'єктами права; за винятком жриць культу Вести, не підлягали відповідальності за публічні правопорушення та злочини, не могли самі звертатися за судовим захистом. Крім того, значними були відмінності між громадянами чоловічої і жіночої статі в області приватних прав.

Двостатева особа (гермафродит) кваліфікувалося в залежності від того, які ознаки в ній переважали, – відповідно і вирішувалося питання про якість її цивільних прав.

³Особливе явище з особливими юридичними наслідками складало так зване применшення честі внаслідок безчестя (*infamia*). Безчестя могло наступати на підставах фактичних або законних.

Фактичне безчестя впливало з морального осуду колективом громадян морального образу або поведінки особи (не спійманий злодій, розпусник). У формально-правовому відношенні це було якби превентивне позбавлення рівноправності: особа, що характеризується як *turpitude* (зганьблена, аморальна), усувалася з числа можливих свідків, опікунів, кандидатів в посадові особи; *turpitude* створювало основу для позбавлення цієї особи прав спадщини.

Законне безчестя наступало в силу конкретного розпорядження закону або взагалі цивільного права. Воно могло бути безпосереднім або опосередкованим. Безпосереднє законне безчестя (*infamia iuris immediata*) слідувало в разі причетності до способу життя або поведінки, засуджених законом (проституція, лихварство, заняття сценічними мистецтвами, ганебна відставка солдата і т. ін.), і не вимагало ніяких індивідуально-правових постанов. Опосередковане законне безчестя (*infamia iuris mediata*) наступало в якості індивідуального акта за вироком суду внаслідок вчинення деяких кримінальних злочинів (як супутнє основному покаранню) або внаслідок невиконання ряду приватноправових зобов'язань, віднесених до особливого типу ганебних (договори доручення, товариства, поклажі), а також обов'язків по опіці.

Результатом безчестя (незалежно від його конкретного виду) була втрата публічних прав – на заняття почесних посад, на місце при іграх або релігійних церемоніях, – а також ряду приватних прав, перш за все,

спадкування.

Применшення честі могло бути довічним або тимчасовим. Відновлення її могло бути реалізовано або тільки тим же владним органом, який наклав свого часу безчестя, або верховною владою від імені римського народу. Відновлення честі (*restitutio famae*) могло відбуватися і в разі фактичного безчестя, коли верховна влада декларацією забороняла поширення надалі ганебних чуток і супутнього відношення до особи, яка про те клопоталась.

Обмеження прав римського громадянства, яке не впливало з правового позбавлення його або з применшення честі, могло послідувати також за релігійними обставинами або за ознакою статі.

Недотримання вимог язичницької релігії в класичну епоху з необхідністю тягло суспільний осуд із загальними для цього правовими наслідками.

⁴ Всього вживали 17 таких імен, які в написах скорочувалися від однієї до трьох перших літер: A. = Aulus, Ap. = Appius, C. = Gaius, Cn. = Gnaeus, D. = Decimus, K. = Kaeso, L. = Lucius, M. = Marcus, M'. = Manius, N. = Numerius, P. = Publius, Q. = Quintus, Ser. = Servius, Sex. = Sextus, Sp. = Spurius, T. = Titus, Ti. = Tiberius.

⁵ Сходки могли бути військовими і загальногромадянськими, ті і інші включали в себе «офіційні», тобто ті, які скликались офіційними особами: уповноваженим на те магістратом або державним жерцем за допомогою спеціальних служителів (*praecones*) (*Fest. P. 34 L: contio significant conventum non tamen alium quam eum qui a magistrate vel a sacerdote publico per praekonem convocatur*), і «неофіційні», коли народ збирався з власної ініціативи.

Офіційні сходки ділилися на політичні та судові. В цивільних сходках могли брати участь або всі громадяни або тільки плебеї. На сходках проходили своєрідні дебати з приводу законопроектів. Політичні лідери через сходки могли готувати громадян до потрібного голосування на коміціях. За рішенням сенату претори збирали сходки, щоб інформувати римський народ про насущні потреби держави, оголосити про можливість взяти підряди на постачання хліба, одягу для війська, про підряди на будівництво і ремонт стін і веж Рима, на ремонт римського флоту.

У місті Римі сходки громадян зазвичай збиралися на ринках. Скликати громадян на офіційні сходки могли магістрати, як з імперієм, так і без, аж до квесторів, а також промагістрати.

Інститут *contio* був дуже поширений в римській імператорській армії і часто саме на таких армійських зборах в епоху Імперії імператори знаходили легітимність.

⁶ Втім, це визначення не охоплює всі різновиди коміцій, бо ще з епохи царів у римлян існували калатні коміції (*comitia calata*). Але ці збори не мали прямого відношення до політичного життя римлян, в них лише оголошувалися певні оголошення або свідчилися певні офіційні дії і ніякі питання не ставилися на народне голосування.

Їх назва «калатні» (від *calare, vocare*, «скликати») пояснюється тим, що громадяни скликалися на ці збори служителями, які називалися *salatores*. У джерелах немає ясних вказівок на те, хто саме скликав калатні коміції і керував ними. Ймовірно, збори завжди проводилися на Капітолії. У календі кожного місяця в цих коміціях народу оголошували, на який день наступаючого місяця припадають нони, а ймовірно, також і іди, і характер всіх інших днів – чи є вони робочими для установ або неробочими (*fasti* або *nefasti*), коміціальними (*comitiales*), святковими (*feriae*) і т. д. – бо всі ці відомості в стародавні часи були відомі тільки понтифікам. Ще однією функцією калатних коміцій була інавгурація жерців фламінів, а після вигнання царів – також царя священнодійств. Третьою справою, що здійснювалася в них, було *testamenti factio*, або складання заповіту. У найдавніші часи збори, спеціальною метою яких було засвідчення заповітів народом, проводилися двічі на рік; але поступово цей звичай вийшов з ужитку. Четвертою функцією калатних коміцій було *detestatio sacrorum* – ймовірно, акт, пов'язаний з *testamenti factio*, тобто, урочистою заявою, що наказує спадкоємцю взяти на себе приватні священнодійства (*sacra privata*) заповідача під час отримання його майна.

⁷ Що таке курія і яке її походження – питання надзвичайно суперечне. Ще стародавні автори по-різному трактували етимологію слова «курія». Варрон (*L. L. V. 32*) вважав, що воно походить від дієслова *curare* (піклуватися). Діонісій Галікарнаський в своїх «Римських старожитностях» (II. VII, 2–3) повідомляє, що Ромул розділив народ на три триби, кожна з яких поділялася на 10 частин, курій, і пише, що «на еллінську ж мову назви ці можна перекласти так: триба – це філа і тритія, курія – фратрія і військовий загін».

О. В. Коптев пропонує вважати курію сусідською громадою або групою близьких громад, в суспільному житті якої брали участь дорослі чоловіки, тому курія може розглядатися як спільнота чоловіків (*co-viria*). При цьому курія була розподілом, створеним штучно для голосування в народних зборах. Система курій була основою військового набору. З огляду на збіг війська і народних зборів, курія в той же час грає роль одиниці політичної; а через те, що загальні інтереси могли викликати і необхідність спільних жертвоприношень, курія набула характеру і одиниці сакральної. Кожна курія як спільнота мала свої власні священнодійства, крім державних богів, курії шанували інших божеств і здійснювали особливі ритуали і церемонії. Для релігійних цілей кожна курія мала власне місце культу, яке також називалося «курією».

Всі члени родів, які належали до однієї курії, по відношенню один до одного називалися куріалами (*curiales*). Членство в курії передавалося у спадок від батька до сина.

Кожна з тридцяти курій мала особливу назву. Т. Лівій (*I. 13.*) повідомляє, що ці назви походили від імен сабінянок, викрадених римлянами. Згідно ж з Діонісієм Галікарнаським (*II. 47*), з часів Ромула курії іменувалися «частково по мужам-гегемонам, частково по пагам».

Відомі лише деякі з цих назв, такі як Тіцієва (*Titia*), Фавцієва (*Faucia*), Калабрська (*Calabra*),

Форієнська (Foriensis), Раптська (Rapta), Велієнська (Veliensis), Тіфатська (Tifata) курії.

У літературі довго панувала думка про те, що членами курій могли бути тільки патриції. Однак останнім часом переважає точка зору, згідно з якою, вже до кінця царської епохи плебеї були включені до складу курій.

Слово «курія» використовувалося також для позначення місця засідань сенату, наприклад: курія Гостілія, курія Юлія, курія Помпея, – а звідси поступово виник звичай називати курією сам сенат в італійських містах, але ніколи – римський сенат.

⁸ У тому, що стосується оголошення війни, немає ніяких сумнівів (Liv. I. 32; Gell. N. A. XVI. 4; D. N. VIII, 91; IX, 69); але немає ніяких згадок про те, що *populus* коли-небудь мав якийсь стосунок до укладання мирних договорів, тому справедливо буде припустити, що укладення миру було надано царю і сенату.

⁹ Мабуть, Діонісій представляє це питання в правильному світлі, що підтверджується Цицероном (de Re Publ. II. 22), який описує 96 центурій як меншість.

¹⁰ Римляни стверджували, що їхні предки вели тільки оборонні війни, які розглядалися як війни справедливі (*bellum iustum*).

За повідомленням Цицерона (de Re Publ. II. XVII, 31), «Тулл Гостилій <...> встановив правила для оголошення війни; ці правила <...> він підтвердив феціальним статутом, згідно з яким, будь-яка війна, яка не була сповіщена і оголошена, визнавалася несправедливою і нечесливою». Щоб уникнути звинувачення в підступності, римляни заздалегідь (за 33 дні) повідомляли народ, з яким вони збиралися воювати, про оголошення йому війни за допомогою посилки до кордонів його володінь спеціальної комісії з жерців, які називалися феціали (*fetiales*).

Число феціалів не може бути встановлено точно. Варрон повідомляє про 20. Спочатку вони обиралися з членів найзнатніших фамілій довічно (D. N. II, 72); ймовірно, вакансії заповнювалися шляхом кооптації членами колегії феціалів. Це тривало до закону Доміція (104 р. до н. е.), за яким феціалів, як і інших жерців, обирали в *comitia tributa*.

Компетенція феціалів, таким способом визначається Варроном (L. L. V. 86): «*Fetiales <...> fidei publicae inter populos praecerant: nam per hos fiebat ut iustum conciperetur bellum et inde desitum, ut foedere fides pacis constitueretur*».

Опис подробиць обряду оголошення римлянами війни і дій феціалів в епоху царів міститься у Т. Лівія (I. 32): «(6) Посол, прийшовши до кордонів тих, від кого вимагають задоволення, покриває голову (покривало це з вовни) і каже: «Послухай, Юпітере, почуйте рубежі племені такого-то (тут він називає ім'я); нехай слухає мене Вишній Закон. Я вісник всього римського народу, по праву і честі приходжу я послом, і словам моїм нехай буде віра!» (7) Далі він обчислює все необхідне. Потім бере в свідки Юпітера: «Якщо несправедливо і нечесливо вимагаю я, щоб ці люди і ці речі були видані мені, так позбавиш ти мене назавжди приналежності до моєї батьківщини». (8) Це вимовляє він, коли переступає межу, це ж – першому зустрічному, це ж – коли входить в ворота, це ж – коли увійде на площу, змінюючи лише деякі слова в сповіщенні і закляття. (9) Якщо він не отримує того, що вимагає, то по закінченні тридцяти трьох днів (такий встановлений звичаєм строк) він оголошує війну так: (10) «Послухай, Юпітере, і ти, Янусе Квірине, і всі боги небесні, і ви, земні, і ви, підземні, – почуйте! Вас я беру в свідки того, що цей народ (тут він називає, який саме) порушив право і не бажає його відновити. Але про це ми, перші і найстаріші в нашій батьківщині, будемо радитися, яким чином нам здійснити своє право». Тут посол повертається до Риму для наради. (11) Без зволікання цар в таких приблизно словах запитує батьків: «Відносно тих речей, вимог, справ, про яких, батько-відряджений римського народу квіритів сповістив батька-відрядженого старих латинів і самих старих латинів; щодо всього того, що ті не видали, не виконали, які не відшкодували; щодо всього того, що має статися виданим, виконаним, відшкодованим, оголоси, яке твоє судження» – так він звертається до того, хто подає думку першим. (12) Той у відповідь: «Чистою і чесною війною, по думці моїй, треба їх стягнути; на це даю свій дозвіл і схвалення». Потім по порядку було опитано інших; коли більшість присутніх приєдналося до тієї ж думки, постановили воювати. Існував звичай, щоб феціал приносив до кордонів противника спис із залізним наконечником або кизилове дровко з обпаленим кінцем і в присутності не менше ніж трьох дорослих свідків говорив: (13) «Оскільки народи старих латинів і кожен зі старих латинів завинили і погрішили проти римського народу квіритів, оскільки римський народ квіритів визначив бути війні зі старими латинами і сенат римського народу квіритів розсудив, погодився і схвалив, щоб зі старими латинами була війна, того заради я і римський народ народам старих латинів і кожному зі старих латинів оголошую і приношу війну». Промовивши це, він кидав спис в межі противника. (14) Ось так зажадали тоді від латинів задоволення і оголосили їм війну; цей порядок перейняли нащадки».

Звичайно ж, такого ритуалу оголошення війни можна було дотримуватися до того часу, поки римляни воювали зі своїми найближчими сусідами на території Італії. В умовах же, коли римська країна стала величезною середземноморською державою, посольству феціалів з Риму були потрібні б цілі місяці, щоб дістатися до кордонів володінь потенційного противника.

Август відновив колегію феціалів в 32 р. до н. е. заради обряду оголошення війни. Імператор Клавдій застосовував феціальний обряд і при укладенні договорів. Однак з наступного часу відомий тільки один випадок феціального оголошення війни маркоманам за Марка Аврелія.

У період Принципату вирішення питання про війну перейшло в компетенцію правлячого імператора.

¹¹ Т. Лівій (I. 43), трактуючи назву частин, на які поділив територію міста Рима цар Сервій Туллій,

вважав, що слово «триба» походить від слова «трибут» (tributum) – податок, який громадяни платили відповідно до ценза. Сучасна етимологія визначає походження слово *tribus* від кореня *tri-* («третина»). Найдавніше поділ на три триби – рамнів (*Ramnes* або *Rammenses*), тіційів (*Tities* або *Titienses*) і луцерів (*Luceres* або *Lucerenses*), – до яких належали тільки патриції, ґрунтувався на етнічній або родовій ознаці. Засновані Сервієм Туллієм чотири триби – *Sucusana* (пізніша назва – *Suburana*), *Palatina*, *Esquilina*, *Collina* (Сукузанська (Субуранська), Есквілінська, Колинська та Палатинська) (D. H. IV. XIV) були виключно територіальними, за місцем проживання. Коли число триб збільшилося, ці триби стали називатися міськими (*urbanae*), а решта – сільськими (*rusticae*).

Членство в трибі було ознакою громадянства і відбивалося в законному імені людини, наприклад *C. Lucilius C. f. Pup(inia tribu) Nigrus*. Належність до триби визначалася, в першу чергу, знаходженням земельної власності громадянина на території цієї триби. Якщо громадянин переселявся з Рима в колонію, він переходив в іншу трибу самостійно або ж його записували в цю трибу цензори. До кінця IV ст. до н. е. римські громадяни, які не володіли землею, не були членами територіальних триб. Цензори Аппій Клавдій (в 312 р. до н. е.) і Кв. Фабій (в 304 р. до н. е.) встановили, що безземельні римські громадяни приписуються до чотирьох міських триб. Число триб в 241 р. до н. е. досягло 35. Надалі воно більше не збільшувалося. Згодом жителі приєднаних союзних областей, прирівняні до римських громадян, приписувалися до колишніх триб: багаті – в одну з 31 сільських, бідні – в чотири міські. Відпущеники приписувалися до міських триб.

Поділ громадян по 35 трибам зберігався і в епоху Імперії. Але оскільки громадяни вже не платили трибут і не були зобов'язані служити в армії, членство в трибі зберігало значення лише в плані розподілу від імені держави хліба і грошових роздач.

¹² Це повідомлення давніх авторів сучасні історики вважають помилковим: до IV ст. до н. е. плебей в куріатні збори не допускалися, тому, вірогідно, в цих зборах відбувалися не вибори трибунів, а куріатні збори лише приносили клятву про дотримання трибунської недоторканності.

¹³ Точна тривалість *trinum nundinum* не ясна, мабуть, вона відповідала проміжку від 17 до 24 днів.

Семиденний тиждень веде походження зі Сходу. Але довгий час в Римі таким рахунком днів користувалися тільки християни. Лише імператор Костянтин Великий в 321 р. н. е. законодавчо закріпив семиденний тиждень. До цього часу римляни вели рахунок днів по-іншому. У кожному місяці було три постійних числа. Перше число місяця називалося Календами (звідси походить слово «календар»). День, який ділив місяць на дві рівні половини, римляни називали Ідами (від дієслова *iducere* – «ділити»). У січні, лютому, квітні, червні, серпні, вересні, листопаді та грудні вони припадали на 13-е число, а в інших місяцях – на 15-е. Дев'ятий день до Ід називався Нонами (від *novem dies* «дев'ятий день»). У березні, травні, липні та жовтні вони припадали на 7-е число, в інших же місцях – на 5-е. Числа, що передують цим дням, римляни позначали власною мовою «напередодні». Наприклад, 31 грудня для них було днем напередодні січневих Календ. Решту днів місяця позначали шляхом відліку днів в зворотному напрямку. Так, 2 січня вважалося четвертим днем до січневих Нон (поточний день також включався в підрахунок). Нундіни були днем відпочинку від польових робіт, і сільські жителі приходили в ці дні в місто для здійснення покупок, продажів і для інших справ і мали можливість дізнатися про майбутні коміції.

¹⁴ Ці *leges* слід відрізнити від *leges praetoriae*, які приймалися в *comitia tributa* під головуванням преторів, і *leges consulares*, які приймалися, особливо часто в кінці республіканського періоду, в *comitia tributa* під головуванням консулів.

¹⁵ Цензори збирали народ тільки заради цензу і люстру (*Varro. L. L. VI. 86*); на зборах, скликаних цензорами, голосування не проводилося.

¹⁶ Наприклад, Т. Лівій повідомляє (XLIV. 17): «(2) Сенат ухвалив: Гнею Сервілію з'явитися якомога швидше для проведення виборів. (3) Рішення сенату претор Сульпіцій направив до консула, а через кілька днів зачитав послання консула з розпорядженням вибори призначити на день <...> і з обіцянкою з'явитися в Рим напередодні цього дня. Консул і справді поспішив, так що вибори відбулися точно в призначений день».

¹⁷ Ставши досить сильними, центурії отримали також право обговорення і вирішення питань, які не були поставлені перед ними в формі постанови сенату; тобто, вони отримали можливість ініціювати законопроекти. Під час обрання магістратів коміції спочатку не мали права вибрати кого-небудь, крім тих, хто був запропонований керівним магістратом (який сам повністю підкорювався постанові сенату), але з плином часу народ зміцнив свої права настільки, що зобов'язав керівного магістрата без попередньої санкції сенату пропонувати будь-якого кандидата, який міг висунути себе сам. Ця зміна відбулася близько 482 р. до н. е.

Неясно, чи потрібна була коміціям сенатська постанова в тих випадках, коли вони діяли як верховний суд; принаймні, немає ніяких згадок про постанови сенату в подібних випадках.

Сенат був ініціатором винесення магістратом на рішення в центуріатних коміціях питання про оголошення війни будь-якому народу чи державі. Так, за повідомленням Т. Лівія (XLII. 30): «(10) Для блага і щастя Римської держави батьки повеліли консулам якнайшвидше увійти до народу в центуріатні коміції з такого роду пропозицією: оскільки цар Персей, син Філіпа, цар македонян, в порушення договору, укладеного з батьком його і відновленого особисто ним після його смерті, почав війну з союзниками римського народу, спустошив їхні поля і захопив їхні міста, (11) оскільки він задумав ще й війну проти римського народу, для чого приготував зброю, військо і спорядив флот, то в разі, якщо він не дасть задоволення за ці провини, слід оголосити йому війну. Такого роду пропозицію було представлено народу».

¹⁸ Оголошення робилося у вигляді едикту магістрата, який скликав на збори народ; в тексті едикту повідомлялося про день зборів і питання, які на ньому будуть розглядатися. Якщо передбачалося обирати магістратів, то в едикті містився список кандидатів на відповідну посаду; якщо коміції повинні були розглядати судові питання – то суть обвинувачення і імена обвинувачених; якщо магістрат пропонував на затвердження народом законопроект – суть закону, який повинен був затвердити на коміціях народ.

«Promulgare legem» означало опублікувати закон для інформування про нього народу. На підставі Цецілієва–Дідієва закону 98 р. до н. е. і Юнієва–Ліцінієва закону 62 р. до н. е., законопроект оголошували народу на форумі за три нундіни (*trinum nundinum*) до його обговорення в коміціях. Такі публікації зазвичай передували *contiones*, на яких автор законопроекту міг обґрунтувати необхідність його прийняття. Така промульгація і обговорення проекту закону позначалися виразом «*ferre legem*» на відміну від винесення його на затвердження або неприйняття в коміціях, яке позначалося виразом «*rogationem accipere*». Ініціатор законопроекту називався *rogator*.

¹⁹ Згідно з традицією, за Ромула рік складався з 10 місяців. Цар Нума Помпілій додав місяці січень і лютий. Календар був місячний, в році було 355 днів, з додатковим місяцем (*mensis intercalaris*), при чотирирічному циклі. У 46 р. до н. е. Гай Юлій Цезар провів реформу календаря з введенням сонячного року.

Першим місяцем року був березень, тобто перший місяць весни, коли хлібороби громадяни римської громади могли бути мобілізовані в ополчення для ведення військових дій. 1 березня відбувався обряд вигнання зими – «старого Марса», і за іменем цього бога, другого за значенням після царя богів Юпітера, і був названий місяць. Цей місяць відводився для підготовки до війни і проведення різних ритуалів і свят у зв'язку з цією підготовкою. Такі ж заходи проводились в жовтні, коли закінчувався сезон війни.

Пізніше новий рік у римлян став починатися 1 січня, оскільки саме в цей день, починаючи з 153 р. до н. е., вступали на посаду консули.

Дні року ділилися у римлян на *dies fasti* (звичайні, буденні) і *dies nefasti* (святкові). Згідно з Макробієм (*Sat. I. 16. 3*), «святкові дні передбачали жертвопринесення, урочисте споживання їжі, публічні ігри, відпочинок, тоді як звичайні дні – це коміціальні дні, дні, призначені для остаточного рішення суду, дні для виклику в суд, дні військового характеру». Список цих днів встановлювали понтифіки. Ця прерогатива понтифіків пояснюється тим, що жерці всіх богів (понтифіки) були відповідальні за складання і ведення календаря, сенс якого полягав головним чином в тому, щоб правильно визначити день відповідного релігійного заходу. Для обчислення святкових днів понтифіки проводили спеціальні спостереження за змінами фаз місяця (*Macr. Sat. I. 16. 9*).

Dies nefasti ділилися на два розряди: 1). *Dies feriati*, дні, в які не можна було займатися громадськими справами, оскільки вони були присвячені певним святам (*dies festi*). 2). *Dies religiosi* або *dies vitiosi*, іноді називалися також *atri*. Це були нещасливі дні, які оголошувались такими рішенням сенату внаслідок того, що в ці дні колись відбулися якісь нещастя. До них належали й усі *dies postriduanii*, тобто дні, наступні за календами, нонами і ідами, тому-що вони здавна вважалися нещасливими. У ці дні не тільки не можна було займатися будь-якою громадською справою, а й взагалі будь-якою важливою справою (*Gell. N. A. IV. 9. 5*: «*Religiosi dies dicuntur tristi omine infames impeditique, in quibus et res divinas facere et rem quampiam novam exordiri temperandum est*). Заняття громадськими справами в святкові дні засуджувалося як нечестя і вимагало спокути очисною жертвою.

²⁰ Цицерон (*de Legg. II. VIII, (20)*) поділяє жерців на: 1) служителів культу, що відали священнодійством і жертвопринесеннями; 2) тлумачів пророцтв, визнаних державою (книги Сивілли), тобто квіндецімвірів; 3) тлумачів волі Юпітера Всеблагого Величного на підставі знамен і ауспіцій, тобто авгурів та гаруспиків.

Авгури – жрецька колегія ворожбитів по птахах, які консультували магістратів і приватних осіб і надавали допомогу при вродженнях.

Слово «авгур» мало в давнину не менше чотирьох етимологій: 1) від *avis* («птаха») і *gerere* («вести себе, рухатися»); 2) від *avis* і *garritus* («балаканина»); 3) від *augere* – «збільшувати» або «бути творцем, призвідником»; 4) від *avis* і *gustus* в значенні не фізичного «смаку», а вміння розбиратися в чому-небудь.

Деякі сучасні автори вважають, що його корінь *aug*, що означає «бачити», а *ur* – це закінчення; таким чином, це слово відповідає слову провидець.

У Римі авгури формували колегію. Відмінним одягом авгурів була трабея, а інсигнії – вигнутий жезл (*lituus*) і спеціальний посудина (*capis*) при жертвопринесеннях. Спочатку авгурів було 3, 4 або 5. Огульнів закон (300 р. до н. е.) збільшив число авгурів до дев'яти, Сулла – до п'ятнадцяти (*Liv. Epit. 89*). Шістнадцятого члена додав Юлій Цезар після свого повернення з Єгипту (*Cass. Dio. XLII. 51*).

Члени колегії авгурів володіли правом обрання своїх колег (*cooptati*). Спочатку їх призначав цар, але, оскільки сам цар був авгуром, таке призначення не вважалося таким, що суперечить принципу кооптації. Авгури обиралися довічно і не втрачали свою жрецьку гідність, навіть будучи засудженими до смертної кари (*Plin. Iun. Ep. IV. 8*). Коли з'являлася вакансія, два старших члена колегії називали кандидата (*Cic. Phil. II. 2*), складала присягу, і новий член урочисто вступав на посаду (*Cic. Brut. 1*). У таких випадках завжди влаштовували бенкет, на якому очікувалася присутність всіх авгурів (*Cic. ad Fam. VII. 26; ad Att. XII. 13, 14, 15*). Авгури зберігали за собою право кооптації до прийняття закону народного трибуна Гнея Доміція Агенобарба в 103 р. до н. е. Згідно з цим законом, вакантні місця в жрецьких колегіях повинні були заповнюватися шляхом голосування меншини триб, тобто 17 з 35, обраних жеребкуванням (*Cic. de Leg. Agr.*

II. 7; Vell. II. 12; Suet. Nero. II). Закон Доміція був скасований Суллою в 81 р. до н. е., але відновлений в 63 р. до н. е., в консульство Цицерона, трибуном Т. Аннієм Лабієм за підтримки Цезаря (Cass. Dio. XXXVII. 37). Другий раз його скасував Марк Антоній в 44 р. до н. е. (Cass. Dio. XLIV. 53), але Авл Гірцій і Гай Вібій Панса знову надали йому силу. Імператори мали право обирати авгурів на свій розсуд, крім того, за часів Імперії з'явилися так звані *supernumerarii* («надчисленні») авгури.

Єдина ієрархія всередині колегії була віковою: старший авгур завжди голосував раніше молодшого, навіть якщо молодший займав одну з найвищих посад у державі (Cic. de Sen. XVIII). Найстарший член колегії називався магістром (*magister collegii*). Очікувалося, що всі авгури повинні знаходитися в дружніх відносинах між собою; існувало правило, що на цю посаду не міг бути обраний ворог будь-кого з членів колегії (Cic. ad Fam. III. 10). Август, який ввів в посаду нового члена, завжди мав шануватися останнім як батько (*in parentis eum loco colere* (Cic. Brut. I)).

Що стосується змісту діяльності авгурів, то вона, згідно з Варроном (L. L. VI. 82), зводилася до *augurium aere*, під час якого авгур спостерігав за птахами (*aves specie*). Цицерон (de Legg. II. VIII, 21) так пише про завдання авгурів: «Тим, хто буде відати справами війни і справами народу, хай сповіщають вони про ауспіції, а ті хай підкорюються їм. І нехай вони побачать наперед гнів богів, керуються знаменнями, утримують блискавки в певних ділянках неба і зберігають Місто, поля і «храми» вільними і освяченими. І все те, що авгур оголосить неправильним, забороненим, порочним, зловісним, хай не буде виконано і звершено; хто не послухається, хай відповість головою». Авгури не пророкували майбутнє – вони повинні були визначати, сприяють або не сприяють боги задуманим діям. Наука авгурів називалася авгурським правом (*ius augurum* або *ius augurium*) і зберігалася в книгах (*libri augurales*). Авгури були тлумачами цієї науки, вони мали право оголошувати про те, чи були ауспіції дійсними або недійсними.

Авури були помічниками магістратів, вони не могли здійснювати ауспіції без останніх, хоча магістрати, навпаки, могли обходитися без допомоги авгурів, наприклад, при призначенні консулом диктатора в умовах воєнного походу далеко від міста. Хоча авгури і могли оголошувати про порушення, допущені під час ауспіцій, але з іншого боку, їх посада не давала їм права заявляти, що вони бачили якесь несприятливе знамення – бо ауспіції посилалися не їм. Коли авгури залучалися магістратами до участі в ауспіціях, вони отримували право нунціяції, тобто могли зупинити будь-яку важливу суспільну справу за допомогою обнунціяції – заяви про несприятливі знамення (Cic. de Legg. II. 12).

Колегія авгурів встановлювала наявність огрішностей в ауспіціях під час обрання магістратів. Тут вживалася особлива формула *magistratus vitio creatus: vitium* («огрішність») – термін, що позначав помилку при вчиненні ауспіцій, що робило весь акт недійсним. Мабуть, до авгурів звертався сенат, і якщо авгури доходили висновку, що огрішність під час виборів була, то сенат приймав постанову про відмову обраним огрішно магістратам в посаді, і ця постанова повідомлялася цим магістратам. Тобто рішення про відмову магістрату приймали не авгури, а сенат. Однак скласти свої повноваження повинен був сам магістрат, ні авгури, ні сенат, ні коміції не могли скасувати результати виборів. Релігійне почуття магістрата змушувало його прислухатися до думки жерців навіть всупереч особистим інтересам.

За всю історію Республіки (за підрахунками А. М. Сморгчова) за сакральними причинами вибори консулів скасовувалися 5 разів, диктаторів – 7, цензорів – 2.

Авгур виконував також інавгурацію (посвята, наділення владою, оголошення недоторканими) понтифіків і магістратів.

До часів Цицерона наука пророкувань прийшла в сильний занепад. Яким фарсом вона стала через кілька років, можна побачити з розповіді Діонісія (II. 6), який повідомляє, що нового магістрата, котрий здійснював ауспіції в перший день своєї посади, зазвичай супроводжував авгур, який сповіщав йому, що зліва від нього побачив блискавку – що вважалося хорошим знаком, – і такої заяви було достатньо, хоча нічого подібного насправді не було. Ауспіції посадових осіб втратили своє колишнє політичне значення, але продовжували застосовуватися не тільки за Августа, але і після нього. У добу Адріана авгури були залучені до участі в термінації виправленої ним лінії померія (CIL. VI, 1233: *ex s. C. Collegium augurum auctore imp. Hadriano terminos pomerii restituendos curavit.*). Ще в IV ст. н. е. звання авгура належало до числа найбільш почесних жрецьких посад.

²¹ У Т. Лівія (I. 18) знаходимо наступний опис ауспіцій: «(6) Запрошений в Рим, Нума Помпілій, наслідуючи приклад Ромула, який прийняв царську владу, випробувавши птахогаданням волю богів щодо заснування міста, звелів і про себе спитати богів. Тоді птахогадатель-авгур, чиє заняття відтепер зробилось почесною і довічною державною посадою, привів Нуму в фортецю і посадив на камінь обличчям на південь. (7) Август, з покритою головою, сів по ліву його руку, тримаючи в правій руці криву палицю без єдиного сучка, яку називають жезлом. Помолившись богам і взявши для спостереження місто з околицею, він розмежував ділянки від сходу на захід; південна сторона, сказав він, нехай буде правою, північна – лівою; (8) навпроти себе, далеко, наскільки сягало око, він подумки намітив знак. Потім, перекинувши жезл в ліву руку, а праву поклавши на голову Нуми, він помолвився так: (9) «Батько Юпітере, якщо боги велять, щоб цей Нума Помпілій, чия голова я тримаю, був царем в Римі, яви надійні знамення в межах, що я окреслив». Тут він описав словесно ті ознаки, які хотів отримати. (10) І вони були послані, і Нума зійшов з місця вже царем».

²² Слова «авгурія» (*augurium*) і «ауспіція» (*auspicium*) з плином часу стали позначати спостереження за різними видами знамень. Вони поділялися на п'ять видів: *ex caelo*, *ex avibus*, *ex tripudiis*, *ex quadrupedibus*, *ex diris*.

1. *Ex caelo.* Воно включало спостереження за різними видами грому і блискавок і вважалося найважливішими, вищими ауспіціями (Cic. de Divin. II. 18; Fest., s. v. Coelestia). Якщо особа, яка має право здійснювати ауспіції, заявляла, що Юпітер послав грім або блискавку, то проводити коміції було не можна (Cic. de Divin. II. 14; Phil. V. 3).

2. *Ex avibus.* Лише деякі птахи могли подавати римлянам знамення. Вони ділилися на два роду: *oscines* подавали знамення співом або голосом, а *alites* – польотом. До першого роду належали ворон (*corvus*) і ворона (*cornix*), а також сова (*noctua*) і курка (*gallina*). До *aves alites* насамперед належав орел (*aquila*), якого переважно називають птахом Юпітера (*Iovis avis*), потім шуліка (*vultur*), ймовірно, *avis sanqualis*, також так званий *ossifraga* (орлан-білохвіст чи кречет). Деякі птахи належали і до *oscines*, і до *alites*: наприклад, зелений дятел Марса і рибний орел Вести.

Спостерігаючи *alites*, авгур повинен був, перш за все, помітити напрямок їхнього польоту, потім висоту, на якій вони тримаються, послідовність помахів крилами і взагалі їхню поведінку, тобто інстинктивні дії, які вони можуть виробляти, пролітаючи. Якщо спостерігалися *oscines*, то, крім зазначеного вище, треба було помітити частоту, силу і особливо характер крику. Якщо ворона була занадто балакуча, або ворон кричав здавленим голосом, то це було поганим знаком. Чимале значення мало також і те, куди сяде птах. Нарешті, якщо крик дятла і ворони вважався сприятливим, коли чувся зліва, то щодо ворона було якраз навпаки. Могло статися, що під час спостереження помічалось кілька різних і навіть протилежних знамень. В такому випадку, на вимогу ритуалу, їх треба було узгодити одне з одним і виділити переважне значення того чи іншого знаку, при цьому малися на увазі не тільки кількість, але і їхня якість.

Між птахами була свого роду ієрархія, так що знамення, дане орлом, мало більше значення, ніж знамення ворона; але при цьому треба було брати до уваги і час появи кожного з обох знамень. Одні стверджували, що перше знамення має переважне значення; інші ж, навпаки, бачили в кожному новому знаменні підтвердження або знищення попереднього і надавали найбільше значення останньому знаменню.

Кожен звук і рух кожного птаха мали різне значення в залежності від різних обставин або пір року, в які вони спостерігалися. Якщо птахи схвалювали якесь дійство, про них говорили *addicere*, *admittere* або *secundare* і потім називали їх *addictivae*, *admissivae*, *secundae* або *praepetes*; в разі несприятливих знамень про них говорили *abdicere*, *arcere*, *refragari* і т. д. і потім називали їх *adversae* або *alterae*. Птахи, які давали несприятливі знамення, іменувалися *funebres*, *inhibitae*, *lugubres*, *malae* і т. д., а такі ауспіції називалися *clivia* і *clamatoria*.

Спостерігач, ймовірно, мав право подумки визначити мить, з якої він буде вважати знамення дійсними. Він міг також обмежитися першим знаменням, якщо воно було сприятливим, або ж пропустити спочатку кілька поганих ауспіцій в очікуванні кращих.

3. *Ex tripudiis.* Ці ауспіції відбувалися на підставі годування курчат і особливо часто практикувалися у військових походах. Згідно з ученням авгурів, будь-який птах міг дати *tripudium* (Cic. de Divin. II. 34); проте в більш пізні часи звичайною практикою стало використання для цієї мети тільки курчат (*pulli*). Їх тримали в клітці, під опікою особи, яку звали пулларієм (*pullarius*). Коли необхідно було зробити ауспіції, пулларій відкривав клітку і кидав курчатам горох або щось на зразок м'якого коржа. Якщо вони відмовлялися вийти або клювати, або видавали крики (*occinerent*), або били крилами, або відлітали – знамення вважалося несприятливим (Liv. X. 40). Навпаки, якщо вони жадібно клювали, так що крихти випадали у них з дзьобів і падали на землю, це називалося *tripudium solistimum*, (*tripudium quasi terripavium*, *solistimum*) і вважалося сприятливим знаменням.

Щоб отримати необхідні знаки вдавалися до штучних заходів. Курчат замикали в клітці і піддавали суворому посту, що мало їх спонукати до ненажерливості під час ауспіцій.

Цікавий випадок у зв'язку з ворожінням по поведінці курчат повідомляє Т. Лівій (X, 40): «(3) У таборі народ будь-якого звання був охоплений спрагою битви, вищі і нижчі однаково рвалися в бій, і вождю (консулу Папірію – I. C.) видно було нетерпіння його воїнів, а воїнам – нетерпіння вождя. (4) Загальне це нетерпіння передалося навіть тим, хто вершив птахогадання, бо пулларій, хоча кури у нього не клювали, осмілювався збрехати про хід гадання і повідомив консулу, ніби вони клюють дуже охоче. (5) Зраділий консул оголошує, що птахогадання на рідкість вдалі, що боги самі поведуть справу, і велить сурмити до битви. (9) Поки полководець віддавав ці розпорядження, між пулларіями почалася суперечка про птахогадання на цей день, а суперечку почули римські вершники і, вирішивши, що цього не можна так залишити, донесли про сумнівні ворожіння племіннику консула Спурія Папірія. <...> (10) Він все розслідував, щоб не залишилося жодної неясності, і доповів про все консулу. (11) Консул сказав йому: «Доблесті твоєї і ретельності слава і хвала! Що ж до того, хто був при ворожінні, то якщо він збрехав хоч трохи, на нього самого і впаде кара божа; мені, проте, було сказано, що кури клювали дуже охоче, а таке ворожіння для римського народу і війська виключно сприятливе». (12) І тут же він віддав центуріонам наказ поставити пулларія в найперший ряд. <...> (13) Ще не пролунав бойовий клич і противники не зійшлися врукопашну, коли випадково випущений спис пронизав пулларія, і він впав перед прапорами. Консулу повідомили про це, і він сказав: «Самі боги беруть участь в битві: хто винен, той і поплатився життям». (14) При цих самих словах перед консулом голосно каркнув ворон. Зраділий таким знаменням, консул оголосив, що ніколи ще втручання богів в людські справи не було настільки очевидним, наказав сурмити до бою і видати бойовий клич».

Інший цікавий випадок у зв'язку з цими ворожіннями повідомляє Светоній, розповідаючи, що під час I Пунічної війни, в 249 р. до н. е., один з предків імператора Тиберія консул Публій Клавдій Пульхр, «у якого

в Сицилії при ворожінні курчата не хотіли брати корм, кинув їх в море, якби в насмішку над знаменням, сказавши: «Нехай вони п'ють, якщо не хочуть їсти!», – а сам вступив у морський бій і був розбитий» (Suet. Div. Tib. II).

4. Ex quadrupedibus. Знамення могли також подавати четвероногі тварини, але такі знамення не були частиною первісної науки авгурів і ніколи не використовувалися ними при здійсненні ауспцій для держави. Їх треба розглядати лише як різновид приватних гадань, який був поставлений під нагляд авгурів і перетворений ними в свого роду систему. Так, коли лисиця, вовк, кінь, собака або будь-яка інша тварина перебігала комусь дорогу або з'являлася в незвичайному місці, – це розглядалося як знамення.

5. Ex diris, тобто signis. Так називалися будь-які ознаки, що не належать до чотирьох названих вище класів, такі як чхання, спотикання та інші випадковості. Існувало важливе знамення цього роду, пов'язане з армією і називалося ex acuminibus: полум'я, що з'являється на вістрях списів чи іншої зброї.

В області militiae, поруч з ворожінням по їжі птахів, практикувалося ворожіння на нутрощах жертвних тварин. Тому в числі служителів військових магістратів кінця Республіки були не тільки pullarii, але і гаруспики (haruspices). Уже в кінці Республіки існувала приватна колегія гаруспиків, зі складу якої запрошувалися, мабуть, ті haruspices, які зараховувалися в свиту військових магістратів і правителів провінцій.

Гаруспicioю називалося вчення, що склалося в Етрурії, про ознаки і про передбачення долі. Гаруспик (від hiraе (етруськ. harus – кишки, нутроші і етруськ. spescio – спостерігаю) – жрець в Стародавній Етрурії, пізніше – в Стародавньому Римі, який гадав по нутрощах жертвних тварин (незвичайне розташування або незвичайний зовнішній вигляд нутроців, особливо печінки, вважалися поганим знаком). Кращими гаруспиками в Римі вважалися етруски, від яких і був запозичений цей вид ворожіння. Наука гаруспиків зберігалася в книгах, які називалися libri haruspiciini, fulgurates, і tonitruales (Cic. de Divin. I. 3. 3, 72). У свій час ця наука була для римлян настільки важливою, що сенат прийняв постанову про те, щоб молоді етруски зберігали ці знання (Cic. de Divin. I. 4. 1, 92). Час від часу з гаруспиками консультувався сенат. Гаруспики входили до складу когорти полководця або намісника в провінції. У місті Римі були мандрівні гаруспики, до яких могли звертатися приватні особи. Однак в кінці республіканського періоду освічені римляни сильно сумнівалися в їхній науці. За повідомленням Цицерона (de Divin. II. 24, 51), Катон дивувався, як це гаруспики можуть дивитися один на одного без сміху. Але, згідно з повідомленням Тацита (Annal. XI. 15), імператор Клавдій виступив в сенаті «з доповіддю про заснування колегії гаруспиків, щоб не заглохла через недбайливість найдавніша наука Італії: до них часто зверталися у важкі для держави дні, за їхньою вказівкою відновлювалися священнодійства і в подальшому більш ретельно відправлялись; етруська знать за власним бажанням або спонукована римським сенатом зберігала ці знання; тепер, однак, це робиться набагато недбаліше через загальну байдужість до благочестя і поширення чужоземних забобонів. <...> Слід віддати подяку богам за їх прихильність і не допустити, щоб священні обряди, які старанно шанувалися у важкі часи, виявилися підданими забуттю в щасливі. Виходячи з цього і був складений сенатський указ, який наказував верховним жерцям розглянути, що необхідно для збереження і закріплення мистецтва гаруспиків». Клавдій заснував колегію гаруспиків з 60 осіб (CIL. VI. 2161).

У імператорський час вважалося, що колегія гаруспиків була на положенні державної установи. Але оскільки діяльність цих гаруспиків, по успадкованому від Республіки порядку, обмежувалася лише областю militiae і провінціального управління, тобто тією сферою, яка належала до компетенції імператора, як верховного полководця, то і колегія гаруспиків зараховувалася до установ спеціально імператорської служби. Тому колегія гаруспиків поповнювалася в тому ж порядку, як відбувалося і призначення імператорських чиновників і служителів. Також і щодо їхньої платні діяли правила імператорської служби взагалі. Звання гаруспик надавалося лишень тільки особам третього стану, так що вершник, зарахований в цю колегію, вважався таким, що склав свою стану гідність.

Останній римський гаруспик згадується під 408 р. н. е., коли під час облоги міста готами на чолі з Аларіхом він пропонував римлянам свої послуги.

²³ Ось що про цей звичай пише Діон Кассій (XXXVII. 28): «Щодо прапору, то справа полягає у наступному. У стародавні часи біля міста жило безліч ворогів, і римляни, побоюючись, що поки вони будуть проводити центуріатні коміції по центуріям, вороги можуть зайняти Яникул і напасти на місто, вирішили, що не всі будуть голосувати одночасно, але деяка кількість озброєних людей по черзі завжди має захищати це місце. (2) Так вони охороняли його, поки тривали коміції, але коли збори закінчувалися, прапор спускався і охорона розходила; бо коли місце не охоронялося, більше не можна було робити ніяких справ. (3) Ця практика застосовувалася тільки під час проведення центуріатних коміцій, оскільки вони проводилися поза стінами і всі, що носили зброю, були зобов'язані бути на них присутніми. І навіть до цього дня це робиться – тільки для форми».

²⁴ Т. Лівій (I. 44) повідомляє наступну інформацію про померій: «(4) Померій, відповідно до тлумачення тих, хто дивиться лише на буквально значення слова, – це смуга землі за стіною, скоріше, однак, по обидва боки стіни. Колись етруски, засновуючи міста, освячували птахогаданням простір по обидва боки наміченого ними кордону, щоб зсередини до стіни не примикали будівлі (тепер, навпаки, це всюди стало звичаєм), а зовні смуга землі не оброблялась людиною. (5) Цей проміжок, заселяти або заорювати який вважалося блюзнірством, і називається у римлян померієм – як через те, що він за стіною, так і тому, що стіна за ним. І завжди при розширенні міста наскільки виносить вперед стіна, настільки ж розсуваються ці

освячені кордони».

Як відзначав Тацит (*Annal.* XII. 23), імператор Клавдій «розширив межі міста Рима, поступово у відповідності зі стародавнім звичаєм, згідно з яким тим, хто збільшив розміри імперії, надавалося право відсунути і межі міста. Але, крім Сулли і божественного Августа, ніхто з римських воєначальників, і серед них підкорювачі великих народів, не використав свого права». Згідно зі свідченням автора життєпису Авреліана (*SHA, v. Aurel.* XXI. 11), межі міста відсували також імператори Нерон і Траян.

²⁵ Марсове поле (*Campus Martius*) знаходилося на захід від стіни Сервія Туллія, між Тибром і Фламінієвою дорогою. Площа його приблизно 250 га. Тут знаходився вівтар бога Марса.

Римський бог війни Марс (*Mamers, Maors*) був одним із найважливіших божеств римської державної релігії, які складали, разом з Юпітером і Квіріном, тріаду воєвничих богів – зберігачів держави, до котрих звертались із проханням про перемогу в битві. Як батько Ромула, Марс був батьком воєвничого римського народу (*Mars pater, Marspiter*) і допоміг йому придбати щасливими війнами панування над світом. Як бог війни, Марс мав прізвисько *Gradivus* (виступаючий на бій) і *Quirinus* (списоносний). Полководець, вирушаючи на війну, йшов до храму Марса і, потрясаючи там священний щит і спис бога, говорив: «Не спи, Марсе!». Марсу присвячені були вовк та дятел. Август побудував тут храм Марса Месника (*Mars Ultor*): месникові вбивцям Юлія Цезаря.

²⁶ Римський форум (*Forum Romanum*), називався в джерелах просто форумом, поки він був єдиним центром суспільного життя Стародавнього Риму, а в період Імперії, коли в Римі з'явилися й інші форуми, його називали з епітетами «стародавній» (*vetus*) або «великий» (*magnum*). Його площа становила сім югерів. Слово «форум» застосовувалося як до простору під відкритим небом, так і до прилеглих будівель. Спочатку це був центр ремесел і торгівлі, але потім, включивши в себе прилеглий до нього коміцій (місце народних зборів) і курію (будинки сенату), форум об'єднав в собі також адміністративні і політичні функції. Походження слова *forum* було незрозумілим самим давнім. Варрон пов'язував його з дієсловом *ferre* («нести») і тлумачив як місце, куди «виносилися» усі суперечки, а також товари. Місце для форуму було обрано не випадково – саме тут було укладено перемир'я між римлянами і сабінами, і відтоді долину оголосили «місцем для торгівлі та загальних зустрічей». Згодом зв'язок, який спостерігався в слові «форум» із судовими засіданнями і політичними дебатами, призвів до виникнення більш абстрактного значення, прийнятого в сучасному світі: форум – це «місце дискусій».

З точки зору рельєфу, римський форум являє собою низину між чотирма пагорбами: Капітолієм на заході, Палатином на півдні, відрогами Квірінала на півночі і Есквіліном на сході. Низина ця слугувала природним басейном, де води, що стікали з пагорбів, зливалися в єдиний струмок і прокладали собі шлях до Тибру. Спочатку це була сира, злегка хвиляста і покрита травою рівнина, що слугувала виключно місцем ринкової торгівлі.

Долина була осушена у результаті зусиль Тарквініїв з регулювання потоку, що протікав тут. Згодом потік був перекритий зводами і схований під бруківкою і новими будинками форуму; споруда отримала назву Клоака Максима. Тулл Гостилій спорудив на східній стороні кам'яну огорожу, курію для зборів сенату, а перед курією було залишено місце, що називалося *Comitium*, для проведення виборів. Тарквіній Давній надав місцю народних зборів правильну форму паралелограма, що тягнувся у напрямку із північного заходу на південний схід, яку воно зберегло до епохи падіння імперії.

Він поділявся на дві частини: на західну – власне форум і східну – *Comitium*, в найтіснішому розумінні, місце для народних зборів. Центральний відкритий простір зробився основним місцем церемоній поховання, що супроводжувалися двобоями гладіаторів і іншими видовищами. Панегірики небіжчику вимовлялися зі спеціальних підвищень (одне з них знаходилося перед храмом Кастора і Поллукса), а глядачі розташовувалися на балконах верхніх поверхів базилік. На кордоні обох частин височіла ораторська кафедра, *Rostra vetera*, яка являла собою чотирикутне кам'яне узвишся з перилами, прикрашене носами відібраних у антиатів кораблів; від яких вона і отримала свою назву. У більш ранні часи платформа оратора, зведена на кордоні між форумом і коміцієм, була повернена передньою стороною до коміція, а на форум виходила задом, так що оратор звертався не до багатолюдних народних зборів, але до більш нечисленної і елітарної аудиторії. У 145 до н. е. Гай Ліциній Красс, що шукав популярності, обернувся обличчям до натовпу, який зібрався на форумі, поклавши початок більш демократичному звичаю (*Plut. C. G. V*).

Із заходу на схід через весь форум проходила найвідоміша вулиця Стародавнього Риму – Священна дорога (*Via Sacra*), місце тріумфальних маніфестацій Республіки і Імперії. На Священній дорозі стояли громадські будівлі: майже в центрі – місце засідань сенату, *Curia Hostilia*, до якої від коміція вели досить високі сходи (*Liv. I. 48*); потім поруч з нею так зване *Senaculum*, тобто місце зі склепіннями, де перебували сенатори перед початком засідання, так звана *Graecostasis*, відкрита галерея для грецьких і взагалі чужоземних послів, які збиралися там і чекали дозволу увійти в зібрання сенату.

На північному кінці форуму, тобто ближче до Капітолію, стояв храм Сатурна, в якому зберігалася державна скарбниця. Біля нього знаходився храм Згоди, де зберігалася військова скарбниця, біля підніжжя Капітолію була каменоломня; згодом тут був влаштований *Carcer Tullianum*, або Мамертинська в'язниця.

Юлій Цезар здійснив на форумі докорінні перетворення, змінив планування будівель і відкритих площ. Із ще більшим розмахом ці заходи проводив Август. Колишнє ораторське узвишся було скасоване. Центральну площу упорядкували і вимостили, розширивши від нових ростр (трибун) на західній стороні до відповідного їм піднесення перед храмом Божественного Юлія на східній стороні, того місця, де після

урочистої промови, виголошеної Марком Антонієм із західних ростр, тіло диктатора було віддано вогню.

Згодом став виникати ряд нових, допоміжних форумів (деякі з них розміром перевершували давній форум), де розгорталася різна адміністративна і комерційна діяльність.

Поступово всі чотири кути форуму прикрасилися тріумфальними арками. Арки на півдні форуму увіковічили перемоги Августа і Тиберія, на півночі стояли пам'ятники двох сімейств, – республіканців Фабіїв (перша в Римі арка Квінта Фабія Максима Аллоброгського, близько 120 р. до н. е.) і Северів. Відкрита площа і будівлі, які її оточували, були заповнені пам'ятниками діячам давнини і їхнім давнім звершенням.

²⁷ Громадська будівля (*villa publica*) на Марсовому полі була побудована в 435 р. до н. е. Сполучена з великим обгородженим двором, вона використовувалася для різних потреб: проведення цензових переписів, набору військ. Тут же селили іноземних послів – тих, яким не дозволялося перебування в місті.

²⁸ Ці містки були перекинуті через досить глибокий рів. Про його глибину свідчить повідомлення Светонія (*Div. Iul. LXXX. 4*) про те, що учасники змови проти Юлія Цезаря «хотіли скинути його з містків, а звнизу підхопити і заколоті».

²⁹ Встановивши свободу виборів, завдяки таємниці подачі голосів, потрібно було ще забезпечити їхню правильність і зробити неможливими будь-які зловживання. Різні угруповання стали вживати незаконні засоби для того, щоб провести своїх кандидатів. Доводилося посилювати обережність, щоб усунути всі ці хитрощі. Містки стали робити більш вузькими, щоб полегшити нагляд за ними: потрібно було мати можливість бачити зблизька кожного виборця, знати його в обличчя і упевнитися, що ніхто зі сторонніх не проник на містки. Число сторожів при урнах також було збільшено. Кільком шановним людям доручалося не зводити з них очей весь час, поки відбувалися вибори. Дозволялося навіть самим кандидатам виставляти довірених осіб, які б спостерігали за правильністю виборчої процедури. Підрахунок голосів вимагав особливої уваги і пильності. Варрон розповідає, що деякі наважувалися підкидати бюлетені в урни. Щоб усунути ці зловживання, врешті-решт, стали доручати перевірку виборів 900 громадянам, які значилися в списках кримінальних присяжних. До того ж все це відбувалося публічно і на очах самих кандидатів та їхніх друзів.

³⁰ Закон повинен був містити обов'язкові елементи: 1) вступ, або покажчик обставин видання (текст починався зі слів «консули в законному порядку запропонували народу, і народ законним порядком ухвалив» (*Cic. I Phil. X. 24*); 2) *rogatio*, або текст, який міг підрозділятися на главки і т. ін. і 3) *sanctio*, де ухвалювалися наслідки порушення закону і відповідальність порушників. Приймався закон міг тільки цілком, або так само цілком відкидатися; часткові зміни в законі, не внесені самим магістратом, римська практика не допускала.

СЕНАТ

Поряд із народом носієм вищого суверенітету у давніх римлян був сенат. Законність будь-якого значущого для римської громади діяння полягала в тому, що воно проводилося з волі сенату і римського народу. На письмі це фіксувалося в формі «*senatus populusque Romanus*» (або скорочено – *SPQR*).

За повідомленнями античних авторів, Ромул заснував **сенат** (від *senex* – «старий», «старець») як дорадчий орган, обравши в нього найстаріших представників родів – глав великих патріархальних сімей (D. Н. II, 12; Liv. I, 8; Vell. I. VIII; Plut. Romul. XIII). Після смерті царя ця рада за допомогою інституту міжцарів'я обирала нового царя, а народ підтверджував його владу голосуванням в куріатних коміціях.

Вибір senatorів (*lectio senatus*) за перших царів проводився тільки з патриціїв; але Сервій Туллій став приймати до числа senatorів також гідних плебеїв. Особи, які стали тоді сенаторами, були знатними плебеями вершницького рангу. Нові senatorи відрізнялися від колишніх ім'ям «приписані» (*conscripti*) (Liv. II. 1). Тому відтоді традиційним зверненням до сенату в цілому було: *patres conscripti*, тобто, *patres et conscripti* («батьки і приписані»). У зв'язку з допуском плебеїв до вищих посад змінився склад сенату, і на зміну родовій прийшла служива аристократія.

Після заснування республіки обрання senatorів перейшло із рук царів в руки магістратів: консулів, консулярних трибунів; стає звичайним включення до складу сенату обох консулів, після закінчення терміну їх перебування на посаді. Поступово це стало поширюватися і на інших магістратів. Завершився цей процес за диктатури Сулли, коли, згідно з прийнятим законом (*lex de viginti quaestoribus*), склад сенату щорічно став поповнюватися 20-ма колишніми квесторами. Політик обирався тільки в магістратуру, окремого обрання в сенат не було.

Важливу реформу в порядку складання списку сенату справив *lex Ovinia* в 312 р. до н. е. З огляду на цей закон, *lectio senatus* переходила з рук консулів в руки цензорів, а тому список сенату складався тепер не на один рік, як було раніше, а на ціле *lustrum* (тобто, звичай на п'ять років). З 9 р. до н. е. список сенату став переглядатися щорічно.

При складанні senatorського списку (*album senatorium*) цензор мав заносити туди, перш за все, тих осіб, які займали раніше, протягом попередніх люстральних періодів, посади магістратів. І лише за браком таких цензору надавалося право записувати й інших осіб. Завдяки цьому senatorи у списку розміщувалися за рангом посад: *consulares*, *ensorii*, *praetorii* і т. д.

З часу Сулли припинилася вільна цензорська *lectio senatus* і всякий, хто досяг квестури, після перебування у ній ставав senatorом; так що senatorське звання досягалося тільки шляхом коміціального обрання на магістратську посаду.

За імператорів поповнення сенату відбувалося двома способами: з одного боку, шляхом обрання на магістратські посади, а з іншого – шляхом імператорського зарахування (*allectio*). В обох випадках вирішальним фактором був імператор. Тиберій віддав обрання магістратів, а отже і senatorів, в руки сенату, але під контролем імператора. Клавдій, прийнявши на себе цензуру, знову ввів цензорську *allectio*, проте в новому вигляді, з приписом обраних ним людей до магістратських розрядів без фактичного посідання відповідних магістратур (CIL. V, 3117: *a Ti. Claudio Caesare Augusto Germanico censore allectus in senatum et inter tribunicios relatus*). Його приклад наслідував і Веспасіан.

Прямі свідчення про імператорські *allectiones* починаються тільки з часів цензур Клавдія і Веспасіана, а після приєднання за Доміціана цензури до імператорської влади йдуть безперервно. Після Августа senatorи без магістратського рангу не зустрічаються, оскільки придбання місця в сенаті, без попереднього заняття магістратури, в імператорський час завжди поєднувалося з даруванням певного магістратського рангу. При цьому з самого початку шляхом *allectio* могло бути придбано місце відразу в одному із середніх розрядів сенату: для цензур Клавдія і Веспасіана є приклади *allectio inter*

tribunicios, з обходом квесторського рангу. Веспасіан почав застосовувати також і *allectiones inter praetorios*. За Веспасіана з'являється і підвищення, шляхом *allectio*, з одного розряду сенаторів в інший. Згодом часто практикувалася також *allectio inter quaestorios* і, рідко, *inter aedilicios*, з кінця II ст. н. е. також *inter consulares*. З часу Адріана термін *allectio* вживався також під час простого дарування прав сенаторського стану, без зарахування в сенатори того чи іншого рангу. Імператорська *allectio* не підкорялася правилам про термін і про проміжок між магістратурами. *Allectio* давала ті ж права, що і відповідна магістратура. Так, наприклад, *allectus inter praetorios* набував право на отримання консулату нарівні з колишнім претором. Тому *allecti* в списку свого розряду і значилися в проміжок з колишніми магістратами, по старшинству призначення (тільки Пертінакс розпорядився помістити в розряд преторіїв спершу колишніх преторів, а потім тільки численних *allecti inter praetorios* (SHA, v. Pert. VI)).

Відтоді, як курульні магістрати отримали право займати місця в сенаті, треба розмежовувати два класи сенаторів, а саме – дійсних сенаторів, тобто, тих, кому магістрати або цензори регулярно надавали це високе положення, – і тих, хто, з огляду на займану зараз або раніше посаду, ще не будучи включеними цензорами до складу сенату, мав право засідати і виступати в сенаті (*sententiam dicere, ius sententiae*), але не голосувати (Gell. N. A. III. 18, 6; Fest., s. v. senatores). Після закінчення голосування вони могли підійти до того, до чийої думки вони приєднувалися (*pedibus ire in sententiam*), у зв'язку з чим і отримали назву *senatores pedarii* (педарії – «ті, що голосують ногами», від *pes* – «нога»). Пізніше воно застосовувалося до молодших сенаторів, які не були консулярами¹.

У період ранньої Республіки сенаторами могли бути тільки ті з римських громадян, які мали громадянство в третьому коліні². Не мали доступу до сенату також і ті з громадян провінційних общин, які отримали права римського громадянства без *ius honorum*.

Як повідомляє Светоній (Div. Iul. LXXVI), Юлій Цезар «ввів у сенат громадян, які тільки що отримали права громадян, і в їх числі кількох напівдиких галлів». Август включав до складу сенату людей з муніципій, колоній і навіть провінцій (Tac. Annal. III. 55). Однак аж до імператора Клавдія провінціали в складі сенату були винятком.

У роки правління Веспасіана і його синів, Тита і Доміціана, сенат поповнювався в основному з уродженців Італії; близько трьох чвертей сенаторів, про місце народження яких ми маємо інформацію, народилися на Апеннінському півострові. Той факт, що Веспасіан включив в сенат «найдостойніших з італіків і провінціалів», Светоній (Div. Vesp. IX) пояснює тим, що в роки перед приходом до влади цього імператора «вищі стани порідшали від нескінченних страт і прийшли в занепад від давньої зневаги».

Протягом усього II ст. н. е. в сенаті переважали італійські сенатори. З 231 сенаторів періоду правління Траяна, походження яких нам відомо, 104 були уродженцями провінцій, а з цих провінціалів більше половини були вихідцями зі східних провінцій імперії; частка провінціалів за Адріана становила 42%, за Марка Аврелія – 46%.

Коли житель провінції удостоювався честі бути в списку сенату, говорили, що провінція отримала *ius senatus*. Провінціали, що ставали сенаторами, звичайно, переїжджали в Рим і (за винятком вихідців із Сицилії або Нарбоннської Галлії) не мали права відвідувати свої рідні країни без спеціального дозволу імператора (Tac. Annal. XII. 23; Cass. Dio. LII. 46; LX. 25). Пізніше від провінційних кандидатів в сенат завжди очікувалося, що вони будуть купувати земельну власність в Італії, щоб зробити Рим чи Італію своєю новою батьківщиною (Plin. Iun. Ep. VI. 19). Тому Траян ухвалив, щоб, принаймні, третина поземельного майна осіб сенаторського стану перебувала в Італії. Марк Аврелій зменшив цю частину до чверті (SHA, v. Marc. XI).

В цілому, однак, протягом перших століть Імперії вершники залишалися «розсадником сенату» (*seminarium senatus*), як і в кінці Республіки.

Про вік, в якому людина могла бути обраною в сенат в царський період, ми знаємо тільки те, на що вказує сама назва «сенатор», тобто що це були люди похилого віку.

Щодо вікового цензу сенаторів для республіканського періоду у нас також немає

ясних свідоцтв, хоча, мабуть, він був визначений якимось звичаєм або законом, бо сенаторський вік (*aetas senatoria*) часто згадується, особливо в останній період Республіки. Відповідно до закону про вік трибуна Віллія (*lex Villia annalis*), для квестури був встановлений вік 27 років. І, оскільки квестор міг бути включений в сенат відразу після закінчення терміну своєї посади, можна припустити, що найбільш ранній вік, в якому людина могла стати сенатором, становив 28 років. Август встановив сенаторський вік в 25 років (Cass. Dio. LIII. 20), і, мабуть, це залишалось незмінним протягом усього періоду Імперії. Але термін для заняття квестури міг бути скорочений по милості імператора.

Протягом усього республіканського періоду ніякого **майнового цензу для сенаторів** не існувало (Plin. H. N. XIV. 1), але сенатори, звичайно, завжди належали до найзаможніших людей³.

Установа цензу для сенаторів відноситься вже до часів Імперії. Август спочатку встановив його в розмірі 400 000 сестерціїв (Cass. Dio. LIV. 17; 26), потім підвищив, подвоївши цю суму, і, нарешті, довів навіть до 1 млн. 200 тис. сестерціїв (Cass. Dio. LV. 13. 4; Suet. Div. Aug. XI). За Тиберія майновий ценз був знижений до 1 млн. сестерціїв (Cass. Dio. Annal. I. 75). Сенатори, майно яких було менше цієї суми, отримували субсидії від імператора, щоб її досягти (Suet. Div. Aug. XLI; Vell. II. CXXIX; Cass. Dio. LIV. 17; 26; 30; LV. 13). Светоній повідомляє (Nero. X), що імператор Нерон видавав щорічну допомогу знатним сенаторам, які відчували матеріальні труднощі. Іноді вона досягала 500 000 сестерціїв. Згодом, мабуть, стало звичаєм видаляти з сенату осіб, які втратили майно через власне марнотратство і аморальність, якщо вони не покидали сенат по своїй волі (Cass. Dio. Annal. II. 48; XII. 52; Suet. Div. Tib. XLVII).

Сенатори становили в римському суспільстві особливий, вищий, стан – *ordo senatorius*. У період Республіки сини сенаторів автоматично не включалися до складу цього стану. У сучасній літературі зустрічається думка про те, що з часів Августа до *ordo senatorius* стали належати члени сенату і їхні нащадки чоловічої статі разом із дружинами і особи, яким сенаторське звання було дароване імператором. Однак О. М. Петречко вважає, що сини сенаторів мали лише більше шансів для того, щоб потрапити до складу цього стану, досягнувши посад, які відкривали доступ до складу сенату.

До членів сенату суспільство висувало певні **вимоги морального плану**. Сенаторами були здебільшого великі землевласники, вони не мали права займатися комерційною діяльністю, торгівлею, бути відкупниками. На початку другої Пунічної війни деякі сенатори, мабуть, порушили цей звичай і, щоб запобігти повторенню подібних випадків, в 218 р. до н. е. був прийнятий закон, запропонований народним трибуном Гаєм Клавдієм (*lex Claudia*), про те, що сенатор не має права володіти судном місткістю понад 300 амфор (тобто вантажопідйомністю в сім-вісім тонн), бо вважалось, що цього буде достатньо для перевезення в Рим продукції їхніх маєтків (Liv. XXI. 63). Однак з текстів Цицерона (напр., *in Verr. V. 18*) ясно, що цей закон часто порушувався.

У своїй масі сенатори залишалися такими довічно, але **виключення зі складу сенату** було цілком можливим. У період пізньої Республіки цензори за допомогою своєї *nota censoria* мали право поставити перед сенатом питання про виключення конкретних його членів зі свого складу.

Виключення зі складу сенату здійснювалося просто шляхом пропуску імен та невнесення їх до списку сенаторів (Cass. Dio. VI. 19), в зв'язку з чим таких людей називали «пропущеними сенаторами» (*praeteriti senatores*). З ініціативи консула сенат міг прийняти постанову про виключення зі складу сенату недостойного сенаторського звання громадянина⁴.

Людина, яку було виключено зі складу сенату, могла повернути собі сенаторське звання, зайнявши посаду претора (Cass. Dio. XXXVII. 30; Plut. Cic. XVII).

З самого початку Принципату право виключення сенаторів зі списку перейшло до імператора. Незалежно від тих випадків, коли Август брав на себе проведення цензу, він перевіряв список сенаторів з метою видалення тих, які не задовольняли умовам

сенаторського звання. Провівши в 18 р. до н. е. чистку сенату від недостойних елементів у великих розмірах, Август після цього обмежувався головним чином перевіркою майнового цензу, для чого призначив на поміч йому комісію з senatorів: *tres viri legendi senatus* (Suet. Div. Aug. XXXVII). За Діоном Кассієм (LIV. 13), ці *tres viri* були обрані шляхом жеребкування з числа 10 senatorів, зазначених самим Августом. Тиберій обходився в цій справі без допомоги комісії, виключаючи з сенату тих, хто позбувся senatorського цензу. З дозволу імператора senatorи могли і добровільно виходити зі складу сенату. Імператор Клавдій прагнув послабити ворожу йому старо-італійську аристократію, вітаючи «добровільний» вихід з сенату його збіднілих членів і видаляючи тих, хто не хотів зробити це з власної волі (Cass. Dio. LX. 29). На початку правління Нерона ряд збіднілих senatorів отримав від скарбниці щорічне утримання, в сенат були повернуті деякі особи, виключені з нього в період принципату Клавдія.

З часу Доміціана імператори вносили нових senatorів у списки і виключали колишніх на свій розсуд. Зі складу сенату вибували засуджені за кримінальні злочини. Якщо засудження відбулося в senatorському суді, то інстанцією, яка виключала senatorа, формально був сам сенат. Але питання про притягнення до senatorському суду вирішувалося імператором.

Число senatorів було взаємопов'язане з числом триб, що складали римський народ. Тому в давнину, коли *populus Romanus* складався тільки з однієї триби, його сенат включав 100 членів, а коли сабінська триба тіціїв була об'єднана з латинської трибою рамнів, число senatorів зросло до 200 (D. Н. II, 47; Plut. Romul. XX). Це число було збільшено ще на сотню, коли з цими двома трибами об'єдналася третя – луцерів. Діонісій (III. 67) і Лівій (I. 35) відносять останню подію до часів правління Тарквінія Давнього. Нові senatorи, додані Тарквінієм Давнім, відрізнялися від тих, які належали до двох більш давніх триб, тим, що до них зверталися *patres minorum gentium* (батьки молодших родів), подібно до того, як раніше senatorи, які представляли тіціїв, точно так же відрізнялися від представників рамнів (D. Н. II, 57).

За Тарквінія Гордого чисельність senatorів сильно скоротилася. Т. Лівій (I. 49) пояснює причини цього скорочення у такий спосіб: «(6) Тарквіній Гордий ухвалив нікого не записувати в батьки, щоб самою своєю нечисленністю став більш незначнішим їхній стан, і вони поменше б обурювалися тим, що все робиться без їхньої участі».

Після вигнання останнього царя число senatorів, мабуть, значно зменшилося внаслідок того, що багато senatorів вирушили у вигнання разом із тираном. Вакансії, що виникли внаслідок цього, негайно після утворення республіки заповнив Л. Юній Брут (Liv. II. 1), або, за Діонісієм (V, 13), Брут і Валерій Публікола, а за Плутархом (Publ. XI) і Фестом (*Qui patres*) – тільки Валерій Публікола.

Число 300 залишалось нормальним протягом декількох століть (Liv. Epit. LX).

В ході громадянської війни Марія і Сулла в сенаті мало утворитися багато вакансій. Сулла під час своєї диктатури не тільки заповнив ці вакансії, але і збільшив число senatorів. Він розпорядився обрати в сенат близько 300 найбільш видатних вершників (App. B. C. I, 100). З цього часу сенат, мабуть, включав від 500 до 600 членів (Cic. ad Att. I. 14).

Цезар, тріумвіри, а також Август після битви при Акціумі складали списки senatorів своєю владою. Юлій Цезар довів число senatorів до 900 і надавав це високе звання навіть простим солдатам, вільновідпущеникам та іноземцям (Cass. Dio. XLIII. 47; Suet. Div. Iul. LXXX). Таке свавілля при обранні недостойних осіб в сенат і безконтрольне збільшення його чисельності повторювалися і після смерті Цезаря.

Август відновив колишню чисельність – 600 осіб (Cass. Dio. LIV. 13–14; Suet. Div. Aug. XXXV)⁵.

Але число 600 мало значення тільки приблизної норми: ніколи не проводилося призначення в senatorи на вакансії, що відкривалися.

Август наказав, щоб список senatorів (*album senatorium*) завжди був доступний для громадського ознайомлення (Cass. Dio. LV. 3). З часів Августа він вивіщувався публічно

(ймовірно, перед курією), і цей звичай щорічно дотримувався ще в III ст. н. е.

При складанні списку сенату ті, в чий компетенції це було, розміщували в ньому імена senatorів не довільно, а керуючись своїми уявленнями про авторитет і заслуги перед колективом громадян кожного з senatorів. До Пертинакса при складанні списку не приймалося до уваги, чи займав senator магістратуру в дійсності або був зарахований до консулярів або преторіїв через *allectio*.

Той, хто стояв на чолі списку, називався *princeps senatus* (**принцепс сенату**), в царський період він одночасно був стражем міста (*custos urbis*). Коли складання списку senatorів стало компетенцією цензорів, вони спочатку ставили на чолі списку найстарішого з колишніх цензорів. Іноді між цензорами навіть виникала суперечка з приводу того, хто повинен бути принцепсом сенату⁶.

Іноді senator залишався принцепсом сенату до кінця життя. Але зазвичай питання про те, хто буде очолювати список сенату, вирішувалося через кожні п'ять років, коли цензори переглядали список senatorів. Якщо цензори знаходили, що той принцепс сенату, який був першим у списку попередні п'ять років, гідний того, щоб залишатися на цьому місці, він займав його і в наступні п'ять років.

Посада принцепса сенату, хоча і була досить почесною, не приносила ні влади, ні переваг (Cass. Dio. VI. 19; Zonar. VII. 19) і навіть не давала права головувати на засіданнях сенату, яке належало лише магістратам, які мали право скликати сенат (Gell. N. A. XIV. 7. 4; Cic. de Legg. III. 4). Подібно плебейському трибуну принцепс сенату не володів імперієм, не мав лікторів і не носив *toga praetexta*.

На засіданнях сенату під час обговорення питань порядку денного принцепс першим на запрошення консула (*dice, quid censeas*) висловлював свою думку, в разі, якщо не було вже обраних консулів (Sall. Cat. L; Gell. N. A. IV, 10. 3) і своїм авторитетом міг впливати на рішення справи. Принцепс від імені сенату зустрічав посольства до римлян від інших народів, підписував листи і дипломатичні послання.

Після Сулли не було *princeps senatus*: на чолі списку просто поміщали найстаршого з присутніх, і це не давало йому ніякої прерогативи. Зазвичай консули за взаємною згодою призначали консуляра, якому буде належати перше слово протягом усього року.

Август за першої ревізії senatorського списку в 29 р. до н. е. поставив на чолі його своє ім'я, на що він мав право як патриціанський консуляр, який перевершував усіх інших консулярів своїм званням тріумвіра. Таким чином, він опинявся *princeps senatus* в старому республіканському сенсі і навіть заніс це своє звання в списки цензу 28 р. до н. е. (Cass. Dio. LIII, 1). У своїх «Діяннях» (VII. 2) він повідомляє, що був принцепсом сенату протягом 40 років.

Під час свого повернення з невдалого британського походу Калігула видав едикт, в якому відмовлявся від звання принцепса і заявляв, що повернувся не до сенату, а тільки до вершників і до народу. Цей едикт руйнував систему Августа, побудовану на взаємодії принцепса і сенату і їхній ідеологічній єдності при домінуванні принцепса. Наступні імператори, очевидно, навіть і зовсім не вносили свого імені в список senatorів (за винятком Пертинакса, який разом з тим відновив і старе звання *princeps senatus* (Cass. Dio. LXXV, 5)), хоча і продовжували вважати себе належними до складу сенату.

Останнє виражалося в тому, що, коли вони були присутніми в засіданні, в якому не приймали головування на себе, то подавали голос нарівні з іншими сенаторами. Однак, в той час як прості сенатори при опитуванні думок викликалися в певному порядку розрядних списків, імператор сам вказував своє місце для подачі голосу, звичайно на самому початку або в самому кінці (Tac. Annal. I. 74: "*se quoque in ea causa laturum sententiam. Quo loco censebis, Caesar? Si primus, habebo quod sequar; si post omnes, vereor, ne imprudens dissentiam*"), а також і зовсім відмовлявся від подачі голосу на свій розсуд. Втім, після Тиберія свідочтв про участь імператорів в голосуванні немає.

Сенатори мали такі відзнаки та привілеї:

1. Право носити золоте кільце і туніку з витканою на ній попереду вертикальною

широкою смугою (*latus clavus*) червоного кольору, який у греків і римлян був кольором влади⁷.

2. Рід чобіт з літерою С попереду (*Cic. Phil. XIII. 13*)⁸. Зазвичай вважається, що ця С означала *centum* і була пов'язана з первісною чисельністю сенаторів у сто (*centum*) осіб.

3. Право займати передні ряди в театрах і амфітеатрах⁹.

4. У певний день на Капітолії відбувалося жертвоприношення Юпітеру, і з цієї нагоди влаштовувався бенкет тільки для сенаторів; це право називалося *ius publice epulandi* (право участі в громадському обіді) (*Gell. N. A. XII. 8. 2; Suet. Div. Aug. XXXV*).

5. *Ius liberae legationis* (право вільного легатства).

З кінця I ст. н. е. сенатори мали титул *vir clarissimus* («ясновельможний чоловік»), а їхні сини і дочки – *puer clarissimus* і *puella clarissima*.

Право мати справу з сенатом спочатку було пов'язане з правом мати справу з народом. Право скликати сенат (*vocare, convocare, cogere*) в царський період надавалося царю і його наміснику, стражу міста, міжцарю (*D. N. II, 8*). Після вигнання останнього царя для виборів перших консулів сенат був скликаний префектом міста. У республіканський період це право (*ius cum patribus agendi*) перейшло до консулів, диктаторів, начальників кінноти, преторів, військових трибунів із консульською владою, надзвичайних посадових осіб – децемвірів для запису законів, триумвірів *rei publicae constituendae*, а потім і до плебейських трибунів (*Gell. N. A. XIV. 7. 4*). У 456 р. до н. е. трибуни, в боротьбі з консулами, взяли на себе право скликати сенат, щоб представити йому рогацію і обговорити її (*D. N. X, 31, 32*). Не мали цього права промагістрати з імперієм, цензори та магістрати без імперія.

У чергових засіданнях сенату в республіканський період головував консул, в екстрених – той магістрат, який скликав збори.

У період Імперії право скликання сенату залишалося, крім принцепса, за консулами, преторами і народними трибунами (*Tac. Hist. IV. 39; Cass. Dio. LIV. 3; LVI. 47; LIX. 24; LX. 16*).

За імператорів головування в сенаті визначалося старими правилами. Зазвичай головували консули, але їх міг замінити міський або інший претор, а також народні трибуни. На надзвичайних засіданнях головував той, хто скликав сенат.

Імператор головував в сенаті, якщо він займав консульську посаду (*Plin. Min. Ep. II. 11, Panegy. LXXVI*). З 22 р. до н. е. Август, будучи зрівняний в правах із консулами, завдяки своїй *tribunicia potestas* став головним очільником сенату. Він мав право скликати сенат на свій розсуд і головувати на засіданні¹⁰.

Запрошення на засідання відбувалося через глашатая (*praeco*). Глашатай оголошував про майбутнє засідання на форумі: там завжди можна було знайти досить багато сенаторів. Пізніше стали публікувати *edictum*, тобто особливе оголошення. В екстрених випадках посилали глашатаїв за сенаторами додому або викликали їх з їхніх сільських маєтків (*D. N. XI, 4*).

Згідно з державним правом Римської республіки заняття магістратури, а через неї і місця в сенаті, становило не тільки право, а й обов'язок (*munus*), і до того ж в принципі безоплатний. Під час вирішення важливих справ жоден із сенаторів не міг відлучатися з Риму; для того, щоб залишити межі Італії, потрібна була особлива відпустка¹¹.

Але сенатори далеко не завжди були **присутні на засіданнях**. На підставі сенатських списків сучасним історикам вдалося встановити, що в I ст. до н. е.–I ст. н. е. (коли сенат включав 600 і більше членів) на засіданнях сенату була присутня наступна кількість сенаторів: в 60 р. до н. е. близько 415, в 59 р. до н. е. – 417, в 56 р. до н. е. – 200, в 48 р. до н. е. – 392, в 22 р. до н. е. – 305, в 44–46 рр. н. е. – 383.

У разі неявки на засідання сенатор повинен був пояснити причини відсутності (*Cic. de Legg. III. IV, 11*). Для забезпечення явки сенаторів магістрат міг брати у них заставу (*pignoris captio*) або згодом штрафувати їх за неявку.

Вже на початку періоду Імперії сенатори цілком усвідомлювали падіння ролі сенату і не горіли бажанням брати участь в його засіданнях. У зв'язку з цим Август був змушений боротися з абсентізмом сенаторів. У 17 р. до н. е. він ввів штрафи за відсутність на засіданнях сенату без поважної причини і запізнення (Cass. Dio. LV. 3) і посилив їх в 9 р. до н. е. Клавдій знову підтвердив це. Але накладання таких штрафів мало практикувалося (Tac. Annal. XVI, 27). Відповідно до прийнятого в правління Августа закону (lex de senatu habendo), сенатори звільнялися від своїх обов'язків у 70 років (згодом цей вік був знижений до 60 років).

Скільки членів сенату повинні були бути присутніми, щоб засідання мало законну силу, – неясно, хоча, мабуть, це питання якимось регулювалося. У деяких текстах говориться про третину, половину і дві третини. Мінімальний склад присутніх визначено було Августом спершу в кількості 400; але коли і це виявилось неможливим, він зменшив цю норму, встановивши законний склад у різній кількості, в залежності від більшої чи меншої важливості справ (Cass. Dio. LIV. 35; LV. 3). За Александра Севера засідання проводилося за участі хоча б 70 сенаторів (SHA, v. Alex. Sev. XVI).

За розпорядженням Августа кількість сенаторів, які з'явилися на засідання, обов'язково вказувалася в кінці тексту сенатських рішень як доказ їхньої законності.

У дні сенатських засідань сенатори звільнялися від явки в суд і від інших сторонніх зобов'язань, які могли б їм завадити з'явитися на засідання (Cass. Dio. LV. 3). Август визнав місяці вересень і жовтень канікулярним часом для сенаторів, протягом якого обов'язок з'являтися в засідання покладалася тільки на певну кількість сенаторів, що призначалися жеребкуванням (Suet. Div. Aug. XXXV).

У період Республіки **регулярні засідання сенату** (senatus legitimus) відбувалися в календи, нони та іди кожного місяця (Cic. ad Q. fr. II. 13); надзвичайні засідання (senatus indictus) могли скликатися в будь-який день, за винятком нещасливих (atri) і коміціальних (Cic. ad Q. fr. II. 2).

За Августа був виданий lex de senatu habendo (Cass. Dio. LV, 3; Plin. Iun. Ep. V, 13, 5; Gell. N. A. IV, 10, 1–3), в якому були зазначені нормовані умови сенатських засідань. Август розпорядився, щоб засідання сенату відбувалися два рази в місяць, в календи та іди (Suet. Div. Aug. XXXV: ne plus quam bis in mense legitimus senatus ageretur kalendis et idibus), які називалися dies legitimi або senatus legitimus. Однак, оскільки березневі іди були виключені внаслідок смерті Цезаря (Suet. Div. Iul. LXXXVIII: placuit, ne umquam eo die senatus ageretur), то замість них узятий був попередній день; те ж саме прийнято було в листопаді; в липні і серпні засідання відбувалися через день після ід і подібним чином для початкового засідання в місяцях лютий, березень, червень, серпень, жовтень і грудень призначено було третє число, через день після календ; у січні, крім вступного засідання в день нового року, прийняті були ще два дні, 9 і 23, надані згодом для проведення виборів, а саме 9 січня – для обрання консулів (suffecti) і преторів, 23 січня – для обрання інших магістратів. Крім того, у разі необхідності засідання могли відбуватися і в інші дні по особливому оповіщенню сенаторів: dies indictus (Plin. Iun. Ep. II, 11, 16; SHA, v. Gord. XI: non legitimo, sed indicto senatus die consul venit in curiam).

Засідання сенату завжди проводилися в місцях (curiae, senacula), інавгурованих авгурами (in loco per augurem constituto, quod «templum» appellaretur (Gell. N. A. XIV. 7. 7)).

Найдавнішим **місцем засідань** була курія Гостілія, на східній стороні Форуму, і спочатку тільки в ній могла бути прийнятою постанова сенату¹².

Після того, як будівлю curia Hostilia було спалено прихильниками трибуна Клодія в 52 р. до н. е. (App. B. C. II, 21), місцем зібрання сенату стала curia Iulia, побудована Цезарем і Августом на тому ж самому місці¹³.

Іноді сенатори збиралися в храмі Кастора і Поллукса, в храмі Згоди, на Форумі, рідше – в храмі Честі і Доблесті, Юпітера Статора. Перше засідання сенату після свого обрання, на якому вони радилися з сенаторами «про становище держави, про ведення війни, про провінції і військо», нові консули збирали на Капітолії (Liv. XXVI, 1).

Певні обставини іноді вимагали, щоб засідання відбувалися поза міською межею, наприклад, коли потрібно було вислухати іноземних послів, яким не хотіли дозволити доступ в місто, або під час переговорів із полководцями, які ще мали військову владу. Тоді сенат збирався на Марсовому полі в храмах Аполлона або Беллони¹⁴, пізніше в курії Помпея, яка являла собою одну з прибудов до театру; саме тут був убитий Цезар (App. B. C. II, 115–117). Після цього її замінила бібліотека, яка становила частину портика Октавії.

Під відкритим небом (*sub divo*) сенат збирався тільки в тому випадку, якщо в Римі поширювалася чутка про те, що в будь-якому місці «бик заговорив людською мовою» (*bovem locutum esse*)¹⁵.

На відміну від республіканських порядків, за імператорів сенат міг збиратися в будь-якому громадському будинку. Імператор міг збирати сенат і у себе в палаці (Tac. Annal. II, 37). За доби Августа і Тиберія засідання часто відбувалися в залі Палатинської бібліотеки (Suet. Div. Aug. XXIX: *addidit porticus cum bybliotheca Latina Graecaque, quo loco iam senior saepe etiam senatum habuit*), а також в бібліотеці при портику Октавії. Також і *atrium Vestae* виявлялося придатним для засідань сенату. Бували також випадки засідань в храмах (храм Конкордії і храм капітолійського Юпітера (Suet. Cal. LX)). Побудований Августом храм Марса Месника призначався спеціально для засідань, в яких йшлося про війни і перемоги. Однак все це було тільки винятками із загального правила, за яким звичайним місцем сенатських засідань завжди слугувала *curia Iulia*, що називалася зазвичай просто *curia*, так що це слово приймалося навіть в загальному сенсі місця сенатського засідання.

За часів Імперії кожен сенатор мав в курії своє постійне місце (Cass. Dio. LVI, 31) відповідно до свого магістратського рангу: лави консулярів містилися попереду, в найближчому сусідстві з лавами преторів і трибунів (Cass. Dio. LVIII, 10). Еділи і квестори сиділи, мабуть, на місцях, відведених для трибуніців і квесторіїв.

Засідання відкривалися жертвопринесеннями і врожіннями. Законного рішення не можна було прийняти ні до сходу сонця, ні після його заходу (D. N. VI, 66; Gell. N. A. XIV. 7. 8: *Senatus consultum ante exortum aut post occasum solem factum ratum non fuisse*); однак у випадках, що не терплять зволікання, бували також нічні засідання (Cic. ad Fam. I. 2, 7: *usque ad nocteus*).

Сенат засідав при відкритих дверях, так що наради робилися відомими народу, що збирався перед будівлею, в якому засідали сенатори. Люди, які стояли за дверима, могли здалеку бачити декількох сенаторів і чути уривки промов, шум оплесків або незадоволення¹⁶.

У III ст. до н. е. (перед II Пунічною війною) сенатори почали брати з собою на засідання сенату синів, яким було більше 12 років. Август, за свідченням Светонія (Div. Aug. XXXVIII), «щоб сини сенаторів раніше знайомилися з державними справами, дозволив їм відразу після повноліття надягати сенаторську тогу і бути присутніми на засіданнях».

У 452 р. до н. е., трибун зажадав, щоб консул запропонував сенату прийняти постанову про призначення осіб для розробки нового законодавства; і під час обговорення цього питання самі трибуни були присутні в сенаті (D. N. X, 50; 52).

У курію допускалися писарі, ліктори, посильні, послуг яких потребували магістрати, і просто сенатори. Такі ж служителі супроводжували в курію й імператора, вони стояли позаду імператорського місця. Тиберій з'являвся в курії завжди без слуг. Зате йому було дозволено перебувати на засіданнях сенату в оточенні військових охоронців (Tac. Annal. VI, 15). Така ж варта дозволена була Гаю і Клавдію (Suet. Div. Claud. XII). На чолі цієї варти був сам префект преторія, якому ще при Клавдії дозволено було сидіти; йому було відведено місце позаду імператора (SHA, v. Pertin. V). У курії вислуховувались депутації і посольства. Під час виборів в засіданнях сенату брали участь також кандидати на посади магістратів. Сторонні особи повинні були стояти, якщо не отримували особливого дозволу бути присутніми сидячи.

Присутність жінок в курії не допускалась¹⁷.

Іноді бували і таємні засідання сенату, на яких нікому не дозволялося бути присутніми, крім senatorів¹⁸.

Август розпорядився, щоб всякий сенатор, під час входу до засідання, віддавав належне божеству того храму, де відбувалося це засідання, кидаючи ладан у вогонь жертovníка і вливаючи вина (Suet. Div. Aug. XXXV). У будівлі курії для цієї мети слугував жертovníк Перемоги, статуя якої була поставлена тут Августом у 29 р. до н. е. Фігура Перемоги стояла на кулі і тримала в руках лавровий вінок і пальмову гілку. Імператори здійснювали цей обряд у супроводі звуків флейти. Крім того, деякі сенатори справляли такий же обряд і в храмі Януса, який знаходився недалеко від входу до курії.

Перед відкриттям засідання голова здійснював жертвоприношення і дослідженням нутрощів жертвоної тварини переконувався в тому, що боги сприяють справі.

Коли в найдавніші часи цар або страж міста, дізнавшись про волю богів завдяки ауспіціям, скликав сенат (*senatum edicere, convocare*), він відкривав засідання словами: «*Quod bonum, faustum, felix fortunatumque sit populo Romano Quiritium referimus ad vos patres conscripti*» («Заради блага, щастя, успіху і удачі римського народу квіритів виносимо на ваш розгляд, батьки і приписані»). (Коли він входив до зали засідання, всі сенатори, встаючи, вітали його). Потім він представляв зборам свою пропозицію.

І в республіканський період голова відкривав засідання промовою, в якій викладав причину засідання (*referre ad senatum*). Голова робив сенату повідомлення (**relationes**), які, на його думку, мали суспільний інтерес. *Relatio* могла стосуватися як загального стану держави, так і будь-якого спеціального питання. Вона починалася завжди наступною формулою: «В інтересах римського народу квіритів, батьки-сенатори, ми пропонуємо на ваше обговорення наступне». Далі йшов виклад самого предмета реляції, яка закінчувалася такими словами: «Що треба зробити з цього приводу?» *Relatio* обмежувалася лише викладом предмета, не містячи в собі ніяких рішень. Втім, голова міг висловити свою особисту думку, мотивувати її і переконувати сенат прийняти її. Він міг також доручити кому-небудь іншому складання доповіді. Так бувало особливо в справах, що стосувалися релігії.

Якщо яка-небудь іноземна держава чи провінція посилала делегацію до Риму, то, згідно зі звичаєм, голова вводив її в сенат і надавав їй слово; при цьому кожен сенатор міг звертатися до неї з питаннями.

Консули робили доповіді зі своїх місць на трибуналі. Для трибунів і преторів доставлені були особливі лави (не курульні) внизу біля трибуналу, з одного боку для преторів, з іншого для трибунів (Cass. Dio. LXVI, 31). Також і імператор, якщо він робив повідомлення не в званні консула, а на підставі своєї *tribunicia potestas*, сходив із трибуналу до трибунів і, зробивши тут свою доповідь, повертався на своє курульне крісло.

Светоній повідомляє (Div. Claud. XXIII), що імператор Клавдій «в сенаті, збираючись доповідати про справи особливої важливості, сів між двома консулами або на лаву народних трибунів».

У 23 р. до н. е. Август одержав право вносити в будь-яке засідання сенату, що відбувалося не під його головуванням, по одній справі для обов'язкового рішення шляхом формальної *relatio* (Cass. Dio. LIII, 32). З огляду на посаду трибуна він мав право внести на обговорення будь-яке питання і спонукати сенат прийняти по ньому рішення. Пізніше це право було передано імператору відкрито і в належній формі, під назвою «право доповіді» (*ius relationis*), і в міру того, як він отримував право вносити три питання або більше, це право стало називатися «право третьої, четвертої, п'ятої і т. д. доповіді» (*ius tertiae, quartae, quintae relationis*) (SHA, v. Marc. VI; v. Pertin. V; v. Alex. Sev. I; v. Prob. XII)¹⁹.

Імператори, відвідуючи засідання сенату, робили такі запити (*relationem facere*) особисто або ж вносили в сенат свої пропозиції у формі листа (*oratio, libellus, epistola principis*), який зачитувався в сенаті одним із його квесторів (Cass. Dio. LIV. 25, LX. 2; Suet. Div. Aug. LXV; Div. Tit. VI; Tac. Annal. XVI. 27). Нерон свої доповіді сенату, минаючи квесторів, зазвичай доручав читати консулам (Suet. Nero. XV).

На підставі своєї трибунської *intercessio* імператор мав право не тільки скасовувати вже прийняті рішення сенату, але і не допускати до вирішення порушених у сенаті питань, а також, якщо б побажав, скасовувати і саме засідання сенату, скликане консулами.

Вираз *relationem facere* стосується доповідей самого імператора, термін *relationem remittere* позначає утвердження імператором консульських доповідей, які до свого внесення в сенат представлялися на розсуд імператору і, в разі їхнього схвалення, поверталися (*remittere*) консулам для подання сенату; не повернуті доповіді консулів виявлялися, таким чином, не затвердженими з боку імператора. Тому вираз: *relationem remittere* набував значення «схвалювати, дозволяти, допускати внесення в сенат консульської *relatio* по якійсь справі». Негативний же вираз: *relationem non remittere* означав не тільки «не повертати представлених на розсуд імператора консульських *relationes*», але також і «знімати з черги, забороняти» *relationes* у таких справах, які були порушені в сенаті без попереднього схвалення з боку імператора. Такі випадки були можливі, оскільки консули не були зобов'язані неодмінно у всякій справі зноситися попередньо з імператором, маючи формальне право самостійної ініціативи, як голови сенату. Але імператор міг тоді застосовувати свою трибунську *intercessio*, яка і примушувала консулів заручитися попередньою згодою імператора. Крім того, вживався вираз *rem, causam, reum* (але не *relationem*) *remittere ad senatum*, в сенсі *reicere ad senatum*, про такі справи, які надходили до імператора, але останнім передавалися на рішення сенату.

Порядок денний засідання сенату визначався магістратом, який скликав senatorів. При розподілі питань порядку денного керувалися принципом, згідно з яким, передусім розглядалися питання, що стосуються релігії, потім – питання, що стосуються життя всього колективу громадян, після них – питання, що зачіпають інтереси приватних осіб («*De rebusque divinis prius quam humanis ad senatum referendum esse; tum porro referri oportere aut infinite de re publica aut de singulis rebus finite*» (Gell. N. A. XIV. 7. 9)).

Після *relatio* голови питання або просто виносить на голосування (тоді рішення називалося *senatusconsultum per disscensionem factum*), або ж попередньо **опитувалися думки окремих senatorів** і відбувалися дебати (тоді рішення називалося *senatusconsultum per singulorum sententias exquisitas factum*) (Gell. N. A. XIV. 7. 9).

Клятва перед голосуванням приносилася в сенаті в тих випадках, коли ті, що голосували, підтверджували нею свою переконаність в правильності прийнятого ними рішення.

Запитати думку сенатора називалося *sententiam rogare*, висловити її – *sententiam dicere*. Звертаючись до senatorів, голова ставив питання: «Що треба робити з цього питання?» (*De ea re quid fieri placet?*).

Senatorи, які мали право висловлювати думку, виступали по старшинству: колишні цензори, колишні консули, колишні претори, колишні еділи, колишні народні трибуни, колишні квестори; новообрані посадовці виступали перед senatorами їхнього рангу. В кінці Республіки порядок опитування senatorів, мабуть, залежав від розсуду головуючого консула (Gell. N. A. XIV. 7. 9), який звертався до кожного сенатора, називаючи його ім'я (*nominatim*) (Cic. in. Verr. IV. 64), наприклад: «Марк Туллій, говори»; але зазвичай він починав з принципса сенату (Cic. p. Sest. XXXII) або з обраних консулів, якщо вони були присутні (Sall. Cat. 50; App. B. C. II, 5). *Pedarii*, тобто senatorи, що не були раніше магістратами, поіменно не викликалися.

Як правило, консул протягом всього року дотримувався того порядку опитування думок senatorів, який він встановив 1 січня²⁰.

Особливої трибуни для ораторів не було: кожен говорив зі свого місця і навіть міг, якщо хотів, читати свою промову. Згідно з Цицероном (*de Legg. III*), senatorам належало говорити в свою чергу, впевнено та спокійно, помірковано, а не без кінця. За правилом, усі, крім оратора, повинні були мовчати, але, як і всі політичні збори, засідання сенату бували нерідко дуже гучними. Стосовно тих senatorів, які порушували порядок, голові належала дисциплінарна влада, яка давала йому право навіть піддавати винних тюремному

ув'язненню; втім, це право могло бути обмежене втручанням народного трибуна. Якщо голова робив, наприклад, розпорядження про арешт кого-небудь із senatorів і закликав ліктора, щоб схопити ослушника, то трибун міг цьому завадити.

Сенатор, якому запропонували висловитися, міг говорити без обмежень і навіть піднімати питання, не пов'язані безпосередньо з темою (Cic. de Legg. III. 18; Gell. N. A. IV. 10. 8; Tac. Annal. II. 38). Голова не мав права перебити оратора, нагадати, що він ухиляється від питання, чи позбавити його слова, навіть якщо оратор зловживав ним і використовував його для обструкції²¹.

Сенатор, якого питав головуючий, піднімався і висловлював свою думку. Перший опитаний складав письмову пропозицію; ті, хто говорив після нього, або приєднувалися до цієї пропозиції, або складали нову формулу. Якщо вони погоджувалися цілком, то залишалися сидіти; вони вставали, якщо вважали за потрібне докладніше викласти свою думку, згідну або незгідну з думкою попереднього оратора. В особливо важливих випадках сенатори повинні були свої думки при rogatio подавати під клятвою (iurati) (Liv. XXX. 40). Це робилося і за часів імператорів (Tac. Annal. IV, 21. 1, 74; Plin. Iun. Ep. V, 14). Раз висловившись, сенатор вже не мав права сперечатися з тими, хто йому заперечував. Сенатор не міг змінити свою думку під впливом виступів тих senatorів, які висловлювали свою думку після нього²².

Голова не був зобов'язаний перепитати по порядку всіх senatorів. Він міг відразу ж по своєму бажанню усунути деякі із зроблених пропозицій і встановити чергу для інших, але якщо питання було більш-менш складним, сенатори могли вимагати його розчленування на пункти і окремого **голосування** кожного пункту. Якщо голові здавалося, що питання вичерпано, справа висвітлена з усіх боків, і одна з висловлених думок розділяється значною більшістю, то він міг припинити дебати. Голова на свій розсуд вирішував, яку з висловлених думок він поставить на голосування, а яку пропустить (Plb. XXXIII. 1; Cic. ad Fam. I. 2, X. 12; Caes. B. C. I. 2). Після rogatio він групував окремі думки і ставив їх по черзі на голосування. Сенатори піднімалися і переходили на бік того, чия думку вони поділяли (pedibus in sententiam ire). У сумнівних випадках проводилося numeratio. Оскільки для прийняття постанови була необхідна присутність певного числа senatorів, будь-який сенатор міг зажадати від голови встановити кількість присутніх.

Бували випадки, коли голова приступав до голосування зовсім без дебатів, але тоді кожен з присутніх мав право звернутися до нього зі словами: «Консуле, запитай», і голова був зобов'язаний виконати цю вимогу.

Постанова сенату мала силу закону, якщо сенат збирався в установленому місці і складі і під головуванням тієї посадової особи, яка мала право його скликати. Якщо народний трибун накладав заборону на постанову сенату на його засіданні або зазначені умови не були дотримані, то рішення сенату не отримувало сили закону (Plb. VI. 16).

І не тільки трибуни, але і будь-який магістрат вищого чи рівного рангу з головою міг скористатися правом інтерцесії при голосуванні (Gell. N. A. XIV. 7. 6; Cic. de Legg. III. 3, 10), і, хоча вони і не могли перешкодити ухваленню рішення (Val. Max. II. 2, 7; Tac. Hist. IV. 9; Cic. ad Fam. X. 12, 3), але могли на поточний момент позбавити його адміністративної сили. Пропозиція, яка була прийнята таким чином, але стала недійсною через інтерцесію, називалася «senatus auctoritas» (термін, який в широкому сенсі вживався також для позначення будь-якого висловлення думки сенатської більшості, незалежно від того, чи стало воно senatus consultum чи ні (Cic. de Legg. II. 15, 37; de Orat. III. 2, 5; ad Fam. I. 2, 7; VIII. 8)). Судження сенату формально записувалося і фіксувалося в надії на те, що якщо згодом заборону буде усунуто, то воно може набрати чинності шляхом повернення до нього та підтвердження сенатом, але без повторного обговорювання.

В імператорський час спосіб ведення засідання і порядок опитування senatorів для голосування в цілому залишався таким же, як і за часів Республіки (Plin. Iun. Ep. VIII. 14; IX. 13). Однак Август, згідно зі свідченням Светонія (Div. Aug. XXXV), «про справи особливої важливості опитував senatorів не по порядку і за звичаєм, а на свій розсуд, немов

для того, щоб кожен був наготові і вирішував би сам, а не приєднувався б до думки інших». Також і наступні імператори визнавалися звільненими від звичайних правил скликання сенату і головування в ньому.

Питання, які пропонував до розгляду сенатом імператор, обговорювалися на засіданнях в першу чергу (незалежно від того, чи був присутній на засіданні імператор, чи ні). Як і раніше, на першому місці викликалися *consules designati* (Plin. Iun. Ep. II, 11, 20.), а коли таких не було, то опитування починалося зі старшого консуляра (*consularis primae sententiae*). У III ст. н. е. перевага *consules designati* вийшла зі звичаю. Якщо імператор брав участь в засіданні сенату не в якості головуючого, він висловлював свою думку з обговорюваного питання за своїм бажанням – першим або останнім. Звичайною формою остаточного голосування при формульованих головою думках також і в імператорський час слугувала *discessio* (Suet. Div. Tib. XXXI).

Кількість поданих шляхом *discessio* голосів підраховувалася для визначення більшості. Голосування щодо окремих формул відбувалося по порядку до того часу, поки одна з них не виявлялася прийнятною. Можливо було і скорочення всієї цієї процедури. Сенатори могли знаками схвалення висловити згоду з думкою голови, висловленою ним зараз після *relatio*; в такому випадку не потрібні були ні опитування думок, ні остаточна *discessio*. Але якщо хоч один сенатор зажадав (вигуком «*Consule!*») опитування думок, то голова зобов'язаний був приступити до нього (SHA, XXX tyr. XI: *consularis primae sententiae ait: «Consul, consule!»*).

Якщо під час опитування з'ясувалася відсутність розбіжності, то про формульовану *sententia* не потрібно було голосувати шляхом *discessio*, якщо тільки цього не зажадав хто-небудь із сенаторів (вигуком «*Numera!*»).

Рішення шляхом криків схвалення (*acclamatio*) могли бути прийняті у всіх випадках, але головним чином це застосовувалося до імператорських *relationes* і до рішень, які стосувалися самого імператора. Шляхом аккламації, без голосування, відбувалися вибори номінованих імператором консулів і рекомендованих імператором *candidati principis* на інші посади. Такою ж була і процедура під час піднесення з волі імператора (*auctore imperatore*) тріумфальних або магістратських *ornamenta*.

Також і здійснення формального опитування думок нерідко мало характер тільки перевірки згоди окремих сенаторів. У таких випадках виклик сенаторів для подачі думки не доводився до кінця, а переривався вигуками: "*Omnes!*", що означали згоду всіх присутніх. Згідно зі свідченням Плінія Молодшого, в правління Доміціана свою думку висловлював лише один сенатор, а решта лише приєднувалися до нього (*Unus solusque sensebat, quod sequerentur omnes*). Водночас ніхто цієї думки не схвалював, і перш за все той, хто її висловив (Plin. Iun. Panegy. LXXVI). Найбільш характерна риса процедури сенатських рішень в III ст. н. е. полягала в тому, що вже сам текст пропозицій, які стосувалися імператора, переривався схвальними вигуками, які і заносилися до протоколу, навіть з підрахунком голосів.

Оскільки за Тиберія в сенаті стали обирати магістратів, сенат, подібно коміціям в колишні часи, подавав голоси таємно, за допомогою табличок (Plin. Iun. Ep. III. 20, XI. 5).

Рішення приймалося більшістю голосів. Якщо голоси ділилися порівну, то пропозиція відкидалася. Більшість визначалося або за допомогою *numeratio*, або – *discessio* (*discedere, pedibus in sententiam ire*), тобто, або головуючий підраховував голоси, або всі, хто голосував однаково, збиралися разом і таким чином відділялися від тих, хто голосував інакше. Мабуть, останній спосіб голосування в більш пізні часи став звичайним.

Діловодство в сенаті було усним, фіксувалися тільки постанови і законодавчі пропозиції; тільки в середині I ст. до н. е. увійшло в практику складання особливого журналу дебатів і звітів. Із часів Цезаря секретарі, які спеціально призначалися для цієї мети, вели протоколи засідань сенату під наглядом сенатора (Suet. Div. Iul. XX; Div. Aug. XXXVI; Tac. Annal. V. 4; Cass. Dio. LXXVIII. 22).

Август заборонив публікацію **сенатських протоколів**, яка практикувалася раніше

(Suet. Div. Aug. XXXVI). Але складання самих протоколів тривало як і раніше. Водночас імператор, в силу свого права на трибунську *intercessio*, міг вимагати, щоб ці протоколи, в разі його відсутності на засіданні сенату, були йому представлені. А для того, щоб імператор міг бути впевнений в правильності протоколів, ведення їх ще з часів Августа покладалося на одного з молодших сенаторів, обраного самим імператором, який називався *curator actorum senatus* або коротше *ab actis* з додатком імені даного імператора, наприклад, *ab actis imp. Traiani* (тобто *ab actis senatus*, призначений імператором Траяном).

Після прийняття рішення по останньому питанню порядку денного голова розпустив зібрання сенату зі словами: «*Nihil vos moramur, patres conscripti*» («Ми вас більше не утримуємо, батьки-сенатори і приписані») (SHA, v. Marc. X).

Рішення не фіксувалося в письмовій формі доти, поки не було прийнято більшістю голосів (Cic. in Cat. III. 6, 13). *Scribae* записували його (*perscriptum*, рідше *scriptum*) на місці засідання незабаром після голосування, завжди в цей же день. У випадках, що вимагали секретності (*senatus consultum taciturnum*), сенатори самі виконували обов'язки секретарів.

Головуючий магістрат затримував декількох сенаторів як свідків для запису, щоб запобігти шахрайського спотворення (Cic. Phil. V. 4, 12; ad Att. IV. 8). У період ранньої Республіки таких свідків було двоє, потім їх кількість було збільшено до семи, включаючи двох квесторів. Зазвичай це були *auctor sententiae*, деякі з прихильників її прийняття або, в разі хвалебного голосування, друзі особи, яка отримала почесні (Plb. VI. 12; Cic. de Orat. III. 2; ad Fam. VIII. 8; XV. 6, 2). Про свідків говорили *scribendo adfuerunt*. За Цезаря, в 59 р. до н. е., з'явилися спеціальні нотаріуси для запису сенатських рішень.

Якщо постанова сенату стосувалась латиномовних громад, то не треба було нічого, крім початкового тексту; але якщо вона стосувалась греків (тобто населення східних провінцій), то здійснювався переклад тексту постанови грецькою. Судячи зі стилю, постанови сенату перекладали в Римі і направляли до Греції або куди-небудь ще.

Форма запису рішення була наступною: 1. (часто пропускалось) *SC* (або *auctoritas*, в залежності від конкретного випадку). 2 (до 47 р. до н. е.). *Praescriptio*, «*senatum consuluit*», з ім'ям *relator*. 3. Дата. 4. Місце зборів, наприклад, «*in aede Apollonis*». 5. Свідки, «*scribendo adfuerunt*». 6. *Relatio*, як преамбула: «*quod verba fecit*» таку-то. 7. Рішення «*de r. i. c.*» (*de ea re ita censuerunt*) «*uti*» і т. д.; до цього могли додавати причину «*cum ita se res habeat*». З часів Августа додавали також число сенаторів. Документ часто закінчувався літерою *C*, тобто, «*Censuere*». Трибун додавав букву *T* до рішення, проти якого не було скоєно інтерцесії, коли воно було записано і готово до передачі в Табулярій. Нарешті, якщо необхідно було прийняти закон, то додавалася стаття «*ut de ea re ad populum ferretur*» (Cic. ad Fam. VIII. 8, 5). Що стосується **назви *senatus consultum***, то воно називалося відповідно до змісту: «*senatus consultum de Bacchanalibus*», «*senatus consultum ne quis in urbe sepeliretur*» і т. д.; до імператорського періоду ім'ям *relator* вони не називалися.

В імператорський час *senatus consultum* зберіг стару форму. Однак із часів Адріана прописувалося не тільки ім'я того магістрата, з чиєї *relatio* відбулося дане рішення сенату, але і ім'я того сенатора, який під час опитування думок перший висловив прийняту сенатом *sententia*. Робилося також зауваження про скорочення процедури (про те, що рішення відбулося без *discessio*). В кінці тексту ще з часів Августа обов'язково додавалася вказівка на те, скільки сенаторів було присутньо в даному засіданні (*isf* = *in senatu fuerunt* стільки-то), але не вказувалося, зі скількох голосів складалася більшість на користь прийнятого рішення.

У храмі Сатурна біля підніжжя Капітолійського пагорба розташовувалося державне казначейство (ерарій – *aerarium Saturni*) і там же – державна канцелярія і **державний архів**; сенатські постанови набували чинності лише після того, як передавалися туди для реєстрації і зберігання, вирізані на камені або на міді. За Тиберія було постановлено, щоб сенатські рішення, які встановлювали смертний вирок, представлялися в ерарій не раніше, як через 10 днів (Tac. Annal. III, 51; Cass. Dio. LVII, 20). Квестор, який видав ерарієм, давав дозвіл приватним особам зробити копію постанови сенату. Тексти постанов сенату повинні

були бути оприлюднені і з цією метою з часів Цезаря вони вивішувалися на форумі. Якщо рішення сенату стосувалося провінцій, його текст відправлявся на місця з вимогою дотримуватися приписів, котрі в ньому містилися.

Якщо говорити про **місце сенату в системі владних органів римлян**, то можна визнати, що стосовно царя сенат був чисто дорадчим органом: сенат обговорював за пропозицією царя ті чи інші питання, і його рішення (*senatus consulta*) принципово мали значення порад, для царя юридично не обов'язкових. Щодо народу сенат грав роль опікуна. Ця роль позначалася вже в *interregnum*. Але і крім того, будь-який новий закон, прийнятий в народних зборах, потребував затвердження сенату (так зване *auctoritas patrum*). До 339 р. до н. е. сенат стверджував закон після ухвалення його в коміціях. Але цього року був прийнятий закон диктатора Публілія Філона, згідно з яким, сенат стверджував законопроект ще до прийняття його народом.

Питання, які розглядалися сенатом, частково стосувалися внутрішніх державних справ, частково законодавства, частково фінансів, і жодного заходу не можна було запропонувати на вирішення народу без попереднього обговорення і підготовки в сенаті. Таким чином, за царів сенат був посередником, через якого повинні були проходити всі урядові справи: він розглядав і обговорював будь-які заходи, які цар вважав за потрібне здійснити, і, з іншого боку, повністю контролював народні збори, які могли лише прийняти або відхилити подану їм сенатом пропозицію.

В епоху Республіки сенату відводилася роль установи, з якою радяться магістрати, щоб їхні рішення мали опору в згоді народу. Однак сенат далеко вийшов за рамки дорадчого органу, ставши головною урядовою установою, почасти навіть розпорядчою установою з деякими законодавчими повноваженнями. Відповідно до термінології, яка встановилася в кінці Республіки, дії сенату вважалися такими, що здійснюються від імені сенату і римського народу (*senatus populusque Romanus*), хоча реальний сенс це мало тільки в тому випадку, якщо за сенатським рішенням слідував ще коміціальний акт, як це було під час виборів. Від себе сенат вживав вираз *senatus populusque Romanus* тільки на пам'ятниках та інших спорудах, споруджених за рішенням сенату за рахунок ерарія.

Формально сенат не мав законодавчих прав. Він мав право виносити лише своє судження (сенатус-консульт) з тих чи інших питань, але юридично його рішення не були обов'язковими для магістратів і народних зборів.

Сенату належало розглядати законодавчі пропозиції магістратів, які вони вносили до народних зборів. За запитом магістрата сенат міг винести і власний висновок, який не потребував затвердження коміціями, – сенатус-консульт; в ньому могли підніматися найширші питання правового регулювання, навіть вирішення конкретних юридичних справ. Це право – традиція, що встановилася з II ст. до н. е., також істотно розширило законодавчі права сенату.

Резолюції сенату називалися *consulta*, бо магістрат (консул, трибун або претор) скликав його, щоб проконсультуватися з якогось певного питання, яке бажав йому представити (*referre, relatio*). У преамбулі закону про *populus* говорилося, що він *iubere*, а в преамбулі плебісциту – *scire*; але в постановах сенату зазвичай говорилося, що сенат *sensere*, хоча в розмовній мові замість цього використовувалося *desernere* (наприклад, *Cic. ad Fam. VIII. 8; ad Att. I. 19*), а слова *decretum* і *senatus consultum* часто вживалися без відмінності і особливої точності (*Gell. N. A. II. 24. 2*).

Сенат здійснював нагляд над усіма магістратами, які повинні були коритися сенату і приводити у виконання всі його рішення. Сенат міг прийняти рішення про те, щоб розподіл сфер діяльності преторів проводився не жеребкуванням, і визначити, хто з обраних преторів буде міським (*Liv. XXIV. 9*). Сенатори могли наказати консулам домовитися про те, хто з них проведе вибори цензорів (*Liv. XXIV. 10*). У разі, якщо сенатори дійшли висновку, що магістрати своїми діями порушують громадський спокій, вони могли прийняти рішення про дострокове відсторонення цих магістратів від відправлення своїх обов'язків (*Suet. Div. Iul. XVI*).

В епоху Республіки постанова сенату (*senatus consultum*) виражала пораду сената магістрату, який просив сенат про таку пораду: виконання резолюції, вираженої таким чином, залежало від магістрата. Постанова сенату частково відрізнялася від закону областю дії, але особливо – силою. Що стосується області дії, то постанови сенату стосувалися переважно адміністрування, і лише як виняток робилися спроби регулювати за їхньої допомоги публічні та приватні правовідносини, наприклад, боргові (Liv. XXXV. 7; Cic. ad Att. V. 21, 13). Що стосується сили постанови сенату, то, незалежно від того, чи був його предмет адміністративним або мав законодавчий характер, як відбувалося у виняткових випадках, – все одно постанова сенату не була законом, бо її виконання залежало від волі магістрата. Якщо магістрат нехтував її виконанням, то вона залишалася в силі на наступний рік і так до тих пір, поки сенат її не скасує; але якщо вона ставала вказівкою для нового магістрата, то також залежала від його волі, і якщо потрібно було зробити постанови сенату обов'язковими, то їх перетворювали в закони за допомогою *rogatio* (пор. Cic. ad Att. I. 18, 3; р. Muren. XXXII, 67; Liv. XXXIX. 19). Що стосується впливу постанови сенату на магістрата, то обов'язок виконати постанovu був моральним, а не юридичним; проте сенат мав певні важелі впливу на магістрата, який відмовився радитися з ним *more maiorum* або, порадившись, відмовився виконати рішення. У більш ранній період сенатори могли призначити диктатора; вони могли звернутися до трибуна з проханням про втручання (Liv. XLII. 21) і за цим міг відбутися плебісцит; вони могли спричинити магістрату незручність, відмовившись займатися будь-якими іншими справами, поки не буде вирішено цю (Cic. in Pis. XIII. 29); нарешті, завжди існувало усвідомлення того, що посада магістрата річна, а посади сенаторів – довічні.

З кінця II ст. до н. е. за виникнення зовнішньої або внутрішньої небезпеки для держави приймалося ***senatus consultum ultimum*** – *videant consules, ne quid detrimenti capiat res publica* («нехай консули дивляться, щоб держава не зазнала збитків») (Sall. Cat. XXIX; Caes. B. C. I. 5, 7): на підставі цього консули призначали диктатора, а зі скасуванням посади диктатора самі отримували надзвичайні повноваження – вищу військову і судову владу в Римі, що було рівносильно оголошенню в місті воєнного стану.

В силу свого положення патрона сенат вирішував всі суперечки, що виникали між муніципіями і колоніями в Італії (D. N. II, 1; Liv. IX. 20; Varro. De Re Rust. III. 2; Cic. ad Att. IV. 15, de Off. I. 10) і карав всі тяжкі злочини, що здійснювалися в Італії і загрожували суспільному миру та безпеці. Навіть в самому Римі судді (*iudices*), на розгляд яких претор передавав важливі справи, як державні, так і приватні, обиралися з числа сенаторів (Plb. VI. 17), а у виняткових випадках сенат призначав спеціальні комісії для розслідування (Liv. XXXVIII. 54; XXXIX. 14; XL. 37. 44); але така комісія потребувала схвалення народу, якщо розглядався кримінальний злочин, вчинений громадянином (Plb. VI. 16; Liv. XXVI. 33).

У компетенції сенату знаходилося розслідування державних злочинів (зрада, змови, виготовлення отрут, зловмисне вбивство), але оскільки тільки народ мав компетенцію засуджувати до смертної кари, сенат передавав справи про державні злочини на рішення народу (Plb. VI. 13, 15).

Судово-кримінальна влада сенату виявлялася в покаранні посадових осіб, союзників (*socii*) і чужинців, так само як і римських громадян, але останніх тільки в тому випадку, коли вони були звинувачені в змові і вбивстві за допомогою отрути. Всі *iudices* до Семпронієвого закону (*lex Sempronia*, 122 р. до н. е.) належали до стану сенаторів (App. B. C. I, 22).

Як розпорядчий орган Римської республіки, сенат користувався правом вжити заходів поліцейського характеру. Але кримінальні вироки сенату можливі були тільки щодо перегрінів або таких громадян, які, втративши свої права, опинялися у стані перегрінів. Формальний суд сенату над громадянами, подібний квестіонному процесу, був вперше застосований, за наполяганням консула Цицерона, в справі спільників Катіліни, і цим прецедентом було покладено початок пізнішого розвитку сенатського кримінального суду. Поодинокі випадки цього роду зустрічаються потім під час диктатури Цезаря, а також за

Августа, як у період тріумвірату, так і після утворення Принципату.

У сенатській постанові, відомій з Киренського напису, йдеться про організацію особливих комісій для розбору справ про вимагання в провінціях (*de repetundis*) тільки в тих випадках, коли від провінціалів надходили скарги.

В адміністративній області сенат міг видавати загальні постанови, які стосувались благоустрою та громадської безпеки.

Сенату належало право управляти підвладними Риму провінціями, як доменами римського народу: призначати туди магістратів і промагістратів, визначати їхні повноваження, приймати їхні звіти про управління, встановлювати розміри грошових надходжень в казну від кожної провінції.

Загальне піклування про внутрішнє і зовнішнє благополуччя Республіки включало право сенату розпоряджатися необхідними для цих цілей фінансами. Сенат укладав бюджет і встановлював податки. Сенат приймав рішення по державним відкупам (встановлював терміни сплати, звільняв платників від зобов'язань або знижував виплати (*App. V. C. II, 13*)). Сенат завідував розподілом громадської землі (*ager publicus*), вирішував земельні спори. У розпорядженні сенату знаходилася державна скарбниця (*erarium*). Карбування монет здійснювалося під контролем сенату. Всі державні витрати знаходилися в прямому управлінні сенату, а цензори і квестори були лише його виконавцями або агентами. Під час будівництва громадських будівель цензори отримували необхідні кошти з державної скарбниці «з дозволу сенату» (*Plb. VI. 13*). Все це ставило магістратів в безпосередню залежність від сенату.

Витрати на утримання армії вимагали попереднього схвалення сенату, і сенат міг навіть відмовити воєначальнику в тріумфі, не виділивши на це необхідних грошей (*Plb. VI. 15*)²³.

Сенат вів переговори з іноземними послами (*Plb. VI, 13; Cic. in Vatin. XV*)²⁴. В кінці Республіки було встановлено, що в лютому, в усі дні, коли сенат за законом має право збиратися, він повинен приймати іноземних послів, і ніякі інші питання не повинні обговорюватися доти, поки ці справи не будуть врегульовані (*Cic. ad Q. fr. II. 13; ad Fam. I. 4*).

Відправляв послів (*legati*) до іноземних народів від імені римської держави також сенат (*D. N. VIII, 22; IX, 60; Cic. in Vatin. XV*). Чисельний склад посольства залежав від важливості місії. У найбільш важливих випадках посольство складалося з десяти сенаторів (*Plb. VI. 13*). Якщо посольство складалося з двох сенаторів, один з них був курульним сенатором, інший – педарієм, у посольстві з 10 сенаторів було шість курульних. Главою посольства був вищий за рангом і старший за віком сенатор. Посли вели переговори, керуючись інструкціями сенату.

Сенат же приймав скарги від підкорених або союзних народів, які завжди вважали сенат своїм спільним патроном (*Liv. XXIX. 16; XXXIX. 3; XLII. 14; XLIII. 2; Plb. VI, 13*); оголошував набір військ (оголошення війни входило до компетенції центуріатних коміцій); укладав мирні договори або доручав римським полководцям визначити умови підписання мирного договору (*D. N. IX, 17; 36; 59*). В руках сенату перебували пожалування відзнаками (наприклад, титулами *amicus* і *socius*) чужоземних держав.

Сенат був головним органом військово-організаційного управління: після того як народні збори вирішували почати війну або її оголошував ворог, сенатори ухвалювали, з якими військами вести війну, скільки будувати кораблів, встановлювали кількість призваних до армії, в які провінції відправляються консули і претори, передавали магістратам виняткові повноваження; сенат же отримував усі повідомлення воєначальників і вживав заходів за цими повідомленнями. Сенат керував діями вищого командування, оскільки від сенату залежало виділення коштів на ведення війни (*Sall. Jug. 27*). Від сенату залежало продовження війни або укладення мирного договору (*D. N. IX, 60; App. de Reb. Syr., 39; Sall. Jug. 39*).

Уповноважені, які зазвичай направлялись у нові завойовані римлянами території для

організації управління ними, завжди призначалися сенатом (Liv. XLV. 17; App. de Reb. Hisp. XCIX; de Reb. Pun. CXXXV; Sall. Jug. 16).

Сенат здійснював контроль над усіма релігійними питаннями: відав будівництвом храмів, призначенням релігійних церемоній, дозволом культу нових богів. До компетенції сенату відносилось: встановлення суспільних свят, очисних жертвоприношень і т. ін., загальне піклування над культами, і в зв'язку з цим нагляд за храмами і священними місцями. Сенат оголошував святкові та подячні дні, накладав заборони на відправлення інших культів.

У період пізньої Республіки Сулла, Цезар та інші честолюбні політики і полководці різними засобами зменшили значення сенату, і в багатьох випадках він грав роль всього лише інструменту в руках можновладців. Наприклад, за повідомленням Светонія (Div. Iul. XXVIII), Юлій Цезар «привертав до себе і царів і провінції по всьому світу: одним він посилав в подарунок тисячі бранців, іншим відправляв на допомогу війська куди завгодно і коли завгодно, без схвалення сенату і народу».

У імператорський час компетенція сенату, як і за часів Республіки, не була виразно окреслена будь-яким законодавчим актом. Сенат отримав деякі функції, котрі раніше належали народним зборам, інші ж відійшли від нього до імператора. Роль сенату в окремих сферах життя імперії багато в чому визначалася тим, яку політику щодо сенату в цілому і представників сенаторського стану проводив кожен з імператорів у I–III ст. н. е.

Як в республіканський, так і в імператорський час компетенція сенату в принципі була необмежена: на обговорення сенату могли бути запропоновані які завгодно справи, як загального характеру, так і окремі факти з поточних справ державного побуту. Загалом же обсяг компетенції сенату залежав від розсуду імператора: сенат вирішував тільки ті справи, які допускав імператор, надаючи при цьому в значній мірі формальну ініціативу самому сенату в особі магістрів, які мали право на *relatio*²⁵.

Якщо до часів Августа сенат у своїй ідеї був дорадчою установою при магістратах, то тепер він перетворюється у вищу законодавчу і судову установу Римської держави.

Протягом всього періоду Принципату сенат був джерелом легітимності влади імператора. Теоретично як принцепс сенату імператор не міг існувати без органу, який він очолював.

Завдяки прецеденту, допущеному Тиберієм під час свого вступу на престол, сенат не тільки оформляв повноваження нового імператора за допомогою *lex de imperio*, але визнавався компетентним в питаннях про позбавлення влади правлячого імператора і про притягнення до відповідальності скинутого або померлого. А під час міжцарів'я сенат з консулами формально ставав знову на чолі республіки, хоча фактична влада перебувала в руках полководців, а адміністративне управління в руках імператорської бюрократії. Протягом всього періоду Принципату сенат був свого роду представником громадської думки, до якого пильно прислухалися імператори.

У державному ладі Римської імперії сенат займав положення такої ж допоміжної установи при імператорі, якою колись в Республіці були коміції поряд із сенатом. Однак, між тим як в республіканський час коміції поступово брали гору над сенатом, поки Август остаточно не повернув їх назад до первісного їхнього значення, компетенція сенату в імператорський час, навпаки, йшла на спад, не дивлячись на те, що в перші часи Імперії функції сенату в деяких відносинах виявлялися навіть значно розширеними в порівнянні з республіканським часом.

Август, офіційно відновивши республіку, визнав себе підлеглим законному порядку республіки. Але відновлення республіки стосувалося тільки тих меж держави, які існували раніше вручення тріумвірам надзвичайних повноважень. У цих межах республіка була відновлена в повному обсязі, але з переміщенням центру ваги з коміцій на сенат. Однак в 23–22 рр. до н. е. Август, будучи консулом і володіючи *tribunicia potestas*, став головою сенату і перетворив його в знаряддя імператорської влади на формально бездоганних підставах. З 22 р. до н. е. сенат виявляється підлеглим імператорові і функціонує лише

остільки, оскільки дозволяє це імператор.

Значення сенату навіть як дорадчого органу при імператорі вже в кінці правління Августа суттєво зменшилося в результаті того, що імператор постійно радився з питань управління державою не з сенатом, а із заснованою ним імператорською радою (*consilium principis*). У 28 р. н. е. Тиберій поїхав на Капрі і не міг особисто брати участь в засіданнях, посилаючи замість цього листа сенату. У такий спосіб, він перестав бути «першим сенатором» і набув ролі господаря, що дає накази із своєї резиденції.

Все ж теоретично сенат і при імператорах залишався найважливішим органом влади римлян і мав значну компетенцією в ряді сфер життя Римської імперії.

Август утримав за сенатом право видавати розпорядження, рівносильні законам. Поруч з цим він користувався і коміціальною формою законодавства, але з обов'язковою для магістратів попередньою *auctoritas senatus*, яка віддала в руки сенату також і проведення законів у коміціях. Пропозиції імператора, чи то вимовлені усно, чи то записані, ніколи не піддавалися правці, так що по суті ці *orationes principis* становили основну частину прийнятих в цей час законів. В кінці свого правління Август, коли вже був не в змозі бути присутнім на засіданнях сенату, надсилав свої пропозиції сенату в письмовому вигляді.

З часу Тиберія коміціальні *leges* відходять на другий план, поступаючись першим місцем законодавчим *senatus consulta*. Оскільки з народних зборів збереглися тільки трибутні, і скликалися вони до того ж все рідше, з I ст. н. е. постанови сенату – *senatus consulta* – набувають чинності закону. Але в теорії це визнається не відразу і не без вагань. На перших порах *senatus consulta* ще мають колишнє значення інструкцій магістрату, від якого залежить здійснення сенатської волі. Але потім сенату починають приписувати роль наступника і заступника колишніх народних зборів і звідси виводять безпосередню обов'язкову силу сенатських постанов. Ще Гай, юрист II ст. н. е., оповідає, що на цей рахунок були сумніви, хоча сам він надає сенатським рішенням силу «як би закону» («*Senatusconsultum est quod senatus iubet atque constituit: idque legis vicem obtinet, quamvis fuerit quaesitum*» (Gai. Inst. 1. 4)). Кілька десятиліть потому юрист Ульпіан вже пише рішуче: «*Non ambigitur senatum ius facere posse*» (Dig. I. 3).

Ініціатива сенатських постанов мало-помалу зосереджується в руках імператора; його пропозиції (*orationes principis*) вносяться в сенат, але завжди беззаперечно затверджуються. Право принцепса призначати сенаторів і «чистки» сенату, які періодично проводилися принцепсами, привели до того, що з II ст. н. е. сенат практично тільки стверджував пропозиції принцепса. З часів Клавдія *senatus consulta* є вже звичайною формою законів, поряд з імператорськими едиктами (і їхніми пізнішими видозмінами).

Від Августа до Септимія Севера сенатом було прийнято законів загального характеру (тобто *leges* в сенсі *iussa generalia*) набагато більше, ніж в останні часи Республіки. Навпаки, законодавчі акти сенату в окремих випадках, які полягали у звільненні від дії закону окремих осіб (*legibus solvere*), відбувалися в тому ж вигляді і обсязі, як на початку Імперії, також вже в республіканський час. Звільнення від дії закону входило в компетенцію сенату без будь-якої участі коміцій. У числі можливих випадків найбільш чільне місце займають звільнення від правил проходження магістратської служби. Однак і цей випадок залишився в компетенції сенату надовго тільки по відношенню до членів імператорської фамілії, по відношенню до приватних осіб ще Август почав вирішувати такі пільги своєю владою. З часів Веспасіана ця справа входила вже цілком до компетенції імператора.

З плином часу сенат перетворився на слухняний інструмент імператора, його авторитет як самостійного законодавчого органу все більш падав, його резолюції мало чим відрізнялися від вираження волі правлячого імператора. За Септимія Севера сенатські рішення прийняли форму імператорської *oratio*, надісланої для прочитання в сенаті. Протягом III ст. н. е. імператори перепроводили в сенат видавані ними нові закони вже тільки до відома, так що сенат набув тоді значення місця для опублікування імператорських законодавчих актів. Подібно до того, як раніше законодавство перейшло від сенату до

коміцій, тепер імператорська законотворчість витіснила сенатську, яка фактично припинилася в III ст. н. е.

Август встановив, що жодні звинувачення не повинні більше розглядатися в коміціях (Cass. Dio. LVI. 40), і замість цього підніс сенат до положення верховного суду і передав під його юрисдикцію кримінальні злочини, що здійснювались сенаторами (Cass. Dio. LII. 31; Suet. Cal. II; Tac. Annal. XIII. 44; SHA, v. Marc. X), злочини проти держави і особи імператора (Cass. Dio. LII. 15, 17, 22; LX. 16; LXXVI. 8; Suet. Div. Aug. LXVI; Tac. Annal. III. 49–51) і злочини, що здійснювались провінційними магістратами під час управління провінціями.

Але власний розвиток **сенатський суд** отримав тільки з часу Тиберія. Відтоді сенат діяв не тільки як суд першої інстанції, а й як апеляційний суд, і до того ж як у справах кримінальних, так і у справах цивільного судочинства.

Найбільш видатний розряд сенатського судочинства складали політичні процеси (*maiestatis*) і процеси проти посадових осіб у службових справах. Сенат міг засуджувати підсудних до вигнання, заслання, страти. Але взагалі судова компетенція сенату могла розповсюджуватись і на всякі інші злочини, наприклад, отруєння, вбивства, підробки, до того ж скоєні людьми будь-якої статі і стану, хоча здебільшого в сенат прямували справи осіб вищих станів, особливо сенаторського. Разом з тим, однак, не було таких розрядів справ, які раз і назавжди були визнані підвідомчими сенатському суду або, навпаки, вилученими. Все залежало від розсуду імператора. Іноді принцепс передавав на розгляд сенату справи, які він міг би розглянути сам, або просив сенат про співпрацю (Suet. Div. Claud. XIV, XV; Nero. XV; Domit. VIII).

Сенатори чинили суд під присягою (*iurati*). Скарги, що подавались в сенат, вручались консулам, від яких залежало прийняти або не приймати їх. У більш важливих випадках консули представляли справу на попередній розсуд імператора, згода якого на подання скарги до сенату виражалась словосполучення: *causam ad senatum remittere*. Консули керували розбором справи в сенаті, і вони ж приводили у виконання постановлений сенатом вирок. Обвинувачем в сенаті міг виступати будь-який громадянин, але захист обвинуваченого доручався одному із senatorів. Судочинство сенату називалося *cognitio* (як і суд імператора), а сенатський вирок – *decretum*. За звинувачень у вимаганні (*de repetundis*) сенат встановлював тільки провину підсудного, в той час як визначення розміру стягнень надавалося потім суду присяжних.

Також сенат міг розглядати апеляції на рішення інших судів (Suet. Nero. XVII; Tac. Annal. XIV. 28; SHA, v. Marc. X; v. Prob. XIII). Зазвичай це відбувалося, коли йшлося про смертну кару за вироками намісників сенатських провінцій щодо senatorів або вершників. Апеляції до сенату надходили також у цивільних справах із сенатських провінцій, але у таких справах сенат переадресовував апеляції консулам. Водночас, щонайменше з часу Адріана, вирок сенату не підлягав апеляції (Cass. Dio. LIX. 18; Dig. XLIX. Tit. 2. s. 1. § 2), хоча, звичайно, імператор, використовуючи своє право на *veto*, міг скасувати вирок сенату.

Паралельно із судовою компетенцією сенату йде його право на прощення засуджених (*restitutio*), які перебували на засланні (*revocatio*), а також припинення процесу ще до проголошення вироку (*abolitio*). Такі справи оформлялися звичайно шляхом сенатського рішення, хоча ініціатива виходила від імператора або, принаймні, з його згоди. З самого початку Імперії надавати такі милості міг і імператор власною владою, і тільки від нього залежало направляти ці справи в сенат.

У II ст. н. е. судова влада сенату почала скорочуватися внаслідок конкуренції судової влади імператорських префектів *urbi* і *praetorio*. Проте, сенатський суд в розмірах, визначених розсудом кожного імператора, продовжував функціонувати протягом всього періоду Принципату і перейшов в цьому вигляді і в епоху Домінату.

Реформи Адріана в юстиції і адміністрації проводились за рахунок сенату. В роки правління цього імператора правосуддя в Римі і в ста милях навколо столиці здійснював призначений принцепсом міський префект, а також створена в Італії нова юридична

інстанція в особі чотирьох суддів з числа консулярів, котрі призначалися самим принцепсом. Марк Аврелій, за свідченням автора його життєпису (SHA, v. Marc. X), «(1) сенат призначив суддею з багатьох справ, головним чином, з тих, які стосувалися сфери його власного ведення. Розслідування про цивільний стан померлих він наказав проводити в межах п'ятирічного строку. (2) Ніхто з госуларів не чинив сенату більшої поваги. Надаючи честь сенату, він доручив багатьом колишнім преторам і консулярам вирішувати справи приватних осіб, щоб завдяки заняттю судовими справами зростав їхній авторитет <...>(9). Сенат він зробив суддею за апеляціями на рішення консула».

У фінансовій сфері компетенція сенату істотно зменшилася вже в правління Августа. Це проявилось в тому, що поряд з колишнім ерарієм Сатурна, який залишався під управлінням сенату (Cass. Dio. LIII. 16, 22), були засновані дві нові скарбниці – *fiscus Caesaris* і *aerarium militare*, що знаходилися у віданні імператора. З 15 р. до н. е. Август зробив монополією імператора карбування срібної та золотої монети. За рішенням сенату тепер карбувалися тільки мідні монети, а в правління Галлієна сенат втратив і це право.

Хоча вважалося, що ерарій Сатурна перебував під управлінням сенату, питання про те, хто з магістратів буде його очолювати, вирішувалося імператором. Якщо до початку періоду Принципату ерарій керувався міськими квесторами, Август передав керування ним двом префектам з числа преторіїв. Пізніше його стали очолювати претори, потім знову квестори, нарешті, за рішенням Нерона в 56 р. н. е. (і до правління Діоклетіана), – префекти, які призначалися імператором.

З підпорядкування, в тому числі і фінансового, сенату були вилучені імператорські провінції і Єгипет; до імператора перейшов контроль за *ager publicus*. Питання про підвищення або зниження податків вирішував сенат, але з ініціативи імператора.

Ще з часів Августа розмір доходів ерарію з сенатських провінцій залежав від імператора. Ерарій був хіба тільки спеціальним відділенням фіску, призначеним для задоволення потреб міської громади Рима, оскільки ця справа залишалася в віданні сенату і магістратів. Головні постійні витрати ерарія полягали у видачі жалування численним декуріалам і казенним рабам (*publici*) і в витратах на богослужіння і народні свята; також частина витрат по влаштуванню преторських ігор покривалася з коштів ерарія. На рахунок ерарія проводився частково і ремонт храмів, навіть за межами Рима. Марк Аврелій запропонував сенату видати субсидію з ерарія на війну проти маркоманів. Але зазвичай бувало навпаки: імператори часто видавали субсидії ерарію з коштів фіску. Доходи ерарія склалися головним чином із залишків від тієї частини доходів із сенатських провінцій, яку імператорське фінансове управління надавало в розпорядження провінційних квесторів. У ерарій надходили навіть грошові штрафи, що накладалися магістратами, а також доходи з майна міської громади Рима. Але взагалі колишнє казенне майно Республіки в Італії і в провінціях, в тому числі і сенатських, ще за Августа перейшло у відання імператора і доходи з нього надходили у фіск.

У 6 р. н. е. Август заснував нову скарбницю – військовий ерарій (*aerarium militare*), кошти з якої використовувались для виплати грошової допомоги ветеранам римської армії під час їхнього виходу у відставку (RGDA. 17; Suet. Div. Aug. 49. 2). На чолі цієї нової скарбниці стояли три колишні претори, які обирались жеребкуванням терміном на три роки, але в III ст. н. е. призначались імператором на невизначений строк (Cass. Dio. LV. 25. 2–3).

Поступово імператори взяли ерарій у власне виняткове управління (Cass. Dio. LXXI. 33; SHA, v. Aurel. IX, 12, 20), і сенату не залишилося нічого, крім управління фондами міста (*arca publica*), відокремленими як від ерарія, так і від фіску (SHA, v. Marc. XX, 45), і права висловлювати думку про справи, пов'язані з фінансовим законодавством (Dig. XLIX. tit. 14. s. 15 і 42).

Формально сенат відав і справами зовнішньої політики, але з 23 р. до н. е. вони разом з військовою справою перейшли фактично у виняткову компетенцію імператора. Навіть титули *socius* і *amicus populi Romani* роздавав тепер імператор. Згідно з цим, припинилося тепер і відправлення сенатських послів (*legati*) в чужі країни. Навпаки, іноземні послы, які

прибули до Рима, нерідко вводилися імператорами в сенат. Ведення війни без дозволу імператора, за законом Августа, визнано було кримінальним злочином. Військові справи були принципово вилучені з ведення сенату. Тільки набір воїнів з числа громадян, що вважався дією в області *domi*, міг підлягати рішенням сенату; проте примусовий набір серед громадян застосовувався рідко і прямих свідчень про участь в ньому сенату немає.

Траян, принаймні, зовні, підключав сенаторів до дипломатичних переговорів і визначення умов мирних договорів, хоча сам задовго до цього приймав певне рішення.

Згідно із заповітом Августа, Тиберій в 14 р. н. е. переніс у сенат проведення магістратських виборів (Vell. II. 124; Tac. Annal. I. 15; Plin. Iun. Ep. III. 20; VI. 19), залишивши для коміцій тільки *renuntiatio* обраних сенатом кандидатів, внаслідок чого і сам термін *comitia* приурочений був до виборчого акту в сенаті. Вибори в сенаті на магістратські посади, відправлення яких відкривало доступ до членства в сенаті, з самого початку відбувалися під наглядом (*nominatio*) і впливом (*recommendatio*) імператора.

Однак ще за імператорів з династії Клавдіїв імператорська *nominatio* консулів перетворилася в *destinatio*: консулів призначав сам імператор, а сенат зустрічав тільки аккламацією повідомлення імен імператорських обранців. В обранні інших магістратів сенат протягом перших двох століть зберіг деяку свободу дій, оскільки обов'язковому обранню з боку сенату підлягали кандидати, які були зазначені імператором шляхом *commendatio* або *suffragatio* і називалися тому *candidati principis* (в III ст. н. е. просто *candidati*). Інші місця надавалися шляхом вільної конкуренції кандидатів, яка допускала звичайну передвиборчу *ambitio*. Голосування про таких кандидатів відбувалося звичайним в сенаті порядком, шляхом *discessio*, і, отже, відкрито, і тільки у виняткових випадках шляхом закритої подачі голосів, *per tabellas*. Голосуванню передувало обговорення кандидатури за участі самих кандидатів. З часів Септимія Севера усунені були також і ці залишки вільних виборів у сенаті; магістрати призначалися імператором, проте водночас збереглося звання *candidatus principis*, але тільки в значенні почесної відмінності від інших кандидатів. Навіть Александр Север, який симпатизував сенату, зберіг призначення магістратів владою імператора, зробивши поступку тільки в тому, що консули призначалися ним після попереднього обговорення кандидатур в сенаті (*ex senatus auctoritate*).

З часів Августа римські провінції були розділені на дві групи – імператорські і сенатські. Останні вважалися перебуваючими під управлінням сенату. Їхні намісники обиралися щорічно в сенаті шляхом жеребкування. Однак в правління Галлієна сенатори були відсторонені від посад намісників провінцій, їх замінили вершники, що призначалися на ці посади імператором²⁶.

Діяльність сенату з адміністративних питань за Августа була досить різнобічна. Проте, певні розряди цих справ з самого ж початку перейшли повністю до імператора, такі як: затвердження міських статутів, дарування громадам прав вищої категорії, дарування прав римського громадянства, дарування вершницької гідності, а пізніше і прав вільнонародженого громадянина. Деякі розряди внутрішніх справ, навпаки, віднесені були до компетенції сенату, особливо такі, які носили характер вилучення від законів. Наприклад, дозвіл асоціацій в цивільних громадах Італії. Оскільки асоціації були заборонені законами, виданими за Цезаря і Августа, дозвіл можна було здобути тільки шляхом вилучення від цих законів. Ті, хто отримав такий дозвіл, називаються в написах колегіями, *quibus ex s. c. coire permissum est*. Дозвіл нових базарів в Італії також давався сенатом; як і дозвіл гладіаторських ігор. Також й інші справи італійських громад нерідко потрапляли в сенат. Все це стосується, хоча і в менших розмірах, також сенатських провінцій.

Однак ще Август сам брав на себе вирішення різних справ також в громадах Італії і сенатських провінціях, і таким же чином діяли і його наступники, особливо стосовно провінцій. Міцніше за все тримався сенатський дозвіл асоціацій в Італії, але такий дозвіл давався й імператорами. З імператорських провінцій подібні справи ніколи не направлялися

в сенат.

У імператорській час сильно поширився звичай відправляти в Рим депутації. Це робилося від імені провінцій і міст і навіть приватних асоціацій; також підвладні Риму царі посилали в Рим своїх послів. Здебільшого такі депутації приходили до імператора, і до того ж з усіх частин імперії²⁷. Тільки від міст Італії і з сенатських провінцій могли бути направлені депутації (*legationes*) також до сенату, який і сам міг викликати в Рим, за старим звичаєм, представників італійських міст.

За Нерона сенатською постановою було заборонено надсилати до сенату депутації з провінцій з хвалебними відгуками (*laudationes*) про проконсула; але імператори продовжували приймати всякого роду депутації і в наступні часи.

Вельми важливе місце в компетенції сенату займало **право дозволяти почесні**, що надавалися окремим громадянам. До цих почесей належало, перш за все, встановлення статуї в громадському місці за життя шанованої особи. Встановлення статуй імператора не підлягала ніякому обмеженню. Для решти громадян був потрібний дозвіл, частково імператора, частково сенату. Шляхом сенатської постанови, але за ініціативи імператора, дозволялася постановка тріумфальних статуй; проте в правління Адріана, разом з припиненням пожалування *ornamenta triumphalia*, зникли і тріумфальні статуї. Також постановка звичайних статуй потребувала рішення сенату. Гай зробив це залежним від імператора, але Клавдій знову відновив компетенцію сенату. Дозвіл сенату на встановлення статуй був необхідним ще за Марка Аврелія; однак, поряд з цим, давали такий дозвіл і самі імператори.

Нарівні з *ornamenta triumphalia*, також і *ornamenta consularia*, *praetoria*, *quaestoria* дозволялися сенатом за пропозицією імператора (*auctore imperatore*). Для засідань сенату, в яких вирішувалися тріумфаторські почесні, Август призначив храм Марса.

Особливо ж помітна частина компетенції сенату полягала в праві підносити почесні титули самому імператору і членам імператорської родини і дозволяти їм вилучення від законів. Водночас стосовно самого імператора сенат зберіг і формальну ініціативу в своїх діях, в той час як в інших випадках ініціатива належала імператору. Останнє відноситься і до рішень сенату, які стосуються померлих імператорів (*consecratio* і *damnatio memoriae*).

Damnatio memoriae, за рішенням сенату, застосовувалася не тільки до імператорів, а й до приватних осіб. Через сенат провадилося і оголошення громадянина ворогом вітчизни (*hostis*).

Рішенням сенату призначався і громадський траур (*iustitium*) а також здійснення похорону за рахунок ерарію (*funus publicum* або *sensorium*).

Завідування богослужбовою справою римської громади повернуто було Августом сенату на колишніх підставах. Однак головним об'єктом діяльності сенату в цьому відношенні були почесні, що надавалися імператорам за життя і після смерті. **Встановлення нових свят**, внесених в календар, відбувалося завжди *ex senatus consulto*; те ж саме стосується і скасування колишніх свят. У компетенції сенату залишилося і прийняття нових божеств в число богів римської громади. Однак фактично виражалася це право тільки в консекрації померлих імператорів та інших членів імператорської фамілії. За весь час принципату не було прийнято ніякого іншого божества, крім *divi*. Навіть *Sol invictus* Авреліана з'явився лише на положенні давньоримського божества, паралельного з Вестою. Також і введення нових жрецьких колегій державного культу і збільшення чисельного складу колишніх колегій здійснювалися шляхом сенатського рішення (*Suet. Div. Claud. VI*). Однак справа зводилася лише до заснування колегій на честь імператорських *divi*.

Сенатським рішенням оформлялися і заходи, що вживалися як для підтримки старого римського культу, так і проти поширення в Римі та Італії нових культів. Такими були заходи, прийняті сенатом за Клавдія для підтримання дисципліни гаруспиків, і заходи, прийняті за Тиберія проти лібертинів, які дотримувалися єгипетського і єврейського культів. Однак внесення подібних справ в сенат залежало від розсуду імператора, оскільки

вже Август діяв тут самостійно, по праву верховного понтифіка. І при наступних імператорах, які теж були верховними понтифіками і членами найважливіших жрецьких колегій, роль сенату в релігійному житті імперії визначалася волею правлячого принцепса.

З початком Імперії могутності сенату було завдано сильного удару. Формально сенат перетворюється у вищий державний заклад, насправді ж він втратив багато функцій, які належали йому в республіканську епоху, до сенатських постанов були прирівняні рішення принцепса, прийняті разом з близькими йому людьми, фактично ж він залишався дорадчим органом при принцепсі. Імператор представляв осередок всього, і від нього особисто залежало, чи запитати думку сенату і прийняти до уваги його поради. Протягом I–III ст. н. е. під час правління «хороших» імператорів сенат утримував свою самостійність, і то лише ззовні; але за деспотичних правителів він був рабським знаряддям в їхніх руках.

У III ст. н. е. падінню ролі сенату в управлінні Імперією багато в чому сприяло посилення натиску варварів на римські володіння. Побоюючись посилення позицій полководців, які в разі успіхів у боротьбі з варварами могли пред'являти претензії на імператорський престол, імператори були змушені значну частину часу свого правління перебувати далеко від столиці і не мали можливості залучати сенат до вирішення поточних питань управління державою.

До ослаблення позицій сенату і представників сенаторського стану вела також необхідність доручення командування римськими військами в умовах постійних зіткнень з великими силами варварів досвідченим полководцям. В результаті командні пости в армії і посади намісників в прикордонних провінціях імператори були змушені надавати не сенаторам, а вершникам. Завершився цей процес витіснення сенаторів вершниками за імператора Галлієна, який, за повідомленням Аврелія Віктора (de Caes. XXXIII), «заборонив сенаторам обіймати військові посади і наближатися до військ» (*senatum militia vetuit et adire exercitum*).

Проте, навіть в III ст. н. е. сенат залишався важливим органом влади. Більш того, в умовах нестабільності політичної ситуації в імперії в цьому столітті іноді саме сенат вирішував питання про те, хто буде стояти на чолі римської держави. Так, в 238 р. н. е. сенат наважився визнати законними правителями імперії Гордіанів, що виступили в Африці проти Максиміна Фракійця, а потім звів на престол Пупієна і Бальбіна. У 275 р. н. е. рішенням сенату імператором став Тацит.

Однак ці випадки політичної активності сенату мали місце з огляду на сформовані в ті часи обставини, а не в результаті того, що сенатори усвідомили необхідність внести докорінні зміни в державний лад Імперії і прагнули повернути сенату ті значення і престиж, які він мав в умовах розквіту республіканських порядків.

До кінця III ст. н. е. дійсні управителі римської держави, імператори, вирішили відмовитися від видимості збереження республіканського ладу і відкрито позбавили сенат навіть залишків його повноважень. Влітку 282 р. н. е. зведений на імператорський престол Кар не турбувався тим, щоб отримати від сенату визнання законності його влади, а обмежився лише формальним повідомленням сенаторів про свій прихід до влади. За свідченням автора його життєпису (SHA, v. Carin. V), в своєму листі до сенату Кар писав: «Отже, батьки сенатори, треба радіти тому, що один з вашого стану <...> став імператором». Аврелій Віктор прийшов до висновку, що з часів Кара «у сенату було відібрано право обирати принцепсів» (de Caes. XXXVII).

Нарешті, Діоклетіан, прийшовши до влади в 284 р. н. е., також не став відвідувати столицю імперії і просити сенат визнати його законним правителем Римської держави. Він фактично здійснив позбавлення Рима статусу столиці держави. Рим перестав бути резиденцією імператора і перетворився в почесну «столицю світу» (*caput mundi*), яка грала роль позбавленого майже будь-якого політичного значення сховища традицій. З самого початку правління Діоклетіана римський сенат був повністю усунений від участі в управлінні державою. Імператор не потребував підтвердження сенатом законності його влади, не радився із сенаторами стосовно вирішення важливих питань внутрішньої і

зовнішньої політики. Отже, сенат по суті перестав бути одним з центральних органів влади Римської імперії і перетворився в раду міста Рима, який був позбавлений статусу столиці Римської держави.

Примітки

¹ Однак Авл Геллій пропонує й інше тлумачення терміна *pedarii* (N. A. III, 18): «1. Багато хто вважає, що педаріями називають тих сенаторів, які не висловлюють свою думку словесно, але ногами приєднуються до чужої думки <...> 3. Також кажуть, що більш правильним є міркування, яке зберіг у своїх коментарях Гавій Басс. Адже він говорить, що сенатори старшого віку, які вже займали курульну магістратуру, честі заради звичайно їздили в сенат на колісниці. У цій колісниці було крісло, на якому вони сиділи і яке саме з цієї причини зветься курульним; однак ті сенатори, які ще не отримали курульну магістратуру, добиралися в курию пішки. Тому сенатори, які ще не мають старших почесностей, називаються педаріями».

² За повідомленням Светонія (Div. Claud. XXIV), імператор Клавдій на початку свого правління «обіцяв вибирати в сенат тільки тих, чії предки до п'ятого коліна були римськими громадянами». Але вже при цьому імператорі в сенат стали приймати і синів вільновідпущеників (Suet. Div. Claud. XXIV; Nero. XV).

³ У листі Цицерона до Квінта Валерія від 45 р. до н. е. (Cic. ad Fam. XIII, 5) йдеться про те, що Гай Курцій, якого Цезар включив до складу сенату, може втратити мастки, без яких йому важко буде залишатися в сенаторському стані.

⁴ Такий випадок описаний Юлієм Цезарем (B. C. III, 21): «Претор М. Целій Руф <...> організував напад на товпу на міського претора Г. Требонія і після кровопролитної сутички прогнав його з трибуналу. Консул Сервілій доповів про це сенату, і сенат висловився за усунення Целія з посади. На підставі цього декрету консул виключив Целія з сенату».

⁵ Светоній так описує цю діяльність Августа (Div. Aug. XXXV): «Сенат давно вже розрісся і перетворився в потворну і безладну юрбу – в ньому було більше тисячі членів, і серед них люди найбільш негідні, прийняті після смерті Цезаря по знайомству або за хабар, яких в народі називали «замогильними» сенаторами. Він повернув сенат до колишньої чисельності і до колишнього блиску. <...> Деяких він присоромив, так що вони добровільно відреклися від звання».

⁶ Опис такого спору ми знаходимо у Т. Лівія (XXVII, 11): «(9) Складання списку сенату затримано було суперечкою про те, кого записати першим; списком займався Семпроній, (10) але Корнелій стверджував, що треба триматися звичаю предків і першим в сенаті ставити того, хто перший з нині живих сенаторів був свого часу цензором. Таким виявився Тит Манлій Торкват. (11) Семпроній відповів, що боги, жеребом призначаючи, кому з двох зайнятися списком сенаторів, надають йому право вільного вибору. Ось він і вчинить на власний розсуд: обере Квінта Фабія Максима, кому навіть Ганнібал присудив би першість в римській державі. (12) Сперечалися довго; Корнелій поступився, і Семпроній записав першим сенатором консула Квінта Фабія Максима».

⁷ *Laticlavia* менше стягувалася поясом, ніж звичайна туніка; тому вона більш плавно спадала уздовж тіла і пурпурна смуга йшла безперервною лінією від плеча до самого низу. Поверх туніки сенатори носили тоги світлих мазких відтінків, що виділяли їх на тлі небагатих громадян, які одягали більш практичні темні тоги. Тога, яку надягали на *tunica laticlavia*, звичайно робилася з тонкої і прозорої матерії, так що крізь неї просвічували пурпурні смуги туніки, це були «скляні тоги», як їх називали жартома.

⁸ Разом із тогою національний костюм громадянина, який він одягав, вирушаючи в місто, становило досить високе і закрите, на зразок наших черевиків, взуття, яке називалося *calceus*. З'явитися на людях інакше взутим вважалося таким же непристойним, як у нас вийти на вулицю в домашніх тапцях. *Calceus* надягали також і жінки, виходячи з дому.

Форма, висота і колір *calceus*'а змінювалися згідно з громадським статусом людини. *Calceus* сенаторів було дуже високим взуттям, яке доходило до половини ноги. Воно було зроблене з чорної м'якої шкіри, яку римляни називали *aluta*, оскільки її готували за допомогою квасців (*alumen*). Сенаторський черевик мав чотири ремінця. Люди, які належали до стародавньої знаті, прикріплювали до черевика на самому підйомі півмісяць зі слонової кістки, який слугував для зав'язування. *Calceus mulleus* був червоного кольору, тобто того кольору, який з давніх часів був відмінною ознакою перших сановників держави. Переказ приписує перше використання цього взуття царям. За часів Республіки воно було присвоєне курульним магістратам. Його носили також тріумфатори. Форма цього черевика достеменно невідома; у всякому разі, він був на високій підшві.

⁹ Цей привілей вперше надав сенаторам Сціпіон Африканський Старший в 194 р. до н. е. (Liv. XXXIV, 54; Cic. p. Cluent. 47). Така ж честь на циркових виставах була дарована сенаторам Клавдієм (Suet. Div. Claud. XXI; Cass. Dio. C. LX, 7).

¹⁰ Втім, вже в століття Тацита і Плінія Молодшого імператори мало користувалися цим правом, за винятком того випадку, коли самі були консулами, хоча багато хто з них старанно відвідував засідання сенату. Замість прямого головування на перший план висунулася трибунська *relatio* імператора.

¹¹ Про випадки, коли участь сенаторів у засіданнях була обов'язковою, можна зрозуміти з промови

Цицерона в сенаті 2 вересня 44 р. до н. е. (Phil. I): «(V) З якої ж причини вчора в таких грубих виразах вимагали мого приходу в сенат? Хіба я один був відсутній? Або ви не бували часто в неповному зборі? Або обговорювалася така важлива справа, що навіть хворих треба було нести в сенат? Ганнібал, мабуть, стояв біля воріт або ж про мир з Пірром йшла справа? Для вирішення цього питання, за переказами, принесли в сенат навіть знаменитого Аппія, сліпого старця. (12) Доповідали про молебень; в цих випадках сенатори, правда, зазвичай присутні; бо їх до цього примушує не дана ними застава, а подяка тим, про чий почесті йдеться; те ж саме буває, коли доповідають про тріумф».

¹² Спорудження Гостілієвої курії давні автори приписують царю Туллу Гостілію, але, мабуть, вона була збудована в VI–V ст. до н. е. представниками роду Гостіліїв.

При всій простоті своєї архітектури, курія представляла собою найзначнішу громадську будівлю в Римі. У ній була зала в 28 м довжини і 25 м ширини, розташована на майданчику, до якого вели сходи в кілька сходинок. Посеред зали, навпроти вхідних дверей, містилися курульні крісла обох консулів, одне біля одного, або крісло претора, якщо головував він, або ж, нарешті, лава для трибунів, якщо обов'язок головувати випадав на їх долю. У залі було кілька рядів дерев'яних лав, дерев'яна трибуна і за кріслом голови приміщення для сенатського архіву. Широкий прохід ділив залу на дві частини. Сенатори розміщувалися по лавах без будь-якого порядку, навіть магістрати змішувалися в натовпі інших членів сенату.

Цю залу ніколи не опалювали, навіть в розпал зими. В одному листі, написаному в січні місяці, Цицерон розповідає, що одного разу, коли обговорювали дуже важливу справу, голова змушений був закрити засідання, оскільки було дуже холодно.

¹³ І в цій курії посеред залу, навпроти вхідних дверей, містилися курульні крісла обох консулів, або крісло претора, або ж лава для трибунів. За прикладом Цезаря й Августа імператор розміщав своє курульне крісло між кріслами обох консулів. Курульні крісла імператора і обох консулів перебували на підвищеному місці (tribunal), яке за правління Гая було поміщене на таку висоту, що виявлялося недоступним для передбачуваних зловмисників (Cass. Dio. LIX, 26). Під час трауру курульні крісла на узвишші залишалися порожніми, і консули розміщувалися внизу на лавах (Cass. Dio. LVI, 31; Tac. Annal. IV, 8).

¹⁴ Храм Беллони, богині війни, був побудований за обітницею Аппія Клавдія (Сліпого), яку він дав у 296 р. до н. е., на Марсовому полі. Будівля храму була розміщена поза міською межею, вона використовувалася для зустрічей сенату з тими, кому не дозволялося входити в місто, будь то іноземні посланики або полководець, який не склав військової влади (наприклад, домагаючись тріумфу).

¹⁵ Римляни вірили у всякі чудеса і знамення і в республіканський час, і за часів імператорів. Чутки про різні незвичайні явища витали в Римі постійно. Наприклад, Т. Лівій пише (XXIV. 10) наступне: «(6) Повідомлено було в цьому році про багатьох страшних знамень; їх виявлялося тим більше, чим більше було довірливих і побожних простеців: в Ланувії, в храмі Юнони Рятівниці, ворони звили гнізда; (7) в Апулії пальма вся в зелені раптом спалахнула; в Мантуї річка Мінція розлилася кривавим болотом; в Калах йшов крейдяний дощ, а в Римі над Бичачим ринком – кривавий; <...> (10) Розповідали і про інші чудеса: в Пренесті тремтів спис Марса, хоча ніхто до нього не торкався; в Сицилії заговорив бик; в області марруцінів дитина в утробі матері закричала: «Ю, тріумф!»; в Сполето жінка перетворилася в чоловіка».

Про поширення різних чуток в Римі на початку епохи Імперії читаємо у Тацита (Hist. I. 86): «На довершення бід на всіх наводили жах чутки про чудеса і знамення, які доходили з різних сторін. На Капітолії статуя Перемоги, що стоїть на колісниці, запряженій парою коней, випустила з рук віжки; з бокового вівтаря Юнони в Капітолійському храмі раптово вийшов привид вище людини ростом; в ясний безвітряний день Тибртік абсолютно спокійно, як раптом статуя божественного Юлія, що стояла на острові посеред річки звернена на захід, повернулася обличчям на схід; в Етрурії заговорив бик; тварини народжували дивних виродків, і відбувалося ще безліч всяких чудес».

¹⁶ Геродіан (VII, 11) повідомляє про наступний цікавий епізод в зв'язку з цими відкритими дверима, який стався в 238 р. н. е.: «(1) Всі зійшлися в сенат, щоб розглянути становище. (2) Дізнавшись про це, воїни, яких Максим залишив в таборі, <...> підійшли до входу в сенат, бажаючи дізнатися про те, що відбувається; неозброєні і одягнені в прості плащі, вони стояли разом з іншим народом. (3) Інші залишалися перед дверима, але двоє чи троє, яким не терпілося почути обговорення, вступили в будівлю сенату».

¹⁷ Однак автор життєпису імператора Геліогабала повідомляє (SHA, v. Heliogab. IV): «(1) На перше ж засідання сенату він велів викликати свою матір. (2) Прибувши туди, вона була запрошена до сидінь консулів і була присутня при редагуванні, тобто була свідком складання сенатської постанови: Геліогабал був єдиним з імператорів, за якого жінка вступила в сенат зі званням світлішої, немов чоловік».

XVIII. (3) Після Антоніна Геліогабала, перш за все, було вжито заходів, щоб ніколи більше жінка не вступила в сенат, причому голова того, з чиєї вини це сталося б, була присвячена і приречена підземним богам».

Діон Кассій (LXXIX. 17, 2) розповідає, що мати Геліогабала і його бабця Юлія Меса були присутні в сенаті з нагоди усиновлення Геліогабалом Александра Севера.

¹⁸ Відомості про такі засідання містяться в життєписі Гордіана III (SHA, v. Gord. XII.) «Таємна постанова сенату виносилася в тих випадках, коли з боку ворогів загрожувало яке-небудь насильство, що змушувало або прийняти принизливе рішення, або постановити те, що слід було привести у виконання, перш ніж про це почнуть говорити, – або в тих випадках, коли не хотіли, щоб будь-які відомості дійшли до друзів. За таких справ не були присутні ні писарі, ні державні раби, ні службовці цензу. Сенатори брали все на себе,

сенатори виконували всі обов'язки службовців цензу і переписувачів для того, щоб нічого не було розголошено».

Однак з повною впевненістю про такі засідання сенату говорити не доводиться, оскільки збірник «Scriptores Historiae Augustae» не цілком надійне джерело.

¹⁹ Априорне призначення кількості реляцій мало лише номінальне значення. З одного боку, в разі необхідності, імператор завжди мав можливість провести зайву *relatio* понад передбачену норму, а з іншого, не завжди був достатній запас імператорських *relationes*. В останньому випадку чергу наповнювали інші доповіді, про що і робилася відповідна замітка в редакції сенатського рішення.

²⁰ Однак, як повідомляє Светоній (Div. Iul. XXI), Юлій Цезар, видавши свою дочку за Помпея, «став під час голосування питати думку у нього першого, тоді як раніше він починав з Красса, а звичай вимагав триматися протягом всього року того порядку опитування, який був прийнятий консулом в січніві календи».

²¹ Обструкція (*obstructio* – «перешкода») полягала в тому, що оратори вимовляли нескінченно довгі промови з метою затягнути засідання до вечора, щоб засідання було закрито без винесення рішення з питання, яке розглядалося.

²² У зв'язку з цим цікавим видається наступне повідомлення Светонія (Div. Iul. XIV): «Він (Юлій Цезар – I. C.) був обраний претором, коли була розкрита змова Каталіни і сенат одноголосно засудив змовників на смертну кару. Він один запропонував розіслати їх під вартою по муніципіям, конфіскувавши майно. При цьому, обмалювавши народну ненависть, яку навіки викличуть прихильники крутіших заходів, він нагнав на них такого страху, що Децім Сілан, обраний консул, зважився навіть пом'якшити свою попередню думку – змінити її відкрито було б ганьбою – і заявив, ніби вона була витлумачена суворіше, ніж він мав на увазі».

²³ Однак відомі випадки, коли воєначальник святкував тріумф без згоди сенату (Liv. III. 63; VII. 17; IX. 37).

²⁴ Звідки б не прибули до Рима іноземні послы, вони повинні були з'явитися в храм Сатурна і записати свої імена у квесторів. Перш ніж увійти в місто, іноземні послы, мабуть, зобов'язані були попередити про те, від якого народу і з якою метою вони прибули.

Згідно з Полібієм (VI. 13), «якщо в Рим прибуває посольство, сенат визначає, як яке з них слід прийняти і як слід кому відповісти». У разі війни між Римом і державою, з якої вони з'явилися, послам заборонялося входити в місто (Liv. XXX. 21; XLII. 36; XLV. 22). У таких випадках або послы повинні були покинути Італію (Liv. XLII. 36), або сенат давав їм аудієнцію (*senatus legatis datur*) поза містом, в храмі Беллони (Liv. XXX. 21).

Але в інших випадках, – особливо, якщо послы були видатними особами, як син Масінісси (Liv. XLV. 13), або якщо вони прибували від союзника римського народу, – як тільки в Рим надходило повідомлення про висадку іноземних послів на берег Італії, сенат відправляв одного з молодших магістратів або консульського легата, щоб зустріти їх і провести в місто за державний рахунок. Коли претор або консул вводив послів у сенат, вони спочатку пояснювали те, про що повинні були сказати, а потім претор пропонував сенаторам задавати питання послам (Liv. XXX. 22). Вся справа велася через перекладачів і латинською мовою.

Валерій Максим (II. 2. § 3) стверджує, що грецький ритор Молон, вчитель Цицерона, був першим іноземцем, що звернувся до римського сенату своєю рідною мовою.

Після такого допиту послам пропонували покинути будівлю сенату, який тепер починав обговорювати наведену йому справу. У Римі, як пише Варрон (L. L. V. 155), існувало місце праворуч від будівлі сенату, яке називалося Грекостасіс (*Graecostasis*), де іноземні послы чекали рішення сенату. Про рішення сенату послам повідомляв претор (Liv. VIII. 1). У деяких випадках послы не тільки отримували багаті подарунки під час від'їзду, але за наказом сенату і за державний рахунок їх супроводжував магістрат до кордонів Італії та навіть далі (Liv. XLV. 14).

²⁵ Давні автори наводять факти доброзичливого ставлення до сенату окремих правителів імперії. Так, Светоній наступним чином характеризує політику Тиберія по відношенню до сенату (Div. Tib. XXX): «Він навіть встановив деяку подобу свободи, зберігши за сенатом і посадовими особами їхню колишню велич і владу. Не було такої справи, малої чи великої, державної або приватної, про яку би він не доповів сенату: про податки і монополії, про будівництво і лагодження будівель, навіть про набір і розпуск воїнів або про розміщення легіонів і допоміжних військ, навіть про те, кому продовжити воєначальство або доручити терміновий похід, навіть про те, що і як відповідати царям на їхні послання. Одного начальника кінноти, звинуваченого у грабежі і насильстві, він змусив тримати відповідь перед сенатом».

Інший приклад шанобливого ставлення імператора до сенату наводить автор життєпису Адріана (SHA, v. Hadr. VIII): «(7) Рідко призначаючи нових сенаторів, він підняв значення сенату на таку висоту, що призначивши сенатором Аттіана, колишнього префекта преторія, що отримав згодом знаки консульського достоїнства, він цим показав, що більшої нагороди він йому дати не може. (8) Римським вершникам він ні в свою відсутність, ні при собі не дозволяв судити сенаторів. (9) Адаже тоді був звичай, щоб володар, коли йому доводилося розбирати судову справу, запрошував до себе на раду і сенаторів, і вершників і виносив своє рішення після спільного обговорення. (10) Він різко засуджував тих імператорів, які не віддавали поваги сенаторам».

²⁶ Детальніше про це див. нижче.

²⁷ Так, згідно з повідомленням Тацита (Annal. III, 60), «неухильно зміцнюючи єдиновладдя, Тиберій

залишав, однак, сенату видимість його колишньої величі і відсилав з цією метою на його розгляд порушені провінціями клопотання. <...> І прекрасне видовище являв собою сенат в день розгляду дарованих нашими предками привілеїв, договорів з союзниками, указів царів, які панували ще до встановлення панування римлян, і самих релігійних переказів, вільно, як колись, підтверджуючи їх або вносячи в них зміни».

Магістрати

Поява магістратур¹ у Римі була взаємопов'язана зі звільненням римлян від влади царя. Магістрати як би сприйняли в скороченому вигляді царські повноваження.

Магістрат – це не чиновник, а частка римського народу, носій його прав і величі. З такого розуміння сенсу магістратської діяльності випливав і зміст влади та повноважень магістратів: вони вважалися як би переданими їм народом, були свого роду часткою відчуженого суверенітету римського народу. Діяльність магістратів була видом реалізації державної влади від імені і на благо римського народу. Магістрати мали владні повноваження в якості представників римської громади перед богами і людьми, тому повноваження їх полягали і у виконанні рішень народних зборів або сенату і в широкій власній урядовій і правовій діяльності.

За визначенням Цицерона (de Legg. III), «(I, 2) призначення магістрата <...> в тому, щоб керувати і віддавати розпорядження правильні, корисні і закономірні. Бо, подібно до того, як магістратами керують закони, так народом керують магістрати, і можна з повною підставою сказати, що магістрат – це закон, що говорить, а закон – це німий магістрат. <...> (II, 5) (5) Треба, щоб існували магістрати; адже без їхньої мудрості і старанності громада існувати не може, і розподілом повноважень між ними підтримується весь державний лад».

Як представник «величі римського народу» магістрат користувався особливим адміністративним і правовим статусом. Його особиста гідність і недоторканність були предметом спеціальної кримінально-правової охорони, образа магістрата, посягання на владу магістрата становили *crimen laesae maiestatis*. Непокора наказу або розпорядженню магістрата вважалася обтяжуючою провину обставиною або сама по собі розглядалася як злочин.

Цивільні посади Риму поєднували в собі жрецькі і політичні обов'язки. Не було жодної громадської посади, з якою не був би з'єднаний якийсь релігійний обов'язок, бо, на думку древніх, будь-яка влада повинна бути хоч частково релігійною. Священнослужіння, відправлення правосуддя, головування над військом – усі ці обов'язки поєднувалися в особі магістрата.

Діяльність магістратів розглядалася як почесний обов'язок (*honor*) римського громадянина, відмовитися від нього (при відповідності всім іншим, необхідним для посади, критеріям) можна було тільки з визнаних правом причин. Загалом вважалося, що магістрат не може нехтувати своїми обов'язками, ухилятися від виконання посади, не проявляти піклування про «публічні справи», які навіть не відносяться до його прямої компетенції, взагалі не піклуватися про те, щоб «держава не зазнавала шкоди».

Виконання посадових повноважень було незвітним, тільки після закінчення терміну магістратури за допущені посадові злочини магістрат міг бути притягнутий до суду. Упущення у виконанні обов'язків магістрата могли згодом стати приводом для законного судового розгляду, вироку і вигнання. Але в більшості випадків неналежне виконання обов'язків магістрата не тягло іншого, крім як суспільно-морального осуду.

До початку періоду пізньої Республіки у римлян вже склалася ціла система магістратур. Магістрати розрізнялися за рівнем застосування своїх повноважень, за більшим або меншим змістом своєї влади, але всі вони не були спеціалізованими (наприклад, одним – військові справи, іншим – адміністрація, третім – суд і т. д.), а кожен мав частку сукупної державної влади.

Всі магістратури мали деякі спільні риси:

1. **Виборність** – всі республіканські посадові особи, крім інтеррекса, диктатора і начальника кінноти, обиралися народом.

2. **Безоплатність** – заняття державних посад вважалося почесним і було несумісним з отриманням платні; але з державної скарбниці магістратам відпускалися певні суми, потрібні для витрат по службі (*pecunia attributa*) (наприклад, для еділів по влаштуванню ігор, для цензорів при зведенні нових будівель). При діяльності поза містом

Римом магістрати отримували від держави повну екіпіровку, гроші, намети, кораблі і т. д.²

3. Тимчасовість – всі республіканські ординарні посади займалися на певний термін, як правило вони були річними, за винятком цензури, термін якої визначався в 18 місяців.

4. Колегіальність – більшість магістратур мали колегіальний характер; рішення в них повинні були прийматися одногосно, і протест хоча б одного члена колегії зупиняв справу; всі посадові особи обиралися попарно (або більшим числом) з рівними посадовими правами кожного, причому кожен мав право заперечувати проти рішень і дій свого колеги. Колегіальність, однак, не означає того, що всі однорідні магістрати повинні були діяти спільно, як колегія; вони були не колегією, а колегами. Кожен магістрат діяв окремо і самостійно – так, наче він був один; кожному з них окремо належала вся повнота відповідної влади. Але поряд з ним така ж повнота влади належала іншому, і в разі бажання цей інший своїм *veto* («забороняю») міг паралізувати будь-яке розпорядження першого³. Сфера діяльності кожного магістрата (*provincia*) визначалася рішенням народу або сенату або шляхом жеребкування (*sortitio*). Такий розподіл був особливо важливим щодо діяльності преторів в місті і намісників в заморських володіннях римлян. В останньому випадку вирішувалося питання про територіальні межі діяльності.

5. Відповідальність – всі посадові особи, за винятком диктаторів, цензорів і народних трибунів, за свої посадові дії могли бути притягнуті до суду народних зборів – вищі магістрати після закінчення посадового терміну (D. N. IX, 27–28), нижчі навіть і раніше. Суду і відповідальності піддавалися вони при цьому не за порушення тих чи інших меж своєї влади, а за погане або своєкорисливе користування законною владою⁴.

Магістрати в сфері їхніх безпосередніх повноважень мали деякі загальні **права і повноваження:**

- a) право зносин з богами від імені римського народу (*ius auspiciorum*);
- b) право зносин із сенатом і народом (*ius agendi cum patribus et cum populo*), тобто право вносити в сенат *relationes*, а в народні збори *rogationes*;
- c) право видання загальнообов'язкових розпоряджень (*ius edicendi*; спочатку такі розпорядження оголошувалися народу усно *in contione*, звідси слово «*edictum*», а згодом вони виставлялися в письмовій формі на форумі написаними на дошках);
- d) вище військове командування з усіма функціями, які були з цим пов'язані;
- e) вищу адміністративну і поліцейську владу, тобто загальну охорону внутрішнього громадського порядку, звідки виникала також, за римськими уявленнями, кримінальна юрисдикція магістратів, їхня участь в цивільному суді і їхня поліцейська влада у власному розумінні слова.

Засобами для здійснення розпоряджень у всіх цих областях в руках магістратів були: 1) право особистого або через підлеглих затримання неслухняного (*ius prendendi*), 2) віддання під суд (*in ius vocatio*), 3) накладання штрафу (*multae dictio*), 4) арешт будь-якої речі, що належала неслухові, для забезпечення його покори (*pignoris capio*).

Римські магістратури з різних підстав можна поділити на кілька розрядів, кожен з яких зі свого боку характеризує ту або іншу сторону влади і повноважень посадових осіб.

За обсягом покладених на нього повноважень магістрат міг користуватися двоякого роду владою щодо своїх співгромадян і інших установ і осіб в межах держави або міста: *imperium* або *potestas*.

Спочатку обидва ці терміни вживалися як синоніми, але згодом стали розрізняти *magistratus cum imperio* і *sine imperio*, причому останнім (наприклад, цензору, трибуну) стали приписувати *potestas* (*ensoria*, *tribunicia*), і таким чином стали як би вкладати особливий зміст у поняття *imperium* і в поняття *potestas*.

Повноваження магістратів розглядалися як *potestas* – «влада»⁵. Посадова влада дозволяла магістратам втручатися в дії громадян і призначати собі помічників.

Імперій (*imperium*) римляни епохи архаїки сприймали як магічну силу, яка

передається спеціальним *lex curiata de imperio* від богів до вождя, щоб з її допомогою вести народ до благополуччя, а військо до перемоги. Цей термін походить від дієслова *imperare* – «управляти, панувати» і буквально означає «наказ»⁶.

В епоху Республіки магістрати з імперієм отримували такі права:

1. Спілкуватися з богами від імені громади, проводити *auspicia* (Cic. de Legg. III. 10). Здійснені перед виборами *auspicia* становили сакральний фундамент посади магістратів. Вони визначали сакральну правочинність магістратської влади, що втілювалося в праві на суспільні імперативні *auspicia*. Це право обраний магістрат отримував під час церемонії *renuntiatio* на електоральних коміціях, тобто з оголошенням магістратом, який керував коміціями, імені новообраного магістрата. Без цього формального оголошення вибори вважалися недійсними, воно являло собою урочистий акт, що супроводжувався молитвою до богів, щоб це обрання виявилось благим і щасливим для керівника коміцій, римського народу і плебсу.

2. Скликати коміції, вносити в них законодавчі пропозиції (*rogationes*).

3. Скликати сенат, вносити в сенат пропозиції (*relationes*) і вимагати від нього рішення запропонованого питання.

4. Право вищого військового командування, в тому числі набору військ і проведення військових операцій в ролі головнокомандувача, призначення військових командирів і право тріумфу в разі масштабної перемоги.

5. Право укладення перемир'я (але не миру) з ворогом.

6. Право розподілу воєнної здобичі (хоча б її частини).

7. Право вищої адміністративної влади.

8. Право вищої судової влади.

9. Право урочистого проголошення свого наступника в ролі власника імперія – будь-якого легітимного магістрата з імперієм, в тому числі і екстраординарного, який отримував імперій на короткий термін.

10. Право призначення на час відсутності в Римі всіх магістратів з імперієм, отриманим на основі закону, міського префекта (*praefectus urbis*).

11. З останньої третини IV ст. до н. е. – право стати (після закінчення посадових повноважень) промагістратом на основі пророгації імперія. За Сулли всім консулам і преторам було дано право на річне продовження імперія. Згідно із законом 52 р. до н. е. між консулатом і проконсулатом (і між претурою і пропретурою) повинно було пройти п'ять років.

12. Право на інсигнії, які символізували імперій.

Магістратури розрізнялися по соціальному призначенню: були чисто плебейські посадові особи (трибуни, плебейські еділи), які могли обиратися тільки з числа плебей і для цілей соціальної та правової охорони саме цього прошарку, і патриціанські.

За ступенем почесності магістратури ділилися на курульні і некурульні (*curules* і *non curules*), залежно від того, мали займаючи їх посадові особи право на відправлення своїх обов'язків, сидячи на особливому курульному кріслі (*sella curulis*)⁷ чи ні; до перших належали: диктатор, начальник кінноти, децемвіри, консули, претори, цензори, курульні еділи.

Магістратури розрізнялися способом утворення повноважень: більшість посад були постійними, звичайними в публічно-правовому порядку (*magistratus ordinaria*); але деякі (диктатор, начальник кінноти, децемвіри і т. ін.) створювалися тільки за надзвичайних обставин, хоча і з урахуванням правової традиції, і вважалися як би такими, що виходять із звичайного порядку ходу державних справ (*magistratus extraordinaria*)⁸.

Всі римські магістрати поділялися на сенаторські (ті, які давали право на включення до складу сенату) і на міські чини; перші, власне, і були загальнодержавними, з урядовою владою.

Розрізнялися ще вищі магістрати (*magistratus maiores*) і нижчі (*minores*) (Gell. N. A. XIII. 15. 4), причому підставою відмінності служило право на *auspicia maiora* або *minora*; до

magistratus maiores належали диктатори, консули, претори і цензори; всі інші – minores – еділи, квестори, viginti sex viri, різні curatores і т. ін. Вищі магістрати були всі патриціанські до тих пір, доки плебеї не отримали доступу до заняття цих посад. Всі вони, за винятком диктатора, обиралися в центуріатних коміціях, тоді як magistratus minores обиралися в трибутних коміціях.

Спочатку **на будь-яку магістратуру (по ius honorum) міг бути обраний** кожен вільнонароджений повноправний римський громадянин (cives optimo iure), що мав право участі в народних зборах і добре ім'я (ті, хто проявили боягузтво на війні, які заплямували себе безчесними і непорядними вчинками до обрання на магістратури не допускалися); будь-яких особливих умов пасивного виборчого права не існувало.

Однак оскільки діяльність магістратів не оплачувалась, і навіть навпаки, для виконання вищих посад передбачалися деякі витрати для «блага міста» (організація ігор, походів і т. ін.), то само собою більшість магістратур могла займатися тільки людьми забезпеченими або навіть багатими.

Але з плином часу з'являлися деякі обмеження.

З ініціативи плебейського трибуна Л. Генуція в 342 р. до н. е. був прийнятий плебісцит, за яким було заборонене cumulatio, тобто одночасне заняття двох ординарних магістратур (Liv. VII. 42, 2); було визначено, щоб ніхто не міг займати тієї ж самої посади вдруге раніше 10 років (eundem magistratum, ni interfuerint decern anni, ne quis capito (Cic. de Legg. III. 9)), хоча в скрутних випадках сенат і народ, згодом же тільки перший, давали дозвіл вступати на посаду і раніше цього терміну. Заборона на заняття тієї ж посади до закінчення 10 років була підтверджена диктатором Суллою (App. B. C. C).

Тоді ж було заборонено заняття однієї і тієї ж посади протягом двох і більше років (continuatio).

У імператорський час повторення однієї і тієї ж магістратури (iteratio) зустрічається тільки стосовно консулату і до того ж без дотримання будь-якого певного терміну між першим і другим консульством, але так, що повторення консулату не допускалось для приватних осіб, складаючи виключну прерогативу імператора.

Щось подібне помічається і стосовно квестури, тим що квестор, який прослужив рік у столиці, на інший рік міг бути відправлений у провінцію в якості квестора проконсула. Але це була власне проквестура, хоча проквестори називалися просто quaestores, але їх служба ніколи не позначається як ітерація, а, навпаки, як самостійна посада. В області вігінтіварату безперешкодно допускалося заняття двох різних посад цього розряду: однак і це не становило власне ітерації.

Август зробив обрання в магістрати залежним від майнового цензу: тепер бути магістратом міг тільки той громадянин, який володів сенаторським цензом в 1.000.000 сестерціїв. Всі інші громадяни у такий спосіб були позбавлені права на заняття магістратських посад⁹.

У перші століття Республіки не було чітко позначеного вікового цензу для заняття магістратур. За словами Тацита (Annal. XI, 22), «магістратура була нагородою за чесноти, і кожному громадянину, який вважав, що він впорається з нею, дозволялось її домагатися; і навіть вік не міг бути перешкодою для отримання консульства або диктаторських повноважень, хоча б і в ранній молодості».

Віковий ценз, необхідний для обрання в магістрати був встановлений з прийняттям в 180 р. до н. е. за пропозицією трибуна Л. Віллія так званого lex Villia annalis (Liv. XL. 44). Цим законом встановлювалося, що кандидат на посаду квестора повинен попередньо відбутися протягом 10 років військовою повинністю (або, принаймні, протягом 10 років пред'являти себе до набору); а оскільки відбування військової повинності починалося з 17 років, то квестором можна було стати не раніше 27 років. Віллієв закон встановлював також обов'язковість інтервалу (не менше двох років) для здобуття наступної посади, тобто мінімальний вік для вступу в кожен посаду, і послідовність магістратур (certus ordo magistratum).

У такий спосіб, в кінці Республіки встановився певний порядок перебування на виборних посадах (**cursus honorum**). Він припускав заняття цивільних і військових посад. Цивільна складова включала вибори на посади члена колегії 26 мужів, квестора, плебейського трибуна, еділа, цензора, претора, консула¹⁰.

Закон Віллія був виправлений відповідно до нових умов законом Сулли – *lex Cornelia de magistratibus* (81 р. до н. е.). Цей закон уже прямо визначав мінімальний вік для заняття кожної посади: для квестури – не раніше 29-річного віку, претури (після обов'язкового 10-річного проміжку) після досягнення 39, консулату – 42 років; другого консулату – тільки через 10 років після першого. Обрання в зазначеному віці називалося обранням в «свій рік» (*suo anno*) і було показником успішної політичної кар'єри.

Октавіан Август, замінивши республіканський лад системою Принципату, займав чільне місце по відношенню до магістратів, що виражалось, в першу чергу, в можливості принцепса впливати на їх обрання. *Ius intercessionis* дозволяло йому забороняти магістратам будь-які їхні дії, а трибунське *ius coercitionis* давало Августу можливість приймати щодо магістратів карально-примусові заходи. Він встановлював і змінював правила щодо порядку заміщення посад і повноважень посадових осіб.

Август утримав республіканський порядок посад. Але він зобов'язав синів сенаторів і вершників з сенаторським цензом, перед тим, як претендувати на посаду квестора, займати протягом року посаду військового трибуна в легіоні (*tribunus militum laticlavus*) і члена колегії 20-ти мужів (змінювала колишню колегію 26-ти мужів). У якості милості річний термін міг бути скорочений до півроку або навіть зовсім прощений. Для заняття квестури на самому початку принципату Августа був встановлений 25-й рік (*Suet. Div. Aug. XXXVII*), а для претури 30-й, для інших магістратур вік прямо не засвідчений, але з правил про проміжки між магістратурами випливає 27-й рік для народного трибуната або едільства (едільство було тепер зведено в одну ступінь з народним трибунатом, внаслідок чого вся ця ступінь і узагальнювалась під назвою *tribunicia*, тобто ступінь, в основу якої були покладені умови для заняття трибуната) і 33-й рік для консульства.

Для посади військового трибуна, а також для вігінтівірата мінімальним віком вважався 18-й рік, причому можна було починати з тієї або іншої посади, тобто спершу бути трибуном, а потім вігінтівіром, або навпаки, займати спершу вігінтівірат, а потім тільки переходити на посаду трибуна; з часу Флавіїв встановився перший порядок, як нормальний.

Всі магістратури можна було займати і раніше покладеного для них віку, частиною на підставі законів про переваги батьків сімей¹¹, частиною ж просто по милості імператора. Крім того, для патриціїв виходило скорочення термінів для заняття претури і консулату внаслідок того, що вони були звільнені від проміжного між квестурою і претурою ступеня народного трибуната або едільства.

За наступних імператорів послідовність заняття магістратур і тимчасові проміжки між ними строго не дотримувалися. Милістю імператора можливо було досягати прямо вищих посад, минувши нижчі; так, бували народні трибуни, що не посідали перед тим квестури; можна було отримати претуру, не займаючи ні народного трибуната, ні едільства, а також консульство з пропуском претури. Будь-які пільги оформлялися на перших порах сенатським рішенням, але згодом, уже за часів Веспасіана, ця справа входила цілком в компетенцію імператора. Допускалося повторне відправлення посад через короткий проміжок часу, можна було одночасно займати магістратуру і перебувати на посаді імператорського чиновника.

Александр Север звільнив від народного трибуната і едільства взагалі всіх *quaestores candidati*, зобов'язавши їх замість цього влаштовувати ігри за свій власний рахунок. Після цього посади еділа і народного трибуна незабаром зовсім зникають. Після Александра Севера залишилися тільки: 1) квестура, 2) претура і 3) консулат.

Обрання магістратів здійснювалося органами, які представляли римський народ, – народними зборами, причому різні за типом магістратури обиралися різними видами народних зборів. Оскільки майже всі магістрати обиралися терміном на один рік, вибори

проходили щороку.

У період Республіки для отримання виборної посади були необхідні: 1) особиста заява своєї кандидатури до коміцій; 2) законний вік; 3) бездоганна статура; 4) поступовість і певний порядок у здійсненні посад; 5) між окремими магістратурами повинен був проходити певний проміжок часу.

У найдавніші часи вибори, ймовірно, відбувалися дуже незадовго до кінця офіційного року, і те ж саме іноді траплялося в більш пізній республіканський період (Liv. XXXVIII. 42, XLII. 28, XLIII. 11).

Виборчий період офіційно відкривався едиктом, в якому призначався день народних зборів. Особа, яка бажала бути обраною на ту чи іншу посаду (*petitor*), повинна була заздалегідь (Sall. Jug. 18) заявити про себе магістрату, який скликав народні збори, в котрих повинні були відбуватися вибори; це називалося *professio nominis*. Така заява робилася тільки в межах Рима, ймовірно, на коміції. Ім'я громадянина, якщо він вважав, що відповідає загальним і спеціальним цензовим вимогам, вносилося магістратом в список претендентів на відповідну посаду і публічно виставлялося потім на форумі не пізніше, ніж за три нундіни до дня коміцій, і час, який залишався до дня проведення коміцій, міг використовуватися для передвиборної агітації¹².

Щоб залучити на свій бік якомога більше майбутніх виборців, претенденти на магістратуру намагалися вступати в безпосереднє спілкування з масами громадян і привертати до себе увагу. З цією метою вони відвідували місця збору мешканців Рима: форум, Марсове поле та ін., особливо в базарні дні, і одягали особливу білосніжну тогу (*toga candida*), в якій вони перед цим являлись і на «співбесіду» до магістрата, який вирішував питання про допуск їх до виборів в коміціях¹³.

Передвиборна діяльність кандидатів у римлян отримала назву *ambitus*¹⁴.

У встановлений день, за сприятливих ауспіцій, під головуванням магістрата, який збирав народ, в коміціях відбувалися вибори магістратів на наступний рік. Однак в кінці республіканського періоду права народу в справі обрання магістратів стали обмежуватися впливовими політичними і військовими діячами. Так, Юлій Цезар вибори магістратів «поділив з народом: за винятком здобувачів консульства, половина кандидатів обиралась за бажанням народу, половина – за призначенням Цезаря. Призначав він їх в коротких записках, що розсилались по трибах: «Диктатор Цезар – такий-то трибі. Пропоную вашій увазі такого-то, щоб він за вашим вибором отримав шукане ним звання» (Suet. Div. Iul. XLI).

Август в силу своєї трибунської влади присвоїв собі право перевіряти і затверджувати заявлені кандидатури. Внаслідок цього, заяви кандидатів прямували тепер прямо до імператора, який вже від себе представляв консулам схвалений ним список кандидатів. Схвалення і подання кандидатів імператором сенату називалося *nominatio*.

Ця *nominatio* представляла собою по суті тільки посвідчення в тому, що імператор визнає даного кандидата відповідним для даної магістратури і що тому він не має наміру скористатися своєю *tribunicia potestas* для опротестування його обрання. Поряд з нею існувала ще *commendatio*, яка представляла собою пряме клопотання імператора на користь зазначеного ним кандидата перед виборчими зборами.

За республіканським звичаєм, на перших порах сам Август особисто супроводжував рекомендованих ним кандидатів і звертався зі своїм клопотанням на їхню користь до громадян, які зібралися для коміцій. Тільки вже під кінець життя (вперше в 8 р. н. е.) він став вивішувати письмові рекомендації своїх кандидатів. Обрання рекомендованих імператором кандидатів само собою було цілком забезпеченим, а після перенесення виборів в сенат навіть обов'язковим, без голосування. Обрані за рекомендацією імператора називалися *candidati principis* (*Caesaris, imperatoris, Augusti*).

У справі рекомендації Август, мабуть, не дотримувався ніяких певних правил (Cass. Dio. LV. 34). Тиберій же рекомендував на перших порах не більше чотирьох кандидатів. Протягом наступного часу *candidati principis* зустрічаються в числі преторів, еділів, народних трибунів і квесторів, при чому під назвою *quaestores candidati principis* з

надбавкою імені імператора або й без такої надбавки (з часу Коммода просто *quaestores candidati*) розумілися ті квестори, які ще з часів Августа входили до складу свити імператора; після Александра Севера цей титул поширився і на інших квесторів.

Навпаки, в числі консулів зовсім не маються такі *candidati principis*, оскільки ще за перших імператорів консульські вибори перейшли повністю в руки імператора шляхом пристосованої для цієї мети *nominatio*, що перетворилася в *destinatio*. За допомогою *destinatio* вже в правління Нерона консули призначалися самим імператором. Ця *destinatio* могла встановитися тим що імператор представляв сенату якраз стільки кандидатів на консульську посаду, скільки консулів (*ordinarii* і *suffecti*) передбачалося обрати на майбутній рік, так що сенату залишалося лише прийняти цих кандидатів, і до того ж навіть без голосування.

Коли *destinatio* поширена була і на всі інші магістратури, *commendatio* позбулася будь-якого практичного сенсу, а тому в пізніші часи вже не зустрічається. Однак, термін *candidatus principis* залишився, в зв'язку з тим, що імператор, представляючи в сенат свій список кандидатів, відзначав в ньому окремо тих з них, кого він хотів нагородити цим почесним титулом.

Паралельно з обранням на магістратські посади з часу Клавдія часто зустрічається *allectio inter quaestorios, tribunicios, aedilicios, praetorios*, а в III ст. н. е. також *inter consulares*. Це означало придбання, без попереднього заняття магістратури, всіх прав, присвоєних відповідному магістратському рангу, як в складі сенату, так і в подальшому русі по службі. Таким чином *allectio* отримувала характер сурогату магістратури, але в протилежності до останньої перша з самого ж початку жалувалася безпосередньо владою імператора.

Після того як за Тиберія магістратські вибори були перенесені в сенат (Tac. *Annal.* I, 15), імператор, якщо він сам головував, робив особисто доповідь сенату про кандидатів. Само собою зрозуміло, що імператор, виходячи не тільки з заслуг кандидатів, а й зі своєї прихильності до них, міг представляти будь-яку кількість схвалених ним кандидатур: кількість представлених імператором кандидатів могла перевищувати кількість магістратських місць, але вона могла бути і менше. Останній спосіб прийнятий був Августом, а потім і Тиберієм. Стосовно претури вони представляли тільки по 12 кандидатів на цю посаду, хоча загальне число преторів в кінці правління Августа доходило до 16. Щодо консулату Тиберій представляв всіх кандидатів, супроводжуючи їх список своїми зауваженнями. У такий спосіб залишався деякий простір для передвиборної агітації і створювалася подібність свободи виборів.

Можна сказати, що Тиберієм був застосований до магістратських виборів спосіб попередньої сенатської *auctoritas*. Подібно до того, як раніше сенат розглядав і схвалював закони, що вносяться до коміцій, так тепер сенату надано було право складати попередній список кандидатів на всі магістратські посади, який і вносився на твердження коміцій вже в готовому вигляді, на зразок законопроектів (Cass. Dio. LVIII. 20; Plin. *Iun. Paneg.* LXXVII). А оскільки рішення коміцій в той час мало вже тільки формальне значення, то попереднє складання сенатом списку кандидатів, які підлягають тільки підтвердженню коміціями, виявилось рівносильним перенесення власне виборів у сенат. Нововведення Тиберія звільняло senatorів, в якості кандидатів на магістратури, від необхідності передвиборної агітації серед простих громадян. Але в дійсності воно спрощувало тільки форму впливу імператора на результати магістратських виборів в такій мірі, що імператор виявився головним, а згодом єдиним виборцем магістратів.

Отже, з часу Тиберія в обранні магістратів розрізняються дії трьох інстанцій: 1) оцінка кандидатур з боку імператора; 2) вибори в сенаті, що відбувалися частиною голосуванням, частиною простою аккламацією; 3) затвердження цих виборів в коміціях у формі *renuntiatio*. У III ст. н. е. останні дві інстанції виявляються вже зовсім усуненими, так що обрання магістратів також і з зовнішнього боку є цілком актом імператорської влади. По суті ж імператор зізнавався власне виборцем магістратів ще в добу Веспасіана.

Калігула знову переніс вибори магістратів в народні збори (Suet. *Cal.* XVI), але

подальші зміни в характері влади звели ці встановлення нанівець.

У добу Плінія проголошення кожного кандидата на посаду консула супроводжувалося вигуками схвалення з боку сенаторів; слідом за цим сенатори, а також і сам імператор (якщо він був присутній на засіданні) вітали кандидата з обранням, незважаючи на те, що треба було ще здійснити обряд коміціальної *renuntiatio*. Таким же чином, внаслідок рівняння кількості кандидатів з кількістю магістратських вакансій, кандидатська *nominatio* з часом перетворилася на *destinatio* також і стосовно решти магістратур, і цим було покладено кінець виборчій компетенції сенату.

Також і дарування магістратських *ornamenta* означало у сенаторів пересування з нижчих розрядів в відповідний вищий ранг. Сенаторські *ornamenta consularia* і *praetoria* зустрічаються ще в кінці Республіки потім за Цезаря і в перші часи Імперії. Однак, за республіканськими порядками, за допомогою *ornamenta* здобувалося місце у відповідному розряді тільки для голосування в сенаті. Навпаки, щодо заняття магістратур *ornamenta* не мали прямого значення: магістратські посади повинні були здобуватися звичайним порядком, незалежно від *ornamenta*. Так це залишалося і в перші часи Імперії, проте з тим, що той, хто отримав *ornamenta* міг після цього зайняти ту магістратуру, до якої належали його *ornamenta*, з обходом всіх нижчих магістратур. Перший приклад цього роду представляє сам Август, який, отримавши в 43 р. до н. е. *ornamenta consularia*, слідом за цим домогся обрання в консули. Відповідно до цього і особи, які отримали *ornamenta praetoria*, після цього отримували претуру. З часів Флавіїв, коли з'явилася *allectio*, що давала всі права відповідного розряду, дарування простих *ornamenta* сенаторам зникло з ужитку.

Поки при виборах магістратів зберігалися коміціальні порядки з проведенням голосування, магістрати обиралися за категоріями в різні дні, спершу консули, потім претори і т. д. Ця поступовість залишилася і після перенесення виборів до сенату. Призначення місяців і днів виборів залежало від розсуду імператора. Але взагалі вибори проводилися за кілька місяців до настання нового року. Тільки *consules suffecti* обиралися вже протягом того року, коли вони повинні були вступити на посаду, а саме за Траяна в найперших числах січня. Водночас відразу обиралися всі пари консулів-суффектів цього року.

Після оголошення результатів виборів новообрані магістрати до моменту вступу на посаду мали офіційний статус «позначених» (**designati**). Десігновані консули і претори мали право видавати едикти щодо їхньої майбутньої діяльності, які набували чинності в момент вступу на посаду їхнього автора. У разі необхідності ще до вступу на посаду обрані магістрати кидали жереб з приводу розподілу провінцій і повноважень. Якщо до моменту обрання вони ще не були членами сенату, то після обрання вони отримували право брати участь в засіданнях сенату і першими висловлювали думку під час обговорення питань порядку денного.

Проголошені імператором в сенаті кандидати ставали *magistratus designati* власне тільки після проведеної на Марсовому полі коміціальної *renuntiatio*; до цього моменту вони продовжували залишатися на положенні кандидатів. Однак оскільки *renuntiatio*, позбавлена будь-якого практичного значення для результатів виборів, була простою традиційною формальністю, то імператорська *destinatio* позначалася також, як *designatio*.

Новообрані посадові особи займали свою посаду протягом одного року, якщо тільки не виникала потреба в призначенні нових на їх місце – *suffecti*. В цілому, зберігалось правило, що **магістрати повинні вступати на посаду** в календи або іди, якщо тільки певні обставини цьому не перешкоджали; але самі місяці в різні часи були різними; відомо не менше восьми–дев'яти місяців, в які консули приступали до своїх обов'язків. Реальна причина полягала в тому, що магістрати обиралися на цілий рік, і якщо незадовго до кінця року посада звільнялася в результаті смерті або відставки, – їхні наступники, звичайно, приступали до обов'язків в незвичайний день. У період пізньої Республіки народні трибуни обіймали посаду 10 грудня (D. H. VI, 89), квестори – 5 грудня, інші магістрати – 1 січня.

Терміни вступу на посаду збережені були Августом в тому ж вигляді.

У разі обрання передбачалася додаткова процедура вступу магістратів на посаду. У республіканський час нові магістрати протягом перших п'яти днів своєї служби складали присягу в дотриманні законів (*iurare in leges*), що відбувалося в загальному сховищі законів, в храмі Сатурна, в присутності квестора. Без цієї процедури, яка була як би узаконенням отримання ним від римського народу повноважень, обраний кандидат не вважався повноправним магістратом і не міг виконувати своїх обов'язків¹⁵.

В імператорський час це отримало форму клятви *in aeta principum*, під якими розумілися розпорядження як правлячого імператора, так і всіх його попередників, за винятком тих, які піддалися *damnatio memoriae*. Ця клятва давалася усіма магістратами 1 січня. Крім традиційних молитов (*vota*), які проголошувалися консулами 1 січня під час жертвопринесення на Капітолії і стосувалися загального блага держави, введені були ще спеціальні *vota* за благоденство імператора і його фамілії, які урочисто справлялися 3 січня.

У республіканський час обраний кандидат, якщо він належав до числа *magistratus cum imperio*, повинен був отримати ще **lex curiata de imperio**. Магістрат сам вносив (як правило, протягом перших п'яти днів виконання посади) в куріатні коміції закон про надання йому імперія. Можливо, що магістрат вносив в коміції куріатний закон не тільки для себе, але і для свого колеги. Цей *lex curiata de imperio* легітимізував наділення магістрата повноваженнями, які він фактично отримував за результатами виборчих коміцій. В кінці Республіки цей акт відбувався одночасно для всіх магістратів міста і до того ж 30 лікторами як представниками 30 курій. Але він стосувався лише тих магістратів, які були обрані народом в коміціях, тобто. не торкався народних трибунів і плебейських еділів, обраних в *concilia plebis*. За імператорів республіканський *lex curiata de imperio* був скасований.

Дні вступу вищих магістратів на посаду були урочистими (**dies solemnis**). Вранці в день вступу на посаду нові консули здійснювали ауспіції, одягали тогу претексту, в супроводі лікторів, друзів і знайомих відправлялися на Капітолій, щоб там вперше сісти в курульне крісло, приносили мирні жертви Юпітеру за те, що він був покровителем римської громаді в минулому році, і за те, що він буде це робити і в році, що наступив. Після цього вони скликали перше засідання сенату, після закінчення якого із тим же супроводом поверталися в свій будинок.

Нові магістрати незабаром після вступу на посаду спільно справляли **Латинське свято на Альбанській горі**; на час відсутності в Римі магістратів призначався спеціальний префект міста (*praefectus urbi*). Одночасно з Латинським святом влаштовувалися біга на Капітолії. З плином часу до цього приєдналися ще ігри в цирку, що влаштовувалися в Римі консулами з приводу вступу їх на посаду, до того ж як простими консулами в січні, так і *consules suffecti* на початку свого службового терміну. Ймовірно, в зв'язку з цими вступними іграми консулам тоді і присвоєний був наряд триумфатора в день вступу на посаду.

Відсторонення (abrogatio) виборної посадової особи від посади спочатку було справою нечуваною. Народний трибун Тиберій Гракх вперше змусив відмовитися свого товариша по посаді М. Октавія.

Юлій Цезар (В. С. III, 21) повідомляє про відсторонення від посади претора консулом за постановою сенату.

В імператорську епоху імператор, на підставі своєї *tribunicia potestas*, міг усунути магістрата від справ і навіть змусити його скласти посаду до закінчення терміну; в останньому випадку аж до часів Флавіїв скинення магістрату оформлялося шляхом коміціальної *abrogatio*.

Достроково припинити виконання службових повноважень магістрат міг і за власною ініціативою. Така відставка називалася **abdicatio** (абдикація). Десігніровані магістрати могли відмовитися від вступу на посаду, якщо отримували інформацію про те, що вони були обрані за несприятливих ауспіцій (Liv. IV. 7, 3; V. 17, 2. 3; VIII. 15, 6). Перебуваючи в Римі (але не під час військового походу), магістрат міг відмовитися від посади через хворобу (Cass. Dio. XLIX. 43, 7) або щоб не перешкоджати проведенню

розслідування злочину, в якому його звинуватили (Cass. Dio. LVII. 21, 2). Цензор відмовлявся від посади в разі смерті свого колеги (Liv. VI. 27, 4; XXIV. 43, 4; XXVII. 6, 18; Plut. Q. R. L).

При закінченні свого службового терміну магістрати повинні були знаходитися в Римі. Кожен з них повинен був представити в сенат фінансовий звіт. В останній день виконання своїх обов'язків магістрат урочисто складав з себе посаду з ростральної трибуни на форумі перед юрбою громадян, що зібралася (contio). При цьому він повідомляв народу про свої заслуги і досягнення і приносив клятву (eiurare magistratum) в тому, що за час перебування при владі «не вчинив нічого проти законів» (Plin. Iun. Paneg. LXIV)¹⁶. Така промова перед громадянами закінчувалася фразою: Feci, quod potui, faciant meliora potentes («Я зробив все, що міг, і нехай ті, хто може, зроблять краще»).

Республіканськими заступниками царів після вигнання останнього з них з Риму стали два консула (**consules**). В найдавніший час вони називалися praetores (чим підкреслювалася їхня військова функція: praetor = prae-itor, «той, що йде попереду, який очолює»). Сліди цього титулу зустрічаються в давніх законодавчих і релігійних документах (Liv. VII. 3; Plin. N. N. VIII. 3), а також в назвах praetorium (намет консула) і porta praetoria (преторські ворота) в римському таборі. Іноді вони також позначаються словом iudices («судді»), хоча, мабуть, воно ніколи не було їх офіційним титулом, а тільки вказувало на їхні судові повноваження (Varro. L. L. VI. 9; Liv. III. 55).

Після установа претури консули стали називатися praetores maximi, а назва consules остаточно утвердилася за цими магістратами тільки в 305 р. до н. е. (Zonar. VII. 19) і в подальшому залишалася загальноприйнятим титулом до самого падіння Римської імперії. Назва, ймовірно, складається з con і sul; таким чином, консули – це «ті, що йдуть разом», подібно до того, як exul – «той, що виходить», а praesul – «той, що йде попереду».

У республіканські часи консульство розглядалося як вища посада і найбільша честь, яка тільки може бути надана людині (Cic. p. Planc. XXV; Cass. Dio. IV. 76). Консули були магістратами-епонімами, офіційно рік у римлян позначався іменами ординарних консулів цього року. Однак на практиці частіше застосовувався рахунок років від заснування міста (Рима).

До 366 р. до н. е. консульство було доступним тільки для патриціїв, але в цьому році Л. Секстий став першим плебейським консулом завдяки закону Г. Ліцінія (lex Licinia), яким встановлювалося, що одним з консулів повинен бути неодмінно плебей (Liv. VI. 42; VII. 1). У 342 р. до н. е. був проведений плебісцит, який дозволяв обох консулів обирати з плебеїв (Liv. VII. 42). Кандидати зазвичай поділялися на дві групи: одна з них хотіла отримати патриціанське, а друга – плебейське консульське місце. Але в міру того, як патриції виявилися відсунутими в тінь зростаючим впливом нобілів, траплялося, що обидва консули були плебеями.

Консульські вибори відбувалися в центуриатних коміціях під керівництвом консула або диктатора, який призначався спеціально для цього і повинен був скласти владу негайно після закінчення виборів, а в разі їхньої відсутності – інтеррекса. Консули, обрані на початок року, називалися простими консулами (consules ordinarii), на відміну від суффектів (suffecti), які обиралися на місце тих, хто помер або відмовився від посади.

Але перша після вигнання царів пара консулів була обрана центуриатними коміціями під головуванням префекта міста (Liv. I. 60).

Після того, як 1 січня було зафіксоване як день вступу на посаду¹⁷, консульські коміції зазвичай проводилися в липні або навіть раніше (Cic. ad Att. I. 16; ad Fam. VIII. 4).

Під час перебування консулів в місті знаками (insignia)¹⁸, присвоєними їх званню, були: у кожного по 12 lictores, зі зв'язками лозин (fasces) (Liv. XXIV. 44; App. de Reb. Syr. 15; Val. Max. II. 2, § 4). Щоб уникнути зайвих суперечок і суперництва, з самого початку було вирішено, що консули повинні виконувати свої посадові обов'язки по черзі, змінюючись кожен місяць (Cass. Dio. IX. 43); того з них, кому в цьому місяці належала консульська влада, супроводжували 12 лікторів. У найдавніші часи його колегу ліктори не

супроводжували взагалі або йому передували акцензи, а ліктори слідували за ним (Cic. de Re Publ. II. 31; Liv. II. 1; III. 33; пор. Cass. Dio. V. 2; X. 24). Що стосується наступних часів, то можна з упевненістю стверджувати, що за консулом, котрий не виконував посадові обов'язки, слідувало 12 лікторів (Suet. Div. Iul. XX); час виникнення цього звичаю не відомий.

Вступ консула в посаду супроводжувався безліччю ритуалів. До світанку кожен з них проводив для себе ауспіції. Який би не був характер ауспіцій, вступ на посаду ніколи через це не скасовувався і не відкладався, мабуть, метою було просто отримання сприятливих знамень від богів і, якщо вони були, – передача під заступництво богів посади, в яку вступав магістрат. Після проведення ауспіцій консул повертався додому, одягав тогу претексту (Liv. XXI. 63) і приймав вітання (salutatio) від своїх друзів і senatorів (Cass. Dio. LVIII. 5). Консул надягав офіційне вбрання і, супроводжуваний лікторами, що йшли на чолі процесії, вершниками, які йшли перед консулом, і сенаторами, які йшли за ним, натовпом цікавих глядачів, відправлявся в храм Юпітера на Капітолії (processus consularis), де урочисто приносив в жертву богу білих биків (Liv. XXI. 63; XXII. 1). Якщо новим консулам належало відправитися на війну, вони приносили обітницю Юпітеру Капітолійському¹⁹.

Потім починалося засідання сенату, на якому старший з двох консулів доповідав про стан справ в державі, починаючи з релігійних питань і далі переходячи до інших справ (referre ad senatum de rebus divinis et humanis, Liv. VI. 1; IX. 8; XXXVII. 1; Cic. ad Quir. post red. V). Серед релігійних питань консули насамперед повинні були приділити увагу призначенню Латинських свят (feriae Latinae), і до здійснення урочистого жертвопринесення на Альбанській горі вони не могли виїхати в свої провінції (Liv. XXI. 63; XXII. 1; XXV. 12; XLII. 10). Інші справи, про які консули доповідали сенату, стосувалися розподілу провінцій та інших проблем управління. Після цих виступів засідання сенату припинялося, і сенатори супроводжували консулів додому (Ov. Ex Pont. IV. 4. 41).

У імператорський час консули, приступаючи до виконання своїх обов'язків, складали присягу на вірність розпорядженням імператора (in acta principum iurarent magistratus) (Tac. Annal. XIII. 11).

В одному із засідань сенату, в присутності імператора, новопризначені консули вимовляли подячну промову імператору. Також і перший едикт нових консулів містив у собі вираз подяки імператору (в республіканський час така подяка звучала в першій contio на адресу народу).

Вступивши на посаду, консули домовлялися один з одним про те, якою справою кожен з них буде займатися; так що кожен мав особливу сферу ведення, яка звалася його провінцією (provincia). Зазвичай провінції розподілялися за жеребом (sortiri provincias) (D. N. IX, 35–36; Cass. Dio. XXXVI. 1), якщо тільки колеги не домовлялися між собою без застосування цього засобу врегулювання (comparare inter se provincias) (Liv. XXIV. 10; XXX. 1; XXXII. 8; Cic. ad Fam. 1. 9). За жеребом консули могли вирішувати питання про те, хто з них буде керувати консульськими або цензорськими виборами (Liv. XXIV. 10; XXXV. 6, 20; XXXIX. 32; XLI. 6), хто буде освячувати храм (Liv. II. 8, 27) або призначати диктатора (Liv. IV. 26). В ті часи, коли консули мали здійснювати ценз, вони тягнули жереб про те, хто з них conderet lustrum, і навіть вирушаючи в спільний похід, вони, мабуть, за жеребом визначали напрямок дій кожного (Liv. XLI. 18). Сенат, однак, неодноразово намагався залишити право призначення за собою і розподіляти провінції. Наприклад, якщо вважалося, що один з консулів особливо відповідає певній провінції, завдяки його досвіду або особистим якостям, йому давалося доручення extra sortem або extra ordinem, тобто сенатом і без метання жереба (Liv. III. 2; VIII. 16; XXXVII. 1; Cic. ad Att. 1. 19; пор. Liv. XXXV. 20; XLI. 8. 2; VIII. 16; XXXVII. 1; Cic. ad Att. 1. 19; пор. Liv. XXXV. 20; XLI. 8).

Якщо один з консулів виступав у похід, то він називався consul armatus («озброєний консул»), а другий залишався в Римі і називався consul togatus («консул у тозі»).

З утворенням республіки консулам були вручені всі повноваження, які раніше належали царю, за винятком повноважень царя як верховного жерця в державі; їх

відокремили від інших і передали жерцю, який займав посаду царя священнодійств (*rex sacrorum* або *rex sacrificulus*).

Компетенція обох консулів була однакова. Щоб уникнути протистояння між консулами, вони виконували обов'язки в місті через місяць.

Консули мали право скликати народні збори (*ius cum populo agendi*), головували в коміціях, вносили пропозиції (*rogationes*) і контролювали їхнє виконання. Вони керували виборами магістратів. Тільки нижчі магістрати, починаючи з вігінтісексвірів, обиралися під головуванням преторів. Екстраординарні магістрати обиралися під головуванням консула або міського претора.

Консулам належало право скликати сенат (*ius cum patribus agendi*), вносити на його розгляд питання (*ius referendi*), контролювати виконання прийнятих сенатом постанов. Через посередництво консулів на розгляд сенату надходили питання зовнішньої політики: від них сенат дізнавався про всі повідомлення від римських полководців, вони вводили в сенат іноземних послів, вели переговори між сенатом і іноземними державами (Plb. VI. 12).

Їм, як обраним охоронцям держави, *tutores rei publicae*, повинні були коритися всі магістрати, за винятком народних трибунів. Консули контролювали весь внутрішній механізм республіки; для збільшення ваги своєї виконавчої влади вони мали право викликати і заарештувати непокірних (*vocatio i prensio*) (Cic. in Vatin. IX), яке було обмежене тільки правом апеляції на їхній вирок (*provocatio*); право консулів накладати покарання могло використовуватися навіть по відношенню до нижчих магістратів.

У місті вони не мали *imperium*; ця необмежена верховна влада надавалася їм тільки під час походу на підставі особливого рішення куріатних коміцій і містила в собі *ius vitae necisque* («право життя і смерті»). В найдавніші часи, мабуть, було прийнято, щоб лише один з консулів вирушав командувати військом, другий же залишався в Римі для захисту міста і керівництва цивільними справами, – якщо тільки війни не велися двома різними таборами, що вимагало присутності на фронті обох консулів (D. N. VI, 24; пор. Liv. III. 4; 22; VII. 38). Навіть коли Риму доводилося битися з одним грізним ворогом, обидва консула відправлялися на війну разом (Liv. II. 44; III. 8; 66; VIII. 6), але сили були розділені між ними порівну, так що кожен командував двома легіонами і приєднаними до них союзними військами (*exercitus consularis*) і по черзі, через день, здійснював верховне командування (Plb. III. 107; 110; VI. 26; Liv. IV. 46; XXII. 27; 41; XXVIII. 9).

Перед початком військових дій консул відвідував святилище Марса, де зсував священні щити (анцілії) і спис Марса зі словами: «Марс, не спи». Сенс його дій досить прозорий – активізувати божественні сили, що допомагають на війні.

Після того, як сенат приймав постанову про набір в армію, консули здійснювали набір і, перш за все, призначали офіцерів, військових трибунів (згодом це право було надано народним зборам), визначали, який контингент повинні виставити союзники, командували на війні, завідували господарством своєї армії по грошовій і інтендантській частинам (з правом карбувати монету), керували військовими судами і т. п.; а солдати повинні були приносити клятву вірності консулам.

Казна перебувала під контролем сенату; але, мабуть, щодо військових витрат консули не були обмежені сумами, відпущеними цим органом, а могли використовувати державні гроші, як того вимагали обставини; квестори, однак, вели сувору звітність за цими сумами (Plb. VI. 12, 13, 15; Liv. XLIV. 16). Але коли виникала необхідність взяти гроші зі священної скарбниці (*aerarium sanctius*), – ключі від якої, мабуть, знаходилися у винятковому розпорядженні консулів, – останні повинні були отримати дозвіл сенату (Liv. XXVII. 10). У стародавні часи консули мали право розпоряджатися здобиччю на свій розсуд; іноді вони повністю або частково розподіляли її серед солдатів, а іноді продавали і поміщали виручену суму в державну казну – що в пізніші часи стало звичайною практикою.

Консул вів військові дії на свій розсуд і мав необмежену владу. Однак після закінчення військових дій він міг бути притягнутий до відповідальності за свої помилки, наприклад, за надмірне витрачання державних грошей.

Перше обмеження військової влади консулів відбулося в 227 р. до н. е., коли Сицилія стала окремою провінцією, отримала свого намісника (*praetor*) і опинилася за межами консульської юрисдикції.

З розширенням території Римської держави двох консулів виявилось недостатньо для ведення воєн; тому було збільшено число преторів і провінції були розділені на консульські і преторські (*provinciae consulares* і *praetoriae*) (Liv. XLI. 8): цей поділ залежав кожен раз від сенату. Законом Г. Гракха (*lex Sempronia de provinciis consularibus*) в 122 р. до н. е. було встановлено, що питання про те, які провінції будуть консульськими, вирішував сенат, і це могло визначатися або до вступу магістратів на посаду (Liv. XXI. 17), або після цього, за пропозицією консулів (Liv. XXV. 1; XXVI. 28; XXVII. 7).

Коли консул перебував у провінції, його імперій був обмежений її територією, і використання цього імперія в будь-якій іншій провінції в усі часи вважалося незаконним (Liv. X. 37; XXIX. 19; XXXI. 48; XLIII. 1). З іншого боку, консулу не дозволялося залишати провінцію до виконання того завдання, заради якого він був туди посланий, або до прибуття наступника – якщо тільки він не отримував спеціальний дозвіл сенату (Liv. XXXVII. 47).

Зловживання консульською владою запобігали, перш за все, завдяки тому, що кожен з консулів залежав від свого колеги, наділеного рівними правами, бо, – виключаючи заморські провінції, в яких кожен консул мав необмежену владу, – два консула не могли нічого зробити, якщо не були однакостайні (D. N. X, 17; App. B. C. II. 11), і на вирок консула можна було апелювати до його колеги; більш того, один консул міг з власної ініціативи накласти вето на дії іншого (Liv. II. 18, 27; III. 34; D. N. V, 9; Cic. de Legg. III. 4). Влада консулів обмежувалася народними трибунами. На їхні рішення можна було апелювати до народу, за законом (*lex de provocazione*).

Втім, після складення з них звання, їх можна було притягати до відповідальності за їхні дії на посаді²⁰.

Іноді бувало, що повноваження консулів, настільки обмежені республіканськими законами, розцінювалися як недостатні для порятунку Республіки від небезпек, які їй загрожували, і в цих випадках сенатська постанова (так зване *senatus consultum ultimum* або *senatus consultum extremum* (Caes. B. C. I, 5)) за формулою: «нехай консули дивляться, щоб Республіка не зазнала жодної шкоди» (*videant consules, ne quid detrimenti capiat res publica*) надавало їм повну диктаторську владу, не обмежену ні сенатом, ні народом, ні трибунами. Вона давала консулам *domi imperium atque iudicium summum* (Sall. Cat. XXIX; Cic. p. Mil. XXVI), право набирати військо, вести війну, страчувати римського громадянина без формального суду. У стародавні часи такі постанови сенату згадуються рідко, бо в надзвичайних обставинах було прийнято призначати диктатора; але коли диктатура вийшла з ужитку, сенат за допомогою вищенаведеної формули наділяв консулів диктаторською владою. У 121 р. до н. е. така постанова була прийнята для боротьби з рухом Гая Гракха, потім в 100 р. до н. е. для боротьби проти Сатурніна, в 77 до н. е. – проти Лепіда, в 63 р. до н. е. – проти Катіліни, потім в 62, 52, 49, 48 і 40 рр. до н. е.

У міру поступового розвитку конституції деякі важливі функції були відокремлені від консульства і передані новим посадовим особам.

З установою в 443 р. до н. е. цензури консули перестали проводити ценз римських громадян і завідувати фінансами.

Вища судова влада була знята з консулів в 366 р. до н. е. і передана у відомство новоствореної посади преторів. З тих пір консули діяли як судді в особливих справах кримінального характеру, коли постанова сенату уповноважувала їх на це (Cic. Brut. XXXII; Liv. XXXIX. 17; XLI. 9). За консулами залишилася також *iurisdictio voluntaria*, але до кінця Республіки і юрисдикція по безперечним справам майже цілком перейшла до преторів, у тому числі навіть відносно акту відпущення на волю. Але консул міг, якщо бажав, нарівні з усяким іншим магістратом *cum imperio*, зробити, наприклад, відпустку раба на волю (*manumissio*) власною владою. У цьому стані справа збереглася і в імператорський час. Консульські *manumissiones* зустрічаються ще в діоклетіановський період, але тільки у

вигляді виняткового явища, з нагоди вступу на посаду.

В кінці Республіки консульство втратило свою силу і значимість. Сулла, будучи диктатором, зберіг, консульство; але це була лише тінь колишньої вищої влади. За Сулли консули мали весь термін перебування на посаді перебувати в Римі, а в провінції відправлялися на наступний рік в якості проконсулів. Таким чином консули втратили військовий імперій і більше його не отримали назад. Тільки у виняткових випадках (під час війни з Мітрідатом, під час повстання Аріовіста) спеціальним рішенням сенату керівництво війською доручалося консулам.

У 53 р. до н. е. постанова сенату, а через рік – закон Помпея встановили, що консул або претор не повинен виїжджати в провінцію раніше, ніж через п'ять років після складання своїх повноважень (Cass. Dio. XL. 46, 56).

Помпей, не будучи консулом, насправді був набагато могутніше виборних консулів. Цезар займав посаду консула, одночасно будучи диктатором. У консули він був обраний спочатку на п'ять років, потім на десять і нарешті довічно (Suet. Div. Iul. LXXVI; LXXX; Cass. Dio. XLII. 20; XLIII. 1, 46, 49; App. B. C. II. 106). Бажаючи нагородити своїх друзів, Цезар та інші тріумвіри забезпечували їм обрання в консули іноді на кілька місяців, а іноді навіть на кілька годин (Suet. Div. Iul. LXXVI; LXXX; Nero, XV; Cass. Dio. XLVIII. 32, 35; Macr. Sat. II. 3). Ще раз після смерті Цезаря в 43 р. до н. е. в особі Гірція і Панси виникло консульство як законна розпорядча влада в державі (App. B. C. III, 50), але новий тріумвірат знову позбавив його значення (App. B. C. IV, 2).

На початку правління Августа консули, що обирались, не залишалися на посаді повний рік, але зазвичай складали з себе повноваження через кілька місяців. (Cass. Dio. XLVIII. 35; XLIII. 46). Сам Август займав посаду консула 13 разів (RGDA. IV. 4). Светоній пише (Div. Aug. XXVI): «П'ять середніх консульств, з шостого по десяте, він займав на поточний рік, інші – по дев'ять, по шість, по чотири або три місяці, а друге – протягом лише кількох годин: в день нового року він з ранку сів на консульське крісло перед храмом Юпітера і, недовго посидівши, склав посаду і призначив собі наступника. Не завжди він вступав на посаду в Римі: четверте консульство він прийняв в Азії, п'яте – на острові Самосі, восьме і дев'яте – в Тарраконі».

В останні роки правління Августа річні консульства зустрічаються лише зрідка. Це спостерігається і за його найближчих наступників на імператорському престолі, а за Нерона їх зовсім вже не було.

Поступово стало нормою, що на один рік обирається кілька пар консулів (Tac. Hist. I. 77). Перша з них, яка вступала на посаду 1 січня (consules ordinarii) і давала ім'я року, обиралася восени попереднього року, а решта (consules suffecti) – на початку того року, на який припадало їхнє перебування на посаді консула.

Для скорочення терміну консульства не існувало ніякого певного правила. З часу Веспасіана цей термін не перевищував чотирьох місяців і нерідко скорочувався, особливо в III ст. н. е., до двох місяців. За правління Коммода в один рік було 25 консулів (SHA, v. Commod. VI; Cass. Dio. LXXII. 12).

Самі імператори брали консульську посаду (App. B. C. I, 103) зазвичай тільки на найкоротший час. Вони вступали на посаду 1 січня (тобто завжди були ординарними консулами) і складали її через місяць або два (Cass. Dio. LIII. 32; LIX. 7; LX. 10; Tac. Hist. I. 77). Нерон займав посаду консула чотири рази (Suet. Nero. XIV), Веспасіан за час свого правління був консулом вісім разів (Suet. Div. Vesp. VIII), Доміціан був на посаді консула 17 разів (Suet. Domit. XIII) – шість разів до приходу до влади і 11 – після.

Головною причиною скорочених строків консульської посади була потреба достатнього запасу претендентів на посади консульського рангу; за деяких імператорів мала значення і недовіра імператора до занадто тривалої консульської влади. Коммод отримував з консульських посад матеріальну вигоду, продаючи їх за гроші.

Скорочені строки консульства згодом позначалися словом *pundinium*.

В період Імперії консули позбулися військового командування. Офіційні функції

консулів були наступними:

1. Консули голоували в сенаті (хоча, звичайно, тільки з дозволу імператора) і в коміціях (поки вони ще функціонували).

Як голови сенату, консули були не тільки вищими магістратами римської громади, але в той же час і представниками державної ідеї відновленої Августом республіки. Згідно з цим Август, впавши в тяжку хворобу в 23 р. до н. е., вручив списки військ і грошей консулу Пізону. Ще Тиберій визнавав теоретичну перевагу консульського звання перед імператорським, встаючи при появі консулів і поступаючись їм дорогою. Насправді ж ще з 22 р. до н. е. консули, також як голови сенату, були підпорядковані імператору не тільки фактично, а й формально. З тих пір уявлення про консулів, як носіїв римської державної ідеї, оживало знову тільки при зміні імператора, та й то тільки формально, оскільки влада перебувала в руках воєначальників, а ведення справ в руках бюрократії. У міру применшення початкового значення сенату умалювалося і значення самих консулів.

2. Найбільш відмінну рису консульських функцій в імператорський час в порівнянні з порядками кінця Республіки становило широке залучення консулів до юрисдикції. Консули, внаслідок присвоєння їм юрисдикції, від якої вони були звільнені з часу заснування претури, стали як би тільки вищим розрядом преторів.

Ще за Августа консули, разом із преторами, були залучені до участі в цивільній юрисдикції щодо спірних справ (*iurisdictio contentiosa*). Справи цього роду консули могли направляти до преторів, але також вирішувати власною владою або через призначених ними самими *iudices*. На рішення останніх допускалася апеляція до сенату, а на рішення консулів – до імператора або, з часу Марка Аврелія, до сенату.

Уже за Августа, але особливо з часу Тиберія, консули виявлялися причетними і до кримінального судочинства, але тільки в тих справах, які підлягали сенатському суду. Як голови сенату консули в таких справах брали скаргу обвинувача, робили про неї доповідь в сенаті, керуючи тут розбором справи, і виконували вирок сенату за допомогою своїх квесторів і лікторів.

За Августа був створений новий вид юрисдикції по виконанню заповітів – так звана *fideicommissa*, тобто такі статті заповітів, виконання яких надавалося сумлінному розсуду спадкоємців. З часу Августа спостереження за *fideicommissa* доручено було консулам. За Клавдія ця справа була розділена між консулами і преторами в залежності від величини суми: великі справи направлялися до консулів, а для дрібніших призначені були тоді два *praetores fideicommissarii*.

Клавдій доручив консулам також і призначення опікунів з правом примушувати їх до виконання їхніх обов'язків і вимагати з них для цієї мети відповідної застави. З часу Марка Аврелія опікунські справи перейшли до особливого *praetor tutelaris*.

Нарешті, консули, як голови сенату, діяли також у другій інстанції за апеляціями на вироки муніципальної судової влади, правителів сенатських провінцій, якщо тільки імператор сам не брав таких апеляцій.

3. В останні часи Республіки в ті роки, коли не було в наявності цензорів, консули виконували господарські обов'язки цензорів, здавали в оренду державні доходи і підряди. Так це залишилося і за Августа. Але ще за Августа було потрібно сприяння консулам в цій справі з боку начальників ерарія; за Клавдія останнім належала ця справа вже цілком, оскільки вона не входила до компетенції інших імператорських чиновників.

4. У республіканський час консули влаштовували тільки надзвичайні гри. Це залишилося і за часів Імперії. Але за Августа консулам доручено було влаштовування деяких щорічних ігор: 2 вересня в пам'ять перемоги при Акції і 23 вересня в день народження Августа. Після Августа консульські ігри знову набули характеру випадкового і навіть добровільного приношення народу, особливо з нагоди вступу на посаду, але й в інших випадках, наприклад, в день народження імператора. Проведення циркових ігор і державних урочистостей на честь імператорів, які вони повинні були оплачувати зі своїх власних коштів (Suet. Nero. IV), перетворилося в звичай, важкий для консулів ще за часів

Клавдія і настільки обов'язковий, що вони не могли позбутися від нього інакше, так тільки шляхом складання посади. Обов'язок консулів давати ігри в цирку перейшла і в період Домінату.

У період пізньої Імперії зазвичай існували почесні консули (*consules honorarii*), які обиралися сенатом і затверджувалися імператором, а консули-суффекти в цей час практично зовсім не згадуються, бо Константин відродив стародавній звичай призначати тільки двох консулів – одного в Константинополі, другого в Римі, – які повинні були виконувати обов'язки верховних суддів (під керівництвом імператора) протягом усього року, і, крім цих двох, не було нікого, за винятком почесних консулів та консулярів. Хоча гідність цих почесних консулів, так само, як ординарних консулів і консулів-суффектів, була лише номінальною, тим не менше, вона вважалася вищою в імперії, і знатні і багаті люди домагалися цієї посади з величезним завзяттям, незважаючи на пов'язані з нею значні витрати на громадські розваги, які новообраний консул повинен був влаштувати для своїх друзів і народу. Іноді самі імператори брали консульську посаду або передавали її спадкоємцям імператорського престолу. Останнім консулом в Римі був Децим Теодор Паулін в 536 р, а в Константинополі – Флавій Базилій Юніор в 541 р. Після цього імператори Сходу самі брали титул консула до тих пір, доки він остаточно не був забутий.

Претура була заснована для патриціїв за законами Ліцінія-Секстія в 366 р. до н. е. Помпоній писав (*Dig. I. II. 2. § 27*): «Оскільки консули відкликалися (з Риму) війнами з сусідами і в державі не було нікого, хто міг би висловлювати право (вносити рішення), то було встановлено, що повинен бути обраний претор». Однак Т. Лівій (VII, 1) пов'язує появу патриціанської посади претора з тим, що плебеї перед цим добилися доступу до консулату.

Цицерон (*de Legg. III, 8*) називає претора «посадовою особою, яка розбирає питання права і творить суд або наказує творити суд у приватних справах» і «охоронцем цивільного права».

Praetor (qui praeciret iure et exercitu (Varro. L. L. V, 80)) обирався в центуріатних коміціях під головуванням одного з консулів. Претор був курульним магістратом, володів імперієм і був одним з вищих магістратів. Спочатку обирали консулів, потім преторів (*Liv. XLV. 44*). За правилами він повинен був бути раніше квестором; але були й винятки. Вступ на посаду відбувався одночасно з консулами. Після закінчення року претор складав з себе посаду з проголошенням клятви, що він сумлінно виконував свою посаду.

Судячи з даних Лівія, спочатку претура надавалася консулу попереднього року. Луцій Папір став претором після того, як обіймав посаду консула (*Liv. X. 47*).

До 337 р. до н. е. претура не була доступною для плебеїв. Але в цьому році «Квінт Публілій Філон перший з плебеїв став претором» (*Liv. VIII. 15*).

Знаками гідності претора були *toga praetexta* і *sella curulis*, ліктори з *fascēs*.

За характером своєї влади претор був молодшим колегою консулів – *collega minor*. Основні преторські функції (*ius in urbe dicere (Liv. VI. 42)*; *iura reddere (Liv. VII. 1)*) являли собою частину функцій консулів. Іноді претор командував військом держави, а коли консули перебували з військами за межами Рима, – виконував їхні обов'язки в місті. *Minoritas* його виражалася лише в тому, що претор не мав *ius intercessionis* стосовно консула, а зовнішнім чином – в тому, що претора супроводжували тільки 6 лікторів (*App. de Reb. Syr., 15*). Претор, як і консул, міг скликати народні збори і засідання сенату і головувати в них. Претор також мав *ius edicendi*.

Спільне завдання преторської діяльності становила *custodia urbis*, тобто загальна турбота про охорону внутрішнього громадянського миру і порядку. З цієї загальної турботи про охорону миру і порядку, за римськими поглядами, витікала сама собою як кримінальна, так і громадянська юрисдикція претури. У міру того, як спеціально-поліцейська (у вузькому сенсі) функція все більш і більш зосереджувалася в руках найближчих помічників преторів – курульних еділів, сама вона поступово спеціалізувалася саме в області юрисдикції, перетворюючись таким чином в магістратуру, переважно, судову. У зв'язку з цим знаходиться наступне теоретичне розчленування функції преторської влади, яке

зустрічається в джерелах. Там, де претор виступає захисником громадського порядку за допомогою штрафів (*multae dictio*) й інших адміністративних стягнень, говорять про *imperium merum*. Там, де претор діє виключно як орган судової влади, де його діяльність спрямована тільки на вирішення приватної суперечки шляхом застосування закону, там джерела говорять про *iurisdictio*.

Здійснюючи правосуддя, претор сидів на курульному кріслі (на форумі чи в інших місцях) в трибуналі – частині суду, призначеній для претора, його помічників і друзів, яка знаходилася навпроти лав (*subsellia*), які були зайняті суддями та іншими присутніми (*Cic. Brut. LXXXIV*). Незважаючи на таке почесне становище, претор тільки головував в цих судових процесах, а питання про засудження або виправдання обвинуваченого вирішувалося більшістю голосів суддів.

Але претор мав право здійснювати безліч службових дій поза судом або, як це називалося, *ex plano* або *ex aequo loco*: наприклад, в деяких випадках він мав право затвердити акт манумісії, перебуваючи на відкритому повітрі, наприклад, по дорозі до лазні або театру (*Gai. I. 20*).

У підпорядкуванні претора були кримінальні або нічні тріумвіри, які робили арешти, страти, наглядали за в'язницями.

З 243 р. до н. е. через накопичення судових справ і вплив чужинців (*Dig. I. II. 2. § 28*) щорічно стали обиратися двоє преторів: один, який видав позовами громадян з громадянами (*qui ius inter cives dicit*), став називатися тепер *praetor urbanus* або *praetor urbis* (*Liv. XXVII, 23*) і по чину стояв вище другого, через що називався також *praetor maior*, а інший – позовами чужинців з громадянами або чужинців між собою (*qui inter cives Romanes et peregrines ius diceret*) (*Liv. Epit. XIX. 22, 35*).

Після виборів обидва претори кидали жереб щодо відправлення свого обов'язку по службі (*sors urbana* і *peregrina*). Іноді міський претор (який ніколи не повинен був відлучатися з міста більш ніж на 10 днів) брав на себе обов'язки товариша, якщо тому доручалося командування військом (*Liv. XXIV, 44; XXV, 3*), подібно до того як він у багатьох випадках міг замінювати також відсутніх консулів, наприклад, під час скликання сенату, коміцій, у разі набору війська і т. д.

Коли територія держави розширилася за межі Італії, були засновані нові преторські посади. Так, в 227 р. до н. е. було призначено два претори для управління Сицилією і Сардинією та Корсикою, і ще два додано в 197 р. до н. е., після створення двох іспанських (Ближньої та Дальньої) провінцій (*Liv. XXXII. 27*). З шести преторів два залишалися в місті, а решта виїжджали з нього (*Liv. XLV. 44*). Сенат визначав їхні провінції, що розподілялися потім жеребкуванням (*Liv. XXXII. 27, 28*).

Перші претори в своїх суддівських функціях займалися тільки цивільними справами: допускали сторони до процесу, призначали суддів і давали їм вказівки. Зазвичай сам претор не виносив судових рішень. Тільки за умови виникнення надзвичайно спірних ситуацій або ситуацій, які не могли бути вирішені в рамках існуючого права, претор виносив остаточне рішення в формі інтердикту.

Кримінальні справи розглядалися на центуріатних і трибутних коміціях або для їхнього розслідування створювалися спеціальні комісії.

Важлива зміна в діяльності преторів сталася в 149 р. до н. е. зі створенням (за законом Кальпурнія про вимагання – *lex Calpurnia de repetundis*) постійних кримінальних судів (*quaestiones perpetuae*) (*Cic. Brut. XXVII, 106*). Тоді всі шість преторів впродовж свого службового року залишалися в місті для керівництва цими *quaestiones* і тільки після закінчення річного строку їхали в провінцію (*pro praetore*). *Praetor urbanus* і *peregrinus* продовжували займатися головним чином цивільними справами, а решта преторів очолювали окремі *quaestiones perpetuae*. Існували *quaestiones perpetuae* у справах про вимагання (*repetundae*), незаконне здобуття посади (*ambitus*), применшення величі римського народу (*maiestas*) і казнокрадства (*peculatus*). На додаток до них Сулла створив комісії у справах про підробку і неправдиві свідчення (*falsum*), про вбивства і отруєння (*de*

sicariis et veneficis) і про батьковбивство (de parricidis). Зі збільшенням числа *quaestiones perpetuae* зростало і число преторів: за Сулли їх було вісім, за диктатури Цезаря – 10, 12 і навіть 14 (Dig. I. II. 2. § 32).

Поряд з організацією судочинства претори відігравали важливу роль у законотворчості. Коли закон залишав прогалини, коли та чи інша приватна особа зазнавала якоїсь шкоди в своїх інтересах і не мала можливості домогтися задоволення шляхом звичайного цивільного позову (де потрібно було неодмінно спертися на ту чи іншу норму *iuris civilis*), вона могла звернутися до претора з проханням допомогти їй своєю владою. Претор робив розслідування (*causae cognitio*) і, якщо знаходив прохання, скаргу прохача заслуговуючою на увагу, задовольняв її за допомогою адміністративних засобів свого *imperium*. У міру того як увазі претора пред'являлися життям шляхом подібних скарг одноманітні відносини, у нього вироблялися і одноманітні їхні рішення. Ці усталені рішення претори стали задалегідь оголошувати до загального відома в своїх едиктах (*edictum*), тобто постановах, що стосуються питань їхньої компетенції і обов'язкових на час їхнього посадового року

Такий преторський едикт виникає в кінці II ст. до н. е., до 118 р. до н. е. в джерелах він не згадується. Після того, як претори вступали в свою посаду і присягали законам, кожен з них сходив на ораторську кафедру і оголошував свій *edictum*, тобто звід основних законоположень, якими він буде керуватися при своїх рішеннях; він називався також *Formula* або *Lex annua* і писався великими червоними і чорними літерами на білій стіні, а згодом на вибіленій дошці. Едикти не голосувалися в коміціях і відрізнялися від законів тим, що мали силу тільки протягом терміну повноважень магістрата, який їх видав.

Одні з цих едиктів мали на увазі якийсь окремих, конкретний привід і тільки для нього призначалися – це т. зв. *edicta repentina*. Інші, навпаки, мали на увазі визначити загальну програму преторської діяльності на весь його посадовий рік і містили тому ряд загальних абстрактних правил: «За таких-то умов я, претор, насильства не потерплю («*vim fieri veto*»), договору не визнаю («*non animadverto*»), змушу повернути захоплену річ» і т. д. Такий едикт є в цьому сенсі *edictum perpetuum* (постійний едикт, з окремим випадком не пов'язаний). У цих *edicta perpetua* і відкладалася поступово адміністративно-судова практика преторів. Кожен новий претор, складаючи свій едикт, брав до уваги едикти своїх попередників, і завдяки цьому з плином часу утворилася певна сукупність преторських норм, які переходили з едикту в едикт і складали т. зв. *edictum tralaticium*.

Постанови преторського едикту, створені претором для своєї власної діяльності, формально для нього самого не були обов'язковими: він міг їх дотримуватися, але міг і не слідувати їм; *edictum* стояв не над претором, як *lex*, а під претором, як його власна програма. Але, звичайно, для твердості і ясності правопорядку представляло істотний інтерес, щоб претор залишався вірним своїм едиктальним обіцянкам. Зважаючи на це, за ініціативи Корнелія Сулли в 67 р. до н. е. був прийнятий закон, згідно з яким преторам було заборонено відступати від своїх едиктів (Cass. Dio. XXXVI. 40). Цим юридичне значення едикту було посилено, так що Цицерон називає його вже «законом на рік» – *lex annua* (in Verr. II. 1, 42).

Преторський едикт продовжував публікуватися кожним новим претором і в імператорський час, хоча правова творчість преторської влади ставала поступово все менш і менш рішучою і інтенсивною; переважну масу едикту становив *edictum tralaticium*. Тому залишалось тільки зробити останній крок, тобто переглянути едикт і закріпити його назавжди.

Цей крок і був зроблений імператором Адріаном між 125 і 128 рр. н. е. Він доручив відомому юристу того часу Сальвію Юліану (Salvius Iulianus) редагувати текст преторського едикту (*componere edictura*) (Eutrop. VIII. 17). Під час перегляду Юліан в основному обмежився змінами редакційного характеру. Кодифікований «неодмінний едикт» узагальнив постанови щодо: а) підготовки процесу, подачі позовів, виклику відповідача; б) зводу вказівок по визначенню суті спору; в) виконання судового рішення; г)

особливих форм преторської охорони.

У 131 р. н. е. едикт за пропозицією імператора був затверджений сенатом і внаслідок цього став незмінним і юридично обов'язковим для преторів.

Текст едикту до нас не дійшов, але на підставі різного матеріалу, головним чином, уривків з «Corpus» Юстиніана, новітні вчені робили спроби його реконструкції.

Постійний преторський едикт поклав кінець старій преторській юрисдикції.

Август, відновлюючи республіку, повернувся до кількості 8 преторів, як видно з того, що, після приєднання двох *praetores aeraarii*, було всього 10 преторів (з 23 р. до н. е.) (Cass. Dio. LIII. 32; Vell. II. LXXXIX). Через кілька років додалися ще два претора, і з тих пір при ньому кількість 12 преторів становила звичайну норму (Tac. Annal. I. 14). Однак в 11 р. н. е. було обрано 16 преторів (внаслідок надлишку цілком кваліфікованих кандидатів) (Cass. Dio. LVI. 25), і ця кількість вважалася потім встановленою від часів Августа. Збільшення кількості преторів до 16, необхідне для того, щоб утворився належний запас претендентів на посади провінційних легатів і проконсулів преторського рангу, відповідало нормальному числу кваліфікованих для цієї посади кандидатів (10 колишніх трибунів і шість колишніх еділів). Коливання нижче норми могли залежати від нестачі відповідних кандидатів з числа трибунів. Воно становило правило і за Тиберія, але з виключенням (часто тільки 15, а іноді навіть 14 (Cass. Dio. LVIII. 20)), і так це було і за Калігули (від 14 до 16). За Клавдія бувало від 14 до 18 преторів (Cass. Dio. LX. 10). Нерва створив посаду претора для вирішення спорів між фіском і приватними особами (*praetor fiscalis*). Після Адріана цей претор більш не зустрічається, що, мабуть, пов'язано з утворенням посад адвокатів фіску.

«Таким чином, – говорить Помпоній про свій час, – вісімнадцять преторів здійснюють правосуддя (*ius dicunt*) в державі» (Dig. I. tit. 2. § 34).

З подальших часів відомостей про кількість преторів немає; але багатомісність цієї магістратури в Римі перейшла і в період Домінату. У вигляді спеціальних преторських звань перейшли в період Домінату тільки *praetor urbanus* і *praetor tutelaris* (крім того, тоді склалося нове звання *praetor triumphalis*).

Август зберіг постійні кримінальні суди під головуванням преторів. Однак незабаром кримінальне судочинство перейшло до імператора і його чиновників, а також до сенату.

З часу Августа опіка перебувала у віданні консулів. За Марка Аврелія ця справа перейшла до одного з преторів, що називався *praetor tutelaris*. На написах це звання часто зустрічається.

За Августа завідування казначейством (*aerarium*) було відібрано у квесторів і передано спершу префектам з преторіїв, а з 23 р. до н. е. двом преторам, що обиралися жеребкуванням з щорічного складу преторської колегії. Ці *praetores aeraarii* проіснували до 44 р. н. е., коли Клавдій, шанувальник старовини, знову повернув ерарій квесторам (Cass. Dio. LX. 24).

Август розділив Рим на 14 районів, на чолі яких стояли муніципальні магістрати, які обиралися жеребкуванням або призначалися імператором з числа преторів, еділів і народних трибунів. З преторів до цієї справи залучалися, ймовірно, тільки ті, які не були зайняті в юрисдикції і у влаштуванні ігор, а також в управлінні ерарієм (поки існували *praetores aeraarii*; за Адріана їхнє місце замінили куратори, які призначалися з імператорських вільновідпущеників).

До Августа судові процеси про вільний стан були в компетенції колегії децемвірів (*decemviri stlitibus iudicandis*). Август забрав ці процеси у децемвірів і передав, ймовірно, у відання міського претора і претора переґринів. Однак в III ст. н. е. зустрічається спеціальний *praetor de liberalibus causis*. Децемвірам Август передав головування в центумвіральному суді, компетентному в процесах про спадщини. Але попередні дії в процесах про спадщини належали міському претору або претору переґринів. Іноді для цієї мети призначався спеціальний *praetor hastarius*, названий так тому, що *hasta* (спис) становила характерний атрибут центумвірального суду.

Претори і в імператорський час не складали колегії зі спільною діяльністю: у кожного була своя провінція. Розподіл обов'язків між ними вирішувалося жеребкуванням. Але за законами про шлюби допускався, очевидно, вільний вибір судової компетенції, і те ж саме було можливим за клопотання імператора перед сенатом.

Вище за все, як і раніше, стояло звання *praetor urbanus*, як видно з того, що сини імператора, якщо вони займали претуру, отримували саме це звання. Обов'язки утримували його в Римі, він міг залишати місто лише на термін не більше десяти днів. Він був головним магістратом, що здійснював правосуддя. Однак складання списку присяжних суддів (*iudices*) відійшло тепер від міського претора до імператора.

Коли ж *praefectus praetorio* і *praefectus urbi* поступово заволоділи більшою частиною відомства юстиції, претори отримували тільки особливі доручення по судових справах і управлінню. З часом їх головним обов'язком стало піклування про ігри, котрі саме з питання про витрати були розділені між ними (Tac. *Annal.* I, 15).

Praetor urbanus зберіг деяку частку юрисдикції, очевидно, ще в період Домінату. Навпаки, звання *praetor peregrinus* зникає на початку III ст. н. е., мабуть, у зв'язку з поширенням прав римського громадянства за едиктом Каракалли 212 р. н. е. на всіх вільних жителів імперії.

У 22 р. н. е. у відання колегії преторів передані були всі існуючі раніше ігри, як і засновані за Тиберія *Augustalia* і потім ігри, що справлялися на честь Траяна Парфянського. Як розподілялись ігри між окремими преторами, не відомо, за винятком *ludi Apollinares*, що здавна належали міському претору, *Augustalia*, якими піклувався претор перегринів, і Парфянських ігор, для яких призначався особливий *praetor Parthiciarius*. Зосереджуючи в руках преторів всі республіканські ігри (*ludi Romani, Plebei, Ceriales, Apollinares, Megalenses, Florales*), Август разом з тим відновив і їхні основні ознаки (*ludi* = драматичні вистави і, головним чином, перегони в цирку), надавши преторам давати гладіаторські видовища окремо, для чого обиралися два претора за жеребом. Однак за Клавдія гладіаторські ігри були вилучені з ведення преторів і передані квесторам (Cass. Dio. LX. 5). Заради організації ігор претура збереглася і в період Домінату.

Римський ценз, який являв собою перепис римських громадян і їхнього майна²¹, був заснований царем Сервієм Туллієм (D. Н. IV, 15, 6) з метою врегулювання податей і військової служби. До вигнання царів проведенням цензу займалися царі, з встановленням республіканського ладу це увійшло до компетенції консулів. Але в 443 р. до н. е. для цієї мети були засновані посади **цензорів** (Dig. I. tit II, 2, §.17; Liv. IV. 8).

Від самого початку два цензора обиралися з числа патриціїв терміном на п'ять років (Cass. Dio. VI. 19). Однак в 434 р. до н. е. за пропозицією диктатора Емілія Мамерка термін їх перебування на посаді був обмежений 18 місяцями (Liv. IV. 24).

Магістратура залишалася патриціанською до 351 р. до н. е., коли Г. Марцій Рутіл став першим плебейським цензором (Liv. VII. 22). Дванадцять років потому, в 339 р. до н. е., закон Публілія встановив, що один з цензорів обов'язково повинен бути плебеєм (Liv. VIII. 14). У 131 р. до н. е. вперше обидва цензора були плебеями. Тільки плебейські цензори були також в 120, 115, 102, 92, 86 і 65 рр. до н. е.

Цензорів завжди було двоє, тому що раніше ценз спільно здійснювали два консула. Спочатку, якщо один з цензорів помирав на посаді, то на його місце повинен був обиратися інший, як і у випадку з консулами. Це, однак, сталося лише одного разу, в 392 р. до н. е., бо незабаром Рим був захоплений галлами і це викликало релігійні страхи щодо такої практики (Liv. V. 31). Відтоді у разі смерті одного з цензорів його колега відмовлявся від посади, і обиралися нові цензори (Liv. VI. 27; IX. 34; XXIV. 43; XXVII. 6).

Цензорів обирали в центуріатних коміціях під керівництвом консула (Gell. N. A. XIII. 15; Liv. XL. 45). Обидва цензора неодмінно повинні були бути обрані в один і той же день, і, відповідно, якщо голосування за другого було не закінчено, то результати виборів першого анулювалися, і необхідно було провести нові коміції (Liv. IX. 34).

Коміції з обрання цензорів проводилися під іншими ауспіціями, ніж коміції з

обрання консулів і преторів, і тому цензори не розглядалися як їхні колеги, хоча також володіли вищими ауспіціями (*auspicia maxima*) (Gell. N. A. XIII. 15. 4). Коміції скликалися консулами цього року незабаром після того, як ті приступали до своїх повноважень (Liv. XXIV. 10; XXXIX. 41). Цензорські права (*ius censoriae*) вручалися цензорам за допомогою прийняття центуріатського закону (*lex centuriata de potestate censoria*), а не куріями, і в цьому відношенні їхня влада була меншою, ніж влада консулів і преторів (Cic. de Leg. Agr. II. 11; Liv. XL. 45). Цензори не мали права скликати коміції і сенат. Тому цензура по обсягу посадової влади стояла спочатку нижче консульства і претури, але з плином часу, завдяки своєму моральному і політико-економічному значенню, вона була оточена найвищою пошаною в державі, за винятком диктатури; вона була *sanctus magistratus*, що заслуговує найглибшої поваги (Plut. Cat. Mai. XVI; Flamin. XVIII; Camill. II, XIV; Aemil. Paul. XXXVIII; Cic. ad Fam. III. 10).

Згідно із загальним правилом, на цю посаду могли бути обрані лише особи, які раніше були консулами, проте відомо кілька винятків.

Спочатку не існувало закону, що забороняв займати цензорську посаду вдруге; але єдиною людиною, двічі обраною цензором, став у 265 р. до н. е. Г. Марцій Рутіл, і в цьому році він вніс закон, який встановив, що ніхто не може бути обраний цензором вдруге, за що і отримав прізвисько Цензорін (Plut. Coriol. I; Val. Max. IV. 1. § 3).

Цензори не володіли імперієм і, відповідно, не мали лікторів (Zonar. VII. 19); проте їм належала *potestas* і притому з особливим характером: вона допускала тільки *intercessio* колеги, але не підлягала *intercessio* інших, хоча б і вищих, магістратів. Вони мали курульне крісло (Liv. XL. 45). Згідно з Полібієм (VI. 53), цензор носив пурпурну тогу, характерну тільки для нього; але Зонара (VII. 19) стверджує, що офіційний одяг цензорів був таким же, як і у інших вищих магістратів.

Цензори в перший день вступу на посаду приносили жертву на Капітолії, сідали в курульне крісло на Марсовому полі біля храму Марса (Liv. XL. 45) і цим відкривали виконання своїх обов'язків.

Первісна сфера ведення цензорів практично повністю зводилася до проведення цензу (Liv. IV. 8); але володіння цією владою поступово приносило їм нові повноваження і нові обов'язки. Загальний огляд цих обов'язків коротко викладено в наступному фрагменті Цицерона (de Legg. III. 3): «*Censores populi aevitates, soboles, familias pecuniasque censento: urbis templa, vias, aquas, aerarium, vectigalia tuento: populique partes in tribus distribuunt: exin pecunias, aevitates, ordines partiunt: equitum, peditumque prolem describunt: caelibes esse prohibent: mores populi regunt: probrum in senatu ne relinquunt*» («Нехай цензори обчислюють народ за віковими групами та складають списки потомства, челяді і майна, нехай відають вони міськими храмами, дорогами, водопроводами, ерарієм, надходженням данини, нехай розподіляють вони народ по трибах, ділять населення за майном, віковими групами та станами, призначають юнацтво в кінноту і піхоту, забороняють залишатися безшлюбними, наглядають за звичаями народу, не залишають в сенаті знеславлених людей»).

Отже, обов'язки, які виконували цензори за часів Цицерона, можна розділити на три категорії: I. Ценз, або перепис громадян та їхньої власності, що включав *lectio senatus* (перегляд списку сенаторів) і *recognitio equitum* (огляд вершників); II. *Regimen morum* (нагляд над мораллю) і III. Управління державними фінансами.

Ценз, перший і головний обов'язок цензорів, точна назва якого – *censum agere* (Liv. III. 22; IV. 8), проводився на Марсовому полі, з 435 р. до н. е. – в спеціальній будівлі, що називалася *villa publica*²², яка була побудована для цієї мети другою парою цензорів, Г. Фурієм Пацілом і М. Геганієм Мацеріном (Liv. IV. 22).

У ніч, що передувала початку перепису, відбувалися ауспіції. Після проведення ауспіцій глашатай (*ргаесо*) закликав громадян прийти до цензорів. Кожна триба скликала окремо (D. N. V, 75); і імена в кожній трибі, ймовірно, перераховувалися відповідно до списків, заздалегідь складених трибунами триб. Кожен батько сімейства повинен був

постати перед цензорами, що сиділи на курульних кріслах. Ценз проводився *ad arbitrium censoris* (на розсуд цензорів); але останні встановили певні правила (Liv. IV. 8, XXIX. 15), іноді звані *leges censui censendo* (Liv. XLIII. 14), в яких перераховувалися різні види майна, що підлягають цензу, і способи оцінки цього майна. Згідно з цими законами, кожен громадянин під присягою (*ex animi sententia*) повинен був представити звіт про себе, свою сім'ю і власність (D. N. IV, 15; Liv. XLIII. 14). Перш за все він повинен був назвати своє повне ім'я (преномен, номен і когномен) й ім'я свого батька або, якщо він був вільновідпущеником, – ім'я свого патрона, а також вказати свій вік. Потім йому задавали питання: «*Tu, ex animi tui sententia, uxorem habes?*» («Скажи по совісті, у тебе є дружина?»), і якщо він був одружений, то повинен був назвати ім'я дружини, а також кількість, імена і вік дітей, якщо такі були (Gell. N. A. IV. 20. 3; Cic. de Orat. II. 64; Dig. L, tit. 15, s. 3). Незаміжніх жінок (*viduae*) і сиріт (*orbi orbaeque*) представляли опікуни; їхні імена вносилися в окремі списки і під час підрахунку загального числа громадян не враховувалися (пор. Liv. III. 3; Erit. LIX). Вказавши своє ім'я вік, сім'ю і т. д., громадянин повинен був дати звіт про своє майно – оскільки воно підлягало цензу. Про людину, яка робить цю заяву, говорили «*censere*» або «*censeri*» – як відкладне дієслово «оцінювати себе або давати оцінку собі» або як пасивне дієслово «бути оціненим, отримувати оцінку»; про цензора, що приймає заяву, також говорили «*censere*», оскільки він «*accipere censum*» (брав оцінку) (пор. Cic. p. Flacc. XXXII; Liv. XXXIX. 15). Цензу підлягали (*censui censendo*) тільки такі об'єкти, які були власністю *ex iure Quiritium* (по квіритському праву). Спочатку, мабуть, кожен громадянин просто давав оцінку всієї своєї власності в цілому, не вдаючись у деталі (D. N. IV, 15; Cic. de Legg. III. 3; Fest., s. v. Censores); але незабаром стало звичаєм нарівні із загальною оцінкою представляти докладний опис кожної статті власності (пор. Cic. p. Flacc. XXXII; Gell. N. A. VII. 11; Plut. Cat. Mai. XVIII). Найбільш важливу статтю цензу являла собою земля; але громадська земля, що належала громадянину на правах *possessio*, не враховувалася, оскільки не була квіритською власністю. Громадянин представляв детальний звіт про всю землю, яка належала йому *ex iure Quiritium*. Він повинен був вказати назву і місце розташування землі, визначити, які частки в ній складають орні землі, луки, виноградники, оливкові гаї, і потім прикласти свою оцінку цій докладно описаній землі (Dig. L. tit. 15, s. 4). Другу за важливістю статтю цензу представляли раби і худоба. Також цензори мали право вимагати звіту про такі речі, про які зазвичай відомостей не представлялося: одяг, прикраси і вози (Liv. XXXIX. 44; Plut. Cat. Mai. XVIII).

Цензори не були зобов'язані перевіряти вірність показань кожного окремого громадянина, хоча і мали на те право, причому повинні були накладати на винних грошовий штраф (Cic. de Re Publ. II, 35). Вони брали самооцінку громадян і наказували вносити її в списки (*tabulae censoriae*).

Людина, що самовільно ухилилася від перепису і таким чином стала *incensus*, підлягала найсуворішому покаранню. Згідно з Діонісієм Галікарнаським (IV. 15. 6), Сервій Туллій для *incensus* «призначив покарання у вигляді позбавлення його майна і продажу в рабство після бичування»; в республіканські часи той, хто ухилився від перепису, міг бути проданий державою в рабство (Cic. p. Saecin. XXXIV). В кінці Республіки людину, відсутню під час цензу, міг представляти інший, і таким чином цензори його реєстрували (Varro. L. L. VI. 86). Служба в армії була достатнім виправданням для відсутності. Неясно, чи повинні були призначати представника солдати, що знаходилися на службі. У найдавніші часи несподіваний початок війни служив підставою для скасування цензу (Liv. VI. 31), бо значна кількість громадян була вимушено відсутньою.

Отримавши інформацію про імена всіх громадян і їхнє майно, цензори повинні були скласти списки триб, а також класів і центурій; бо, згідно із законодавством Сервія Тулія, положення кожного громадянина в державі визначалося розміром його власності. За підсумками цензу складався ряд списків: загальний список громадян, список повноправних громадян-чоловіків (*cives*), список військової молоді, список вдів, неодружених, пролетарів, іноземців, список ераріїв, список вершників і список власників *ager publicus*.

Неодружених записували окремо, щоб їх можна було обкласти додатковим податковим податком в якості штрафу за бездітність, сиріт і вдів – для встановлення пільг з оподаткування. Ці списки були найважливішою частиною цензорських таблиць (*tabulae censoriae*), що включали всі документи, так чи інакше пов'язані з виконанням цензорських обов'язків (Cic. de Legg. III. 3; de Leg. Agr. I. 2; Liv. XXIV. 18; Plut. Cat. Mai. XVI).

Ці списки, оскільки вони були пов'язані з державними фінансами, зберігалися в ерарії, розташованому в храмі Сатурна (Liv. XXIX. 37); але постійним сховищем всіх цензорських архівів в найдавніші часи був Атрій Свободи (*Atrium Libertatis*), поруч з *villa publica* (Liv. XLIII. 16; XLV. 15), а пізніше – храм Німф (Cic. p. Mil. XXVII).

На підставі отриманих свідчень цензори перевіряли списки колишніх цензорів і складали нові податкові списки громадян з новим розподілом по класах. Зазвичай податок (*tributum*) становив одну тисячну майна, внесеного до списків цензорів, але в одному випадку цензори в якості покарання змусили громадянина платити вісім тисячних (*octuplicato sensu*) (Liv. IV. 24). На ці рішення цензорів не могло бути заперечень, вони не підлягали суду і оскарженню.

Після складання списків підраховувалася кількість громадян і оголошувався загальний підсумок.

Закінчувалася перепис люстром²³ – релігійною церемонією на Марсовому полі (*lustrum facere* або *condere*) (Varro. L. L. VI. 86; Liv. XXIX. 37; XXXV. 9; XXXVIII. 36; XLII. 10) – очищенням всього народу за допомогою очисної жертви «Марсу, що володів Полеми» (D. N. IV, 22), свині, вівці і бика (в зв'язку з цим очищення всього народу називалося *suovetaurilia* («свинобаранобиччя»)). Під час вступу на посаду цензори тягнули жереб про те, хто з них повинен зробити це очищення; але на церемонії зобов'язані були бути присутніми обидва цензора. При цьому звучала молитва про добробут держави, висловлювалося бажання, щоб боги «примножили і поліпшили справи римського народу». Сціпіон Еміліан, побоюючись, щоб надмірне зростання римської держави не спричинило гніву богів, змінив цю формулу: «Щоб боги зберегли справи (римського народу) в постійному благополуччі».

Для очищення колективу громадян було необхідним дотримання двох умов: 1) на церемонії не повинен був бути присутнім ніхто зі сторонніх, це осквернило б і знищило б все значення священної церемонії; 2) щоб при цьому були присутні всі громадяни, інакше на громаді могла залишитися якась нечистота. Дозволялося бути відсутнім тільки воїнам, які перебували в поході: їхні імена заносилися до списку громадян і вони вважалися як би присутніми.

Після цієї церемонії народ у військовому строю з прапором відводився цензорами в місто і розпускався по домівках. На згадку про перепис цензори забивали цвях у стіну одного з храмів (з II ст. до н. е. – в стіну храму Марса Месника (*Mars Ultor*)) і передавали свої списки на зберігання в державне казначейство. У колоніях і муніципіях завідували цензом особливі цензори, які надсилали свої списки в Рим.

Мабуть, до Августа загальний ценз в регіонах не проводився. Цей імператор наказав скласти точний звіт про всіх осіб, які перебувають під владою Риму, а також про розміри їхньої власності (Jos. Ant. Jud. XVII. 13. § 5, XVIII. 1. § 1, 2. § 1); і подібний ценз час від часу проводився наступними імператорами, спочатку кожні десять, потім – кожні п'ятнадцять років. Для проведення цензу імператор відправляв в провінцію спеціальних чиновників, що називалися *sensitores* (Dig. L. tit. 15, s. 4, § 1); але їхні обов'язки іноді виконували імператорські легати (Tac. Annal. I. 31; II. 6). Цензіторам допомагали підлеглі чиновники, що називалися *sensuales*, які складали списки і т. д. (SHA, v. Gordian. XII; Cod. Theod. VIII. Tit. 2). У Римі в період Імперії ценз проводився як і раніше, але колишніх пов'язаних з ним церемоній вже не існувало, і після Веспасіана церемонія очищення не відбувалася.

У зв'язку із загальним переписом проводився також і перегляд списку сенаторів (*lectio senatus*). Цей обов'язок перейшов від консулів до цензорів у 312 р. до н. е. (по *lex Ovinia*). Складання нового списку сенату цензори робили зазвичай відразу ж після вступу

на посаду. Вони викреслювали імена тих, кого вважали невідповідними, і зараховували в сенат тих, хто був цього гідний. При цьому список складав той з цензорів, якому випадав жереб, але для того, щоб хтось із senatorів був викреслений зі списку, була потрібна згода обох цензорів²⁴.

Перепис супроводжувався також оглядом вершників з громадськими кінями (*equites equo publico*) на форумі. Вершники, проходячи повз цензора, або отримували схвалення словами: *traduc equum* («веди коня далі»), або несхвалення: *vende equum* («продай коня»). Таким чином вони додавали до числа вершників або виключали тих, кого вважали за потрібне.

У зв'язку зі складанням цензуральних списків розвинулася і інша важлива функція цензорської влади – нагляд за мораллю (*regimen morum*) (Cic. de Legg. III. 3; Liv. IV. 8; XXIV. 18; XL. 46; XLI. 27; XLII. 3; Suet. Div. Aug. XXVII), який за часів Імперії називався *cura* або *praefectura morum*. За визначенням Плутарха (Q. R. XCVIII), «цензори <...> зобов'язані <...> спостерігати за способом життя, поведінкою і мораллю громадян».

Нагляд над мораллю природним чином виріс з права цензорів виключати зі списків громадян недостойних осіб. Цензори поступово придбали всеосяжний нагляд над усім суспільним і приватним життям кожного громадянина. Вони являли собою оборонців суспільної моралі; вони повинні були не просто запобігати злочинам або окремим аморальним вчинкам, але їхньою головною метою була підтримка староримського характеру і звичок, *mos maiorum*. Покарання, що накладалося цензорами при відправленні цих обов'язків, називалося *nota* або *notatio*, або *animadversio censoria* (цензорське зауваження). Виносячи його, цензори керувалися тільки своєю совістю і уявленнями про обов'язок і не несли відповідальності ні перед якою владою в державі (Liv. IV. 24; XXIX. 37; Val. Max. VII. 2. § 6); вони зобов'язані були присягати в тому, що не діятимуть під впливом пристрасті або приязні; і, крім того, в кожному випадку повинні були в своїх списках вказувати причину накладеного покарання на протилежності імені громадянина – *subscriptio censoria* (цензорський запис) (Liv. XXXIX. 42; Cic. p. Cluent. XLII–XLVIII; Gell. N. A. IV. 20. 9).

Ця частина цензорських обов'язків надавала їм певний рід влади, що у багатьох відношеннях нагадував громадську думку в наші дні. Римські цензори могли затаврувати людину своїм цензорським зауваженням у разі, якщо вона звинувачувалася у злочині в простому суді і її вже карали за нього. Наслідком такого зауваження була тільки *ignominia* (втрата доброго імені), але не *infamia* (безчестя) (Cic. de Re Publ. IV. 6), і цензорський вердикт не був *iudicium* або *res iudicata* (судовим вироком) (Cic. p. Cluent. XLII), бо його наслідки не були тривалими і могли бути скасовані наступними цензорами або законом. Крім того, цензорське зауваження не було дійсним, якщо обидва цензора не були згодні. *Ignominia*, таким чином, було тільки тимчасовим *capitis diminutio* (втратою частини цивільних прав), яка, мабуть, навіть не позбавляла магістрата його посади (Liv. XXIV. 18) і не перешкоджала особам, що зазнали її, домагатися посад, бути призначеними претором суддями або служити в римських військах.

У джерелах повідомляється про три основні типи порушень, котрі каралися цензорами.

1. Вчинені в приватному житті людей, наприклад: (а) Холостяцьке життя в тому віці, коли людина повинна бути одруженою, щоб забезпечити державу громадянами (Val. Max. II. 9 § 1). Цензори часто зобов'язували громадян одружитися, і відмова виконати це каралася штрафом. (в) Розірвання шлюбу або заручин неналежним чином або з неповажних причин. (с) Неналежна поведінка щодо дружини і дітей, так само, як жорстокість або зайва м'якість до дітей і непокора останніх своїм батькам (Plut. Cat. Mai. XVII, пор. Cic. de Re Publ. IV. 6; D. N. XX, 3). (d) Безладний і розкішний спосіб життя або непомірна марнотратність. У пізніші часи приймалися *leges sumptuariae* (закони проти розкоші), щоб стримати зростаючу любов до розкоші. (е) Недбалість і несумлінність під час обробки землі (Gell. N. A. IV. 12.1; Plin. N. N. XVIII. 3). (f) Жорстокість до рабів і клієнтів (D. N. XX, 13).

(g) Неналежне ремесло або заняття, як, наприклад, гра в театрі (Liv. VII. 2). (h) Полювання за спадками і облудне відсторонення сиріт від спадкування і т. п.²⁵.

2. Порушення, вчинені в суспільному житті, або в якості посадової особи, або проти магістратів: (а) Якщо образ дій магістрата не відповідав його гідності як посадової особи; якщо магістрат брав хабарі або фальсифікував ауспіції. (в) Неналежна поведінка стосовно магістрата або спроба обмежити його владу або анулювати закон, який цензори вважали за необхідний. (с) Клятвopорушення. (d) Недбалість, непокора і боягузтво солдат у війську. (е) Поганий стан громадського коня.

3. Різні вчинки і заняття, що вважалися шкідливими для суспільної моралі, могли бути заборонені едиктом, і порушники цих едиктів каралися зауваженням і зниженням статусу.

Покарання, що накладалися цензором, поділялися на чотири роди:

1. Виключення людини з числа сенаторів (*motio* (або *eiectio*) *e* *senatu*). Це покарання або могло полягати тільки у виключенні зі списку сенаторів, або людину могли одночасно виключити з триб і понизити в класі до ераріїв (Liv. XXIV. 18). Зазвичай це покарання накладалося таким чином: цензори в нових списках пропускали імена тих сенаторів, яких бажали виключити, і, зачитуючи ці нові списки публічно, не називали імена тих, хто вже були не сенаторами. Тому вираз *praeteriti senatores* еквівалентно *senatu eiecti* (Liv. XXXVIII. 28; XXVII. 11; XXXIV. 44; Fest., s. v. *Praeteriti*). У деяких випадках, однак, цензори не обмежувалися цієї простою процедурою, а зверталися до зазначеного сенатора і публічно засуджували його за його поведінку (Liv. XXIV. 18). Однак оскільки *ignominia*, як правило, не перешкоджала экс-сенаторові займати будь-які магістратури, які відкривали шлях до складу сената, – в наступний ценз він міг знову стати сенатором.

2. *Ademptio equi*, або позбавлення вершника громадського коня. Це покарання також могло бути простим або поєднуватися з виключенням із триби і пониженням в класі до ерарія (Liv. XXIV. 18, 43; XXVII. 11; XXIX. 37; XLIII. 16).

3. *Motio e tribu*, або виключення людини з її триби. Це покарання і пониження в класі до ераріїв спочатку були одним і тим же; але коли поступово виникла відмінність між сільськими трибами (*tribus rusticae*) і міськими трибами (*tribus urbanae*), виключення з триби переводило людей з сільських триб в менш престижні міські триби; і якщо подальше пониження в класі до ерарія поєднувалося з виключенням з триби, то це завжди явно обговорювалось (Liv. XLV. 15; Plin. H. N. XVIII. 3).

4. Четверте покарання називалося *referre in aerarios* (Liv. XXIV. 18; Cic. p. Cluent. 43) або *facere aliquem aerarium* (Liv. XXIV. 43) (зарахування в ерарії²⁶) і могло накладатися на будь-яку особу, що заслуговує це на думку цензорів. Це пониження, відверто кажучи, включало в себе всі інші покарання, бо вершник міг бути зарахований в ерарії, тільки втративши попередньо свого коня, а член сільської триби – тільки якщо був попередньо виключений з неї (Liv. IV. 24; XXIV. 18).

Якщо людина, яка отримала цензорське зауваження, вважала, що з нею обійшлися несправедливо, вона могла спробувати довести свою невинність перед цензорами (*causam agere apud censores*) (Varro. *De Re Rust.* I. 7), а якщо їй це не вдавалося – спробувати отримати захист у одного з цензорів, щоб той наклав заборону на її користь.

Управління фінансами держави було ще однією частиною цензорських повноважень. Перш за все, кожен громадянин повинен був платити трибут (*tributum*), або податок на майно, відповідно до розміру своєї власності, зафіксованщму в цензі, і, у такий спосіб, регулювання розміру цього податку, природно, виявилось в юрисдикції цензорів. Вони також контролювали всі інші державні доходи (*vectigalia*), такі, як десятина, що виплачується з державних земель, прибутки від соляних розробок, рудників, митні збори і т. д. Всі ці дохідні статті цензори, як правило, здавали на відкуп покупцеві, який запропонував найвищу ціну, на п'ятирічний термін люстра. Процедура здачі на відкуп називалася *venditio i*, мабуть, відбувалася в березні (*Maer. Sat.* I. 12) в громадському місці в Римі (Cic. *de Leg. Agr.* I. 3; II. 21). Всі умови здачі, а також всі права і обов'язки відкупників

визначалися в *leges censoriae*, які публікувалися цензорами кожен раз перед початком торгів (Cic. ad Q. fr. I. 1 § 12; in Verr. III. 7; de Nat. Deor. III. 19; Varro. De Re Rust. II. 1). Цензори також мали право (хоча, мабуть, тільки за згодою сенату) створювати нові *vectigalia* (Liv. XXIX. 37; XL. 51) і навіть продавати землю, що належала державі (Liv. XXXII. 7).

Отже, складається враження, що цензори були зобов'язані скласти бюджет на строк люстра і подбати, щоб доходи держави відповідали їй видаткам у цей період. Всі державні гроші виплачувалися в ерарії, який цілком знаходився в розпорядженні сенату, і всі витрати здійснювалися за вказівкою цього органу, який використовував квесторів як своїх чиновників.

Цензори контролювали все суспільне будівництво та роботи (*opera publica*); щоб відшкодувати витрати, пов'язані з цією частиною їхніх обов'язків, сенат виділяв їм певну суму грошей або певні статті доходів; цензори мали право розпоряджатися ними на свій розсуд (Plb. VI. 13; Liv. XL. 46; XLIV. 16).

Вони зобов'язані були стежити за тим, щоб храми та інші громадські будівлі знаходилися в хорошому стані (*aedes sacras tueri* та *sarta tecta exigere*) (Liv. XXIV. 18; XXIX. 37; XLII. 3; XLV. 15), щоб приватні особи не займали громадські території (*loca tueri*) (Liv. XLII. 3; XLIII. 16) і щоб акведуки, дороги, водостоки та ін. утримувались належним чином. Ремонт громадських споруд і підтримання їх в належному стані здавалися цензорами на відкуп на публічних торгах підряднику, який запропонував найменшу ціну. Ці витрати називалися *ultro tributa*. Особи, які укладали контракт, називалися *conductores*, *mancipes*, *redemptores*, *susceptores* і т. д; а їхні обов'язки визначалися в *leges censoriae*.

Цензори відали міськими храмами, дорогами, водопроводами не тільки в Римі, але і в інших містах Італії. Полібій пише, що йому «важко» було б перерахувати всі види робіт, якими цензори відають на території Італії «по управлінню і спорудженню громадських будівель» (VI, 17, 2). Особливо активними були цензори в прокладанні та облаштуванні доріг. Цензори або виконували ці роботи спільно, або ділили між собою гроші, виділені їм сенатом (Liv. XL. 51; XLIV. 16). Роботи здавалися підрядникам і по їхньому завершенні цензори повинні були переконатися, що роботи виконані відповідно до договору: це називалося *opus probare* або *in acseptum referre* (Cic. in Verr. I. 57; Liv. IV. 22; XLV. 15). Цензори також спостерігали за виконанням контрактів, укладених їхніми попередниками.

Контролю цензорів підлягали витрати, пов'язані з релігійним культом, навіть, наприклад, годування священних гусей на Капітолії також вони здавали на відкуп (Plut. Q. R. XCVIII; Plin. H. N. X 22; Cic. p. Rosc. Am. XX).

Із вступом на посаду цензори зверталися до сенату з проханням про виділення їм грошей на «суспільні роботи», оскільки сенат вирішував питання про витрачання державних коштів. Сенат виділяв їм кошти, які розподілялися між цензорами, розмір цих коштів визначали цензори, а не сенат. Щоб цензори мали ці кошти, сенат передавав в їхнє розпорядження доходи від податків на поточний рік (Liv. XL. 46, 16).

Складаючи з себе посадові повноваження, цензори не звітували про свою діяльність ні перед народом, ні перед сенатом.

У період пізньої Республіки після того, як, з одного боку, внаслідок незліченної воєнної здобичі завойовника Македонії Емілія Павла в 167 р. до н. е. сплата трибуту римськими громадянами була скасована, з іншого – військова служба за реформою Г. Марія стала обов'язковою для всіх, навіть незаможних громадян, первинна мета установи цензу (трибут і військова служба) втратила своє значення. Тому Сулла в 81 р. до н. е. скасував посаду цензорів, а спостереження за будівлями і контроль над фінансами поклав на консулів і преторів; сенат повинен був поповнювати себе сам.

Протягом двох люстрів, які пройшли від диктатури Сулли до першого консульства Помпея, цензи не проводилися. У консульство Помпея і Красса в 70 р. до н. е. цензура була відновлена. Її повноваження були обмежені одним із законів трибуна Клодія (58 р. до н. е.), який встановив певну процедуру розгляду перед цензорами при виключенні будь-кого з сенату і необхідність згоди обох цензорів для здійснення цього виключення (Cass. Dio.

XXXVIII. 13; Cic. p. Sest. XXV; de Prov. Cons. XV). Цей закон, втім, був скасований у третє консульство Помпея (52 р. до н. е.) за пропозицією його колеги Цецилія Метелла Сципіона (Cass. Dio. XL. 57), але колишні влада і вплив вже більше ніколи не повернулися до цензорів.

Юлій Цезар знову знищив цю посаду. Замість неї він в 46 р. до н. е. був обраний *praefectus morum* на три роки, а потім в 44 р. до н. е. на все життя.

Відновлюючи республіку, Август в 28 р. до н. е. відновив і проведення цензу, але влаштував ценз в званні консула спільно зі своїм товаришем по цій посаді Агріппою. Після цього Август провів ценз ще два рази, в перший раз один, знову на правах консула, а вдруге спільно з Тиберієм, причому останній уповноважений був для цього особливим законом. У 22 р. до н. е. Август призначив на посаду цензорів Л. Мунація Планка і Павла Емілія Лепіда (Suet. Div. Aug. XXXVII; Div. Claud. XVI; Cass. Dio. LIV. 2; Vell. II. XCV). Це був останній випадок призначення цензорів; але вони не виконували звичайних обов'язків. Ценз проводився самим Августом, і він вказує в «*Res gestae*», що ним три рази складалися цензові списки: в 28, 8 рр. до н. е. та в 14 р. н. е.

Після тривалої перерви цензорами в 43 р. н. е. були імператор Клавдій і Луцій Вітеллій (батько майбутнього імператора Вітеллія) (Suet. Div. Claud. XVI), в 73 р. н. е. – Веспасіан і його син і співправитель Тит.

Ценз в колишньому сенсі (тобто перепис громадян з розподілом по трибах і т. д.) тепер вже, звичайно, не проводився, складання сенаторських списків також відійшло від цензури; проте цензорська влада часто вручалася імператорам (в *lex de imperio*).

За Доміціана цензура злилася остаточно з імператорською владою. В кінці 84 або на початку 85 р. н. е. Доміціан прийняв титул цензора довічно (*sensor perpetuus*) (Cass. Dio. LIII. 18). Але власне цензу він ніколи не робив. Мета прийняття ним цензорського титулу полягала в придбанні права розпоряджатися на свій розсуд складанням списку сенаторів. На цьому цензура і закінчилася, тому що наступні імператори не приймали цензорського титулу, зберігаючи за собою, однак, всі права цензора: оцінку майна громадян, складання списку сенату і вершників. Контроль за фінансами держави здійснювали, в основному, різні комісії і імператорські чиновники.

Посада плебейських трибунів була заснована під час першої сецесії плебеїв у 494 р. до н. е. Суворість боргового законодавства призвела до того, що плебеї озброїлися і разом з сім'ями вийшли із міста (така форма протесту була названа «сецесією», тобто відходом). В результаті плебс домогся введення посади народних трибунів, що захищали його інтереси (App. V. C. I, 1; Eutrop. I. 13). Обиралися народні трибуни плебсом тільки з вільнонароджених плебеїв.

Спочатку народних трибунів було двоє (Liv. II. 33). Однак незабаром число трибунів було збільшено до п'яти – по одному від кожного з п'яти класів (Liv. II. 58; Zonar. VII. 15). Коли це сталося – доволі неясно²⁷. З 457 р. до н. е. кількість трибунів було збільшено до десяти, від кожного з п'яти класів обиралися по два трибуна (Liv. III. 30; D. N. X, 30). Це число залишалось незмінним до кінця Імперії.

Згідно з повідомленнями Діонісія і Лівія (D. N. IX, 41; Liv. II. 56), до прийняття закону Публілія в 471 р. до н. е. плебейські трибуни обиралися куріатними коміціями. Обрання трибунів відбувалося в *concilia plebis*, які для цього скликалися і проводилися колишніми трибунами до закінчення терміну їхньої посади (Liv. II. 56.; D. N. IX. 43, 49). Один з колишніх трибунів жеребкуванням призначався для керівництва виборами (Liv. III. 64; App. V. C. I. 14). Оскільки збори не могли тривати після заходу сонця і процедуру необхідно було закінчити за один день, іноді доводилося переривати вибори перш, ніж вони були завершені, – і в цьому випадку обрані трибуни поповнювали колегію до законної чисельності шляхом кооптації. Але в 448 р. до н. е. трибун Л. Требоній провів постанову, згідно з якою колегія трибунів ніколи не мала поповнюватися шляхом кооптації, але, якщо вибори не закінчувалися в перший день, вони повинні були тривати на наступний день, до тих пір, поки число десять не буде досягнуто (Liv. III. 64, 65; V. 10). Місцем проведення

виборів спочатку і по закону був форум, однак згодом також Марсове поле і іноді територія Капітолію.

Вибори трибунів відбувалися щорічно влітку (Cic. ad Att. I. 1; App. B. C. I, 14), а на посаду вони вступали 10 грудня (D. N. VI, 89).

Це були чисто плебейські магістрати, головним завданням яких було забезпечення громадянської рівності і цивільних прав плебеїв в умовах стародавнього домінування в органах влади патриціїв. Мета їхнього призначення полягала в забезпеченні захисту від зловживань з боку патриціанських магістратів; і для того, щоб трибуни могли здійснювати цей захист, їхні особистості були оголошені священними і недоторканими, і вирішено було, що будь-який порушник цієї недоторканності буде оголошений поза законом, а його майно буде передано в храм Церери²⁸ (Liv. II. 33; III. 55; D. N. VI, 89). Через деякий час після заснування трибуната були ще раз визначені суворі покарання тим, хто наважиться перешкоджати трибуну під час внесення пропозиції в збори триб. Закон, що встановлював ці покарання, наказував, щоб ніхто не заважав і не переривав трибуна, який звертається до народу, а порушник цієї постанови повинен був представити за себе поручителя перед трибунами в тому, що він виплатить будь-який штраф, який вони зажадають за нанесену образу перед судом громади: в разі відмови подати поручителя він позбавлявся майна і життя (D. N. VII, 17). Цілком ймовірно, закон був прийнятий лише незадовго до його першого застосування в 461 р. до н. е. в справі Цезона Квінкція (Liv. III. 13).

Основним правом народного трибуна було «право допомоги», яке здійснювалося за допомогою заборони конкретних розпоряджень чи дій консула або сенату. З цього розвинулося право трибунського «втручання» (інтерцесії) в усі дії посадових осіб, включаючи інших трибунів.

Спочатку трибуни були лише посадовими особами, які захищали плебс. Вони скликали плебейські збори і головували в них. Але з часом їхня влада зросла до такої міри, що взяла гору над владою всіх інших магістратів, і тоді трибуни стали магістратурою всього римського народу на противагу сенату і олігархічним елементам взагалі, хоча і не мали ніякого відношення до урядового управління. Оскільки триби тепер включали також патриціїв і їхніх клієнтів, то, природно, до трибуна можна було звернутися з проханням про втручання на користь будь-якого громадянина, будь то патрицій чи плебей.

До 394 р. до н. е. всі питання в колегії вирішувалися більшістю (Liv. II. 43, 44; D. N. IX, 1, 2, 41; X, 31); але близько цього часу був прийнятий новий порядок, за яким заперечення (intercessio) одного трибуна було досить, щоб позбавити сили постанову його колег (Zonar. VII. 15).

У випадках, коли один з членів колегії заперечував проти рішення колег, нічого вдіяти не можна було і від рішення доводилося відмовлятися (D. N. IX, 5); але це обмеження усунув своїм прикладом Тиберій Семпроній Гракх, який створив прецедент внесення перед народом пропозиції про відмову від посади трибуна Октавія, який невпинно наполягав на своєму вето (App. B. C. I, 12; Plut. T. G. XI, XII, XV; Cic. de Legg. III. 10; Vell. II. II; Cass. Dio. XXXVI. 13).

Оскільки трибуни були громадськими захисниками, необхідно було, щоб кожна людина повсякчас мала до них доступ, тому будинок трибуна згідно із законом не мав замків, вдень і вночі він був відкритий як притулок та прихисток для всіх, хто потребує допомоги і захисту. З цієї ж причини трибунам було заборонено залишати місто на цілий день (Cass. Dio. XXXVII. 43), за винятком Латинських свят, коли весь народ збирався на Альбанській горі (D. N. VIII, 97, 6; Macr. Sat. I. 3). У Римі трибуни здійснювали свої обов'язки в публічних місцях, в останні століття періоду Республіки звичайним місцем перебування трибунів була Basilica Porcia.

Трибунат був створений з волі народу і сильний волею народу, так що було дуже важливо, щоб трибун не звеличувався над іншими громадянами і не відрізнявся від них ні видом, ні одягом, ні способом життя. Йому не можна було бути зарозумілим, недоступним. Основним відмітним знаком плебейських трибунів була відсутність яких би то не було

магістратських інсигній. У всіх зовнішніх відмінностях трибун мав походити не на магістратів і взагалі можновладців, а на простий народ, безпосереднім представником якого він і був. Вони не носили тогу претексту, не мали курульного крісла і лікторів (Plut. Q. R. LXXXI).

Певного віку для того, щоб бути обраним на посаду трибуна, не було потрібно, але зазвичай трибуни раніше займали посаду квестора і плебейського еділа, тобто були вже у віці близько 30 років. Їхніми слугами були *viatores*, *scribae* і *praecones*.

Трибуни не володіли імперієм, не командували військами і не творили суд. Вся влада, яка належала колегії трибунів, позначалася терміном *tribunicia potestas* (трибунська влада), вона ніколи не поширювалася далі, ніж на одну милю за воротами міста²⁹; на більшій відстані трибуни, подібно будь-якому іншому громадянину, ставали підвладними імперію магістратів (Liv. III. 20; D. N. VIII, 87).

Найстаршим і на перших порах єдиним правом плебейських трибунів було право захисту (*auxilium*) плебеїв, згодом також і патриціїв, що складалося в тому, що вони могли забороняти (*veto*, *intercedo*, *prohibeo*) заходи посадових осіб або сенату проти окремих особистостей. Ця «допомога» застосовувалася зазвичай: а) під час набору війська (*dilectus*) (Liv. III. 11; IV. 53); б) під час розподілу податків (Liv. IV. 60; V. 12); в) в суді, де трибуни могли втручатися не тільки в цивільні, а й в кримінальні справи як до вироку (*sententia*), так і після нього, щоб перешкодити будь-якій несправедливості. Втім, *veto* трибуна, яке припиняло судовий розгляд, мало силу тільки до закінчення службового року цього трибуна, і якщо наступник його не втручався знову, то розгляд знову міг відновитися.

Хто мав потребу в подібній допомозі, повинен був закликати трибунів (*appellare*), і вони збиралися, розглядали справу і приймали рішення (*decretum*), в якому або погоджувалися надати допомогу, або відмовлялися в ній. Трибуни щорічно видавали укази (*edictum*), в яких, ймовірно, визначали, коли мають намір привести в дію своє *auxilium*.

Спочатку трибуни мали право скликати сходки і збори плебеїв. З часу прийняття закону Гортензія (в 287 р. до н. е.) трибуни отримали право вносити в трибутні коміції пропозиції практично з усіх важливих державних справ. Зазвичай їхні пропозиції приймалися *ex auctoritate senatus*, тобто обговорювалися і схвалювалися сенатом (Liv. XLII. 21); але справи, що безпосередньо зачіпали інтереси народу, могли представлятися народу без попереднього обговорення в сенаті. Питання, пов'язані з управлінням, не могли бути винесені на розгляд триб, якщо трибуни попередньо не отримували через консулів схвалення сенату. Однак це відбувалося дуже часто, і тому є згадки про цілу низку плебісцитів з питань управління. Іноді траплялося навіть, що трибуни ставили перед трибами питання про укладення миру і потім змушували сенат ратифікувати це рішення як волю всього народу (Liv. XXX. 43; XXXIII. 25).

Щодо сенату трибуни спочатку не користувалися ніякими особливими правами. Лише завдяки своїй особистій недоторканності вони отримали можливість, сидячи біля входу в курію, двері якої під час засідань були відкриті, тільки стежити за нарадами і в разі необхідності заявляти своє «вето». Поступово трибуни привласнили собі право втручатися в усі справи, зайняли місце в середовищі інших senatorів. У 456 р. до н. е. трибуни, в боротьбі з консулами, домоглися права скликати сенат, щоб представити йому рогацію і обговорити її (D. N. X, 31, 32); раніше тільки консули мали право представляти результати плебісциту на схвалення сенату.

У 452 р. до н. е. трибун зажадав, щоб консул запросив у сенату постанову про призначення осіб для розробки нового законодавства; і під час обговорення цього питання самі трибуни були присутні в сенаті (D. N. X, 50, 52).

З права допомоги розвинулося право втручання трибунів у постанови сенату і в усі пропозиції, що призначалися для внесення в коміції.

Трибун міг накладати вето на постанову сенату (Plb. VI. 16; Cass. Dio XLI. 2) і у такий спосіб або змусити сенат піддати обговорюване питання новому розгляду, або призначити нове засідання (Caes. B. C. I. 2; App. B. C. I. 29). Для внесення пропозиції на розгляд сенату

трибуни могли або самі скликати засідання (Gell. N. A. XIV. 7. 4), або внести пропозицію на засіданні, скликаному консулом, – навіть всупереч протидії консула; такого права в присутності консула не мав жоден магістрат. З іншого боку, сам сенат в деяких випадках вдавався до допомоги трибунів. Трибуни змушували консулів коритися постановам сенату *si non essent in auctoritate senatus* (якщо вони не підпорядковувалися авторитету сенату) і виконувати його розпорядження (Liv. V. 9; XXVIII. 45).

Трибуни могли апелювати до народних зборів, скликати їх, пропонувати законопроекти. У всіх коміціях трибуни могли *intercedere, impedire, moram facere*, так що доводилося іноді відкладати навіть вибори посадових осіб.

Виходячи зі свого права бути присутніми в сенаті і брати участь в його дискусіях, а також зі свого становища представників всього народу, трибуни поступово придбали право інтерцесії – навіть без пояснення причин – проти будь-якої дії, яку хотів вчинити магістрат, що знаходився на посаді (App. B. C. I. 23). Трибуни могли забороняти консулу скликати сенат (Plb. VI. 16), перешкоджати внесенню нових законів і проведенню виборів у коміціях (Liv. VI. 35; VII. 17; X. 9; XXVII. 6); також трибуни здійснювали інтерцесію проти офіційних функцій цензорів (Cass. Dio XXXVII. 9; Liv. XLIII. 16), проти наказу, виданого претором (Liv. XXXVIII. 60; Gell. N. A. VII. 19).

Право інтерцесії трибунів не зводилося тільки до права зупинити дії магістрата, але трибуни могли навіть наказати своїм посильним заарештувати консула або цензора, відправити його до в'язниці або скинути з Тарпейської скелі³⁰ (Liv. II. 56; IV. 26; V. 9; IX. 34; Cic. de Legg. III. 9; in Vatin. IX; Cass. Dio XXXVII. 50; Gell. N. A. XIII. 12. 6).

Однак трибун міг накласти своє вето тільки на дію, що відбувається, а не вже прийняту раніше постанову сенату, рішення коміцій або розпорядження магістрата. Тобто трибун повинен був особисто бути присутнім під час здійснення цього акту.

Вже незабаром після заснування трибуната трибуни отримали право штрафувати непокірних і користуватися *prehensio* (тобто заарештувати громадянина або посадову особу), навіть консулів вони кидали до в'язниці або погрозами примушували їх до поступливості. Самі трибуни, однак, не були судьями і не могли призначати покарання (Gell. N. A. XIII. 12. 9), але могли лише внести перед громадою пропозицію про призначення штрафу (*multam irrogare*).

До II ст. до н. е. посада трибунів стала привабливою для честолюбних політичних діячів настільки, що навіть патриції прагнули її зайняти і з цією метою за допомогою усиновлення переходили в розряд плебеїв. Саме на посаді плебейського трибуна брати Гракхи здійснювали перетворення в сфері землеволодіння.

Сулла, встановивши в республіці свою диктатуру, вирішив ліквідувати могутність трибунів і майже знищив трибунат, видавши в 80 р. до н. е. спеціальний закон (*lex Cornelia de tribunicia potestate*). Цим законом трибунат, за висловом Веллея Патеркула (II, 30), був перетворений в *imago sine re*.

Тепер трибуни мали свої пропозиції законів піддати попередній апробації сенатом; їхнє право клопотання (можливість виступити проти ініціатив інших магістратів) було чітко лімітовано в тому, що називалося *ius auxilii*, можливості підтримувати приватних осіб від зловживань магістрата; нарешті, в плані кар'єри той, хто вступив на посаду трибуна плебсу, надалі виключався з магістратур *cursus* (Liv. Epit. LXXXIX; App. B. C. 1,100; II, 29). Трибунат втрачав всю свою ефективність перш за все тому, що, відрізаний від інших посад, він був магістратурою, яка могла тепер зацікавити тільки особистостей без великих амбіцій і, отже, без ентузіазму.

Негайно ж після смерті Сулли почалися спроби відновити трибунат; спочатку вони були безуспішні, але вже в 75 р. до н. е., в силу *lex Aurelia* (консула Аврелія Котти), трибунам повернуто було право бути обраними на консульські посади.

У 70 р. до н. е., в перше консульство Помпея і Красса, які хотіли використати трибунат для здійснення своїх планів, на підставі Помпеева-Ліцінієва закону, трибунам була повернута вся повнота їх колишньої влади (Vell. XII, 30; Sall. Cat. 38; D. N. XXXVIII,

30). У період правління першого тріумвірату трибуни активно брали участь у політичному житті республіки³¹.

За диктатури Цезаря авторитет і вплив трибунів на громадян значно зменшилися (App. В. С. II, 108). Про те, як до трибунів ставився сам диктатор, свідчать такі факти, що повідомляються Светонієм (Div. Iul. LXXVIII–LXXIX): «Він, проїжджаючи в тріумфі повз трибунських місць і побачивши, що перед ним не встав один з трибунів на ім'я Понтій Аквіла, прийшов тоді в таке обурення, що вигукнув: «Чи не повернути тобі й республіку, Аквіло, народний трибун?» І ще багато днів, даючи кому-небудь якусь обіцянку, він неодмінно обумовлював: «Якщо Понтію Аквілі це буде приємне». <...> Одного разу, коли він повертався після жертвопринесення на Латинських іграх, серед небувало бурхливих народних оплесків, якийсь чоловік з натовпу поклав на його статую лавровий вінок, перевитий білою перев'яззю, але народні трибуни Епідій Марулл і Цезетій Флав наказали зірвати перев'яззю з вінка, а людину кинути до в'язниці. Цезар, з досади чи на те, що натяк на царську владу не мав успіху, чи на те, що у нього, за його словами, забрали честь самому від неї відмовитися, зробив трибунам суворо догану і позбавив їх посади».

В часи правління другого тріумвірату плебейським трибунам не надавалась пошана, окремі з них були страчені без здійснення судочинства (App. В. С. IV, 17).

У імператорський час трибуни залишалися священними і недоторканими, вони зберегли *ius auxilii* і *ius intercessionis*, право скликати сенат і коміції (поки вони існували). Однак все це зберігалось за ними лише формально. Роль і повноваження трибунів в дійсності значно зменшилися вже за Августа. Це було наслідком того, що Август, який був патрицієм і не мав права на зайняття посади плебейського трибуна (Cass. Dio. LIII. 17, 32), в 23 р. до н. е. отримав довічну трибунську владу (*tribunicia potestas*) (Suet. Div. Aug. XXVII; App. В. С. V, 132).

Водночас *tribunicia potestas* імператора визнана була за *maior potestas* щодо влади звичайних трибунів, а це позбавило їх права втручання не тільки в дії самого імператора, але і в дії імператорських чиновників.

Трибунське право головування в коміціях за Августа було, ймовірно, обмежене тим, що трибуни, вносячи законопроекти в народні збори, зобов'язані були попередньо заручитися формальною згодою сенату (*ex auctoritate senatus*). Але і в цьому виді участь трибунів в коміціальному законодавстві протрималася недовго. Останнім відомим плебісцитом є закон 8 року до н. е., за допомогою якого місяць *Sextilis* був перейменований в *mensis Augustus*.

Навпаки, належне трибунам право головування, що дозволяло їм скликати сенат власною владою, за ними збереглося; але дійсних випадків для здійснення цього права не могло бути багато. Поруч з правом головування в сенаті, трибуни зберегли також право на самостійну *relatio*. Трибунська *relatio* була, мабуть, навіть обов'язкова під час виборів нових трибунів. На підставі права реляції трибуни могли виступати і обвинувачами в сенатському суді. Але взагалі також це їхнє право на *relatio* мало тільки номінальне значення, оскільки ведення справ в сенаті залежало від імператора.

Збереглося навіть і право трибунів на *intercessio* як проти дій магістратів, так і проти сенатських рішень. *Intercessio* могла здійснюватися за власною ініціативою трибунів або внаслідок звернення до них (*appellatio*) з боку потерпілих з проханням про допомогу (*auxilium*); можливе було таке прохання про *auxilium* також і проти приватних осіб. Однак у всіх цих випадках імператор міг протидіяти трибунам в силу своєї *maior potestas*. За Нерона було сильно обмежено право трибунів накладати штраф, їм було заборонено розгляд низки судових справ (Tac. Annal. XIII. 28). Також і сенат не співчував трибунській *intercessio* проти дій магістратів: в 56 р. н. е. відбулося сенатське рішення, яким заборонялося трибунам втручатися у функції консулів і преторів; тоді ж допущена була апеляція до консулів проти штрафів (*multa*), що накладалися трибунами з права їхньої магістратської *coercitio*.

Все це перетворювало трибунський титул в порожній звук і присуджувало трибунів

до бездіяльності, принаймні в політичних справах. Для сенаторів посада трибуна стала настільки непривабливою, що в 12 р. н. е. через брак добровільних кандидатів на неї, Август був змушений вжити екстрених заходів для заміщення цієї посади вершниками замість сенаторів (Suet. Div. Aug. XL; Cass. Dio. LIV, 30).

Колишня *sacrosancta potestas* трибунів втратила свій характер недоторканності ще з тих пір, як в особі імператора для них з'вилася вища інстанція (*maior potestas*). За Нерона також і консули отримали значення вищої інстанції щодо трибунів внаслідок присвоєння їм права перевірки штрафів, що накладалися трибунами. Але у якості пережитку старовини було прийнято, щоб трибуни асистували під час страти римських громадян, яка здійснювалася владою консулів (Cass. Dio. LVIII, 15; LX, 18).

З часів Августа до Александра Севера трибуни брали участь в управлінні міськими XIV *regiones*. Але за Александра Севера звання трибуна зникає з магістратського *ordo honorum* на написах сенаторів.

Спочатку **еділів** було двоє і називалися вони плебейськими еділами (*aediles plebeii*). Заснування цієї посади відноситься до 494 р. до н. е. Мабуть, спочатку їх обов'язки були лише допоміжними; вони були захисниками трибунів під час виконання тими своїх обов'язків і помічниками трибунів у тих питаннях, які трибуни їм доручали, і спершу, мабуть, призначалися трибунами. З 471 р. до н. е. вони стали обиратися в *concilia plebis* під головуванням народних трибунів терміном на рік. Назва цих посадових осіб виникла завдяки їхньому піклуванню про храм (*aedes*) Церери, в якому «плебс зберігав свої плебісцити» (Dig. I. II. 2. § 21). Після заснування посади еділів їх призначили хранителями і постанов сенату, які до тих пір довільно приховувались або викривлялися консулами (Liv. III. 55).

Їхня особа також була священною і недоторканою (D. N. VI, 90). У 454 р. до н. е. по *lex Aternia Tarpeia* за ними були підтверджені право на накладення штрафів (*ius multae dictionis*), право скликати плебеїв на сходки (*ius contionis*) і право виступати перед присутніми плебеями. До сфери їхньої компетенції входили плебейські гри, допомога трибунам, за наказом яких вони заарештовували тих, хто не підкорявся трибунам, і керівництво виконанням покарань над засудженими, аж до зкидання з Тарпейської скелі (після затвердження цієї страти коміціями) (D. N. VI. 90; VII. 35; XI. 6; Plut. Coriol. XVIII; Liv. VI. 20). Вони також були громадськими обвинувачами проти тих, хто чим-небудь образив плебс.

У підпорядкуванні еділів були глашатаї (*praefones*), писарі (*scribae*) і посильні (*viatores*). Зовнішніх знаків своєї посади плебейські еділи не мали. Вони одягалися в звичайну тогу, під час виконання своїх обов'язків сиділи на лавці (*subsellium* або *bisellium*).

Спочатку еділом міг бути обраний громадянин, який досяг віку 27 років. За *lex Villia* (180 р. до н. е.) еділом можна було стати тільки досягнувши віку 37 років.

Зазвичай еділітет займали після квестури і перед претурою, хоча бували випадки, коли еділами ставали колишні претори. Вибори еділів проводилися в липні, а вступали на посаду вони 1 січня наступного року.

З 366 р. до н. е. поряд з плебейськими еділами римляни стали обирати ще двох курульних еділів. За Т. Лівієм, це сталося, коли плебейські еділи відмовилися проводити Великі ігри (*ludi maximi*) протягом чотирьох днів замість колишніх трьох. Ось тоді-то і було прийнято постанову сенату про обрання двох курульних еділів (*aediles curules*). З цього часу щорічно обиралися чотири еділа: два курульних і два плебейських (Liv. VI. 42). Курульних еділів обирали в трибутних коміціях під головуванням патриціанського магістрату спочатку тільки з патриціїв, потім по черзі то з патриціїв, то з плебеїв, і, нарешті, з тих і інших без різниці (Liv. VII. 1). Курульними їх називали тому, що вони мали право на курульне крісло. Вони носили тогу претексту, мали право виставляти воскові зображення предків (*ius imaginum*) (Cic. in Verr. V. 14). Оскільки вони не володіли імперієм, то лікторів у них не було.

Тільки курульні еділи мали *ius edicendi*, тобто право видавати едикти (Gai. I. 6); але

правила, що містилися в їхніх едиктах, служили керівництвом для всіх еділів. Едикти курульних еділів стосувалися переважно правил купівлі-продажу і контрактів по торгівельних угодах. Вони були підставою едільських позовів (*actiones aediliciae*), що включали позови щодо скасування угоди купівлі-продажу (*actio redhibitoria*) і зниження купівельної ціни (*quantum minoris*) (Dig. XXI. Tit. 1; Gell. N. A. IV. 2. 1). Значна частина положень едільських едиктів стосувалася купівлі-продажу рабів.

За часів Цицерона еділів вибирали в трибутних коміціях в липні; звичайним місцем виборів було Марсове поле. Обирали їх під головуванням консула, голосування за курульних і плебейських еділів відбувалося окремо, курульні еділи обиралися першими.

Хоча курульні еділи за рангом стояли вище плебейських, їхні функції поступово зближувалися і по суті стали ідентичними.

Повноваження еділів поширювалися на всю територію міста плюс одна миля від міської межі. Протягом п'яти днів після вступу на посаду еділи повинні були жеребкуванням або шляхом згоди розподілити між собою частини міста, які вони брали під свій нагляд, і кожен еділ в своїй частині міста здійснював свої функції самостійно.

Цицерон (*de Legg.* III, 7) таким чином визначає обов'язки еділів: «Еділи нехай будуть управителями Міста, піклувальниками про продовольство і урочисті ігри». Основні функції, покладені на еділів, зводилися до наступного:

1. Еділи здійснювали нагляд за будівельними роботами, за підтриманням в цілості громадських споруд (храмів, доріг, водопроводів, клоак та ін.). Нагляд за храмами патриційів здійснювався тільки курульними еділами. Еділи стежили, щоб своєчасно проводився ремонт застарілих споруд, або знесення тих, які вже вийшли з ладу; це стосувалося і приватних будинків. Проведення будівельних і ремонтних робіт рідко здійснювалося самими еділами, тим більше за свій рахунок. Але якщо вони і витрачали на це кошти, то, в основному, із зібраних штрафних коштів.

2. Згідно з Фронтіном, нагляд за водопостачанням і водорозподілом у Римі в ранній період був обов'язком цензорів, але за відсутності цензорів це входило в сферу ведення еділів. Піклування про кожне окреме джерело або акведук здавалося на відкуп підприємцям (*redemptores*), будь-які дії яких вимагали схвалення цензорів або еділів (*de Aqu. Rom.* II).

3. Функції вуличної поліції, тобто турбота про безпеку на міських вулицях, а також про їхню чистоту, також покладалася на еділів. Вони повинні були стежити за прибиранням сміття і бруду з мостових, за відведенням води (зливова каналізація) і за станом клоак. Крім того, еділи повинні були піклуватися про свободу проїзду вулицями: вулиці не можна було захаращувати возами або небезпечними тваринами. Домовласники повинні були стежити за станом мостових біля своїх будинків.

4. Еділи також здійснювали функції санітарної поліції і поліції моралі. Вони повинні були спостерігати за станом бань, трактирів, лупанарій (публічних будинків) та інших подібних закладів, а також за порядком в них. Реєстрація повій також входила до їхньої функції. Як поліція моралі еділи могли накладати покарання і штрафи на людей, що ведуть аморальний спосіб життя, на азартних гравців. Вони повинні були переслідувати лихварів, спостерігати за виконанням законів проти розкоші, а також дбати про чистоту вітчизняної релігії і дозволених культів і захищати громадян і рабів від чужоземних забобонів.

5. Функції ринкової, або торгової, поліції також були покладені на еділів. Вони повинні були спостерігати за своєчасним і достатнім надходженням продовольства, в першу чергу – зерна, в місто, за доброякісністю продуктів, що продаються, а також за правильністю використовуваних мір і ваг. Еділи здійснювали загальний нагляд за торгівлею, тобто за всіма ринками і базарами, і за товарами, що виставлялися на продаж, в тому числі і рабами. Вони також спостерігали за продажем за низькими цінами хліба для бідняків або за його роздачами. Завдання ж придбання зерна на потреби Риму і забезпечення його доставки покладалася на вищих магістратів – консулів і преторів, а пізніше – на

спеціальних квесторів.

6. Еділи спостерігали за належним використанням суспільної власності. Вони накладали штрафи на тих, хто використовував занадто велику кількість громадських земель або використовував їх незаконним чином, а також випасав на громадських пасовищах більше худоби, ніж дозволено законом.

7. Еділи повинні були спостерігати за проведенням всіх стародавніх релігійних урочистостей і свят, за правильністю релігійних церемоній і викоріненням недозволених культів.

Деякі торжества, наприклад, свято Флори, могли проводити будь-які еділи. Плебейські гри на честь плебейської тріади богів – Церери, Лібера і Лібери – могли проводити лише плебейські еділи (Liv. XXXI. 56) На ці ж цілі плебейські еділи могли витратити зібрані ними штрафи.

У той же час Великі ігри (ludi magni або Romani, в честь Юпітера, Юнони і Мінерви), Мегалезії (ludi Megalesii або Megalenses, на честь Великої матері богів Кібели) і театральні вистави (ludi scenici) могли проводити виключно курульні еділи (Liv. XXXI. 50).

На витрати, пов'язані з улаштування ігор, еділи отримували від держави певну суму, але, щоб задовольнити публіку, що любила видовища, вони повинні були додавати і свої кошти, якщо хотіли зарекомендувати себе для досягнення вищих магістратур. Через це еділство було пов'язане з матеріальними витратами, і тому цю посаду могли займати тільки люди дуже багаті. Відповідно, оскільки заняття цієї посади було звичайним ступенем до вищих державних посад, то для небагатих людей доступ до останніх був як би закритий.

Посада еділа була обов'язковою для громадянина в низці займаних магістратур на шляху до вищої – консульської – влади, але багато громадян Риму прагнули зайняти цю магістратуру для досягнення популярності в народі. Вони були готові нести величезні витрати на проведення пишних релігійних церемоній, барвистих театральних вистав і, особливо, різних ігор. І це часто приносило свої плоди. Відомо, що той же Юлій Цезар заліз у великі борги, щоб тільки стати курульним еділом, а потім він витратив просто нечувані суми і заліз у величезні борги, щоб завоювати популярність у громадян Риму (Suet. Div. Iul. X).

Юлій Цезар в 46 р. до н. е. заснував магістратуру цереальних еділів (aediles Cerales), яких було також два. Вони повинні були піклуватися тільки про продовольство і про проведення Цереальських ігор (на честь Церери, яку римляни ототожнювали з Деметрою) (Dig. I, 2, 2. 32; Suet. Div. Iul. XLI).

З цього часу і, принаймні, до тих пір, поки посада еділа мала якесь значення, щорічно обиралися шість еділів. Однак вже за Августа завідування запасами казенного хліба (annona) відійшло до імператора і його чиновників, так що aediles Cerales з тих пір нічим не відрізнялися від aediles plebei. Навпаки, aediles curules зберегли, як і раніше, торгову юрисдикцію. Поступово Август відняв у еділів більшість їхніх повноважень. Після битви при Акції він призначив префекта міста (praefectus urbi), який здійснював загальний поліцейський нагляд, що раніше було однією з функцій еділів. Август також замість еділів сам виконував обов'язки по контролю за релігійними обрядами і усуненню з міста всіх іноземних культів; він також взяв на себе піклування над храмами. Август спеціально доручив курульним еділам обов'язок по гасінню пожеж і надав в їхнє розпорядження команду з 600 рабів; але згодом цю задачу виконували префекти нічної варти (praefecti vigilum). Була призначена безліч різних кураторів (куратори для нагляду за дорогами, куратори громадських будівель, куратори водних джерел і акведуків і навіть куратори руслу Тібру), які позбавляли еділів останніх впливових і почесних функцій. У 22 р. до н. е. Август зняв з еділів турботу про ігри і поклав її на преторів. З тих пір еділи, швидше за все, влаштовували ігри на добровільній основі. У 11 р. до н. е. Август позбавив їх участі в завідуванні архівом в храмі Сатурна. Нарешті, і для нагляду за громадськими будівлями і місцями з'явилися спеціальні імператорські чиновники. Еділи зберегли тільки нагляд за ринками і торгову юрисдикцію.

Як би у якості відшкодування втрат компетенції еділів Август доручив їм, нарівні з преторами і трибунами, завідування міськими *regiones*. За перших імператорів вони продовжували здійснювати свого роду поліцейський нагляд з метою придушення відкритої аморальності і безладу; так, в їхньому віданні як і раніше знаходилися лазні, таверни і будинки розпусти, в їхні обов'язки входила реєстрація повій (Тас. *Annal.* II. 85). За Августа еділи займалися розшуком наклепницьких творів з тим, щоб спалити їх; те ж саме відбувалося і за Тиберія (Тас. *Annal.* IV. 35).

Таким чином, ще за Августа еділи втратили більшу частину своїх колишніх функцій. Після цього Август почав змушувати громадян займати цю магістратуру, проводячи за жеребом вибір серед тих, хто вже був квестором або трибуном.

Останній засвідчений приклад блискучого еділітету – це діяльність Агріппи, який добровільно прийняв на себе цю посаду і відремонтував всі громадські будівлі та дороги за свій рахунок, не взявши нічого з казни (Cass. Dio. XLIX. 43; Plin. H. N. XXXVI. 15). Агріппа вже займав посаду консула до того, як прийняв посаду еділа, і його щедрі витрати на цій номінальній посаді стали завершенням пишноти еділітета.

Клавдій відібрав у еділів право на *coercitio* по відношенню до трактирів (Suet. Div. Claud. XXXVIII), а Нерон взагалі скоротив едільську *coercitio* встановленням норми штрафів, які накладалися еділами. Александр Север встановив для завідування міськими *regiones* замість еділів особливих *curatores urbis*. На написах після Александра Севера еділи зустрічаються вже у якості рідкісного винятку. Ще до Константина звання еділа перестало існувати.

Посада квесторів (від «*quaesitores*» – «слідчі», «дослідники», «ті, що проводять слідство») з'явилася у римлян в період царів або незабаром після їхнього вигнання. До 447 р. до н. е. вони призначалися, а потім стали обиратися трибутними коміціями (Тас. *Annal.* XI. 22).

Спочатку їх було тільки двоє і, звичайно, вони обиралися з патриціїв. Їхня діяльність була пов'язана переважно з державними фінансами. Оскільки сенат здійснював верховне управління фінансами, квестори до певної міри були його агентами або скарбниками, бо вони не мали права розпоряджатися якою б то не було частиною державних коштів без вказівки сенату. Їхні обов'язки включали вчинення необхідних платежів з ерарія і отримання державних доходів (D. N. VII, 63). Про те і інше вони зобов'язані були вести точні звіти в своїх *tabulae publicae* (Plb. VI. 13). Штрафи, що сплачувалися до державної скарбниці, також враховувалися і стягувалися квесторами (Liv. XXXVIII. 60; Тас. *Annal.* XIII. 28). Крім того, вони вели облік вимог, що пред'являлися до державної скарбниці, і несплачених боргів (Plut. Cat. Min. XXVII).

Ще однією сферою обов'язків квесторів було забезпечення належного розміщення іноземних послів та осіб, пов'язаних з державою узами громадської гостинності. На них було покладено піклування щодо похорон і пам'ятників видатним людям (D. N. VI, 96), витрати на які, згідно з постановою сенату, оплачувалися з казни. Отже, у ерарії, під наглядом квесторів, зберігалися книги, в яких були записані постанови сенату (Jos. Ant. Iud. XIV. 10. 10; Plut. Cat. Min. XVII), тоді як оригінали документів знаходилися на збереженні у еділів до тих пір, поки Август не передав піклування про них також квесторам (Cass. Dio. LIV. 36).

У 421 р. до н. е. кількість квесторів було подвоєно, і трибуни спробували провести поправку до закону, що передбачала обрання частини (імовірно, двох) квесторів з плебеїв (Liv. IV. 43). Ця спроба не вдалася, але інтеррекс Л. Папірій досяг компромісу, відповідно до якого вибори повинні були проводитися з обох станів без обмеження. Після прийняття цього закону жоден плебей не був обраний на посаду квестора протягом 11 років, до 409 р. до н. е., коли три з чотирьох квесторів були плебеями (Liv. IV. 54). З цих пір кожного консула, що відправлявся на війну з ворогом, супроводжував один квестор, який спочатку повинен був лише спостерігати за продажем здобичі, виручка від якого або розподілялася серед легіонерів, або передавалася в ерарій (Liv. IV. 53). Згодом квестори також зберігали

фонди армії, які вони отримували з казни в Римі, і виплачували солдатам платню; фактично, вони були скарбниками армії (Plb. VI. 39). Два інших квестора, що залишалися в Римі, продовжували виконувати такі ж обов'язки, як і раніше, і відрізнялися від тих квесторів, які супроводжували консулів, епітетом «міські» (*urbani*).

У 265 р. до н. е., після того, як римляни стали господарями Італії, і коли внаслідок цього управління скарбницею і збір доходів стали більш трудомісткими і важливими завданнями, число квесторів було ще раз подвоєно до восьми (Lyd. de Mag. I. 27; Liv. Epit. XV). Нові квестори призначалися до деяких місцевостей Італії (Остія, Кампанія, Цизальпійська Галлія) для завідування правильним направленням у римську армію союзницьких військових сил і особливо правильним надходженням в римську скарбницю тих платежів, які були відкуплені публіканами, і для контролю за останніми. Остійський квестор, зокрема, завідував правильним підвозом хліба в столицю (Cic. p. Muren. VIII; p. Sest. XVII).

З цих квестур остійська і галльська збереглися до часів Клавдія, котрий їх скасував, встановивши в Остії, замість квестора, імператорського прокуратора порту (Cass. Dio. LX, 24; Suet. Div. Claud. XXIV).

Квестори не були курульними магістратами. Вони носили тогу претексту, але не володіли імперієм і, отже, не мали лікторів. В їхньому підпорядкуванні були *scribae*, *viatores* і *praesones*. Під час свого службового року вони мали доступ до сенату, і цензори мали звичай при *lectio* приймати в сенат колишніх квесторів (Liv. XXXIII. 23).

Закон 180 до н. е. (*lex Villia annalis*) встановив мінімальний вік для отримання квестури – кандидат повинен був попередньо відбутися 10 років військової повинності або, принаймні, протягом цього часу пред'явити себе до набору. Оскільки відбування військової повинності починалося з 17 років, то відповідно квестором можна було стати не раніше 27 років. За Сулли віковий ценз для квесторів з числа патриціїв був збільшений до 30 років, а з плебеїв – до 32 років.

Сулла збільшив число квесторів до 20, а Цезар – до 40. За Августа знову стали обирати 20 квесторів. Для отримання квестури за Августа були потрібні сенаторський ценз в 1 млн сестерціїв, 25-річний вік і служба на командній посаді в армії. Квестура давала право особам з патриціанських родів домагатися претури; плебеї ж до цього повинні були займати посаду еділа або народного трибуна.

Коли квесторів стало багато, сфери діяльності між ними стали розподілятися частиною за вибором вищих магістратів, до яких вони приставлялись у якості помічників, і це повинно було отримати схвалення сенату (Liv. XXX. 33; Cic. ad Att. VI. 6, 4), частиною – шляхом жеребкування (*sortitio*) (Cic. p. Muren. VIII, 18). За імператорів розподіл провінцій між квесторами здійснювався імператором і консулами (Plin. Iun. Ep. IV. 15). В результаті, з кінця періоду Республіки в складі квесторів можна виділити наступні розряди:

1. Два міські квестори (*quaestores urbani*, або *aerarii*), які завідували державною скарбницею (*aerarium*) в храмі Сатурна. У них знаходилися і ключі від ерарія.

В їхні обов'язки входило зберігання казенної готівки (*pecuniam publicam custodire*), ведення прибутково-видаткових книг (*rationes referre*) і т. д. Квестори були також хранителями державного архіву (в ньому зберігалися військові прапори та державні документи – рішення сенату, державні акти, списки законів і т. д. (Liv. III. 69; IV. 22; VII. 23)), оскільки він знаходився в храмі Сатурна. На цій же підставі і присяга магістратів на вірність законам відбувалася перед квесторами. Вони повинні були піклуватися про віддачу в підряд робіт по спорудженню громадських пам'ятників і турботу про продовольство послів.

На самому початку свого принципату Август відібрав у квесторів завідування ерарієм і передав його спершу преторіям, а потім преторам (Suet. Div. Aug. XXXVI). У 44 р. н. е. Клавдій повернув ерарій квесторам. Але ці квестори не обиралися за жеребом, а призначалися самим імператором і до того ж залишалися на посаді протягом трьох років з правом переходити після цього прямо до претури (Cass. Dio. LX. 24). У 56 р. н. е. квесторів

змінили *praefecti aerarii* (Tac. *Annal.* XIII. 28–29).

У перші часи Імперії квестори зобов'язані були нести витрати (ймовірно, у певній нормі) по ремонту міських мостових. Клавдій звільнив їх в 47 р. н. е. від цієї повинності, але замість цього зобов'язав їх давати ігри (Suet. *Div. Claud.* XXIV; Tac. *Annal.* XIII. 5). На противагу до консульських і преторських *ludi* в цирку (змагання на колісницях), квесторські ігри склалися з *munera*, тобто боїв гладіаторів. У 54 р. н. е., за Нерона, проведення ігор було визнано необов'язковим для квесторів, але, як добровільний акт, гладіаторські ігри продовжували існувати і після того, причому деякі імператори були більш вимогливі, за інших. Александр Север знову поставив ігри в обов'язок квесторам, але тільки тим, які були удостоєні звання *quaestores candidati* (SHA, v. *Alex. Sev.* XLIII).

В написах зустрічається титул *quaestor urbanus* ще в III ст. н. е. Можливо, що вони зберігали ті державні документи, які не мали відношення до фінансів.

2. Провінційні (військові) квестори (*quaestores provinciales*), які були найближчими помічниками правителів провінцій і в разі їхньої відсутності в провінції могли замінювати їх. На початку принципату Августа було 10 сенатських провінцій, але провінційних квесторів було 11, оскільки у намісника Сицилії, острова, раніше розділеного на карфагенську і грецьку територію, на відміну від намісників інших провінцій, які мали по одному квестору, їх було два, які відповідали кожен за одну з частин. Один з них мав резиденцію в Лілібеї, другий – в Сіракузах (Cic. *in Verr.* II, 4). На відміну від міських квесторів провінційні користувалися пропреторським рангом: *quaestor pro praetore*; втім, в поєднанні з назвою провінції (*quaestor provinciae* такої-то) позначення пропреторської гідності могло і опускатися, оскільки воно розумілося само собою. У провінцію вони відправлялися, разом зі своїми проконсулами, тільки вже в середині свого службового року. Захоплюючи у такий спосіб і частину наступного року, квестори зберігали свій титул аж до від'їзду їх з провінції. Однак можливим було відправлення квестора також вже після того, як він відбув річний термін своєї служби в столиці; в такому випадку, в провінції він був проквестором. Вони відали фінансовою частиною провінційного управління: провінційною скарбницею, видачею грошей на утримання війська, намісника і його свити, продажем здобичі, стягували ті державні платежі, які не були відкуплені публіканами, контролювали публіканів і відсилали зібрані суми і звіти про них у ерарій і т. п.

Взаємини між намісником провінції і його квестором, згідно з античною традицією, сприймалися як подібні відносинам батька і сина (Cic. *de Divin.* XIX; *in Verr.* II. 1. 15; *p. Planc.* XI; *ad Fam.* III. 10). Якщо квестор помирав в провінції, претори мали право призначити замість нього проквестора (Cic. *in Verr.* II. 1. 15), а якщо намісник був відсутній, то квестор займав його місце і отримував супровід лікторів (Cic. *ad Fam.* II. 15; *p. Planc.* XLI). Тісні відносини між намісниками і їхніми квесторами зберігалися і після службового року (Cic. *in Verr.* I, 4).

Провінційні квестори зникають в написах після Александра Севера.

3. Консульські квестори (*quaestores consulum*) до диктатури Сулли супроводжували консулів в разі відправлення їх на війну. Вони придбали інший характер разом з перетворенням консулату в чисто цивільну посаду. З 38 р. до н. е. кожен консул отримував по два квестори, яких він обирав собі зі складу квесторів сам (Cass. Dio. XLVIII. 43). У імператорський час квестори, обрані першими консулами (*consules ordinarii*), переходили і до наступних за ними *consules suffecti*, так що один і той же квестор міг залишатися при декількох консулах, дивлячись по кількості консульських змін (*nundinia*) в цьому році. Якщо консулом був імператор, то консульські квестори були і при ньому. Обов'язки консульських квесторів не були визначені і зводились до випадкових доручень.

4. Імператорські квестори (*quaestores Caesaris, principis* (Tac. *Annal.* XVI. 27)) з'явилися в імператорський час. Їх було кілька щороку, ймовірно, троє, крім тих, які перебували при імператорі, якщо він займав посаду консула. Їх обирав сам імператор, але не з числа обраних вже сенатом квесторів, а наперед рекомендував їх сенату, в якості своїх кандидатів, внаслідок чого вони називалися також *quaestores candidati principis*.

Імператорські квестори становили найбільш почесний розряд у всій квесторській колегії, як видно з того, що патриції завжди отримували тільки це звання, коли займали квестуру. Ці квестори залишалися протягом службового року в місті із такими ж невизначеними функціями, як і консульські квестори: вони були свого роду тільки чиновниками особливих доручень. Вони повинні були супроводжувати імператора в його пересуваннях імперією. Якщо імператор, перебуваючи далеко від Рима, хотів звернутися з будь-яким посланням до сенату, він записував свою промову, а один з його квесторів відправлявся в столицю і зачитував на засіданні сенату промову або укази імператора (*libri principals, epistolae principis*³² (Suet. Div. Aug. LXV; Div. Tib. VI; Nero. XV; Tac. Annal XVI. 27; Dig. I tit. 13, § 2i 4; Lyd. de Mag. I. 28; Plin. Iun. Ep. VII. 16; SHA, v. Alex. Sev. XLIII)).

Александр Север скасував категорію спеціальних *quaestores (candidati) principis*, але зате розширив розряд імператорських кандидатів на квесторську посаду взагалі, надавши разом з тим усім цим квесторам, які називалися з тих пір просто *quaestores candidati* (без додавання імператорського імені), ті ж права, які доти були привласнені тільки патриціанським *quaestores principis*, але із зобов'язанням давати ігри за свій власний кошт. З тих пір у написах зустрічаються тільки *quaestores candidati* або просто *quaestores*, але немає більш ні *quaestores principis*, ні навіть *quaestores urbani*.

Квестори існували до пізнішого періоду Імперії, як в місті, так і в провінціях. Звання *quaestor candidatus* перейшло і в період Домінату, разом з іграми, які влаштовувались цими квесторами. За Константина їх змінив *quaestor sacri Palatii*, державний канцлер, через руки якого проходило все законодавство і всі прохання.

Інші, більш дрібні, магістрати в період Республіки носили всі разом загальну назву – **viginti sex viri**, тому що їх було всього 26. До цього числа входили:

1. *Tresviri capitales* (кримінальні тресвіри), або *nocturni* (нічні), мабуть, вперше були призначені в регулярному порядку приблизно в 290 р. до н. е. (Liv. Epit. XI). Спочатку тресвіри не обиралися народом, а призначалися, ймовірно, міським претором, який пізніше керував їхніми виборами.

На них лежали обов'язки: розслідування на місці злочинів, вчинення страти (тому – «*capitales*»), пожежна поліція, переважно вночі (тому – «*nocturni*») У кримінальних справах їхнім головним обов'язком був нагляд за надійністю охорони арештованого і приведення у виконання вищої міри покарання (Dig. I, 2, 2, 30; Liv. XXXII. 26).

В їхні обов'язки входило також прийняття звинувачень і арешт злочинців; і в цілому нагляд за поліцією в Римі, для чого вони мали пост на форумі поруч з колоною Менія (*Columna Maenia*). Вони були зобов'язані обходити вулиці вночі і затримувати і карати осіб, які порушують громадський порядок, і повинні були негайно прибувати на місце в разі пожеж. У кримінальних справах, де приватні громадяни виступали в якості обвинувачів, претор призначав тресвірів суддями. Крім того, вони повинні були стягувати і вносити в казну *sacramenta*, пов'язані з цивільними позовами, і приймати рішення про те, хто повинен виконувати обов'язки суддів (Cic. Brut. XXXI, 117). Тут вони виступали як помічники преторів.

В епоху Імперії головна частина їхньої колишньої компетенції перейшла до префекта вігілів і префекта міста. Однак на початку принципату Августа цих префектів ще не було, а тому тріумвіри і були залишені в складі вігінтівірата. Деяка частка їхньої компетенції залишилася за ними і в імператорський час.

Помічниками кримінальних тріумвірів, головним чином для дозору в нічний час, були *cistiberes*. Їх було п'ятеро, а тому вони називалися офіційно *quinque viri cis Tiberim*. Як показує їхня назва, їхня компетенція простягалася на все місто по одну сторону Тібру, причому кожному з них доручалася один *regio* Рима. Після поділу міста за Августа на 14 *regiones*, компетенція *цестіберів* була відкріплена від старого поділу і поширилася також і на затібрську частину міста. Їх обирали еділи, яким були підвідомчі і самі тріумвіри. Термін служби був, ймовірно, річний; але можлива була ітерація.

2. *Triumviri monetales*, що називалися зазвичай *III-viri a. a. a. f. f.* (*tresviri aere*

argento auro flando feriundo). Ця посада вважалася найвищою цього розряду, як видно з того, що патриції, коли займали вігінтівірат, завжди призначалися монетними тріумвірами. Тріумвіри завідували карбуванням не тільки мідної сенатської монети, але і імператорського срібла і золота, спочатку одні, а з часу Траяна – за сприяння імператорського *procurator monetae*. На сенатській монеті до 11 р. н. е. містилися і імена тріумвірів; після цього року сенатська монета позначати тільки літерами S C.

3. *Decemviri stlitibus iudicandis* – судова колегія для розбору деяких цивільних справ. Її члени були з числа патриціїв і плебеїв. Виборною ця посада стала не відразу, обирали її членів у трибутних коміціях. Вона розглядала цивільні справи (*Cic. de Legg. III. 3, б*), перш за все, питання про вільний статус людини.

Август відняв ці процеси у децемвірів і передав, ймовірно, у відання міського претора і претора перегрінів. У століття Цицерона існував особливий розряд присяжних суддів, що називалися *centumviri* і розбирали процеси про спадщини під головуванням квесторіїв. Август замінив квесторіїв децемвірами *stlitibus iudicandis* (*Suet. Div. Aug. XXXVI; Cass. Dio. LIV. 26.*). Однак верховне керівництво центумвіральним судом належало преторам. Децемвіри були тільки їхніми помічниками. Але в III ст. н. е. зустрічається спеціальний *praetor de liberalibus causis*.

У III ст. н. е. децемвіри втратили свій магістратський характер, але збереглися у якості судових помічників ще і в період Домінату.

4. *Quattuorviri viis in urbe purgandis* стежили за чистотою вулиць і водостічних каналів на території Рима, а також за тим, щоб не було перешкод для вільного проїзду вулицями міста. У імператорський час вони були перейменовані в *quattuorviri viarum curandarum*, зі збереженням колишніх обов'язків.

5. *Duoviri viis extra urbem purgandis* вперше згадані в *lex Iulia municipalis*, отже, вони, очевидно, були засновані за Юлія Цезаря. Після 20 р. до н. е. Август прийняв на себе турботу про всі дороги в найближчому сусідстві Рима, призначав для цієї мети, замість колишніх II-viri viis extra urbem purgandis, кураторів цих доріг з розширеною компетенцією з числа колишніх преторів з присвоєнням їм двох лікторів. Такі куратори доріг існували ще в республіканський час для окремих доріг. Виходячи з одноосібності республіканських кураторів доріг можна вважати, що також і замість II-viri viis extra urbem purgandis призначався одноосібний *curator viarum extra urbem*. Ці куратори призначалися на певний термін, як це було прийнято ще стосовно республіканських кураторів доріг. Діяльність куратора *viarum extra urbem* простягалася, звичайно, тільки до меж території, що становила з часів Сулли околицю Рима, тобто на відстані 5000–6000 кроків від стін міста³³.

6. *Quattuorviri iure dicundo* *Caruam Cumas* посилались в Кампанію як намісники держави в деякі невеликі міста, що знаходилися на особливому положенні і були позбавлені місцевої автономії. У 20 р. до н. е. Август скасував цю колегію.

Отже, вже за Августа замість 26 чоловік в цю колегію стали обирати 20, чому їх і стали називати *vigintiviri* (*Cass. Dio. LIV. 26*). Умовами вибору на ці посади були: приналежність до сенаторського стану і досягнення дорослого віку (тобто права на носіння *toga virilis*). Заняття однієї з цих посад в період Імперії відкривало доступ до квестури, а через неї – до членства в сенаті. Якщо в період Республіки 26 чоловік обиралися в трибутних коміціях, то 20 чоловік з часів Тиберія обиралися в сенаті. Ці магістрати існували аж до III ст. н. е. (*SHA, v. Did. Iul. I*).

Магістрат, приступаючи до виконання будь-яких функцій, користувався людьми, які перебували в особистій від нього залежності: це були раби, в тому числі державні (*servi publici*), вільні люди і клієнти. Вони призначалися своїм паном чи патроном і були відповідальні лише перед ним, а відповідав за всі повноваження тільки він сам. Державні раби були слугами жерців і розсильними вищих магістратів. Вони використовувалися також для тортур і страти переважно невольних людей (*tortures, carnifices*).

Навколо кожного магістрата утворювалася його особиста рада – *consilium*, що не мала, втім, ніякого офіційного значення, і значна кількість нижчих службовців, які носили

загальну назву **apparitores**. Всі вони отримували платню (*merces*) з державної скарбниці, не вважалися магістратами, але займали певні місця в театрі або цирку (Тас. *Annal.* XVI. 12), безсумнівно, поблизу місць тих магістратів, яким вони прислужували, і становили при кожній магістратурі деякий постійний штат, що переходив від одного її представника до іншого.

Apparitores поділялися на п'ять розрядів: *accensi*, *lictores*, *viatores*, *scribae*, *praecones*. Кожен розряд утворював корпорацію (*corpus*), яка поділялася на декурії (*decuriae*), котрі володіли правом мати певну власність і рабів. Чисельний склад декурії не відповідав основному значенню слова *decuria* (від *decem*), а залежав від умов служби. Число членів декурії коливалося в залежності від чисельності помічників, які надавались окремим магістратам. Посада апаратора номінально надавалася щорічно відповідним магістратом, але фактично була постійною і могла бути продана за гроші.

Замість старої назви *apparitores* в імператорський час частіше вживалося слово *decurialis* щодо всіх апараторів, організованих у вигляді декурії, за винятком *scribae*, які позначалися тільки цим титулом. Організація, притаманна декурії апараторів в республіканський час, збереглася і за імператорів у повній силі. На чолі їх перебувало правління, що складалося у *scribae* з шести чоловік: *sex primi*, а в інших декурії – з 10: *decemprimi*. За прикладом інших колегій, правління декурії позначалося за Августа також словом *magistri*, пізніше – *curatores*. Декурії мали своє майно і свої службові приміщення (*schola*): завідування господарством доручалося одному з членів правління за сприяння звичайних в таких справах служителів. Звання члена правління не було довічним, але могло повторюватись.

За *lex Iulia de repetundis* апаратори були прирівняні до магістратів в тому, що нарівні з останніми могли бути притягнутими до відповідальності і перші.

Вищий шар прислужників при посадових особах складали державні писарі (**scribae**) – допоміжний апарат, зайнятий діловодством, веденням розрахункових книжок, зберіганням архівів, секретарською роботою. Багато з них були державними рабами, але інші були людьми вільними і займали в суспільстві доволі престижне місце. У складі *scribae* нерідко зустрічалися і вершники, в той час як взагалі між апараторами переважали лібертіни.

По рангу магістратів *scribae* поділялися на три розряди:

А. Три декурії квесторських *scribae*, які перебували при ерарії. Кількості цих декурій відповідає і кількість членів їхнього правління: *sexprimi* (Cic. *de Nat. Deor.* III. 30, 74), по два на кожен декурію. Однак, подібно до правління, також і самі декурії становили одне ціле, як видно з того, що *scribae* називаються завжди тільки взагалі членами трьох декурій (ніколи членами такої-то декурії зокрема): *scriba librarius quaestorius trium decuriarum*, іноді з надбавкою *ab aerario*. Вони називалися квесторськими, тому що в республіканський час їхнє обрання було присвоєно квесторам, які ще й за часів Імперії керували, принаймні, жеребкуванням провінційних *scribae*, незважаючи на те, що останні вважалися такими, що перебувають при проконсулі; квестори також завідували видачею належної їм платні. Сулла збільшив число квесторських писарів до 36, а до цього їх було 27. З цих 36 писарів 22 відправлялися в провінції (по 2 при кожному з 11 намісників), а решта 14 залишалися в Римі. У столиці квесторські *scribae* були зайняті виключно в ерарії, відповідаючи тут табуляріям інших відомств. Оскільки начальникам ерарія належало адміністративне судочинство, до останнього були причетні і квесторські *scribae*. У республіканський час квесторські *scribae*, крім їхніх найближчих обов'язків при ерарії, знаходилися також і в розпорядженні преторів (у судочинстві) і цензорів (під час проведення цензу). У імператорські часи цього вже не було.

В. Декурії едільських і трибунських *scribae*. Прямо засвідчена тільки *decuria scribarum librariorum aedilium curulium*. На чолі цієї декурії стояло правління; проте кількість його членів невідома. Про функції цих *scribae* також немає відомостей; але ясно, що, поки існував торговий суд курульних еділів, їхні *scribae* функціонували в цій справі.

З давніх-давен були *scribae* і при трибунах, зустрічаються трибунські *scribae* і в написах імператорського часу, причому ці *scribae* вважалися такими, що перебувають також і при імператорі, в силу його *tribunicia potestas*. Поруч з ними згадуються також *scribae* плебейських еділів і *scribae* цереальних еділів: перші безсумнівно успадковані від давніх часів, коли плебейські еділи завідували архівом плебсу; другі необхідні були для ведення справи, дорученої Цезарем цереальним еділам (забраної потім у них Августом). Організація цих *scribae* невідома. Ймовірно, *scribae* плебейських і цереальних еділів становили одну декурію, а *scribae* трибунів – іншу, так що, разом з декурією курульних еділів при магістратах рангу трибуніції було всього три декурії.

С. *Scribae X virum stlitibus iudicandis* також складали, мабуть, окрему декурію і призначалися на допомогу децемвірам у центумвіральному судочинстві. За необхідності вони надавалися і в розпорядження інших магістратів зі складу вігінтівірата.

Досвідчені, обізнані в праві писарі були вельми впливові. Склавши з себе обов'язки, писар міг навіть бути обраним в магістрати. Цицерон (*de Off.* II, 8, 29) згадує людину, яка за Сулли була писарем, а за Цезаря стала міським претором.

У складі супроводу магістратів поряд з лікторами (про які йдеться нижче) перебували **accensi**, які не мали фасків, але в разі потреби могли замінити лікторів. За стародавнім звичаєм, *accensus* йшов перед консулом, якщо він не був при виконанні обов'язків, а ліктори за консулом (*Suet. Div. Iul.* XX). В обов'язки акцензів входило скликання народу на коміції (*Varro. L. L.* VI, 88). Претори запрошували в суд через своїх *accensi*; консули і претори доручали своїм акцензам під час коміцій викрикувати години дня (о 9-й годині ранку, опівдні і о 3-й годині пополудні) (*Varro. L. L.* VI, 89; *Plin. Iun. Ep.* VII, 60).

Акцензи призначалися з числа лібертинів, і до того ж зазвичай з власних відпущеників магістрата, якого вони тому й називали своїм патроном, але також і з інших лібертинів. Належачи до числа апариторів, акцензи не були *decuriales*, оскільки не мали корпоративної організації у вигляді декурії. Інша відмінна риса полягала в тому, що акценза обирав на свій розсуд той магістрат, при якому він повинен був перебувати, в той час як декурії поповнювалися шляхом своєрідною кооптації. Нарешті, звання декуріала було безстрокове; навпаки, акценз зберігав своє звання лише протягом службового терміну того магістрата, при якому він перебував. Однак, один і той же акценз міг купувати це звання по кілька разів, будучи повторно призначуваним одним і тим же магістратом в різні роки своєї служби, а також різними посадовими особами.

У імператорські часи акцензи зустрічаються тільки при консулах і при імператорі. Але в останньому випадку, зважаючи на безстроковість імператорського сану, також і звання імператорського акценза було безстроковим, вони могли навіть переходити спадково від одного імператора до іншого. Як магістратські, так і імператорські акцензи отримували плату з ерарія, куди патрон акценза і представляв його ім'я для внесення в списки.

Лікторами називалися служителі вищих магістратів, що несли перед ними на лівому плечі символічний знак їхньої влади – фаски (*fascis*)³⁴.

Стародавні автори однак не вказують на те, що лікторів римляни запозичили в етрусків. Однак вони по-різному визначають, за якого з римських царів це сталося. Лівій пише (I, 8), що за Ромула, Діонісій Галікарнаський (III, LXI) – за Тарквінія Давнього, Макробій (I, 6, 7) – за Тулла Гостілія. За царів вони йшли попереду царя (D. N. III, 42). На початку республіканського періоду царські ліктори були розділені порівну між двома консулами, причому консули виконували свої обов'язки по черзі через місяць (D. N. V, 2), у того консула, який перебував при виконанні обов'язків, ліктори йшли перед ним, а в іншого – попереду йшов посильний (*accensus*), а ліктори – ззаду (*Cic. de Re Publ.* II, XXXI, 55; *Suet. Div. Iul.* XX).

Старшим по положенню серед лікторів був той, який йшов найближче до магістрата (тому він називався *lictor primus* або *lictor proximus*).

Втім, деякі сучасні автори вважають, що *lictor proximus* називався найближчий до магістрата ліктор, що йшов попереду нього, а *lictor primus* – це перший із виступаючих «гуськом» перед магістратом лікторів (як це видно з Liv. XXIV. 44).

Потрібно розрізнати два види лікторів: 1) ліктори, які прислужували магістратам (або імператорам); 2) ліктори, які обслуговували громадські священнодійства (*sacris publicis*). Обидва види з'явилися у римлян у період царів, оскільки цар був главою як світської, так і релігійної влади. Неможливо сказати, який з видів з'явився раніше, але перший був більш важливим.

Ліктори належали до числа інсигній влади царя і магістратів, вони супроводжували носія імперія не в зв'язку з якимись обставинами, а постійно: в будинку, на шляху до форуму, під час виконання службових обов'язків, під час коміцій. Згідно з Плутархом (Romul. XXVI), за царів ліктори йшли попереду царя і повинні були палицями розсовувати натовп, «вони були підперезані ремнями, щоб негайно зв'язати кожного, на кого їм вкаже цар». У період Республіки ліктори супроводжували магістратів під час їхнього виходу, очищали для них дорогу, для чого вони попереджали людей про прохід магістрата, окликаючи їх (*animadvertere*) і закликаючи відступитися; дивилися за тим, щоб їм була надана належна почесь, оточували трибунал, здійснювали страту засуджених громадян і т. п. (D. N. IX, 39). Ліктори не використовувалися для доручень та супроводу заарештованих магістратом у в'язницю – ці завдання здійснювали *viatores*.

Якщо нижчий магістрат зустрічав вищого, його ліктори опускали фаски. Якщо магістрат мав справу з народом, його ліктори також опускали фаски (Liv. II. 7; Plut. Publ. X).

Що стосується числа лікторів, то царя супроводжували 12 лікторів, диктатора – 24, начальника кінноти – 6, претора в Римі – 2, пропретора в провінції – 6 (але в період Імперії – 6 і в місті), консула в місті – 12, проконсула в період Республіки і ранньої Імперії – 12 (але на початку III ст. н. е. – 6 (Dig. L, 16, 14)), намісника імператорської провінції – 5. Показником важливості посту *curatores viarum* в період Імперії є те, що кожен з них мав двох лікторів. Імператор до Доміціана мав 12 лікторів, Доміціан збільшив їх число до 24 (Cass. Dio. LIV. 10; LXVII. 4), але пізніше вживання імператором лікторів поступово відмирає.

Ліктори становили в Римі особливі корпорації, що розділялися на декурії: три декурії лікторів для вищих магістратів (по 24 особи в кожній) і одну декурію куріатних лікторів (*lictores curiati*), які були присутні під час громадських жертвоприношень (*decuria curiatis*) і служили представниками 30 курій в уявних коміціях, тобто куріатні коміції фактично не збиралися, а існували лише формально і були замінені 30 лікторами, які, таким чином, представляли собою як би 30 курій. *Flamen dialis* і весталки мали також по ліктору, ймовірно, з декурії куріатних лікторів. Особливу корпорацію становили створені Августом (ймовірно, для сакральних цілей) ліктори так званих *vicomagistri* (тобто начальників кварталів), що знаходилися також в розпорядженні децемвірів (*decemviri*).

Декурії магістратських лікторів становили одне ціле, на чолі якого стояло одне загальне управління з *X primum*. Вони призначалися для служби при всіх магістратах, що мали право на *fascēs*. Одна з трьох лікторських декурій призначена була спеціально для консулів, внаслідок чого і називалася *decuria consularis*. Коли в 22 р. до н. е. Август був порівняний в правах з консулами, то з цієї ж декурії обиралися і імператорські ліктори. Решта дві декурії залишалися в розпорядженні преторів і провінційних правителів (проконсулів і легатів), а також і тих *quasi*-магістратів, яким на початку Принципату були присвоєні ліктори.

Ліктори за своїм статусом були нижче, ніж *scribae* і *accensi*, але вище, ніж *viatores* і *praesones* (Cic. in Ver. III. 66, 153; ad Q. fr. I. 1, 4). В імператорський час, судячи з повідомлення Тацита (Annal. XIII. 27), вони були здебільшого з вільновідпущеників. Щодо періоду Республіки інформації джерел з цього питання немає. Лівій пише (Liv. II. 55), що вони складалися з плебеїв. Спорядження і оплата лікторів здійснювалися за рахунок держави. Їхня платня складала 600 сестерціїв на рік.

У Римі ліктори одягалися в тогу. За межами міста вони одягалися в короткий плащ (*sagulum*) червоного кольору, на похоронах – чорного кольору.

Praecones – провісники (глашатаї) взагалі, особливо при аукціонах. Їхнє заняття було мало шанованим. Тому той, хто був не здатний ні до чого іншого, обирав це звання, якщо тільки він володів гучним голосом (*Cic. ad Q. fr. III*). Коло їхньої діяльності розширювалося до прийняття всіляких доручень, наприклад, похорон; разом з тим вони слугували для викрикування на вулиці, якщо хто-небудь втратив якусь річ, і т. д.

Були також державні глашатаї, здебільшого вільні люди, які отримували хорошу платню. Їхнім призначенням було всюди, де були потрібні усні пояснення, оголошувати їх. Вони здійснювали свою діяльність: 1) при коміціях, скликаючи народ на сходки, запрошуючи його до подачі голосів і оголошуючи привселюдно результат голосування; 2) при судових засіданнях, де вони викликали обвинувача, підсудного, захисників і свідків і означали кінець кожної промови словом *dixit* (*Liv. VIII. 42; Cic. in Verr. II. 30. 40*). Під час приведення у виконання кримінальних вироків вони оголошували причину покарання і запрошували виконавця страти виконати свій обов'язок; 3) сповіщали про засідання сенату; 4) вони ж запрошували народ на ігри і оголошували під час них ім'я переможця. При аукціонах від імені держави вони діяли так само, як приватні глашатаї при приватних аукціонах. Також в муніципіях і колоніях були публічні *praecones*, які, проте, за постановою Цезаря (*Cic. ad Fam. VI, 1. 8, 2*), не могли бути декуріонами або сенаторами, які не відмовились попередньо від своєї посади.

Дані епіграфіки говорять про те, що *praecones* утворювали колегію з трьох *decuriae*. Ці три декурії глашатаїв були організовані у такий же спосіб, як і потрібні декурії лікторів і *scribae*, тобто як одне ціле. Вони призначалися для служби при консулах, цензорах і преторах. Як у лікторів, так і у глашатаїв, одна з трьох декурій несла службу спеціально при консулах, а внаслідок цього і при імператорі. Вона називалася *decuria Iulia praesonia consularis*. Надбавка слова *Iulia* показує, що декурії отримали свою остаточну організацію ще за Августа. Друга декурія несла службу при курульних еділах, ерарних квесторах і трибунах (*CIL. VI. 1847, 1869, 1944, 1945, порівн. Liv. XLIII. 16*). *Praecones* перебували при цих магістратах і в провінціях (*Cic. in Verr. II. 10, 27; Liv. XLV. 29*). За Августа була організована *decuria pullaria*, призначена для магістратських ауспіцій.

Viator – державний скороход (кур'єр), який доставляв громадські сповіщення і запрошення сенаторам, які проживали біля Рима в своїх віллах (*Cic. Cat. Min. XVI*). *Viatores* передавали також вимоги з'явитися в суд і здійснювали арешти. Консули і претори мали в своєму розпорядженні три декурії віаторів. Ці віатори були в розпорядженні імператора, внаслідок зрівняння його в правах з консулами. Принагідно вони виконували свої обов'язки верхи, внаслідок чого їх декурії називається також *decuria viatoria equestris consularis*. Народні трибуни, плебейські еділи і *quaestores urbani* також мали таких слуг. Декурія віаторів, яка перебувала при *X viri stlitibus iudicandis*, несла службові обов'язки в центумвіральному суді.

Статус віаторів був трохи вище статусу *praecones*, але зазвичай ними були або вільновідпущеники, або громадяни низького походження. Однак в імператорський час віатори ерарних квесторів (*viatores gvaestorii ab aerario*) займали досить високе становище, так що між ними зустрічались і вершники. Нижчими вважались ті віатори, які служили у *III viri capitales* і *IV viri viarum curandarum*.

В цілому ж чисельність апаратів, як помічників магістратів, була досить значною – понад 500 чол.

Примітки

¹Поняття *magistratura* є новолатинським словотвором. Сучасні вчені його застосовують, але римляни для позначення як урядової посади, так і самої начальницької особи вживали термін *magistratus*. Цим терміном римляни позначали також посадових осіб, обраних в муніципіях і колоніях.

² Це робило магістратури доступними тільки для заможних людей, а в деяких випадках – тільки для дуже багатих, оскільки магістрату «було гідно» влаштовувати за свій рахунок розваги для громадян, проводити грошові та хлібні роздачі.

³ У цьому полягає сутність так званого *ius intercessionis* (права втручання, заперечення, протесту). При цьому *ius intercessionis* поширювалось не тільки на соіменних колег, а й на інших магістратів, нижчих порівняно з тим, який здійснює інтерцесію: консул може заявляти протест не тільки консулу, але і претору, квестору і т. д. Однак влада цензора не підлягала нічій *intercessio*, крім *intercessio* іншого цензора; з іншого боку, народний трибун міг заявляти протест усім.

Однак *ius intercessionis* не застосовувалося в стосунках між еділом і квестором. Не використовувалося воно і у військовій сфері. Не можна було скасовувати на його основі рішення суду у цивільних справах. *Ius intercessionis* стало могутнім засобом взаємного контролю магістратів і слугувало дієвою противагою проти абсолютистських намірів окремих осіб.

Intercessio, в залежності від того, проти чого використовував це право магістрат, можна розділити на наступні види: проти постанови (*edictum*) магістрата, проти думки (*rogatio*), висловленої під час обговорення питання на коміціях, або проти рішення сенату (*senatusconsultum*).

1. *Intercessio* проти постанови (*edictum*) магістрата зазвичай застосовувалася внаслідок апеляції громадянина, щодо якого приймалася ця постанова і яку цей громадянин вважав несправедливою. При цьому апеляція повинна була бути висловлена персонально магістрату і тільки цей магістрат міг заперечувати проти постанови іншого магістрата. За нормами права, магістрат протягом трьох днів повинен був упевнитися в правомірності апеляції і тільки один раз міг заперечувати проти конкретної постанови.

2. *Intercessio* проти *rogatio* була двох видів. Магістрат міг заперечувати або проти висловлення думки ще до початку обговорення питання, чи проти вже висловленої думки. У першому випадку йдеться про право вищого магістрата заборонити більш нижчому магістрату (наприклад, консула – претору) взагалі ставити питання на рішення народу (див. Liv. XXVII. 5). Заборону на вже висловлену думку спочатку могли накладати магістрати рівного або вищого рангу, але пізніше вона стала винятковим правом плебейських трибунів. *Intercessio* проти *rogatio* могла бути висловлена за день до проведення коміцій (Cic. ad Att. IV. 1. 6, 6), перед самим виступом магістрата з цього питання вже під час роботи коміцій (Liv. XLV. 2), перед початком голосування або навіть після оголошення результатів голосування першої центурії (*praerogativa*) (Liv. XXVII. 6, 5).

3. *Intercessio* проти *senatusconsultum* проводилася за правилом *par maiore potestas*, тобто консул міг накладати заборону на рішення сенату, прийняте за пропозицією іншого консула (Liv. XXX. 43, 1) або претора (але такий варіант був можливий тільки теоретично, оскільки претор міг головувати в сенаті лише в разі відсутності в Римі обох консулів), плебейський трибун – на рішення за пропозицією трибуна (Cic. p. Sest. XXXI, 68), консула (*ibid.* XXXIV, 74) або претора (Cic. ad Fam. X. 1. 2, 3, 4). У джерелах немає прикладів накладення консулом заборони на рішення сенату, прийняте за пропозицією плебейського трибуна. Мабуть, такого права консули не мали. Застосування *intercessio* щодо конкретних видів *senatusconsulta* могло бути заборонено законом. Так, згідно з *lex Sempronia* 123 р. до н. е., не можна було застосовувати *intercessio* на постанову сенату про розподіл провінцій між консулами (Cic. de Prov. Cons. VIII, 17; de Dom. IX, 24). *Intercessio* не повинна була переривати роботу сенату, її накладали не в ході обговорення питання, а вже після прийняття постанови.

⁴ Наприклад, про спробу притягнення до суду Юлія Цезаря після закінчення його консульства повідомляє Светоній (Div. Iul. XXIII): «Після закінчення його консульства претори Гай Меммій і Луцій Доміцій зажадали розслідування заходів минулого року. Цезар доручив це сенату, але сенат відмовився. Витративши три дні в безплідних сперечаннях, він поїхав в провінцію. Негайно, як би в знак попередження йому, був узятий під суд за кількома звинуваченнями його квестор; а незабаром і його самого зажадав до відповіді народний трибун Луцій Антістій, і тільки звернувшись до інших трибунів, Цезар домігся, щоб його не притягували до суду, поки він відсутній у справах держави».

⁵ «Potestas, – пише Павло (Dig. L, 16, 215), – має кілька значень: якщо вона відноситься до магістратів, то це *imperium*; по відношенню до дітей – це *patria potestas* (влада батька); у випадку з рабами – це *dominium* (панування)». Тобто, згідно з Павлом, *potestas*, щодо магістрату, є еквівалентом *imperium*. У зв'язку з цим йдеться про *potestas* з визначенням *praetoria, consularis*. Однак *potestas* відноситься і до магістратів без імперія, наприклад, до плебейських трибунів або квесторів (Cic. p. Cluent. XXVII, 74); Цицерон часто протиставляє *potestas* і *imperium*. Отже, можна вважати, що слово *potestas*, як і багато інших римських понять, мало широке і вузьке значення. У широкому сенсі його можна розуміти як повноваження, делеговані державою посадовій особі. У вузькому сенсі воно означало владу посадової особи, яка не володіла імперієм. *Potestas* використовувалася також для позначення влади глави сім'ї над його дітьми і рабами.

⁶ На початку римської історії в поняття «імперій» входило уявлення про вищу цивільну (виконавчу, законодавчу та судову), військову та духовну влади, нерозривно з'єднані в руках однієї особи – глави громади. У республіканську епоху розрізнялися три види імперія: великий, малий і повний. Повний імперій мав диктатор, іншими наділялися вищі магістрати, обрані на народних зборах. Тобто на народних зборах верховний носій імперія – народ – передавав право тимчасового користування ним особам, наділеним вищою владою в державі. Символом імперія були ліктори, що супроводжували вищих магістратів. У це поняття

входили вища державна влада і верховне головнокомандування під час війни. Великий імперій мали консули. У 23 р. до н.е. великий імперій став юридичною основою одноосібної влади Августа, оскільки він був наданий разом з довічними повноваженнями народного трибуна, тобто з головним видом *potestas*. Відтепер імператором стали називати не верховного головнокомандувача, а главу держави. Наділений вищими державними повноваженнями, Август став вважати носієм імперія самого себе. З його рук імперій, який іменувався змішаним, отримували міські префекти, в веденні яких знаходилася міська поліція, префект преторія – начальник імператорської гвардії і легат – намісник провінції. До цього часу і самі римляни розглядали імперій трохи інакше. Римський імперій став синонімом Римської держави, найбільшої держави Середземномор'я, яка поширила владу майже на всі території населеного світу. Звідси і походить відоме нам слово «імперія». Малим, або, краще сказати, молодшим, імперієм розпоряджалися претори – молодші колеги консулів та їхні заступники. У більш вузькому сенсі в цей період поняття «імперій» вживалося для позначення права командування римським військом, звідси походить термін «імператор», який спочатку позначав лише верховного головнокомандувача. Привілеєм імператора було право святкувати тріумф у разі перемоги над ворогом.

Довгий час римляни вважали, що імперій може бути наданий тільки людині, яка перебуває на державній посаді. Однак численні війни змусили змінити цей порядок. У 218 р. до н. е., коли під час II Пунічної війни Ганнібал вторгся в Італію, вперше для відбиття ворожої навали імперій було надано людині, яка не обіймала жодної магістратури, але володіла видатними полководницькими здібностями, – Публію Корнелію Сципіону. У 67 р. до н. е. ширший – проконсульський – імперій отримав Гней Помпей для боротьби з піратами, які надзвичайно поширилися в Середземномор'ї. Цей імперій не був обмежений ні місцем (він поширювався на все Середземномор'я на відстань 50 миль від берега), ні часом. Помпей отримав право на власний розсуд призначати намісників провінцій з консульськими і преторськими повноваженнями. Він міг розпоряджатися державною казною, доходами провінцій, засобами підвладних Риму держав.

Imperium, однак, мав не однакову юридичну інтенсивність, залежно від того, де вона проявлялась, і в щодо цього розрізнявся *imperium domi* і *imperium militiae*. За найдавнішим римським уявленням, звичайний цивільний порядок можливий тільки «вдома» (*domi*), тобто на території власне Рима, в місті і *intra pomerium*, тобто в області, що лежить не далі однієї милі навколо його стін. За цими межами (*extra pomerium*) завжди можливий ворожий напад, і тому там римлянин знаходився завжди «на воєнному стані» (*militiae*). Звідси і зазначене розходження в змісті *imperium*. *Imperium militiae* має володіти більшою інтенсивністю і незаперечністю, і ті обмеження влади, які можуть бути терпимі в домі, не можуть бути терпимі поза ним.

На території Рима будь-який вид імперія не був повним. Його дія обмежувалося народними зборами, оскільки саме вони було вищим державним органом, сенатом (його розпорядження – сенатусконсульти – наказували будь-якому магістрату, як діяти в тому чи іншому випадку), законами і моральними нормами. Будь-який римський громадянин мав право звернутися до народних зборів з *provocatio* (оскарженням), якщо вбачав в діях осіб, наділених імперієм, свавілля. Крім того, вищі магістрати не могли видавати закони від свого імені: запропонований ними законопроект обов'язково виносився для затвердження на народних зборах. «Усередині міських стін» передбачалася можливість перерви між здійсненням повноважень магістратом, який здає свій пост, і приймаючим його, допускалося втручання магістрата-колеги у виконання рішення.

За межами Рима будь-який вид імперія діяв в повному обсязі. Поза містом (в особливих, напіввійськових умовах) влада магістрата була практично одноосібною, його рішення оскарженню не підлягали, а неможливість здати виконання справ новій посадовій особі продовжувала повноваження попередньої без особливих розпоряджень.

У провінціях, які були приєднані до Римської держави, імперієм користувалися намісники. Саме тому вони отримували посади проконсула, тобто «в ранзі консула», і пропретора, тобто «в ранзі претора». Правда, імперій будь-якого намісника діяв тільки в межах провінції; за її межами він виступав як приватна особа.

Отже, імперій магістрата включав в себе право організовувати для військового та мирного життя всю громаду (вища виконавча, адміністративна, судова влада). Це не що інше, як делегований державний суверенітет, право магістрата діяти від імені римського народу в цивільній і військовій сферах. Пророгація імперія, по суті справи, – право діяти від імені римського народу в його провінціях.

⁷ Курульне крісло – прикрашене слоновою кісткою складне сидіння без спинки з чотирма гнутими, попарно перехресними ніжками. Воно було спадщиною царських інсигній. Сидячи на ньому, цар зазвичай вершив правосуддя на форумі або в поході. Римські царі отримали їх від етрусків поряд з іншими символами царської влади (D. N. III, 41). Курульним воно називалося, мабуть, тому, що при переміщенні царя воно встановлювалося на колісницю (*currus*) (Gell. N. A. III, 18.4). Курульне крісло мали і магістрати в муніципіях.

⁸ Ми будемо вести мову тільки про ті інститути і установи римлян періоду Республіки, які, хоча б деякий час, зберігалися і в період Імперії. Тому екстраординарні магістратури республіканської епохи знаходяться поза нашою увагою.

⁹ Встановленням певного сенаторського цензу було створено спадковий сенаторський стан. Патриції належали до сенаторського стану незалежно від цензу. Однак право на заняття магістратур не було обмежене

одним цим станом, а поширювалося і на вершницький стан, оскільки сини вершників, що володіли сенаторським цензом, також допускалися до шукання магістратур. Молоді вершники цього розряду (*equites illustres*) мали право надягати сенаторську туніку (з *latus clavus*) в знак їхньої магістратської правоздатності, але тільки до віку, визначеного для заняття квестури: якщо ж вони відмовлялися від проходження магістратур, то вони змушені були повернутися до звичайної вершницької туніки (з *angustus clavus*).

¹⁰ Однак, починаючи з кінця II ст. до н. е., коли на політичній арені Римської республіки з'являються честолюбні політичні та військові діячі, цей порядок почав порушуватися. Наприклад, в проміжку між 104 і 100 рр. до н. е. Гай Марій п'ять разів займав посаду консула.

¹¹ За *lex Iulia* (18 р. до н. е.) і *lex Papia Poppaea* (9 р. н. е.), одружені і батьки дітей користувалися перевагами в службі перед безшлюбними і бездітними. Для осіб, що мали дітей, скорочувалися проміжки між заняття посад на один рік за кожну дитину (*ius trium liberorum*). Крім магістратур, це стосувалося також проконсульської *sortitio*, щодо якої виходили не тільки прискорені терміни, але і право вільного вибору провінції. При цьому закони не робили різниці між рідними і усиновленими дітьми.

¹² Однак претенденти чекали офіційного оголошення дати виборів, щоб почати свою виборчу агітацію. З листа Кв. Цицерона (Ep. XII. Fr. Marci) видно, що за це треба було прийматися завчасно:

«V. 16. Здобуття посад вимагає дій двоякого роду: одні повинні полягати в забезпеченні допомоги друзів; інші – в здобутті розташування народу. <...>

17. <...> Потрібно докласти всіх зусиль до того, щоб будь-яка близька і цілком своя людина, потім і члени триби, сусіди, клієнти, навіть вільновідпущеники і, нарешті, твої раби любили тебе і бажали тобі найбільшого значення, бо майже всі розмови, які створюють громадському діячеві ім'я, лунають із боку своїх.

18. Потім треба знайти друзів всякого роду: для додання собі блиску – людей, відомих посадовим становищем і ім'ям, які якщо і не сприяють залученню голосів, то все ж надають шукачеві деяку вагу; для забезпечення свого права – посадових осіб, а з них особливо консулів, потім народних трибунів; для отримання голосів центурій – людей видатного впливу. Перш за все схили на свій бік і забезпеч собі підтримку тих, хто завдяки тобі отримав або сподівається отримати голоси триби або центурії, або ж якусь вигоду. <...> Ти повинен домагатися будь-яким способом, щоб ці люди були на твоєму боці всією душею і всіма прагненнями. <...>

21. Але оскільки люди стають прихильними і ревними виборцями головним чином завдяки трьом обставинам – послугам, надії і щирої душевної прихильності, то потрібно засвоїти, яким чином треба використовувати кожне з них. Найменші послуги змушують людей вважати, що є достатньо причин для старанного голосування. <...> Потрібно просити і привести до свідомості того, що ми, в свою чергу, можемо стати зобов'язаними тим, хто до того був зобов'язаний нам.

22. Що ж стосується тих, кого з тобою пов'язує надія (цей рід людей набагато старанніший і обов'язковіший), то спробуй, щоб їм здавалося, що ти схильний до них і готовий надати їм підтримку. Нарешті, нехай вони розуміють, що ти уважно стежиш за послугами з їхнього боку, нехай їм буде ясно, що ти добре бачиш і відзначаєш, скільки кожен з них для тебе робить.

23. Третій рід допомоги на виборах – це щирі прагнення, які знадобиться зміцнити, висловлюючи подяку і пристосовуючи свої промови до тих умов, через які кожен, як тобі здасться, буде твоїм прихильником, – виявляючи щодо людей однакове благовоління, подаючи їм надію, що дружні відносини стануть близькими і тісними. Для всіх цих видів відносин обміркуй і зваж, скільки хто може, щоб знати, яким чином потрібно кожному прислужитися і чого очікувати і вимагати від кожного.

24. Справа в тому, що існують деякі люди, дуже впливові в своїй окрузі і муніципії, існують старанні і заможні, які, якщо вони раніше і не намагалися використовувати цей вплив, однак цілком можуть з часом попрацювати заради того, кому вони зобов'язані або хочуть догодити. Людей цього роду потрібно обходити так, щоб вони самі зрозуміли, що ти бачиш, чого тобі чекати від кожного з них, відчуваєш, що отримуєш, пам'ятаєш, що отримав. Але є й інші, які або нічого не можуть, або навіть ненависні членам своєї триби і позбавлені цілковитого самовладання і можливості постаратися згідно з обставинами. Не забудь розібратися в них, щоб, поклавши на кого-небудь занадто великі надії, не отримати мало допомоги.

VII. 25. І хоча потрібно бути цілком забезпеченим, придбавши і зміцнивши дружні зв'язки, все ж під час самого здобуття зав'язуються дуже численні і дуже корисні дружні стосунки. Справа в тому, що після здобуття, попри інші неприємності, виникає наступна зручність: ти можеш без шкоди для своєї честі, чого ти не зміг би зробити в звичайних умовах, зав'язувати дружбу, з ким заманеться; якби ти в інший час став вести переговори з цими людьми, пропонуючи їм свої послуги, то це здалося б безглуздим вчинком. <...>

26. Я ж запевняю тебе, що немає нікого, якщо тільки він не пов'язаний якимись узами з ким-небудь з твоїх суперників, від кого ти, приклавши старання, не міг би легко домогтися, щоб він своєю послугою здобув твою прихильність і зобов'язав тебе; аби тільки він зрозумів, що ти надаєш йому велике значення і говориш від душі, що він робить вигідну справу і що з цього виникне не короткочасна дружба в зв'язку з голосуванням, а міцна і постійна.

27. Запевняю тебе, що не знайдеться нікого, хто б, володіючи хоч якимось здоровим глуздом, упустив цю надану йому можливість встановити дружні відносини з тобою, особливо коли, завдяки випадку, твої суперники такі, що їхню дружбу треба або зневажати, або уникати.

28. <...> Не бачу нічого дурнішого, ніж припущення, що тобі може бути відданий той, кого ти не знаєш. Людина повинна мати якусь виняткову славу і гідність, а також здійснити великі подвиги, щоб незнайомі люди обрали його на вищу посаду. <...>

VIII. 29. Тому постарайся за допомогою численних та різноманітних дружніх зв'язків закріпити за собою всі центурії. Перш за все – це очевидно – ти повинен залучити на свою сторону сенаторів і римських вершників, а з інших станів – впливових і старанних людей. На форумі буває багато діяльних городян, багато ревних і впливових вільновідпущеників. Кого зможеш, – сам, кого – через спільних друзів, приклавши всі зусилля, схили до того, щоб вони стали твоїми гарячими прихильниками. Прагни цього, посилаю до них людей, дай зрозуміти їм, що вони надають тобі найбільшу послугу.

30. Потім потрібно звернути увагу на місто в цілому, на всі колегії, округи і сусідства. Якщо ти зав'яжеш дружні стосунки з головними в них людьми, то за їхньої допомоги легко будеш тримати в руках іншу масу. Потім думай і пам'ятай про всю Італію, розписану і розподілену на триби, щоб не допустити існування муніципії, колонії, префектури і, нарешті, місця в Італії, в якому б у тебе не було достатньої підтримки.

31. Розшукуй і знаходь людей в кожній області, пізнай їх, відвідай, укріпи їхню прихильність до тебе, потурбуйся про те, щоб вони за тебе просили у своїй окрузі і були як би кандидатами за тебе. Вони захочуть твоєї дружби, побачивши, що ти прагнеш придбати їхню дружбу. Ти доб'єшся, що вони це зрозуміють, за допомогою промови, складеної з цією метою. Жителі муніципій і сіл вважають себе нашими друзями, якщо ми знаємо їх по імені. Якщо ж вони також розраховують на деякий наш захист, то вони не пропускають нагоди заслугувати цю дружбу. Інші, а особливо твої суперники, навіть не знають цих людей; ти ж і знаєш і легко познайомишся з ними, без чого дружба неможлива.

32. <...> Потрібно, щоб за цим послідувала надія на вигоду і дружбу, щоб ти здавався їм не тільки номенклатором, а й добрим другом. Коли ти таким чином матимеш в центуріях ревних прихильників в особі тих, хто через честолюбства користується дуже великим впливом серед членів триби, і в особі інших, що мають значення серед частини членів триби внаслідок свого становища в муніципії або в окрузі, або в колегії, то у тебе будуть всі підстави сподіватися на найкращий результат.

33. Що ж стосується центурій вершників, то забезпечити собі їхню підтримку, якщо постаратися, мені здається, набагато легше. Перш за все познайомся з вершниками (адже їх небагато), потім притягни їх до себе (цей юнацький вік набагато легше схилити до дружби). <...> Ревне ставлення молоді під час залучення голосів, під час обходу, під час поширення новин, за постійного супроводу і надзвичайно важливе, і приносить дивовижну шану.

IX. 34. <...> Треба також дбати про те, щоб тебе щодня проводжали люди всякого роду, стану і віку. Бо на підставі іншої безлічі можна буде збагнути, якими будуть твої сили і можливості насправді. При цьому бувають люди трьох родів: перші вітають, приходячи додому; другі проводжають на форум; треті супроводжують постійно.

35. Щодо тих, хто тебе вітає (це більш вульгарні люди і, за нинішнім звичаєм, приходять вони в великій кількості), потрібно тримати себе так, щоб ця нікчемна увага з їхнього боку здавалася їм найприємнішою для тебе. Покажи тим, хто приходить до тебе в будинок, що ти це помічаєш; дай це зрозуміти їхнім друзям, щоб ті повідомили їм про це; повторюй про це їм самим. Так люди, обходячи багатьох суперників і бачачи, що один з них звертає на їхню люб'язність найбільшу увагу, часто віддають свої голоси саме йому і залишають інших, поступово зупиняють свій вибір і під час голосування з прихильників усіх перетворюються в прихильників одного. Крім того, старанно дотримуйся правила: якщо почуєш або відчуєш, що той, хто обіцяв тобі свою підтримку, як то кажуть, перефарбувався, то сховай, що ти почув або знаєш; якщо ж він захоче обілити себе в твоїх очах, відчуваючи, що на нього впала підозра, то підтвердь, що ти ніколи не сумнівався і не повинен сумніватися в його добрих намірах. Бо той, хто не вважає, що він задовольняє тебе, ніяк не може бути другом. Але потрібно знати настрій кожного, щоб можна було встановити, наскільки кому довіряти.

36. Супровід під час проходження на форум – більш важливий обов'язок, ніж вітання на дому; дай зрозуміти і покажи, що він більш приємний тобі, і спускайся на форум, по можливості, в певний час. Безліч людей, які щодня супроводжують на форум, створюють досить сприятливі думки, надають великої гідності.

37. Треті цього роду – це натовп тих, хто невідступно супроводжують. Спробуй, щоб ті, хто буде робити це охоче, зрозуміли, що вони цією найбільшою послугою зобов'язують тебе назавжди; від тих же, хто в боргу перед тобою, прямо вимагай виконання цього обов'язку – хто зможе за віком і заняттями, нехай завжди буде при тобі сам; хто не зможе супроводжувати, нехай покладе цей обов'язок на своїх близьких. <...>

38. Крім того, дуже сприяє славі і надає гідність, якщо з тобою будуть ті, кого ти захистив, кого ти врятував і звільнив від осуду. Цього ти прямо вимагай від них: оскільки завдяки тобі одні без всяких витрат зберегли майно, інші добре ім'я, треті життя і все надбання, і оскільки їм не випаде ніякої іншої можливості віддячити тобі, нехай вони віддадуть тобі за це, взявши на себе ці обов'язки.

X. 40. <...> Забезпечивши собі старання друзів, дізнайся також задуми недругів і ворогів, а також, хто вони. Їх три роди: одні – це ті, кому ти завдав шкоди, інші – ті, хто не любить тебе безпричинно, треті – ті, хто ставиться досить дружньо до твоїх суперників. Перед тими, кому ти завдав шкоди, виступивши проти них на користь друзів, виправдайся відкрито, нагадай їм про обов'язки дружби, подай їм надію на те, що ти будеш ставитися до їхніх справ так само ревно і старанно, якщо вони віддадуть тобі свою дружбу. Тих, хто не любить тебе безпричинно, постарайся відвернути від хибного душевного настрою, або надавши послугу, або подавши надію, або проявивши увагу. Тим, хто дещо цурається тебе внаслідок дружнього ставлення до твоїх суперників, потурай тими ж способами, що і вищезгаданим, і, якщо зможеш переконати, покажи, що ти ставишся доброзичливо навіть до своїх суперників.

XI. 41. <...> Треба сказати про іншу сторону здобуття, що полягає в придбанні прихильності народу. Це вимагає звернення на ім'я, лестощів, постійної уваги, щедрості, поширення чуток, надій на тебе як державного діяча.

42. Перш за все зроби явним те, що ти робиш, – своє старання знати людей, і підсилюй і покращуй це з кожним днем. Мені здається, що ніщо не викликає прихильність до себе народу і не приємно йому в такій мірі. Потім ... переконай себе, що потрібно прикидатися так, щоб здавалося, що ти робиш це по природній схильності. <...> Тут надзвичайно необхідні лестощі, які, за інших умов життя є порочними і ганебними, однак задля здобуття необхідні. Правда, коли вони псують людину постійною готовністю погоджуватися, вони безчесні, але коли вони роблять її більш дружньою, вони не заслуговують такого осуду; вони необхідні шукачеві, чий вигляд, вираз обличчя, мова повинні змінюватися і пристосовуватися до почуттів і волі тих, з ким він спілкується.

43. <...> Надзвичайно корисно нікуди не віддалятися, але головна перевага наполегливості в тому, що людина не тільки знаходиться в Римі і на форумі, а й в тому, чого вона наполегливо добивається, часто звертається до одних і тих же людей і не допускає, щоб хто-небудь міг сказати, що ти не просив його про підтримку, яку ти міг би отримати від нього, і не просив настійно і переконливо.

44. Щедрість буває досить широкою: вона – у використанні свого стану; при цьому, правда, вона не може поширитися на натовп, але друзі вихваляють її, і натовпу вона приємна; вона – в званих обідах, які ти повинен давати; нехай їх розхваляють і ти і твої друзі всюди і в кожній трибі; вона – в наданні сприяння, яке повинно бути загальновідомим і до послуг кожного; піклуйся також про те, щоб доступ до тебе був вільний вдень і вночі, і до того ж щоб були відкриті не тільки двері твого дому, але і погляд і обличчя, яке є дверима в душу. Якщо воно говорить про те, що твої думки сховані й замкнені, то відкритий вхід не має великого значення, бо люди хочуть не тільки обіцянок, особливо в тому, чого вони просять від кандидата, але обіцянок, що даються щедро і з пошаною для них.

45. Показувати, що те, що ти будеш робити, ти зробиш старанно і охоче, звичайно, легководійсненне правило. Інше правило важче: <...> в тому, чого ти не можеш зробити, або відмовляти м'яко, або зовсім не відмовляти. Перше – якість доброї людини, друге – вмілого шукача. <...> Потрібно відмовити люб'язно, вказавши на дружні відносини, пояснивши, як це важко тобі.

XII. 46. Ті, кому ти відмовишся допомогти, посилаючись на зобов'язання, що накладаються дружбою, зможуть піти від тебе примиреними і спокійними. Ті ж, кому ти відмовиш з тієї причини, ніби ти зайнятий або справами друзів, або більш важливими справами, або взятими на себе раніше, підуть від тебе ворогами; адже всі схильні надавати перевагу брехні, а не відмові.

49. <...> У цьому місці я говорю про те, за допомогою чого ти можеш опанувати натовпом; потрібно, щоб люди заповнювали твій будинок з ночі, щоб багатьох приваблювала надія на захист з твого боку, щоб йшли від тебе налаштованими більш дружньо, ніж прийшли, щоб якомога більше вух наповнювалося самими доброзичливими промовами.

XIII. 50. Далі треба сказати про чутки, про які треба дуже піклуватися. Сказане у всій попередній промові має значення для прославлення твого імені: слава красномовства, розташування відкупників і стану вершників, доброзичливе ставлення знаті, привабливість для молоді, наполегливість тих, кого ти захистив, присутність безлічі жителів муніципій, очевидно, що прибули заради тебе; щоб говорили і думали, що ти добре знаєш людей, привітно звертаєшся до них, наполегливо і ретельно добиваєшся обрання, доброзичливий і щедрий; твій будинок, з ночі заповнений відвідувачами, привабливість для різноманітних людей, коли твоїми промовами задоволені всі, а ділом і допомогою багато; нехай те, що можна виконати, робиться працюючо, майстерно і ретельно, не для того, щоб чутка поширювалася від цих людей до народу, але для того, щоб сам народ жив серед цих прагнень. <...>

52. Нарешті, дбай про те, щоб все здобуття було пишним, урочистим, блискучим, популярним, повним гідності, а також про те, щоб про твоїх суперників поширювалися відповідні їхнім звичаям ганебні чутки, якщо тільки це можливо, – або про злочин, або про розпусту, або про марнотратство.

53. При цьому змаганні потрібно також надзвичайно піклуватися про те, щоб держава поклала на тебе кращі надії і шанувала тебе. Але під час здобуття ти не повинен втручатися в державні справи ні в сенаті, ні на народних сходках, але зберігати це про себе, щоб сенат вирішив на підставі твого колишнього життя, що ти станеш захисником його авторитету, щоб римські вершники і чесні і багаті мужі вважали на підставі твого минулого, що ти будеш підтримувати тишу і громадський спокій, а натомість на підставі того, що тебе любив народ хоча б за промови на народних сходках і в суді, вважав, що його вигода не буде чужою тобі.

XIV. <...> 55. Неухильно йди тією дорогою, на яку ти вступив: будь видатним оратором. Цим утримують людей в Римі, залучають їх до себе і запобігають створенню перешкод і нанесенню шкоди. А оскільки найбільший порок наших громадян в тому, що вони, під впливом роздач, зазвичай забувають про доблесть і гідність, то добре пізнай самого себе, тобто зрозумій, що ти такий, що можеш викликати у суперників найбільший страх перед небезпекою суду. Зроби так, щоб вони знали, що ти стежиш і спостерігаєш за ними. Вони будуть сильно боятися як твоєї наполегливості, авторитету і сили твого слова, так, звичайно, і відданості тобі з боку стану вершників. <...>

57. Отже, якщо ми будемо пильнувати відповідно до важливості справи, якщо спонукаємо наших доброзичливців до превеликого завзяття, якщо ми між кожним із впливових і відданих нам людей розподілимо їхні обов'язки, якщо вкажемо суперникам на можливість суду, вселимо страх їхнім посередникам, стримаємо яким-небудь способом їхніх роздавальників, то може статися, що підкупу зовсім не буде або ж він не зробить ніякої дії».

¹³ Звідси і утворилося слово «кандидат» (*candidatus* – «одягнений в *toga candida*»). За ідеєю, претендентом на магістратуру могла бути тільки людина з незаплямованою репутацією.

Одяг римлян поділявся на два розряди: верхній (*amictus*) і нижній (*indutus*).

Головне нижнє вбрання являла собою туніка. Вона була легкою і зручною, і її носили під тогою в ті часи, коли тога одягалася лише під час виходу із дому. Туніка була схожа на грецький хітон і доходила до литок, але вона стягувалася поясом в талії. Спочатку вона була без рукавів або з короткими рукавами; на кінець II ст. н. е. стали носити туніки з довгими рукавами. Іноді одягали дві, три і навіть чотири туніки одна на іншу.

Головний верхній одяг становила тога (*toga*, одяг етруського походження, в буквальному перекладі означає «покриття»). Розтягнута на площині тога мала вигляд ромба із закругленими вершинами: у такий спосіб вона являла собою овальний шматок матерії, як правило, з білої вовни, який носили як плащ. Спочатку тога була невеликою. Але зі зростанням соціальних претензій давніх римлян росли і розміри тоги: врешті-решт, довжина її досягла п'яти з половиною, а ширина трьох з половиною метрів. Спочатку тога досить щільно облягала тіло, пізніше її стали носити набагато вільніше.

Тога була відмінною ознакою римського громадянина. Давні римляни називали себе *gens togata* – «людьми в тозі». Рабам, людям, які не мали статусу громадянина, засланим і жінкам одягати тогу було суворо заборонено. Але тога була не тільки виразом римської приналежності. Вона означала і мирне життя (римляни говорили: *cedant arma togae* – «хай зброя поступиться місцем тозі»), суспільно-політичну діяльність, політичне красномовство; цивільну владу.

Тога, яку носили діти, була облямована пурпуровою смугою, звідси назва тога претекста (*praetexta*, від дієслова *praetexere* – «приткати (спереду), облямовувати, прикрашати») (Liv. XXIV. 7). Магістрати, що виконували курульні посади, і диктатори мали право носити тогу претексту на громадських святах і церемоніях; в ній же вони і підлягали похованню. Нижчі магістрати не мали права на тогу претексту. Тога чоловіка (*toga virilis*), яку одягав юнак, що досяг повноліття, була без облямівки.

Тога була обов'язковою для магістратів навіть після того, як носіння її серед громадян почало виходити з ужитку. Курульні магістрати: консули, претори і курульні едили носили сенаторську туніку і тогу претексту, інші – звичайну цивільну тогу, але при сенаторській туніці (*latus clavus*).

Консульську тогу прикрашали пальмовим візерунком (*toga palmata*); триумфатор одягався в розшити тогу (*toga picta*). Консулам протягом II ст. н. е. присвоєна була, крім претексти, також і триумфальна тога (*toga picta*) з належної до неї *tunica palmata*, як парадне вбрання для урочистих випадків: для вступу на посаду, під час здійснення імператорських *vota*, в дні ігор, які справлялися ними. Але консульська *toga picta* поступово спрощувалася, поки, нарешті, не була замінена стрічкою, яку надягати у той же спосіб, як раніше тогу. Внаслідок цього в IV ст. н. е. значення головного вбрання належало колишній *tunica palmata*, що називалася тепер *vestis palmata*. Імператорській тозі належало бути пурпуровою (*toga purpurea*).

З нагоди трауру одягали сіру тогу (*toga pulla*). В сіру тогу одягався обвинувачений. Несправедливо звинувачений демонстрував свою забруднену тогу, щоб викликати суспільне співчуття.

За відомостями Плутарха (Q. R. XLIX), «здобувачі державних посад з'являлись перед народом без

туніки, в одній тозі». За його припущенням, це робилося для того, «щоб достойних влади обирали не по знатності, багатству або славі, а по рубцях і шрамах на їхньому тілі, які вони і показували зустрічним, перебуваючи на зборах без туніки, <...> або ж здобувачі, домагаючись розташування народу привітаннями, окликами і лестощами, в знак приниженості виставляють і своєю нагоду».

¹⁴ *Ambitus* – буквально «обхід по черзі». Назва походить від того, що за старих часів кандидати обходили громадян на Марсовому полі з проханням голосувати за них. Припустимим вважалося звернутися до громадянина на ім'я і взяти його за руку; неприпустимий був підкуп в будь-якій формі, він вважався злочином (*crimen de ambitu*). Згодом так позначалося домагання виборної посади незаконним шляхом.

Довгий час кандидати задовольнялися тим, що намагалися сподобатися народу, прохаючи і благаючи його, принижуючи себе перед ним, але до кінця Республіки в Римі утворилося щось на кшталт загальної організації для підкупів. Люди, які займалися цією справою, входили в угоду з декількома найбільш впливовими особами з кожної триби, спонукаючи їх повести за собою інших. Така угода здебільшого була вельми легкою, тому що в зборах по центуріях громадяни, що належали до однієї і тієї ж групи, намагалися голосувати разом, не відокремлюватися один від одного і легко підпорядковувалися тиску кількох значних осіб. Ще зручніше було залучити на свою сторону колеги або братства, які налічували багато членів. З цих товариств найбільш численними були так звані «колегиї перехресть» (*collegia compitalicia*), які склалися з мешканців будинків одного кварталу. Кандидат міг розраховувати на них у разі народного заколоту, їхні сильні руки аплодували йому на форумі, коли він говорив, їхні пронизливі голоси змушували мовчати його суперників. Звідси виникло стільки заворушень, що ці колегиї в кінці кінців були заборонені. Тоді довелося влаштувати справу інакше. Особливі виборчі агенти робили свого роду народний перепис (*descriptio populi*). Громадяни, які погоджувалися продати свій голос, становили величезну більшість; їх розподіляли на групи по десять або по сто чоловік і такими загонами вели для подачі голосів. При цих зграях існувала ціла ієрархія агентів, як, наприклад, *interpretes*, що слугували посередниками між ними і кандидатами, і *divisores*, що розподіляли гроші. Сплата проводилася лише після подачі голосів.

Проти цих зловживань було видано ряд законів (*leges de ambitu*) і постанов сенату, найдавніші з них відносяться до V ст. до н. е. Вживалися заходи проти підкупу виборців і в кінці Республіки: *lex Calpurnia* 67 р. до н. е. припускав покарання штрафом, виключення зі складу сенату і повну заборону займати магістратури (*Cass. Dio. XXXVI. 21*). *Lex Tullia*, прийнятий в консульство Цицерона в 63 р. до н. е., забороняв грошову винагороду, видовища для народу і частування народу по трибам і додавав до покарань, запропонованих законом Кальпурнія, 10-річне вигнання (*Cass. Dio. XXXVII. 29; Cic. p. Muren. II, 3; III, 5; XXIII, 47; XXXII, 67; XLI, 89*). За Августа, у 18 р. до н. е., був прийнятий *lex Iulia de ambitu*. Він встановлював покарання у вигляді виключення зі списку сенату, заборони на заняття державних посад протягом п'яти років, штрафу в 100 тис. сестерціїв. Однак, якщо передвиборча агітація призводила до безладів в місті, винні в них по *lex Iulia de vi* каралися «забороною води і вогню» (*aquae et ignis interdictio*), тобто вигнанням.

Пом'якшення міри покарання за цим злочином за Августа треба пов'язувати з тим, що вже за часів правління засновника системи Принципату головну роль у виборах магістратів став грати не народ, а принцепс. За наступних імператорів, після перенесення виборів з коміцій в сенат, передвиборна агітація втратила будь-який сенс, хоча термін *ambitus* не був забутий. Однак римський юрист середини III ст. н. е. Модестин, коментуючи *lex Iulia de ambitu*, писав, що цей закон не має практичного значення, оскільки вибори магістратів – це справа імператора, а народ на них ніяк впливати не може, хоча він застосовується в муніципіях і викриті в його порушенні підлягають безчестю і штрафу в 100 ауреусів (*Dig. XLVIII, tit. 14*).

¹⁵ Лівій (XXXI. 50) описав ситуацію, коли обрані в 200 р. до н. е. курульні еділи не могли вступити на посаду через те, що не принесли присягу на вірність законам.

¹⁶ Цікавий момент в зв'язку з цією клятвою описує Діон Кассій (XXXVII. 38): «Маси були <...> дуже розгнівані на Цицерона за страту громадян і різними способами висловлювали свою ворожість. Нарешті, коли в останній день своєї посади Цицерон побажав представити звіт і виправдати дії, зроблені ним в період консульства, – (2) бо він безсумнівно отримувал велике задоволення не тільки від похвали інших, але і від самовихваляння, – народ змусив його мовчати і не дозволив вимовити ні слова, що виходить за межі клятви. <...> Проте, Цицерон опираючись їм щосили, додав в клятву твердження, що врятував місто; і цим заслужував набагато сильнішу ненависть».

¹⁷ Перші консули вступили на посаду в вересневі іди (D. H. V, 1; Liv. VII. 3). У 217 р. до н. е. консули вступили на посаду в березневі іди, і цей звичай залишався незмінним протягом багатьох років (Liv. XXII. 1; XXIII. 30; XXVI. 1, 26; XLIV. 19), до тих пір, поки в 154 р. до н. е. не було прийнято постанову, за якою магістрати повинні були вступати на посаду 1 січня; вона почала виконуватися в наступному році і залишалася в силі до кінця Республіки (Liv. Epit. XLVII).

¹⁸ Введення відзнак римських консулів пов'язане з вигнанням царів в 509 р. до н. е. За свідченням Діонісія Галікарнаського (III, 62. 1–2): «Тарквіній (Давній) завжди одягав золоту корону і вишиту пурпуром тогу, сидів на троні зі слонової кістки, тримаючи в руці скіпетр зі слонової кістки, а 12 лікторів, які тримали сокири і фаски, перебували при ньому, коли він вершив суд, і супроводжували його, коли він їхав (з міста).

Всі ці відзнаки були збережені наступними царями, а після вигнання царів також і щорічними консулами – все, крім корони і пурпурової мантиї. У них були відібрані тільки ці (знаки), що вважалися занадто непристойними і такими, що збуджували ненависть. Тільки коли вони з перемогою поверталися з війни і удостоювалися сенатом тріумфу, вони не тільки мали золотий вінець, але і одягалися в пурпурову мантию».

Діонісій викладає причину змін, що відбулися з царськими інсигніями під час їхнього переходу до консулів, вкладаючи це в уста першого римського консула – Брута (IV, 74. 1–2): «І з огляду на те, що інсигнії, які були надані царям, досить численні, я вважаю, що якщо на якісь з них важко дивитись і вони ненависні багатьом, то ми повинні змінити значення одних з них і ліквідувати інші (я маю на увазі і скіпетри, і золоті корони, і пурпурні і вишиті золотом мантиї) за винятком певних святкових випадків і тріумфальних процесій, коли правителі присвоюють їх заради вшанування богів; адже вони нікого не образять, якщо будуть вживатися зрідка. Я думаю, що ми повинні залишити мужам трони зі слонової кістки, на яких вони будуть сидіти і вершити суд, а також білі мантиї, облямовані пурпуром, разом з 12 сокирами, які несуть перед ними, коли вони з'являються на публіці».

Римляни відкинули царську колісницю, запряжену квадригою білих коней: відтепер подібні колісниці могли за рідкісним винятком запрягатися лише мулами, консули ж пересіли на коней. Звідси новим інсигнієм консулів та інших курульних магистратів став срібний кінський убір.

Цікавий опис консульських інсигній дає Іоанн Лід (I. 32): «Білі, що доходять до п'ят, пенули (плащі) і широкі *colobi* (туніки з короткими рукавами), в порівнянні з пенулом належним чином підняті вгору до плечей (адже у пенула пурпур був на кожному з плечей спереду, а у *colobi* – ззаду), білі сандалі (адже шкіру римляни називали *aluta* від квасців, оскільки квасці у них називаються *alumen*) і білий відбиток з льону на правій руці (на своїй мові вони називали його *тарра* і *фасіола*, оскільки обличчя називалося ними *facies*) були інсигніями консулів. Вони мали також підняті вгору сокири, які несуть попереду них і, і натовп чоловіків, які несуть фаски, до того ж крісло зі слонової кістки (римляни називають його *sella*)».

З наведених текстів випливає, що консули поміняли пурпурову мантию трабею на білий плащ, лише облямований пурпуром. Звертає на себе увагу згадка якоїсь білої пов'язки *тарра* на правій руці. Словом *тарра* римляни зазвичай позначали хустку або сигнальне полотнище.

Далі, відбулися деякі зміни і з фасками. Уже перші консули ввели в звичай, щоб в межах міста сокири в фасках мали ліктори тільки того консула, який в поточному місяці здійснює судову владу. Ліктори другого консула мали лише фаски і булави (D. N. V. 2. 1). Потім консул Валерій Публікола пішов ще далі, взагалі заборонивши консульським лікторам в межах міста мати при собі сокири (D. N. V, 2, 19). З огляду на те, що прогосація могла здійснюватися тільки всередині міста і на відстані тисячі кроків від нього, треба припустити, що сокири не включалися в фаски в цих же межах. Щоб підкреслити, що тільки народ має право виносити рішення про смертну кару і покарання різками і є вищою апеляційною інстанцією, Валерій ввів в звичай опускати фаски перед народом. Надалі взагалі увійшло в звичай опускати фаски, прибирати сокири і знімати курульне крісло з трибуналу в тих випадках, коли нижчестоячий курульний магистрат зустрічався з вищим, причому це стосувалося, наприклад, і тих випадків, коли син, наділений владою, зустрічав свого батька чи матір.

За Августа консули в день вступу на посаду надягали, як і раніше, тільки претексту. Але вже за Доміціана лікторські *fascēs* нових консулів прикрашалися лавром, а в середині II ст. н. е. *processus consularis* прийняв вже всі форми тріумфальної ходи: консул, одягнений в наряд тріумфатора, виїжджав на Капітолій, стоячи на колісниці, зі скіпетром у руці. У вигляді особливої милості імператор дозволяв іноді вихід консульської ходи зі свого палацу на Палатині.

Вирушаючи з міста на війну, консул повинен був змінити цивільний одяг на військовий плащ (*sagum* або *paludamentum*) червоного кольору (в період Імперії цей плащ став монополією імператора), після перетину померія в його фаски вставлялися сокири. Якщо він порушував встановлені вимоги, його імперій не визнавався законним і війська могли вимагати, щоб він повернувся в місто і зробив все, що потрібно.

¹⁹ Приклад такої обітниці, принесеної консулом 191 р. до н. е. Манієм Ацілієм, ми знаходимо у Т. Лівія (XXXVI. 2): «Якщо війна, котру народ звелів вести проти Антіоха царя, завершиться, як того хоче сенат і народ римський, (4) тоді для тебе, Юпітер, Великі гри в продовження десяти днів справить римський народ, і всім богам принесені будуть дари з коштів, призначених для того сенатом. (5) Хто, де і коли не влаштував би ці ігри, нехай вони відбудуться, а дари будуть принесені за всіма правилами».

Капітолій височів в центрі Рима, неподалік від Тібру, в тому місці, де річка найдалі згинається на схід. Це був крутий, витягнутий з півдня на північ двовершинний пагорб. Північна вершина (висота 50 м), на якій знаходилася цитадель, була відділена від південної (висота 47 м), де стояв храм Юпітера, глибокою западиною (глибина 30 м). На неї піднімався з форуму, тобто з південного сходу, Капітолійський узвіз, яким закінчувалася Священна дорога; з двох сторін його йшли сходи для пішоходів. Від узвозу відходили два шляхи, один вів на північ до цитаделі, інший на південь – до храму Юпітера. Глибше цієї розвилки, далі на захід, знаходився храм бога Помсти, два священні гаї, а між ними, в самій сідловині, місце, що називалося

Притулком. Південна вершина являла собою велику (близько 1,5 га) площу, оточену стіною з воротами, які замикалися, і портиком; на площі стояло кілька храмів і серед них головна святиня Риму – храм Юпітера Найсильнішого і Найбільшого.

Юпітер Найсильніший і Найбільший був уособленням державної та військової могутності Риму. У його храмі відбувалося урочисте жертвопринесення в день вступу магістратів на посаду, звідси магістрати відправлялися в провінції і до війська, військовий тріумф був як би частиною культу Юпітера Найсильнішого і Найбільшого.

²⁰ Зафіксовано багато випадків, коли консули після відставки були притягнуті до відповідальності і засуджені не тільки за незаконні і неконституційні дії, але також за військові невдачі, приписувані їхній безпечності або нестачі здібностей (Liv. II. 41, 52, 54, 61, III. 31, XXII. 40, 49, XXVI. 2, 3, XXVII. 34; Cic. de Nat. Deor. II. 3; Val. Max. VIII. 1 § 4).

²¹ Слово «ценз», крім значення «оцінка» майна людини, мало також і інші значення: 1. Розмір власності людини, і тому ми читаємо про сенаторський ценз (census senatorius), тобто, майно сенатора, про вершницький ценз (census equestris), тобто про майно вершника. 2. Список цензорів. 3. Податок, розмір якого залежав від оцінки цензу.

²² «Громадська будівля» (villa publica) була побудована в 435 р. до н. е. на Марсовому полі, недалеко від Фламінієвого цирку. Згодом villa publica перебудовувалася, її розміри збільшувалися (в 194 і 34 рр. до н. е.), вона стала постійним місцем проведення цензу і набору війська. Під час народних зборів тут же містилися авгури.

²³ У літературі висловлюються сумніви в регулярності проведення люстрів. Дійсно, за свідченнями Т. Лівія (X, 47), за час від установи цензури до 294 р. до н. е. було обрано 26 пар цензорів, а люстрів проведено лише 21.

²⁴ Ось як описує складання списку сенату цензорами в кінці III ст. до н. е. Т. Лівій (VIII. 11): «(9) Складання списку сенату затримано було суперечкою про те, кого записати першим; списком займався Семпроній, (10) але Корнелій стверджував, що треба триматися звичаю предків і першим в сенаті ставити того, хто перший з нині живих сенаторів був свого часу цензором. Таким виявився Тит Манлій Торкват. (11) Семпроній відповів, що боги, жеребом призначаючи, кому з двох зайнятися списком сенаторів, надають йому право вільного вибору. Ось він і вчинить на власний розсуд: вибере Квінта Фабія Максима, кому навіть Ганнібал присудив би першість в римській державі. (12) Сперечалися довго; Корнелій поступився, і Семпроній записав першим сенатором консула Квінта Фабія Максима. Складено було новий список сенаторів; вісім сенаторів були виключені».

²⁵ Діонісій Галікарнаський таким чином описує контроль цензорів над приватним життям римських громадян (D. H. XX, 13): «Римляни відкрили всі будинки і аж до спалень довели владу цензорів, зробивши їх наглядачами і хранителями всього, що відбувається в оселях, оскільки вони були впевнені, що ні пан не повинен бути жорстоким в покаранні рабів, ні батько – надмірно суворим або м'яким у вихованні дітей, ні чоловік – несправедливим в стосунках з законною дружиною, ні діти – неслухняними старим батькам, і ні рідні брати не можуть претендувати на велику частку спадщини замість встановленої. І вони також не схвалювали ні бенкетів та пиятик, які тривають всю ніч, ні безпутність і розпусти молодих ровесників, ні зневаги старовинними почестями щодо священнодійств або похоронних обрядів, ні яких би то не було інших вчинків, вчинених проти власності чи процвітання держави».

²⁶ Ерарії – нижча категорія римських громадян. Вони були обмежені в своїх цивільних правах: не голосували і не обиралися на посади, не служили в легіонах, їх обкладали не податками за цензом, а подушною податтю, яка встановлювалася з волі цензорів. Цензори переводили громадян інших категорій в ерарії у вигляді покарання. Перевід людини в розряд ераріїв робив її показання в суді, заповіт і т. ін. недійсними.

²⁷ Згідно з повідомленням Діонісія Галікарнаського (VI, 89), плебеї обрали 5 трибунів уже під час заснування цієї магістратури.

²⁸ Храм Церери на Авентині, де вона шанувалася разом з Лібером і Ліберою, був освячений в 493 р. до н. е. Храм став центром плебейських інтересів. Тут влаштувалися плебейські еділи. Тут же знаходилися їхні архів і скарбниця.

²⁹ За свідченням Аппіана (B. C., II. 31), "трибунам було заборонено виходити за мури міста".

³⁰ Тарпейська скеля (Saxum Tarpeium) – назва прямовисної скелі із західного боку Капітолійського пагорба. З цієї скелі скидали також засуджених на смерть злочинців, які вчинили зраду, інцест, втечу (рабів від господаря). Труп злочинців волокли потім гаками до Тибру і скидали в річку. За легендою, назва скелі походить від імені Луція Тарпея, якого скинули звідти за виступ проти царя Ромула. За іншою легендою, Тарпеєю звали весталку, дочку начальника Капітолійської фортеці Спурія Тарпея, яка під час війни з сабінами показала ворогам таємний хід і була скинута зі скелі. Остання страта відбулася за часів імператора Клавдія в 43 р. н. е., пізніше вони були заборонені. У сучасному Римі Via di Monte Tarpeo веде від Капітолію до форуму, скеля не збереглася.

³¹ Яскравим свідченням цього є такий епізод, описаний Діоном Кассієм (XXXVII, 43): «Непот вніс пропозицію викликати Помпея, який перебував ще в Азії, з його армією, нібито для того, щоб навести порядок в існуючому хаосі <...>; але сенатори попередили прийняття цього рішення. (2) По-перше, трибуни Катон і

Квінт Мінучій наклали вето на пропозицію і зупинили глашатая, який зачитував пропозицію. Потім, коли Непот взяв документ, щоб прочитати самому, вони відібрали його, а коли навіть після цього він почав говорити експромтом, – затиснули йому рота».

³² Автор життєпису імператора Адріана повідомляє (SHA, v. Nadr. III), що майбутній імператор «займав посаду квестора в консульство Траяна (четверте) і Артікулея. Оголошуючи в цей час в сенаті звернення імператора, він викликав сміх своєю неправильною вимовою».

³³ За межами цієї відстані управління дорогами залишилося в тому ж вигляді, як воно було організовано ще в останнє сторіччя Республіки. Для кожної дороги, як і раніше, призначався особливий *curator viae*, кошти на утримання цих доріг, як і раніше, відпускалися з ерарію, хоча Август і вносив гроші зі своїх коштів також для цієї потреби. Куратори великих доріг призначалися з сенаторів, зазвичай з колишніх преторів, але іноді з консулярів. За Тиберія з'являється *curator viarum Labicanae et Latinae* зі стану вершників. Вершники в званні куратора дороги зустрічаються і пізніше. Поява вершників на цій посаді доводить залежність від імператора всього управління італійськими дорогами.

³⁴ Фаски (*fascēs*) – перев'язаний червоним ремнем пучок березових прутів, з якого виступала сокира. Згідно зі свідченнями Плутарха (Romul. XXVI), спочатку лікторські пучки склалися з палиць (*bacilla*) і лише пізніше, мабуть, були замінені фасками, тобто гнучкими прутами, покарання якими, ймовірно, було менш важким. Прути говорили про право того, кого супроводжували ліктори, піддавати громадян тілесним покаранням, а сокира – про право стратити. Переможні полководці увінчували фаски лавровими гілками (*fascēs laureati*) (Cic. ad Att. VIII. 3, § 5; de Divin. I. 28, 59; Caes. B. C. III, 71). За імператорів ці *fascēs laureati* слугували відзнакою заслуженим полководцям за значні військові успіхи, іноді також і без таких заслуг. Пізніші імператори вживали для себе тільки фаски, увінчані лаврами, або з золотими прикрасами.

ПРИНЦЕПС І ІМПЕРАТОРСЬКА БЮРОКРАТІЯ

В системі державного ладу, що утвердився в Римі в кінці I ст. до н. е, поряд з трьома властивими республіці центральними владними елементами (коміціями, сенатом, магістратурою) з'явився четвертий – **імператор**.

Імператорську епоху римської історії прийнято ділити на періоди Принципату і Домінату. В основі цієї періодизації лежить той факт, що в перший період правитель держави мав титул *princeps*, а в другий – *dominus*¹. У «Панегірику імператору Траяну» (XLV. 3) Пліній писав: «Ти добре знаєш, які різні за своєю природою деспотія (*dominatio*) і принципат; отже, саме тим особливо дорогий принцепс, хто найбільше тяготиться деспотом (*dominus*)».

Перемігши в громадянській війні своїх суперників в боротьбі за панування над Римською республікою, Август² почав пошуки такого варіанту оформлення своєї влади, який забезпечив би йому безумовне верховенство і в той же час не викликав би обурення римських громадян, яке призвело до загибелі Юлія Цезаря.

Августу довелося вирішувати задачу з вибором легальних основ своєї влади. На це пішло кілька років, але в результаті такі основи були створені і вони забезпечували міцність позицій правителів Риму протягом майже 300 років.

Ці основи знайшли відображення в титулатурі фактичного правителя Римської держави, яка формально залишалася республікою. Окремі титули імператор отримував під час сходження на престол або незабаром після цього. Основні елементи титулатури з'являються вже за Августа. Одні титули були чисто почесними, інші відбивали володіння певними повноваженнями. Історія «оформлення влади» Августа свідчить про те, що Август унікав будь-яких титулів, котрі звучали нереспубліканськи, і прагнув оформити свою владу шляхом нагородження окремих постанов і повноважень, які формально не суперечили звичаям предків.

Титулатура римських імператорів складалася з поєднання дуже різних в правових, соціально-політичних і ідеологічних відносинах титулів, які постійно змінювалися, а жорсткий фіксований їхній порядок практично не дотримувався³.

Питання про основи влади правителів Риму в період ранньої Імперії досить активно розробляється в спеціальній літературі. Однією з таких основ сучасні історики визнають **auctoritas**. Уже після закінчення громадянської війни, в 29 р. до н. е., Август одержав цензорські повноваження, на підставі яких в 29–28 рр. до н. е. він склав новий список сенаторів. У ньому його ім'я стояло першим (Cass. Dio. LIII. 1). Таким чином, він отримав титул *princeps senatus*. Тацит (Annal. I. 9) підкреслював, що, «встановлюючи порядок в державі, він (Август – I. C.) не привласнив собі ні царського титулу, ні диктатури, а прийняв найменування принцепса». **Звання принцепса** мало слугувати вираженням відданості правителя сенатським традиціям і символізувати реальність «відновленої республіки».

Надаючи великого значення терміну «принцепс», Август діяв як реставратор. Титул принцепса певною мірою містив у собі моральну основу влади. Цей республіканський термін Август неофіційно використовував в сенсі «перший громадянин Римської держави». Його наступник, Тиберій, також задовольнявся цим титулом і тільки для солдатів хотів бути імператором (*imperator*) (Cass. Dio. LVII, 8). Тому верховна влада імператора називалася *principatus* або *principium*.

Хоча титул «принцепс» не закріплений в жодному з юридичних актів, що дійшли до нас з тих років, термін цей міцно увійшов в політичний лексикон того часу. Красномовне свідчення тому – текст політичного заповіту засновника системи принципату «Діяння божественного Августа», де римський імператор неодноразово називав себе «*princeps*». Цей титул не був пов'язаний із заняттям будь-якої посади, він не забезпечував певні переваги під час заняття посади і не надавався громадянинові рішенням сенату або народу.

Спочатку статус принцепса був почесною (*honor*). За часів класичної Римської республіки *princeps senatus* був особою, яка не мала будь-яких особливих повноважень, але,

як перший сенатор, він користувався значним впливом і нерідко своїм авторитетом спрямовував зовнішню і внутрішню політику: йому надавалося право першим висловлювати свою думку під час обговорення питань на засіданнях сенату, і ця думка задавала тон дебатам у сенаті.

Август і його наступники принцепсами зазвичай називаються в неофіційних документах. Термін *prinseps* висловлював ідею верховенства в загальній формі. Це і глава держави, одноосібний правитель, але це і перший серед рівних. Саме як принцепс Август мав *auctoritas*⁴.

Другу основу влади принцепса, починаючи з Августа, становило, на думку сучасних істориків, **володіння імперієм**. До закінчення громадянських воєн Август володів особливими повноваженнями як один з тріумвірів, покликаних, офіційно, повернути політичне життя римської держави до нормального функціонування. Після перемоги над М. Антонієм необхідності в таких повноваженнях вже не було. Тому з 31 р. до н. е. Октавіан щорічно обирався консулом і, відповідно, володів консульським імперієм. У 29 р. до н. е. він отримав не тільки консульський імперій з контролем над армією і провінціями, а й право на проведення цензу. На засіданні сенату 13 січня 27 р. до н. е. Август заявив, що він відмовляється від своїх повноважень і повертає республіку сенату і римському народу. Однак постановою сенату йому був залишений *imperium maius*, як у консула, але, оскільки цей імперій з часів Сулли внаслідок розширення римської держави і ускладнення суспільних завдань, що обмежувались головним чином Римом і Італією, був на практиці *imperium domi*, Августу спеціальною постановою були надані права і повноваження, що стосувалися деяких провінцій, командування військами. Консульський *imperium maius* був, у такий спосіб, розширений.

До 23 р. до н. е. Август щорічно обирався консулом. Влітку 23 р. до н. е. Август відмовився від консульства. Однак рішенням сенату йому на 10 років було надано розширений проконсульський імперій⁵ (*imperium proconsulare maius*) над провінціями Галлією, Іспанією і Сирією, яким йому передавалося право командування всіма збройними силами римлян (за винятком військ в сенатській провінції Африці) (Cass. Dio. LIII, 32, 5). У зв'язку з цим у Рим була перенесена проконсульська ставка (*praetorium*) Августа зі свитою, яка була при ньому як проконсулі ряду провінцій. Отримана від сенату проконсульська влада не складалася, коли Август переступав межу померія, і не поновлювалася, коли він померій залишав. Цей імперій подовжувався для Августа рішенням сенату через окремі проміжки часу (Cass. Dio. LIII. 17), але вже Тиберій отримав проконсульський імперій довічно.

У 19 р. до н. е. Август одержав право мати знаки консульської влади, 12 лікторів, не займаючи консульської посади, і право займати місце між двома консулами на засіданнях сенату (Cass. Dio. LIII. 3; *Lex Vespasiani*. II. 4 sqq.; Dig. I, 16, 8). З 23 р. до н. е. Август не виставляв свою кандидатуру в консули, але в 5 і в 2 рр. до н. е. консулом він обирався.

Сама посада консула, на яку Август обирався 13 разів⁶, тобто в два рази більше, ніж Марій, який перевершував усіх числом своїх консульських років, була, безумовно, республіканською. Але республіканській традиції не відповідав ані спосіб заміщення принцепсом цієї магістратури, ані періодичність. Октавіан отримав консульство в перший раз в дев'ятнадцятирічному віці (RGDA. I. 4) (що само по собі різко розходилося з республіканськими нормами) під тиском армії на сенат, вдруге – через 9 років без очевидних порушень традиції; з третього по одинадцяте консульства він отримував щорічно, без дотримання належного інтервалу, наступне – через 17 років і останнє, тринадцяте, – ще через два роки. Не всі консульства він брав у Римі (Suet. Div. Aug. XXVI), що також не відповідало республіканським нормам. Ймовірно, саме неможливість повного суміщення дотримання всіх республіканських встановлень щодо консулату і ефективного вирішення поставлених об'єктивними умовами задач спонукала Октавіана Августа відмовитися від цієї магістратури. Разом з тим, тринадцять консульств так само, як і інші магістратури принцепса, зробили певний внесок у формування образу «республіканського»

правління і одночасно сприяли зміцненню режиму особистої влади Октавіана Августа.

Діон Кассій писав (ЛШ. 17. 4), що римські імператори ставали консулами дуже часто. Однак насправді інтерес до консульської посади у окремих правителів імперії був різним. Так, Доміціан за 15 років правління консулом був 10 разів, Траян займав консульську посаду п'ять разів (і ще одного разу до приходу до влади), Авреліан же до кінця свого п'ятирічного правління побував на цій посаді лише один раз.

У разі, якщо правлячий імператор хотів бути обраним в консули, він ставив до відома про це сенат. Якщо консульство імператора не було тривалістю в повний рік, природно, імператор був ординарним консулом, а не суффектом.

Володіння імперією дозволяло принцепсам вершити багато справ політико-релігійного характеру. Вони представляли римську державу в зносинах з окремими особами або громадами, командували армією і флотом (виконували набір військ, особисто призначали офіцерів армії, виплачували платню воїнам, нагороджували їх і відправляли у відставку, приймали присягу воїнів на вірність імператору), утримували власну гвардію (преторіанські когорти), відправляли цивільне і кримінальне судочинство, володіли каральною владою, видавали обов'язкові до виконання постанови, скликали збори народу і засідання сенату і головували в них, мали право тлумачити закони і т. д.

Володіючи імперією, принцепс керував зовнішньою політикою Римської держави. Повноваження республіканських магистратів з імперією в цій сфері були обмежені суверенітетом римського народу. Принцепс же був вільний від цього обмеження. Мабуть, це було прописано спеціальним законом. Принцепс мав своєю владою оголошувати війну, укладати мир, вести переговори з правителями інших держав.

До кінця II ст. н. е. проконсульській імперій принцепса поширювався на римські володіння за межами Італії, однак за Септимія Севера, який розмістив один зі створених при ньому легіонів поблизу столиці імперії, він почав діяти не лише в Італії, але і в самому Римі.

Проконсульській імперій був узаконеною підставою позиції імператора як командира військових сил; але він був більш-менш легітимним в залежності від способу його передачі. Якщо імперій надавався сенатом, то це була строго конституційна влада: так він був наданий Тиберію і його колегам по владі, Германіку і Друзу (Тас. *Annal.* I. 14, 4; II. 43, 2), і Вітеллій теж датував свої *dies imperii* асепті з дня, коли *soliti honores* були даровані йому сенатом. Якщо імперій надавали легіони, він був менш легітимним. Наприклад, Веспасіан датував свої *dies imperii* з дня, коли легіони проголосили його імператором (*Suet. Div. Vesp.* VI), що було рівнозначним визнанню його права на цей імперій.

Примітно, що Август і наступні імператори до принципату Траяна, володіючи *imperium proconsulare*, не мали титулу «проконсул». У титулатурі принцепсів володіння імперією відбивалося в титулі «**imperator**». Діон Кассій відзначав (ЛШ. 17. 4), що, якщо в республіканський час цей титул нетривалий час носили тільки ті римські полководці, які здобули перемогу у великій битві, то принцепси мали його довічно і не обов'язково у зв'язку з успіхами у війнах із зовнішніми ворогами.

В республіканську епоху титул імператора у римлян не пов'язувався з уявленням про будь-які особливі повноваження. По-перше, це був загальний термін, яким позначалось військове командування, тобто *imperator* як носій *imperium*. По-друге, *imperator* – це почесний титул, який солдати давали переможному полководцю, він зберігався за ним від перемоги до кінця тріумфу. Вперше постійно зберіг за собою титул імператора Сулла. Юлій Цезар отримав від сенату титул *imperator* у вищому значенні, саме довічно і спадково. За Республіки цей титул мав слідувати після імені. Цезар ставив його перед іменем, вживаючи, очевидно, в якості *praenomen*.

Imperator – титул, що давався полководцю солдатами на полі битви після великої перемоги (*App. B. C.* II, 44; *Caes. B. C.* II, 26), він міг бути придбаним кілька разів (*Tac. Annal.* I. 9), але відбирався після повернення в Рим; він давав право на отримання тріумфу. Цей звичай зберігся і за часів Імперії. За Цезаря і Августа право на цей титул і отримання

тріумфу мали ті полководці, під командуванням яких римські війська здобували великі перемоги. Светоній повідомляє (Div. Aug. XXXVIII), що за Августа повні тріумфи отримали понад 30 полководців. Однак потім «приватні» імператори зникли, не відразу, але досить швидко. Останнім носієм такого титулу був Юній Блез в 23 р. н. е., за Тиберія (Tas. Annal. III. 74). До часу Калігули права і звичаї республіканських магістратів, пов'язані з тріумфом, зберігали проконсули Африки з власним імперієм. Такі тріумфи відомі в 21 і 19 рр. до н. е. (RGDA. XXI).

Пізніше, коли всі полководці римлян стали легатами принцепса і вели бойові дії під його ауспіціями, запанувала думка, що боги дарують перемоги саме власникові цих ауспіцій (Tas. Annal. XIII. 41), і право на імператорський титул і тріумф стало монополією правлячого принцепса. Так, абсолютно невійськовий Клавдій отримав не менше 27 імператорських проголошень. Полководці ж, під командуванням яких на практиці досягалися перемоги, отримували лише тріумфальні прикраси – одяг тріумфатора, лавровий вінок, право на курульне крісло і статую, яку увінчували лавровим вінком і одягали в одяг тріумфатора – пурпурову, розшиту золотом тогу і туніку, прикрашену золотими пальмовими гілками. Подібно тріумфу, тріумфальні відмінності надавав сенат, який збирався в храмі Марса Месника (Cass. Dio. LV. 10; Suet. Div. Aug. XXIX). Зазвичай повідомляється, що тільки сенат надавав ці почесті (Tas. Annal. II. 52; Hist. IV. 4), навіть і самому імператору (Suet. Claud. XVII); але в написах часів Веспасіана і пізніше зазвичай додані слова *auctore imperatore*, і, можливо, так було і раніше (Tas. Annal. III. 72; Agr. XL; Cass. Dio. LX. 23, 2). Одяг тріумфатора став офіційними імператорськими шатами. Цезар, мабуть, мав намір одягати їх в усіх офіційних випадках (Cass. Dio. XLIV. 4; пор. Plut. Caes. LXI), але Август і його наступники одягали їх тільки на свята і видовища.

Август вперше був проголошений імператором після Мутінської битви, тобто в 43 р. до н. е. Близько 40 р. до н. е. він змінив своє ім'я і став називатися не *Iulius Caesar Octavianus*, а *Imperator Caesar*. Титул в якості *praenomen* як би перейшов до Августа у спадок від Цезаря, подібно до того, як старший син отримував зазвичай *praenomen* батька. Титул імператора став, таким чином, *praenomen*, причому поряд з ним, в повній титулатурі повторюється, що Август був проголошений імператором в такий-то раз (за все життя Август проголошувався імператором 21 раз (RGDA. IV. 1; Tas. Annal. I. 9)).

Наступні принцепси зберегли відмінність сенсів титулу (носій імперії і переможний полководець) і привласнили обидва: перший як *praenomen*, а другий у якості другого титулу з вказаною кількістю проголошень (напр., *imperator III*).

Деякі правителі титул *imperator* не брали⁷, хоча це зовсім не позбавляло їх військової влади, інші використовували його нерегулярно (Калігула, Нерон). Мало-помалу *imperator* став означати те ж, що *princeps* або цар. З плином часу, мабуть, вже після Юліїв-Клавдіїв, імператором називалася особа, що стояла на чолі імперії. Титул імператора витісняв титул принцепса. З часу Септимія Севера він конкурує з *dominus noster*, а до часу Константина майже зникає.

Якщо *princeps* позначав більш цивільний стиль правління, невизначену першість з елементом республіканської спадщини, то *imperator* – термін військовий і відбивав більш військовий і авторитарний характер влади.

Третю важливу основу повноважень імператорів становила влада трибуна (*tribunicia potestas*). У 36 р. до н. е. Октавіан, який був одним з *triumviri rei publicae constituendae*, довічно придбав одну з прерогатив *tribunicia potestas* – трибунську недоторканність (*sacrosanctus*), а також право займати трибунське крісло (Cass. Dio. XLIX. 15). Ймовірно, сенс придбання стану *sacrosanctus* полягав в тому, щоб не тільки забезпечити особисту недоторканність, а й створити невідповідальне і незалежне від сенату положення, тому що в тому ж році він обіцяв скласти з себе надзвичайні повноваження, і сенат міг зажадати звіту у колишнього посадовця.

У 30 р. до н. е. Октавіан був володарем консульського імперія і з цієї причини, ймовірно, не міг придбати трибунську владу в повному обсязі. Однак він придбав нові

правомочності, які становили головний зміст *tribunicia potestas*: розширене спеціально для нього *ius auxilii* (право на захист, допомогу), дія якого виходила на 1000 кроків за межі міста (Tac. *Annal.* I. 2).

У 23 р. до н. е. Октавіан Август отримав довічну трибунську владу (*tribunicia potestas annua et perpetua*) у всій повноті (Cass. Dio. LIII. 17), що означало додавання права інтерцесії, права ради з сенатом і права звернення до народу. Крім того, принцепс отримував *ius primae relationis*, *ius correctionis*, *iurisdictio* – похідні права, якими володіли всі магістрати. З 22 р. до н. е. Август мав право необмежену кількість разів скликати сенат і головувати на ньому. Принцепси і в наступні часи скликали сенат, спираючись саме на трибунську владу. У 19 р. до н. е. Августу були запропоновані повноваження нагляду за звичаями і законами, від чого він відмовився, вважаючи, що достатньо його трибунської влади. Отже, можна говорити про те, що фактично до *tribunicia potestas* додалася *cura legum et morum* у формі розширеної *ius coercitionis*.

Після цього і Август, і імператори, що слідували за ним, користувалися трибунською владою, але титулу трибуна ані Август, ані будь-хто з інших імператорів не мав і посаду трибуна не займав (Cass. Dio. LIII. 32). Як відзначав Діон Кассій (LIII. 17. 10), це пов'язано з тим, що плебейський трибунат був доступний тільки для плебеїв, а римські імператори були патріціями⁸. Тацит пише (*Annal.* III. 56), що Август надавав владі трибуна велике значення: «не бажаючи називатися царем або диктатором, він, однак, хотів виділятися серед магістратів якимось титулом».

Майбутній спадкоємець імператорської влади Тиберій отримав трибунську владу ще за життя Августа, в 6 р. до н. е. Наступні імператори вступали в володіння нею або ще за життя своїх попередників на імператорському престолі, або ж в день зведення на престол, або незабаром після цього зведення.

Трибунська влада дозволяла імператору накладати вето на пропозиції магістратів і плебейських трибунів, які продовжували щорічно обиратися з числа плебеїв (трибуни ж не могли накладати вето на пропозицію принцепса). Разом з цими трибунами імператор вступав у володіння трибунською владою 10 грудня. Приблизно з 18 р. до н. е. в написах стало фіксуватися число вступів імператора в володіння владою трибуна, ця норма дозволяє точно датувати складання цих написів.

Як власник трибунської влади імператор мав право скликати сенат і народ за своїм бажанням, піднімати питання, накладати вето на рішення народних зборів або сенату, головувати на виборах і говорити першим на будь-якому засіданні, пропонувати законопроекти.

В межах трибунської влади Августа були повноваження, зазвичай закріплені за цензором. До них належали право на контроль суспільної моралі та вивчення законопроектів в контексті державних інтересів, а також можливість проведення цензу і визначення членства в сенаті. Сам Август повідомляє, що він тричі переглядав список сенату і провів оцінку майна громадян (RGDA. I. 2). При цьому Август ніколи не обирався на посаду цензора. Чи були **цензорські повноваження** надані Августу в рамках його трибунської влади, чи він просто припускав ці повноваження, до сих пір залишається предметом дискусій. Імператори Клавдій, Веспасіан і Доміціан займали посаду цензора, причому Доміціан в 85 р. н. е. отримав цю посаду довічно (Cass. Dio. LIII. 18. 5). Як цензор Доміціан провів реформи в області суспільної моралі, відновив давні звичаї і призупинив поширення східних культів і юдаїзму. Наступні імператори посаду цензора не посідали, але виконували його функції (Cass. Dio. LIII. 18. 5), хоча в титулатурі імператорів володіння цензорськими повноваженнями не відбивалося.

Зайнявши місце колишніх цензорів республіки, імператор позбавляв громадян сенаторського і вершницького звання (Cass. Dio. LIII. 17. 7), користувався правом нагляду за звичаями і приватним життям громадян. Светоній повідомляє (*Div. Tib.* XXXV), що імператор Тиберій одного сенатора «позбавив смуги на тозі, коли дізнався, що перед липневими календами він поїхав до себе в сади, щоб після календ дешевше найняти

будинок у Римі. Іншого сенатора він позбавив квестури за те, що той взяв дружину напередодні жеребкування відомств і розлучився з нею наступного дня».

Після того як в 13 р. до н. е. на посаді верховного понтифіка (**pontifex maximus**) помер колишній тріумвір Емілій Лепід, Август був обраний і на цю посаду (RGDA. X. 2. 2). Разом з тим він зайняв місце і у всіх найголовніших жрецьких колегіях, і у такий спосіб здійснив об'єднання в своїй особі духовної влади зі світською.

З цього часу імператор тримав у своїх руках все релігійне життя римлян, панував над віруваннями і розпоряджався всіма актами культу; йому ж належав нагляд за всіма жерцями. Всі наступні правителі імперії також займали цю посаду, що знаходило відображення і в їхній титулатурі.

З кінця II ст. н. е. у римлян бували часи, коли імперією одночасно правили два і навіть три імператора. Показником того, що один з них за статусом був вище за інших, було те, що тільки він займав посаду верховного понтифіка. Тільки в 238 р. н. е., після вбивства імператора Максиміана Фракійця, зведені на імператорський престол з ініціативи сенату Пупієн і Бальбін обидва були верховними понтифіками (SHA, v. Maxim. et Balb. VIII). Лише в 382 р. н. е. імператор Граціан відмовився від титулу понтифіка (пізніше його прийняли християнські єпископи в Римі).

У 2 р. н. е. Август одержав від сенату, вершників і всього римського народу почесний титул батька вітчизни (**pater patriae**) (RGDA. XXXV. 1; Suet. Div. Aug. LVIII). Це теж був республіканський титул⁹, який не давав імператору додаткових повноважень, але сприяв зміцненню його авторитету серед римських громадян. Подібно голові сім'ї, батько вітчизни дбав про всіх громадян держави, які, зі свого боку, повинні були надавати йому таку ж повагу, яку молодші члени сім'ї надавали її голові (Cass. Dio. LIII. 18. 3).

Імператори, які правили після Августа, не поспішали приймати цей титул. (Автор життєпису імператора Адріана писав (SHA, v. Hadr. VI), що «прийняття відразу піднесеного йому і ще раз згодом запропонованого імені батька вітчизни він відклав на більш пізній час, оскільки Август пізно удостоївся цього імені»). Можливо, вони вважали, що приймати його треба в не дуже молодому віці і через якийсь час після початку правління. Ймовірно, з подібних міркувань Тиберій прийняв титул батька вітчизни через 17 років після приходу до влади. За свідченням Діона Кассія (LIX. 3), Калігула відразу прийняв усі титули, які мав імператор Тиберій, крім титула батька вітчизни, котрий він все ж незабаром після приходу до влади також прийняв. Так само вчинив і його наступник імператор Клавдій (Cass. Dio. LX. 3). Не мали титулу батька вітчизни Гальба, Отон і Вітеллій. Веспасіан прийняв цей титул «лише багато потому» (Suet. Div. Vesp. XII). Тільки Пертінакс «перший з усіх імператорів отримав найменування батька вітчизни в той день, коли був названий Августом» (SHA, v. Pert. V).

16 січня 27 г. до н. е. за пропозицією Мукація Планка засновнику системи принципату був наданий сенатом почесний епітет Август (**Augustus**)¹⁰ (RGDA. XXXIV. 1; Cass. Dio. LIII. 16; Suet. Div. Aug. VII; Vell. II. XCI) і як особливий *cognomen* увійшов до складу нового імені спадкоємця Цезаря, який офіційно став іменуватися Імператор Цезар Август, син божественного (Imperator Caesar Augustus divi filius). Це було ім'я (*cognomen*), яке сприяло зростанню його впливу на громадян держави. Починаючи з Тиберія «Август» стає частиною титулатури імператорів, яка була покликаною вказувати на божественний характер їхньої влади і надавалася сенатом кожному принцепсу.

Епітет «Augustus» не був титулом, виразом повноваження, і не був показником того, що носій цього епітета займає якусь громадську посаду. На користь останнього твердження свідчить той факт, що дружина правлячого імператора теж отримувала цей епітет – ставала Августою (Augusta), а жінки у римлян не могли займати громадські посади (крім жрецьких). У чоловічому роді цей епітет позначав правлячого імператора. До кінця II ст. н. е. його мала тільки одна людина, але Марк Аврелій, прийшовши до влади, зробив співправителем свого брата Л. Вера, і вони обидва мали епітет Август¹¹ (SHA, v. Ael. Ver., V; v. Marc. VII).

З часів Філіппа Араба або Клавдія Готського епітет Augustus перетворився на *semper*

Augustus, а з правління Проба – на perpetuus Augustus (Eckhel. VI. 88; VIII. 354).

У III ст. н. е., починаючи з часів Септимія Севера, звичайним для імператорів стає епітет **invictus** («непереможний»), яким, згідно з Діоном Хрисостомом, могли іменуватися тільки боги.

Починаючи з Доміціана, в титулатурі імператора з'являються епітети, які свідчили про перемоги імператора над певними народами або племенами (**Germanicus, Britannicus, Gothicus і т. п.**)¹².

З кінця II ст. н. е. в титулатурі імператорів з'являється почесний епітет **pius** («благочестивий») ¹³.

Імператор Коммод першим включив в свою титулатуру епітет **felix** («щасливий») ¹⁴. З часів Септимія Севера цей епітет постійно входив в титулатуру римських імператорів.

Починаючи з правління Траяна, в титулатурі правлячого імператора з'явилася інформація про те, чиїм сином, онуком і т. д. (**divi ... filius, divi ... nepos, divi ... pronepos**) він був. Мабуть, така інформація повинна була в очах римських громадян зміцнювати законність перебування цього принцепса на імператорському престолі.

За Августа не видавалося особливого єдиного закону про імперію (**lex de imperio**), але виносилися окремі постанови, які послуговували прецедентами для *leges de imperio* інших імператорів.

За повідомленням Діона Касія (LIII. 16. 2), влада Августа продовжувалася особливими сенатськими постановами: в 18 р. до н. е. на 5 років, в 13 р. до н. е. знову на 5 років, в 8 р. до н. е. на 10 років, в 3 р. н. е. також на 10 років і в 13 р. н. е. ще на 10 років.

На засіданні сенату 29 березня 37 р. н. е. всі повноваження і почесні права, які мали Август і Тиберій, були передані Гаю (Калігулі). За свідченням Тацита (II. 55), "сенат призначив Вітеллію всі почесті, які були вигадані за довгі роки правління інших принцепсів". З точки зору закону, принцепс виступав в ролі своєрідного надзвичайного магістрата. Римський народ за допомогою голосування в коміціях за підготовлений сенатом текст «*lex de imperio*» наділяв принцепса комплексом владних повноважень. Тепер принципат став міцною, цілісною системою.

«Закон про владу Веспасіана», що дійшов до нас, згідно з яким 22 грудня 69 р. н. е. сенатом і народом принцепсу передавалися ті права і компетенції, якими володіли Август, Тиберій і Клавдій, є чітко сформульованим вираженням повного завершення інституалізації принципату. У той час, як Август робив вигляд, що старі республіканські норми тимчасово припинені, Веспасіан не робив з усього цього ніякої таємниці, взявши на себе всі компетенції і привілеї.

Титулатура імператорів, яка вбирала в себе сакральні прикметники (Augustus, pius, felix), "обростала" ними цілеспрямовано. Все, пов'язане з імператором, набувало божественного (divus) і сакрального (sacer) характеру.

При всіх натяках на те, що імператор стоїть ближче до богів, ніж звичайні громадяни, в період Принципату правитель імперії все ж за життя не обожествлявся. Правда, Доміціан вимагав, щоб його називали богом і паном (*deus et dominus*)¹⁵, але це було відхиленням від норми. Наступні імператори на такі почесті не претендували. Живий імператор і його сім'я були божественними (divi), але не богами (dei). Тільки Авреліан, якщо судити з легенд його монет (Eckhel. VII. 482), офіційно прийняв титул *deus*.

Однак уже на початку періоду Принципату божеські почесті правлячому імператору надавалися жителями не тільки провінцій, де дуже рано поширився культ імператора, а й Італії.

Август прийняв божеські почесті від східних провінцій, причому тут поклоніння йому відбувалося в тих же храмах, що і богині Рومی (уособлення Риму). На Заході богослужіння Августу відбувалися на вівтарях в Тарраконі і Лугудуні, в міських же кварталах Рима для поклоніння Генію («Життєвій силі») сімейства Августа збиралися вільновідпущенники, які вшановували цього Генія поряд з Ларами (божествами-покровителями домашнього вогнища). У всіх інших місцях засновувалися колегії жерців,

які іменувалися августалами. Статуї імператора знаходилися в святилищах навіть найменших провінційних міст. Культ імператора став основним засобом вираження лояльності державі.

Уже в 36 р. до н. е., після успіхів Октавіана в боротьбі з Секстом Помпеем, італійські міста поставили його статуї в храмах поруч з їхніми богами (App. B. C. V, 132).

Август, який офіційно не був богом за життя, підготував всі умови для свого обожнювання після смерті.

Обожнювання померлого принцепса спочатку відбувалося спонтанно і в різних формах, але поступово набуло сакральну-правову і державну якість. З часу смерті імператора Клавдія в 54 р. н. е. сенат виносив рішення про обожнювання ще до завершення похоронних церемоній. Зазвичай ініціатором обожнювання померлого принцепса виступав новий імператор. Він звертався з проханням про це до сенату. Так, згідно з автором життєпису Адріана (SHA, v. Nadr. VI), цей імператор «звернувшись до сенату з ретельно продуманим листом, просив для Траяна божих почесностей і домігся їх, причому згода була настільки одностайною, що сенат вніс уже від себе у свою постанову на честь Траяна багато такого, про що Адріан навіть не просив».

Рішенням сенату проводився урочистий обряд поховання обожненого правителя імперії (Cass. Dio. LVI. 42)¹⁶.

Після поховання померлого імператора сенат приймав рішення щодо будівництва храму, впровадження культу божественного імператора¹⁷ і призначення жерців для відправлення цього культу (Tac. Annal. I. 10; Cass. Dio. LVI. 46–47). Культ імператора був важливою складовою системи принципату, він ідеологічно обґрунтовував панування Риму над імперією і панування імператора над своїми підданими.

Імператорський культ поступово ставав не стільки персональним обожнюванням, скільки культом носія влади взагалі (незалежно від особистих заслуг). Кожен новий претендент на трон, що домігся успіху, незалежно від міцності свого становища оголошувався «найбожественнішим», і його ім'я виявлялося оточеним урочистими епітетами.

Далеко не всі імператори були обожнені після смерті: з п'яти Юліїв-Клавдіїв тільки Август і Клавдій, з п'яти Северів – Септимій і Александр.

Влада імператора припинялася з його фізичною смертю, допускалася також відмова принцепса від влади і особисте його зречення неї. Останнє не вимагало будь-яких спеціальних процедур, тоді як відмова від влади для того, щоб мати правове значення, що зобов'язує, мала бути вчинена від імені римського народу і санкціонована постановою сенату або, пізніше, рішенням імператора. Відмова імператора від влади розглядалася як суспільний осуд не тільки його державної діяльності, а й особистих якостей, створювала в правовому сенсі особливу ситуацію максимального применшення на основі спеціальної постанови про **damnatio memoriae** («засудження пам'яті»). Згідно з цим правилом, заборонялися процедури похорону і жалоби, навіть сімейної, щодо відчуженого імператора, скасовувалися всі державні акти, видані від його імені, передбачалося знищувати все статуї та інші зображення, його ім'я в написах¹⁸. Офіційні розпорядження знищити зображення підтверджували статус нового імператора, а публічна участь у процедурі дамнації була фактично виразом лояльності до режиму. Це було повідомленням про зміну політичної влади.

За тих чи інших обставин (відповідно до рішення сенату про damnatio memoriae, рішення імператора або через стихійний емоційний сплеск населення) на монументах були знищені написи наступних імператорів I–III ст. н. е.: Калігули, Нерона, Доміціана, Коммода, Клодія Альбіна, Гети, Макріна, Діадуменіана, Геліогабала, Александра Севера, Максиміна I і Максима I, Гордіана III, Філіппів I і II, Траяна Деція, Гереннія Етруска, Гостіліана, Еміліана, Галлієна, Авреліана (є рідкісні приклади), Проба, Кара, Каріна, Нумеріана.

Пошкоджувалися і зображення на монетах: наприклад, лицьові сторони з

портретами Максиміана і Максима на монетах з Елеї і Пергама були повністю знищені.

Тіло Елагабала скинули в Тибр з Емілієвого мосту, прив'язавши до нього вантаж, так що він, за свідченням автора його життєпису, – єдиний з римських імператорів, який не був похований (SHA, v. Heliogab. XVII. 1–6)¹⁹.

За часів ранньої Імперії не існувало будь-яких законодавчих актів, які встановлювали **порядок престолонаслідування**, бо офіційно принципат ніколи не прирівнювався до спадкової монархії. Під час наділення принцепса владою були задіяні республіканські механізми, так що формально саме визнання принцепса сенатом і народом Рима становило основу легітимності його влади.

Протягом усієї ранньої Імперії офіційного титулу спадкоємця імператорської влади не існувало. Влада принцепса могла бути передана у спадок, але ця передача потребувала підтверджуючих актів делегації влади від імені римського народу або установи, що його представляла. Але вже за Августа певні люди намічалися в якості його наступників, і всі про це знали. Тут позначилося те положення принцепса, яке випливало з *auctoritas*, особливого впливу, який не був регламентований будь-якими законоположеннями.

Принцепс міг вказати свого наступника (зазвичай сина чи усиновленого), якого сенат і обирав новим принцепсом. Для того, щоб стало ясно, кого саме він намітив в свої наступники, Август ще за життя наділяв майбутнього принцепса певними титулами і повноваженнями. Так, наступник Августа Тиберій ще за життя засновника системи принципату мав проконсульський імперій, трибунську владу (Tac. Annal. I. 7; Suet. Div. Tib. XVI–XVII), разом з Августом він керував провінціями і проводив перепис громадян (Suet. Div. Tib. XXI), приймав послів (Suet. Div. Tib. XVI). Так само діяли і наступні імператори.

Підлегле командування несумісне з ідеєю проконсульського імперія. Цим імперієм може володіти претор – в епоху Республіки або в епоху Імперії, якщо він спрямований керувати однією з менших сенатських провінцій, – але ні в якому разі не тоді, коли відправляється в якості підлеглого іншої посадової особи. З цієї причини консуляри, що управляли імператорськими провінціями, ніколи не називалися проконсулами, але тільки легатами-пропреторами, бо їхнє командування не було незалежним. Отже, в епоху Імперії командир, який отримав проконсульський імперій разом з повною владою здійснювати його у військовій сфері, був колегою імператора (*collega imperii*), і надання цієї честі було одним з найбільш характерних способів вказівки наступника принципату. Проконсульський імперій імператора був унікальний тим, що він не припинявся в результаті присутності імператора в межах міста (Cass. Dio. LIII. 17, 6; 32, 5). Але цей привілей не поширювалася на його колег: Германік, який володів імперієм в Германії, повинен був знову отримати його перед від'їздом на Схід, оскільки увійшов в межі міста (Tac. Annal. II. 43), а Друз не міг володіти ним, перебуваючи в межах міста в якості обраного консула (Tac. Annal. I. 14).

Суворих традиційних цензів для особистості володаря не встановилося; єдиним, що більш-менш витримувалось на практиці, була вимога про належність до патриціїв і сенаторського стану.

З часів Адріана спадкоємець імператорської влади ще за життя правлячого імператора отримував **титул цезаря** (тобто відтепер ім'я Августа стає титулом правлячого імператора, а ім'я Цезаря – титулом наміченого спадкоємця імператорського престолу). Цезар мав доступ до таких почестей, як титул імператора, участь в тріумфі правлячого імператора, розміщення його портрета на монетах. Зазвичай цезар відправляв магістратури в парі з августом. Так, майбутній імператор Тит у правління Веспасіана щороку отримував консульство, мав також трибунську і проконсульську владу, в 73–74 рр. н. е. він разом з батьком провів цензуру, після тріумфу 71 р н. е. Веспасіан передав йому посаду префекта преторіанської гвардії.

Новий імператор під час вступу на престол отримував свої повноваження шляхом прийняття сенатом і (формально) народом *lex de imperio* і *lex de tribunicia potestate*²⁰. Якщо Август одержав повноваження на певний термін, то наступні імператори отримували їх

довічно. В день вступу імператора на престол відбувалися жертвоприношення на Капітолії, в наступні роки 1 січня сенат, магістрати і солдати складали присягу *in acta* і *in nomen* імператора.

Володіння повноваженнями принцепса знаходило **відображення в одязі і знаках влади**. На засіданнях сенату імператор сидів на трибунській лавці (*subsellium*) або в курульному кріслі між консулами. В межах Італії він одягав звичайну магістратську тогу (*toga praetexta*) (SHA, v. Nadr. XXII; v. Alex. Sev. XL); за межами Італії – червоний плащ полководця (*paludamentum*)²¹. З часів Септимія Севера, який розмістив поблизу Рима один з набраних ним легіонів, імператори стали одягати *paludamentum* і на території Італії. У III ст. н. е. цей плащ став символом захоплення імператорської влади (Herodian. II. 8; Eutrop. IX, 26). У шати тріумфатора імператори одягалися, відвідуючи в Римі ігри і громадські свята. Доміціан одягав їх і під час відвідування засідань сенату (Cass. Dio. LXVII. 4). До правління Доміціана імператора супроводжували 12 лікторів, за цього імператора та пізніше – 24.

Судячи з даних нумізматики, з часів Еміліана (249 р. н. е.) імператори стали носити променисту корону (*corona radiata*). Ця корона була символом божественності влади імператора. Згідно з Аврелієм Віктором (Epit. XXXV), діадему²², «прикрашену золотом і дорогоцінним камінням», першим почав носити імператор Авреліан. Однак Светоній писав (Cal. XXII), що вже Калігула носив і променисту корону, і діадему. Твердження Аврелія Віктора не підтверджується даними нумізматики. Вперше діадема з'являється на монетах Константина. Його наступники носили її постійно. Юліан мав розкішну діадему, прикрашену дорогоцінним камінням («*ambitioso diademate utebatur lapidum fulgore distincto*») (Ammian. XXI. 1. 4).

У життєписі Елагабала повідомляється, що він «носив туніку – всю в золоті, носив і пурпурову, носив і перську – всю в дорогоцінних каменях. <...> Він носив на взутті дорогоцінні камені, до того ж різні. <...> Він любив надягати і діадему, прикрашену дорогоцінним камінням <...>; носив він її і вдома» (SHA, v. Heliogab. XXIII). Автор життєпису Галлієна стверджував, що цей імператор «часто виступав в короні з променями. У Римі, де государі показувалися завжди в тозі, його можна було бачити в пурпуровій халаміді з золотими застібками, прикрашеними дорогоцінним камінням. Він носив пурпурну золочену чоловічу туніку, до того ж з довгими рукавами. Перев'язь у нього була прикрашена дорогоцінними каменями. Ремені на його взутті були обсіпані коштовним камінням» (SHA, v. Gall. Duo. XVI). Однак Євтропій пише (IX. 26), що всі ці нереспубліканські та неримські нововведення у вбранні імператора з'явилися лише за Діоклетіана.

Скіпетр був ознакою царської влади, тому в республіканській час був вилучений з римської повсякденності. Жезл був атрибутом богів, перш за все, Юпітера, тільки полководець під час тріумфу міг тримати його в руках в межах міста Рима. Зроблений він був зі слонової кістки, на його вершині знаходився орел і називався запозиченим з грецької застарілим словом *scīrio*. На відміну від інших прикрас тріумфатора його не можна було використовувати тріумфатору ні за життя, ні під час похорон.

Скіпетр ніколи не використовувався римськими імператорами як ознака їхньої влади. Хоча ми часто бачимо його в руках імператора на монетах і на творах образотворчого мистецтва, але це відноситься до зображень імператорів в якості тріумфаторів, а давні автори ніколи не пишуть про скіпетр як ознаку імператорської влади.

Отже, в період Принципату в загальній формі визначені актом про передачу йому державної влади **повноваження імператора** охоплювали майже всі області і форми державного регулювання «публічних справ». Його одноосібна і довічна влада ґрунтувалася на сукупності повноважень існуючих посадових осіб республіканського ладу і характеризувалася зосередженням військових, адміністративних, законодавчих і судових повноважень, які реалізовувалися, однак, через колишні, республіканські за своєю правовою конструкцією, типи установ і за допомогою таких правових інститутів.

Не було влади, яка не належала б імператору. У його руках були військо і фінанси. Він був одноосібним главою управління, суду і навіть релігії. Він користувався законодавчою владою. Правда, справжні закони (*leges*) він міг видавати лише за сприяння сенату, але зате його особистим указам (едиктам) населення повинно було коритися не менше, ніж самим законам. За імператором визнавалося право вилучати окремі випадки або дії окремих осіб з-під сили права і закону, надавати привілеї і в цілому творити спеціальне право.

Імператор мав вищу адміністративну (урядову) владу в державі. Він володів усіма повноваженнями і обов'язками з охорони правопорядку на основі законів, навіть тих, від дії яких сам був вилучений. Він міг видавати розпорядження, обов'язкові для всіх посадових осіб. Як би замінюючи колишні заступницькі для громадян повноваження трибунів, принцепс мав право надавати притулок (навіть в порушення законів власної держави) громадянину або будь-якій іншій особі, міг давати право оскаржити будь-яке рішення інших посадових осіб. Імператор володів правом надання римського громадянства, а також повноваженнями щодо встановлення організації провінцій, тобто адміністративно-територіального поділу імперії, порядку управління новоутвореними територіальними одиницями, містами і т. д.

Імператор володів і широким колом судових повноважень. Він був верховним суддею в імперії, на рішення якого не могло бути апеляції. У Римі він творив суд особисто поруч із сенатом і центумвірами. У провінціях він передавав свою судову владу легатам, які і судили від його імені. Він мав право на здійснення особистого правосуддя в загальних рамках права і закону в порядку екстраординарного судочинства або поданої на його ім'я апеляції. Визнавалося, що у виборі форми кримінального покарання імператор вільний від точного слідування правовим нормам. Імператор володів повним правом помилування, причому виражене в загальному вигляді таке веління мало трактуватися в найбільш прихильному для звинуваченого напрямку. Тим самим у прихованій формі малося на увазі право імператора взагалі відступати в своєму правозастосуванні від прямих приписів законів. Він головував у сенаті або аналогічній йому державній установі (раді).

Винятковість публічно-правового становища імператора (на основі зосередження в його владі широкого кола державних функцій і прав, спершу розділених між різними установами та інститутами) оформилася і в додаткових, виняткових правах-прерогативах імператора, якими ні окремо, ні сукупно не характеризувалися повноваження республіканських і традиційних органів влади. Особистість государя була вилучена з-під дії законів і права. Власність імператора не підлягала регулюванню традиційним приватним правом і мала привілейований статус, як щодо її охорони, так і стосовно можливих претензій з боку третіх осіб. Злочини, скоєні проти особистості і влади імператора, розглядалися як посягання на владу всього римського народу, як злочин проти спільноти в цілому, утворюючи специфічну категорію (*laesae maiestatis*). Традиція наказувала виходити з презумпції благості дій принцепса в сумнівних випадках, їхньої підзаконності і непротивоправності; всі звинувачення на адресу імператора з цього приводу повинні були доводитися особами, що висували їх.

Сенат був насправді лише чимось на зразок державної ради, зручним пристосуванням, яке надавало діям імператора законних форм колишніх часів. Будь-яка політична дія виходила від особи імператора, який користувався своєю владою безроздільно, не перебуваючи ні під чийм контролем.

Управління імперією здійснювалося з того місця, де знаходився імператор. Якщо імператор залишав Рим, його супроводжували всі, кого він потребував для здійснення управління державою. У Римі ж управління імперією здійснювалося з будинку імператора, який поступово перетворився в **імператорський палац**. На початку правління Августа його будинок на Палатинському пагорбі не був великим за своїми розмірами. Але вже за життя Августа до його резиденції були приєднані інші будівлі: бібліотека, храми, включаючи храм Вести. За наступників Августа розміри палацу все збільшувалися і назва

Палатинського пагорба стала використовуватися в якості назви палацу імператора (Palatium).

У міру зростання ролі імператора в управлінні державою поруч з системою республіканських органів з'являлися і виростали нові інститути, створені з тією ж метою – управляти державою.

Одним з перших таких інститутів була рада імператора (**consilium principis**). Створена за Августа в 27 р. до н. е. (Cass. Dio. LIII. 21. 4) і реформована в 13 р. н. е., вона стала сполучною ланкою між принцепсом і сенатом. У 27 р. до н. е. рада складалася з консулів, по одному представнику від інших магістратур і 15 членів сенату, що не займали будь-яку посаду, які обиралися до складу ради жеребкуванням кожні шість місяців (Suet. Div. Aug. XXXV; Cass. Dio. LIII. 21. 4). Светоній писав, що функцією цього органу було готувати справи для передачі на розгляд сенату (Suet. Div. Aug. XXXV, 3). Коли ж Август через старість визнав для себе заважною особисту участь в сенатських засіданнях, то цей комітет, який тоді складався з дорослих принців імператорського дому, консулів (як тих, які перебували на посаді, так і *designati*) і 20 сенаторів, які обиралися на рік, отримав право, збираючись в палаці імператора, прямо вирішувати справи від імені сенату (Cass. Dio. LVI. 28. 2). Також і Тиберій влаштував при собі подібну раду з 20 членів, які обиралися, мабуть, з числа магістратів і сенаторів, як і за Августа (Suet. Div. Tib. LV).

Імператорська рада не була самостійним органом влади, що міг діяти окремо від імператора. Перебуваючи при особі імператора, рада могла збиратися тільки за його присутності, а тому тут не було іншого голови, крім імператора. Ведення справ в засіданнях ради нагадує собою процедуру сенатських засідань. Обговорення питань відбувалося шляхом дебатів. До подачі голосу залучалися всі присутні члени ради. У поданні голосів брав участь і сам імператор. Але остаточне рішення все-таки визначалося волею імператора, а не простою більшістю голосів. Про засідання ради складалися протоколи.

Клавдій практично всі важливі рішення приймав в раді або обговорював там справи перед винесенням їх на суд сенату (Tac. Annal. XI, 1–3; XII, 1–4.). Калігула і Нерон не вважали за потрібне з будь-ким радитися, тому в періоди їх правління роль *consilium principis* не могла бути значною. В цілому ж аналіз дій і складу ради показує, що цей орган був найбільш зручний саме для ситуації, коли фактично при владі стоїть одна людина, але за традицією значущі для держави рішення повинні прийматися колегіально. Отже, *consilium principis* в певному сенсі став підміняти собою століттями існуючий в Римі дорадчий колегіальний орган – сенат.

За Тита *consilium principis* стає постійно діючим органом (Suet. Tit. 7, 2).

Всі важливі питання за Доміціана вирішувалися на створеній принцепсом раді, яка складалася з сенаторів за його вибором, з представників вершників і преторіанських префектів, а не в сенаті.

Все ж в період правління Юліїв-Клавдіїв і Флавіїв *consilium principis* продовжував залишатися неофіційним і нечітко визначеним органом.

Траян перетворив раду принцепса в постійно діючий орган управління. Рада отримала інституційне оформлення і була наділена новими функціями. Ця невелика, спочатку юридична, колегія радників принцепса складалася, як і раніше, з призначених принцепсом і формально затверджених сенатом членів з сенаторського стану і вершників. *Consilium principis* Траяна розглядав не тільки питання загальнодержавного значення, а й дрібні справи: про перелюб, про фальсифікації заповітів і т. п. (Plin. Iun. Ep. VI. 22; 31).

За Адріана рада принцепса стала офіційним вищим державним органом, куди входили радники імператора, провідні правознавці і керівники центральних відомств.

Адріан заснував для юристів при імператорській раді платні посади, у якості технічних помічників у справах, що вносилися на обговорення ради. Призначення таких помічників, які отримували (принаймні, згодом) платню в розмірі 60.000 сестерціїв, виражалося терміном: *adsumere in consilium principis*. Ці помічники могли бути підвищені на ступінь повноправних членів ради і тоді вони називалися *consilarii Augusti*. Вони

консультували імператора щодо законодавчої та судової практики. З таким підвищенням пов'язано було і збільшення їхньої платні до 100.000 сестерціїв (*centenarii*). Штатні юристи, що додавали імператорській раді характер бюрократично організованої установи, складали, однак, тільки додатковий елемент, оскільки головний склад ради, як і раніше, складався з посадових осіб, які були запрошені імператором (що називалося *adhibere*).

Коли імператор на тривалий час залишав Рим, в переміщеннях по імперії його супроводжувало багато людей, послуг яких він потребував. У їхньому числі були і ті, з ким він радився під час вирішення важливих питань життя держави. Так виник інститут імператорських «супутників» (***comites Augusti***). Це не була офіційна посада. Серед *comites* були і сенатори, і вершники. Імператор обирав їх з числа своїх «друзів» (*amici*). Передбачалося, що *comites* повинні бути радниками і помічниками імператора під час вирішення різних питань і проблем, з якими принцепс стикався під час своїх поїздок територією імперії.

При кожному з імператорів була деяка група «друзів» (***amici Augusti***), яку часто вони могли успадкувати від попередника. Наприклад, Нерва зберіг *amici* Доміціана (незважаючи на зміну влади в результаті змови і вбивства імператора в 96 р. н. е.). Про Тита розповідали, що він обирав радників так, що і наступні правителі в своїх особистих і в державних справах не могли обходитися без них і завжди до них зверталися. Подібна спадкоємність була основою для збереження континуїтету в політиці і акумуляції управлінського досвіду. Можливо, вже в період Антонінів «друг імператора» перетворюється в титул.

За Антоніна Пія і Марка Аврелія нам відомі військові експерти, що входили в *consilium*; на збори ради могли бути запрошені і фахівці з інших питань. Імператор Марк Аврелій завжди перед тим, як що-небудь зробити, не тільки у військових справах, але і в питаннях цивільного життя (*non solum bellicas res sed etiam civiles*), консультувався з *consilium principis* (SHA, v. Marc. I, 3).

Вже за часів Марка Аврелія перше після імператора місце в раді належало префектам преторія.

За Септимія Севера рішення ради принцепса отримали силу сенатських постанов. Ключову роль в раді за Северів грали відомі юристи рангу вершників на посаді префекта преторія.

За Александра Севера імператорська рада складалася з 20 юристів і невизначеної кількості інших членів, але не менше 50, за прикладом тодішнього мінімального числа сенаторів, присутність яких була потрібна, щоб засідання сенату могло вважатися таким, що відбулося (SHA, v. Alex. Sev. XVI). Склад ради в ті часи був уже більш-менш постійним. У засіданнях ради обговорювалися не тільки заходи законодавчого характеру, а й інші справи внутрішньої і зовнішньої політики.

Отже, сфера компетенції ради принцепса могла охоплювати різні області: від законодавства і судових справ до військових і зовнішньополітичних питань. Компетенція ради, по суті, дублювала компетенцію сенату, так що тільки від імператора залежало, які справи передавати на розгляд в один орган, а які – в інший.

Паралельно поступовому завмиранню республіканських магістратур йде розвиток системи **імператорських чиновників**, як уповноважених імператора. Принципи призначуваності чиновників, ієрархічності, відсутність регламентації терміну служби, а також відсутність формальних вимог до заміщення посади були дуже зручні саме з точки зору підпорядкування всієї системи управління одній людині – принцепсу.

Створюючи бюрократичний апарат, Август мав відомий прецедент в попередній республіканській історії. Магістрат, вирушаючи в будь-яку провінцію або приступаючи до виконання будь-яких функцій, користувався послугами людей, які перебували в особистій від нього залежності: це були раби, вільновідпущеники і клієнти. Вони призначалися своїм паном чи патроном і були відповідальні лише перед ним, а відповідав за всі повноваження тільки він сам.

Створення центрального імперського бюрократичного апарату являло собою форму

адаптації адміністративного апарату Республіки (з її щорічно змінюваними магістратами) до потреб в управлінні величезним і складним механізмом Імперії.

В епоху Принципату виникали нові посади, звід яких отримав назву **officia**. Светоній визначає officia, як посади, засновані Августом («*Quoque plures partem administrandae rei publicae caperent, nova officia excogitavit*» – «Щоб більше народу брало участь в управлінні державою, він заснував нові посади») (Suet. Div. Aug. XXXVII).

Officia в принципі відрізнялися від магістратур. Посади officia співіснували поряд з традиційними республіканськими магістратурами, а їхніми носіями були куратори (curatores) і префекти (praefecti).

Імператорські служби створювалися не на основі будь-яких нормативних актів і розпоряджень, які чітко визначають коло прав та обов'язків, а на делегуванні імператором своїх повноважень особливо довіреним особам.

Ці групи було необхідно вбудувати в існуючу систему виконавчої влади. Для цього принцепс делегував владу – надавав мандат довірений особі на управління в будь-якій сфері. Рішення про надання мандата приймалося за погодженням з сенатом, але хоча мандат носив тимчасовий характер, завдяки його продовженню влада носія мандата не припинялася. Посада через мандат стала самостійною в системі виконавчої влади епохи Принципату. Для вручення посадових повноважень за допомогою мандата не було потрібним видання спеціального законодавчого акту. Переваги мандата полягали в тому, що він дозволяв діяти від імені принцепса.

Нові посади вводилися не тільки за допомогою мандата, а й шляхом сенатської постанови і едикту принцепса, як, наприклад, посада куратора водопостачання (Frontin. de Aqu. Rom. CXXXIX).

Жодна класифікація імператорських посад не може бути достатньо задовільною. Все ж в літературі пропонується поділяти їх на наступні групи: а) посади при імператорському дворі; б) судді; в) посади фінансового характеру; пов'язані з управлінням; г) Римом; д) Італією; е) провінціями.

В системі посад officia можна виділити кілька груп відповідно до їхніх офіційних назв.

Одну з цих груп складали куратори (**curatores**). Спочатку це були надзвичайні чиновники, які наглядали за певними спорудами, будівлями і т. п. В імператорському апараті управління куратори призначалися і на певні ділянки (куратор конкретної дороги, громади) і без будь-якої деталізації покладених на них обов'язків. Значення цих посад видно з самої їхньої назви: так, curatores alvei et riparum наглядали за берегами Тибру, curatores aquarum – доглядачі водоводів, curatores cloacarum – доглядачі клоак, curatores frumenti – особи, яким була доручена роздача хліба. Існували також інші куратори (monumentorum publicorum tuendorum, operum publicorum, pecuniae publicae, tabularum publicarum, viarum, regionum і ін.).

Посади curatores найчастіше займали сенатори.

У I ст. до н. е., за часів Цицерона, особливим довіреним особам, головним чином з вільновідпущеників, доручалося ведення справ різного характеру. Такі довірені особи називалися прокураторами (**procuratores**). За визначенням Ульпіана (Dig. III. Tit. 3. 1), «прокуратор – той, хто веде справи іншого за його дорученням» (procurator est qui aliena negotia mandata domini administravit). Призначення прокуратора не було пов'язане з тією чи іншою формальністю.

Цей інститут набуває значного поширення за часів Імперії. Август під час формування нових органів управління, які не були виборними, а створювалися ним одноосібно, широко використовував діловий досвід вершників, залучав їх в якості імператорських прокураторів.

Певний клас прокураторів мав відношення до імператорських провінцій; прокуратори останніх, подібно квесторам сенатських провінцій, завідували фінансовою частиною (fiscus provincialis). Для військових цілей існував особливий procurator castrensis,

який завідував інтендантською частиною і сплатою платні. Крім того, особливий чиновник завідував карбуванням грошей – *procurator monetae*.

Крім провінційних прокураторів, які мали відношення до фіска і майна імператора, були ще *procuratores Caesaris pro legato*, які управляли незначними областями, що належали до розряду імператорських провінцій (Tac. Hist. V. 9–10). З провінцій, які часом керувалися прокураторами, відомі: Альпи, Реція, Норік, Фракія, Мавританія. Ці прокуратори перебували під контролем найближчого імператорського намісника (*legatus pro praetore*); так, прокуратор Юдеї Понтій Пілат був підпорядкований сирійському наміснику. Прокуратор, який виконував обов'язки намісника провінції, наділявся не лише фінансовими повноваженнями, але і, подібно командирам ввірених йому військ, володів певними військовими функціями. Положення прокураторів мало чим відрізнялося від положення інших намісників провінцій. Ця посада з моменту виникнення була тісно пов'язана з імператором, з юрисдикцією на підвладних йому територіях. Прокуратура давалася на невизначений термін і оплачувалася грошима з казни (Cass. Dio. LIII. 15).

Титулом прокуратора наділялися не тільки намісники провінцій, а й всі імператорські посадові особи, що відали фінансовими справами. Прокуратори цієї категорії були і в імператорських, і в сенатських провінціях, причому вони набиралися не тільки з осіб вершницького стану, а й з вільновідпущеників імператора (Cass. Dio. LIII. 15).

У 53 р. н. е. Клавдій упорядкував положення прокураторів (Tac. Annal. XII. 60) – встановив особливий *cursus*, тобто послідовність службових посад, що вів до заняття прокураторських місць. Прокуратори імператора повинні були відтепер належати до стану вершників і обов'язково пройти до призначення тривалу службу в легіонах або в преторіанській гвардії; прокуратори фіска були розділені на категорії в залежності від важливості провінцій, і відповідно до категорії прокураторам виплачувалося щорічне утримання; вони отримували право суду і слідства і право військового командування.

З плином часу кількість прокураторських посад все збільшувалася: за Августа в провінціях служили 25 прокураторів, за Нерона – 45, за Траяна – 84, за Адріана – 103, за Септимія Севера – 170. До середини III ст. н. е. кількість вершницьких прокураторів досягла 182 чол.

За Антонінів склалася чотириступенева система оплати посад прокураторів-вершників: *sexagenarii* – 60 тис. сестерціїв на рік, *centenarii* – 100 тис., *ducenarii* – 200 тис., *trecenarii* – 300 тис.

У республіканський час для управління портом в Остії призначався особливий квестор (*quaestor Ostiensis*), до якого з тих пір, як була введена дармова роздача хліба в Римі, перейшло і завідування прийомом казенного зерна з морських кораблів і перевозом його в Рим по річці. Клавдій скасував посаду остійського квестора, а замість цього встановив імператорського прокуратора, що називався спочатку *procurator portus Ostiensis* (Suet. Div. Claud. XXIV; Cass. Dio. LX. 24.), а потім *procurator ad annonam Ostiae*. Він був *sexagenarius*. У III ст. н. е. прийом продовольства в Остії переходить до безпосередніх агентів столичного префекта *annonaе*; так що за остійським прокуратором залишилися лише загальні обов'язки портового начальства; з тих пір він називався *procurator portus utriusque*.

Серед прокураторів *centenarii* особливе положення займав *procurator patrimonii*, який відповідав за майно імператора і членів його сім'ї. До цього ж розряду належав *procurator monetae*, який відповідав за організацію діяльності імператорського монетного двору.

Окрему групу імператорських чиновників становили префекти (***praefectus***). Префектами у римлян спочатку називалися люди, які обіймали командні посади в армії і флоті: командири допоміжних кінних і піших загонів, ватажки ветеранів (*evocati*), командувачі флотами, командири окремих кораблів і т. д. Влада префекта являла собою *imperium*. Володіючи *imperium*, префекти могли здійснювати вищу судову владу – *iurisdictio*. Юрисдикція давала можливість вирішувати юридичні суперечки за відсутності закону, притягувати громадянина до відповідальності за порушення діючих законів. На префектів покладалося проведення державних і приватних судових процесів у сфері своєї

компетенції. Юрисдикція передбачала також право призначати суддю.

З часів Августа посада префекта набуває воєнно-адміністративного характеру. Август і наступні імператори ставлять префектів на чолі ряду установ і інститутів, які мали велике значення для міцності позицій імператора в державі і забезпечення його особистої безпеки.

На чолі всіх імператорських довірених осіб стояв **praefectus praetorio**, начальник імператорської гвардії²³. Посада префекта преторія була вершиною кар'єри вершника. Префекти командували преторіанцями від імені імператора. За Августа на чолі преторіанців стояли два префекта. Два префекта очолювали преторіанців і в коротке правління Вітеллія (Tac. Hist. II. 92). Якщо імператор вирушав у провінцію або до військ, один префект преторія супроводжував його, а інший залишався командувати когортою, яка несла службу в імператорському палаці в Римі (Cass. Dio. LXIX. 18). Пізніше іноді преторіанцями командував один префект, за Коммода – три.

До компетенції префектів входила, насамперед, дисциплінарна влада над преторіанцями, а також і призначення на службу нижніх чинів цих когорт, в той час як трибунів і сотників призначав сам імператор. Влада префектів преторія поширювалася і на *cohortes urbanae*, які також могли залучатися до вартової служби в палаці, так само як і інші військові команди в Римі та Італії; виняток становили тільки обидва флоти преторія (*classes praetoriae*) в Мізені і Равенні. Крім цього, ймовірно ще за Августа, на префектів преторія покладена була дисциплінарна влада також над імператорськими рабами і відпущениками, особливо тими, з яких була утворена палацова прислуга. Один з префектів обов'язково був присутній в палаці, маючи тут до своїх послуг чергову когорту. Дисциплінарна влада префекта преторія поширилася і на тих імператорських відпущеників, які відряджалися в імператорські маєтки або в провінції в званні прокураторів. Оскільки внаслідок цього в розпорядженні префектів преторія мало перебувати будь-яке арештне приміщення, то в розпорядження цих префектів, аж до суду, перепроводжувались також і заарештовані римські громадяни з провінцій.

Відносини між префектом преторія та імператором порівнюють з відносинами між начальником кінноти та диктатором в епоху Республіки (Dig. I. tit. 11). Постійна присутність у палаці наближала префектів до особи імператора, роблячи їх придатними для виконання будь-яких екстрених доручень і поза колом їхніх основних обов'язків. На цьому ґрунті за Тиберія значення префекта преторія відразу піднялося на ступінь всесильного заступника імператора, і подібні випадки повторювалися і в наступні часи. Але і в нормальних умовах префекти преторія належали до числа найбільш впливових посадових осіб. Аврелій Віктор писав (de Caes. IX), що після того, як імператор Веспасіан призначив свого сина Тита на посаду префекта преторія, «ця посада, важлива з самого початку, стала ще більш значною, другою в Імперії після влади августа».

Траян посилив роль префекта преторія, фактично зробивши його своїм заступником по цивільних справах.

Коли Адріан дав імператорській раді міцнішу організацію, то префекти преторія і тут зайняли перше місце. А оскільки рада організована була Адріаном у вигляді установи, що вела переважно справи юридичного характеру з судової та законодавчої практики, то префекти преторія стали причетними до юриспруденції.

З причини цієї причетності до юриспруденції імператори того часу почали використовувати своїх префектів преторія як повноважних заступників в області імператорського судочинства. Уже за Септимія Севера префекти преторія творили суд від імені імператора, особливо у цивільних справах, а в середині III ст. н. е. до них же перейшли і апеляції з провінцій у кримінальних справах, причому префекти мали право присуджувати покарання всіх ступенів, до *deportatio* включно. Тоді ж вони придбали право самостійно видавати юридичні норми (*formae*), що мали силу закону.

Відповідно до цього нового положення для префектів преторія з'явилася необхідність мати в своєму розпорядженні належних помічників. Уже за Антоніна Пія до

їхніх послуг була особлива канцелярія під начальством чиновника а *commentariis praefectorum praetorio*. Судових справ, що надходили до префектів преторія, було так багато, що імператорам доводилося призначати на допомогу префектам особливих суддів, на правах заступника префекта (*vice praefecti praetorio*).

З часу Адріана префект преторія часто за відставки отримував звання сенатора.

Марк Аврелій присвоїв префектам преторія вищий вершницький титул: *vir eminentissimus*.

За Септимія Севера преторіанська префектура продовжувала залишатися найвпливовішим військовим постом імперії. Префект Плавціан взяв на себе військову аннону і тим самим забезпечив собі контроль над важливими галузями постачання і підвозу продовольства, при цьому були значно розширені юридичні компетенції його посади. Преторіанському префекту тепер підпорядковувалося судочинство не тільки в італійському регіоні, але в його компетенції було також прийняття рішень за апеляційними скаргами з провінцій. Юридична діяльність володаря цього поста тим самим настільки збільшилася, що за підтримки Плавціана один з двох префектів був професійним юристом. Першим з них був Папініан, один з провідних юристів того часу. Його колеги – юристи Павло і Ульпіан теж мали великий вплив в державній раді.

За Александра Севера префекти преторія зайняли місце в сенаті, перебуваючи на посаді (SHA, v. Alex. Sev. XXI. 3); іншими словами, звання префекта преторія давало право на звання сенатора. Але сама посада продовжувала значитися в розряді вершницьких звань і заміщала, як і раніше, вершниками, хоча за цих умов усувався колишній виняток senatorів. Особи senatorського стану (з часів Александра Севера) зберігали свій senatorський титул *vir clarissimus* також і в званні префекта преторія.

У III ст. н. е. префект преторія став взагалі вищою судовою інстанцією для всієї імперії, як для провінцій, так і для Італії, за винятком тільки міста Рима і його околиць (до сотого мілевого каменю), де такі ж права вищої інстанції по всім апеляціям належали тоді міському префекту.

З часів Септимія Севера до Діоклетіана префекти преторія, подібно східним візірям, контролювали всі державні відомства: палац, армію, фінанси та право; також у них був суд, в якому вони вирішували справи (Dig. XII. tit. 1. s. 40).

Діоклетіан ввів нову організацію палацової варти під начальством *comites domesticorum*. За Константина префекти втратили будь-яку військову владу і перетворилися в намісників провінцій. Він призначив чотирьох таких префектів: перший, зазвичай присутній при імператорському дворі, керував Фракією, всім Сходом і Єгиптом; другий керував Ілліріком, Македонією та Грецією і зазвичай знаходився спочатку в Сирії, потім в Фессалоніці; третій керував Італією і Африкою, четвертий, який перебував у Трірі, – Галлією, Іспанією і Британією (Zos. II. 33). Ці префекти були власними представниками імператора, і їхні повноваження поширювалися на всі галузі держави; тільки армія не входила до їхньої юрисдикції.

До *nova officia*, заснованих Августом, Светоній зарахував (Suet. Div. Aug. XXXVII) і посаду префекта міста (***praefectus urbi***). Хоча абсолютно новою цю посаду не можна було вважати. Посада такого характеру існувала у римлян ще в епоху царів. Як пише Тацит (Annal. VI. 11), «в минулому царі і пізніше магістрати, відлучаючись з Риму, обирали, щоб в місті не було безвладдя, своїх тимчасових заступників, яким належало вершити правосуддя і діяти в залежності від обставин».

Praefectus urbi як префект або доглядач міста, який спочатку називався «страж міста» (*custos Urbis*) (Lyd. de Mag. I. 34, 38), виконував свої обов'язки тільки за відсутності царя в Римі; тоді він діяв як представник царя. Не ясно, чи було у нього право скликання народних зборів, але в разі необхідності він мав право приймати будь-які заходи на свій розсуд, оскільки мав імперій в місті (Tac. Annal. VI. 11; Liv. I. 59; III. 24).

У 487 р. до н. е. посада була піднесена до магістратури, що надавалася шляхом обрання (Lyd. de Mag. I. 38). Стража міста, цілком ймовірно, обирали курії. До цієї посади

допускалися тільки особи консулярного рангу. У ранній Республіці він здійснював в місті всі повноваження консулів, якщо вони були відсутні: скликав сенат, проводив коміції і, під час війни, навіть набирав міські легіони і командував ними.

Коли в 366 р. до н. е. була заснована претура, в разі відсутності в місті консулів їх заміщав претор. Необхідність в префекті міста тепер відпала. З тих пір префект міста призначався щороку, лише один раз, на час відсутності консулів в Римі у зв'язку з проведенням Латинських свят. Цей префект (*praefectus feriarum Latinarum*) не мав права ні скликати сенат, ні виступати в ньому, оскільки в більшості випадків він був молодший за сенаторський вік і призначався не народом, а консулами (Gell. N. A. XIV. 8). Про те, як мало значення стала мати з часом посада префекта міста, можна зробити висновок з того, що її завжди надавали молодим людям зі знатних родин (Tac. Annal. IV. 36) і що Юлій Цезар навіть призначив на неї кілька неповнолітніх юнаків вершницького рангу (Cass. Dio. XLIX. 42; XLIII. 29, 48). В епоху Імперії таких префектів міста продовжували призначати доти, поки проводилися Латинські свята; ці префекти навіть отримували якусь судову владу (Tac. Annal. VI. 11; Suet. Nero. VII; Div. Claud. IV; Cass. Dio. LIV. 17; SHA, v. Marc. IV).

У період тріумвірату Октавіана, коли він був за межами Італії, його, як повноважного правителя Риму і Італії, заміняв Меценат. Коли Август в 27 р. до н. е. відправився в західні провінції, де пробув до 24 р. до н. е., то він мав намір доручити консуляру Мессалі Корвіну, в званні міського префекта, тільки спостереження за поліцейським порядком в Римі. Однак і цей захід зустрів опозицію, тому що, за республіканськими порядками, міський префект міг функціонувати тільки після виїзду з міста всіх інших магістратів *cum imperio* (консулів і преторів); сам Мессала через кілька днів відмовився від своєї посади. Тому, коли в 22 р. до н. е. Август їхав для ревізії сенатських провінцій, він і не намагався повторити невдалу спробу 27 р. до н. е. Але в Римі виникли заворушення, придушення яких виявилось не під силу республіканським магістратам. Внаслідок цього Август, за згодою сенату, відправив до Риму Агріппу, який мав тоді проконсульську владу, для відновлення порядку. Та тільки-но Агріппа пішов з Риму, як заворушення знову поновилися, так що сам Август був змушений повернутися. Неспокійний стан народної маси в Римі змусив сенат в 19 р. до н. е. запропонувати Августу постійну *cura togam et legum*, тобто охорону порядку і закону. Август погодився, задовольняючись для цієї мети своєю *tribunicia potestas* без будь-яких нових титулів. На цій підставі Август, їдучи в 16 р. до н. е. з Риму, вже без усяких складнощів міг залишити тут свого заступника, в званні міського префекта, в особі старого консуляра Статілія Тавра.

Про інші випадки призначення міських префектів в правління Августа нічого не відомо; також і в момент його смерті в Римі не було міського префекта. Сам Август, очевидно, не наполягав на тому, щоб перетворити міську префектуру в постійне представництво. Розділивши місто на XIV *regiones*, він доручив нагляд над ними магістратам (преторам, едилам, трибунам). У 6 р. до н. е. була організована на військовий лад пожежна команда, начальник якої (*praefectus vigilum*) разом з тим ніс і обов'язки загальнополіцейського нагляду. Тому посада особливого міського префекта, як начальника поліції, виявлялося по суті зайвою.

Проте, Тиберій, незабаром після свого приходу до влади, призначив міським префектом Л. Пізона, який залишався на цій посаді до своєї смерті (32 р. н. е.) (Tac. Annal. VI. 10). У такий спосіб посада перетворилася на постійну. Її функціонування вже не пов'язувалося з самим фактом відсутності принцепса в Римі і наявністю у нього в цей період консульської влади. Пізон здійснював свої службові функції незалежно від того, перебував чи ні принцепс в Римі. Завдяки можливості постійного продовжування його мандата міський префект міг здійснювати свої повноваження безперервно. Значення *praefectus urbi* зросло, і він сприймався вже інакше, ніж «тимчасовий заступник» принцепса.

Міський префект не вважався військовим чином, а тому і міські когорти (*cohortes urbanae*)²⁴ були підпорядковані не йому, а префекту преторія, як і всі інші військові загони в Римі. З іншого боку, міський префект не був і магістратом; в його розпорядженні не було

ні лікторів, ні *sella curulis*; також шатами він не відрізнявся від простих senatorів.

Компетенція міського префекта примикала до дорученої Августу *сига togum et legum*, а тому була настільки ж невизначена, як і остання. Первісне призначення міської префектури полягало в тому, щоб тримати в страху неспокійні елементи столичного населення. Для цієї мети поряд з судовим переслідуванням винних міському префекту належала і загальна адміністративна влада в усьому, що стосувалося громадського порядку, без будь-якої різниці осіб і речей. Префект був компетентний стосовно будь-яких правопорушень. Він мав судову владу в суперечках між рабами і їхніми господарями, між патронами і їхніми вільновідпущениками, а також над синами, які не виявляли поваги до батьків (*Dig. I. tit. 12. s. 1, § 5-14; XXXVII. Tit. 15. s. 1, § 2*). Міський префект міг або сам здійснювати розбір справи, і в такому разі він оточував себе звичайним судовим *consilium*, або ж доручав розбір призначеному ним судді, і в такому разі допускалася апеляція на вирок судді до префекта.

Будь-яка кримінальна справа, підсудна в Римі, могла розглядатися як в квестіонному суді, так і у міського префекта, причому останній не втручався, якщо справа надійшла до квестії. Суд міського префекта відрізнявся від старого кримінального суду в квестіях тим, що префект мав право притягати винних до відповідальності своєю владою, не чекаючи обвинувача, і до того ж взагалі в спрощених формах імператорського судочинства. Судова влада міського префекта почала поступово розширюватися і, врешті-решт, його вирок почав не підлягати оскарженню ніде, крім самого принцепса, в той час, як в трибуналі префекта міста кожен міг оскаржити вирок будь-якого міського магістрата, а в більш пізній час – навіть вирок намісника провінції (*Suet. Div. Aug. XXXII; Cass. Dio. LII. 21. 33; SHA, v. Tacit. V, VI; Dig. IV. tit. 4. s. 38*). У III ст. н. е. кримінальне судочинство було розподілено між міським префектом і префектом преторія таким чином, що до першого надходили всі справи з Рима і його околиць до сотого мильового каменю, а до другого – справи з іншої території Італії, причому обидва вони діяли як вищі судові інстанції, особливо по апеляціям, як кримінальним, так і цивільним. Септимій Север надав міському префекту право застосовувати до засуджених також і вищу міру покарання, депортацію і каторгу на копальнях²⁵.

Влада *praefectus urbi* поширювалася на Рим і області Італії, в межах 100 миль від Рима. Однак в умовах надзвичайних обставин територія, яка перебувала під контролем префекта міста, могла бути значно збільшена. Про це свідчить повідомлення Тацита: Август в пору громадянських воєн, призначивши міським префектом Цильнія Мецената, «поставив його на чолі Риму і всієї Італії» (*Tac. Annal. VI. 11*).

Маючи право вживати заходів проти будь-якого обману, міський префект спостерігав за правильністю терез, накладаючи на них тавро зі своїм ім'ям, і взагалі за сумлінністю в торгівлі, внаслідок чого з часом зовсім скасувалася відповідна компетенція едилів.

Префект міста був людиною, що, як правило, належала до кола *amicis* принцепса. Призначався він самим імператором, на невизначений термін, зазвичай зі складу консулярів (*Tac. Annal. III. 12*). У початковий період Імперії і за хороших імператорів на цю посаду зазвичай призначали на кілька років²⁶, а в багатьох випадках довічно (*Cass. Dio. LII. 21, 24; LXXVIII. 14; SHA, v. Anton. Pii. VIII; v. Commod. XIV; v. Carin. XVI*); але з часів Валеріана новий префект міста призначається майже щороку. Деякі сенатори вдруже займали консульство, перебуваючи на посаді міського префекта. Також той, хто не був попередньо консулом, отримував консульство після вступу на посаду міського префекта. Але посада префекта міста не була завершальною в службовій кар'єрі. Після неї могло мати місце, наприклад, намісництво в провінції. Будівля міської префектури була біля храму Землі (*Tellus*).

Коли Константинополь став столицею імперії, він теж отримав свого префекта міста. В цей час префекти були прямими представниками імператорів, а всі інші посадові особи міської адміністрації, всі корпорації і всі громадські установи знаходилися під їхнім

контролем (С. I. I. tit. 28, s. 4). Також вони здійснювали контроль за ввозом продовольства і цінами на нього, хоча ці питання знаходилися в більш безпосередньому віданні інших посадових осіб (С. I. I. tit. 28. s. 1). Префекти міста повинні були щомісяця доповідати імператору про слухання в сенаті, де вони подавали голос раніше консулярів. Через їхнє посередництво імператори отримували прохання і подарунки від своїх столиць (С. I. XII. tit. 49).

У республіканський час боротьба з пожежами в Римі входила в компетенцію едилів. Їхніми помічниками в цій справі були *tresviri nocturni* або *capitales*, на обов'язку яких лежала охорона міста, особливо в нічний час, як в пожежному, так і взагалі поліцейському відношеннях; вони користувалися правом заарештовувати підозрілих осіб і лиходіїв і мали деяку обмежену юрисдикцію²⁷. У 6 р. н. е. Август заснував посаду префекта пожежної команди (**praefectus vigilum**), в розпорядженні якого перебували сім когорт пожежників, що набиралися спочатку з вільновідпущеників, а в більш пізні часи – і з числа вільнонароджених²⁸. Вони отримували платню з державної скарбниці і мешкали в збудованих для них казармах у місті Римі (Cass. Dio. LV. 26).

Tresviri capitales залишилися і після цього, відаючи як і раніше стратами в карцері.

Praefectus vigilum призначався імператором з осіб вершницького стану. Посада пожежного префекта належала до числа вищих місць вершницької кар'єри; вище стояли тільки префектури Єгипту і преторія, на які пожежні префекти і переходили нерідко безпосередньо. У підпорядкуванні пожежного префекта знаходилися субпрефекти і ад'ютори. Тих, хто недбало поведився з вогнем, префект мав право карати різками або обмежуватися суворим попередженням і погрозами (Dig. I. tit. XV. 3). Крім пожежної справи, він відав також і справами поліцейського порядку. Головним чином йому належало переслідування злочинства. Він мав для цього і відповідну кримінальну юрисдикцію, але за розпорядженням Марка Аврелія тяжчі випадки мали бути скеровані ним до міського префекта. За перших Северів у обов'язки префекта вігілів був включений розшук рабів-втікачів з наступним поверненням їх господарям (Dig. I. tit. XV. 5). З часу Адріана пожежному префекту була підпорядковані голови самоврядування кварталів міста Рима (*vicomagistri*). У зв'язку з цим він придбав і деяку цивільну юрисдикцію, наприклад, у суперечках між власниками будинків і наймачами квартир. Як в театри відряджалась варта з преторіанської когорт, так і пожежний префект наряджав варту зі своїх *vigiles* в лазні (*balnearii*) і до казенних комор продовольчого відомства (*horreaarii*). До арештантського приміщення були приставлені *carcerarii*; під час розслідування префекту допомагали *quaestionarii*.

В епоху Республіки у випадках значної нестачі продовольства, особливо зерна, в Римі призначався префект продовольства (**praefectus annonae**), який ніс повну відповідальність за постачання столиці продовольством і встановлював ціну, по якій останнє повинно було продаватися (D. N. XII, 1). Вперше цей магістрат був призначений в 439 р. до н. е. (Liv. IV. 12). У більш пізній період нагляд за зерновим ринком всієї держави на п'ятирічний термін був доручений Помпею (Cass. Dio. XXXIX. 9; Cic. ad Att. IV. 1; Liv. Epit. CIV).

Юлій Цезар в 44 р. до н. е. заснував посаду двох едилів для піклування про постачання хліба в Рим (*cura annonae*) – *aediles cereales* (Cass. Dio. XLIII 51; Dig. I. 2, 2, 32). У 22 р. до н. е. Август прийняв на себе загальне завідування продовольчою справою столиці (*cura annonae*) (RGDA. XXV). На його вимогу для роздачі громадянам зерна (*curam frumenti populo dividendi*) призначалося щорічно по два сенатори, з титулом *curator*, з числа преторіїв, які займали претуру за п'ять років до доручення їм роздачі хліба (Cass. Dio. LIV. 1; Suet. Div. Aug. XXXVII). У 2 р. до н. е. Август справив перепис всього населення столиці та на його підставі фіксував число громадян, що отримують дармовий хліб (*incisi frumento publico*), у 200.000. Ця норма існувала ще в часи Септимія Севера. Кожен одержувач безкоштовного хліба мав постійну легітимацію (*tessera frumentaria*, у вигляді мідної палички), яку він міг і переуступати і заповідати. Для кожної видачі хліба громадяни

отримували разові марки (*tesserae nummariae*, що мали форму монет), введені вперше Августом. Легітимовані бідні отримували хліб задарма, іноді в подвійній порції, і навіть четверній. У число *incisi* входили з часу Нерона також і преторіанці, а потім і *vigiles* після трьох років служби; з часів Траяна також *pueri et puellae alimentarii*. Крім легітимованих, також і інші громадяни отримували хліб іноді задарма або по здешевленій ціні²⁹.

З 18 р. до н. е. для роздачі громадянам зерна обиралися по чотири преторія і проміжок часу після їхньої претури скорочений був до трьох років. Обиралися вони імператором за сприяння сенату, а тому називалися на перших порах *curatores frumenti ex S. C.*, пізніше *praefecti frumenti dandi ex S. C.* В 6 і 7 рр. н. е. були знову тільки два таких уповноважених з числа консулярів (*Cass. Dio. LV. 26, 31*).

Крім того, в 6 р. н. е. Август створив посаду префекта аннони (*praefectus annonae*) з підлеглими йому чиновниками (*officium annonae*), яку слід відрізнити від вищезазначених посад. Посада префекта аннони була постійною і, мабуть, її займала тільки одна людина. Йому були підвідомчі всі питання, що належали до ринку зерна; подібно префекту вігілів, він обирався з вершників і не входив в число ординарних магістратів (*Cass. Dio. LII. 24; Dig. I. tit. 2. s. 2. § 33; XIV. tit. 1. s. 1. § 18, tit. 5. s. 8; XLVIII. tit. 2. s. 13*). Першим цю посаду зайняв вершник Гай Турраній, який займав її більше 40 років (*Tac. Annal. I, 7; XI, 31*).

Посада *praefectus annonae* належала до числа вищих вершницьких посад. Подібно префекту вігілів, також і префект аннони міг отримати підвищення на посаду префекта Єгипту і навіть префекта преторія. *Praefectus annonae* мав кримінальну та цивільну юрисдикцію в межах своєї спеціальної компетенції. У його розпорядженні був численний персонал, як в самому Римі, так і в провінціях, з яких доставлявся хліб в столицю. При префекті перебував помічник (*adiutor*), який отримав в III ст. н. е. назву *subpraefectus annonae*. До нього були прикомандировані військові *cornicularii*. У його канцелярії (*officium*) зайняті були *tabularii*. Для хлібних операцій вже в століття Флавіїв існувала окрема каса, під назвою *fiscus frumentarius*, керована звичайними касовими чиновниками: *tabularii* і *dispensatores*; були тут навіть службовці, що розбиралися зі скаргами (*a libellis*). Запасами хліба завідував *procurator Augusti a frumento*. У провінціях і в Італії агентами з доставки хліба були *procuratores* або *curatores frumenti*.

У III ст. н. е. становище продовольчої справи столиці змінилося. З часу Септимія Севера роздача хліба проходила не в Мінучієвому портику, а в різних місцях міста на *gradus* або *tribunalia*. Провінційні агенти з доставки хліба та інших припасів (Север ввів роздачу олії) поставлені були, ймовірно, під безпосереднє начальство намісників провінцій, а через останніх – під начальство префекта преторія, причому головна турбота про поставку предметів продовольства для столиці перекладена була на муніципальну владу провінційних і італійських міст. Діяльність префекта аннони обмежувалася з тих пір тільки прийомом продовольства, що підвозився в Рим, але разом з тим на нього покладена була і сама роздача. Місце управління продовольчою справою перебувало на *forum boarium* поблизу *porta Trigemina*, де були розташовані і головні комори.

До початку IV ст. н. е. посада *praefectus annonae* залишалася однією з найвищих імператорських посад, яку завжди займав вершник. Термін перебування на ній не був твердо встановлений.

По мірі збагачення представників верхівки римського суспільства перед великими власниками ще в республіканський період все гостріше ставало завдання організації управління своїм господарством. Це вело до виникнення апарату канцеляристів у великих приватних господарствах. Застосування бухгалтерського рахівництва для ведення книг (*tabulae*) по доходах і видатках, для запису боржників (*nomina*) і термінів власних боргів (*calenidarium*) та ін. викликало потребу мати помічників по письмовій частині. Крім того, була необхідність письмових розпоряджень з управління маєтками чи підприємствами, які знаходились далеко від Риму. Нарешті і особисте листування (*epistulae*), що виконувалося звичайно шляхом диктування, змушувало мати грамотних переписувачів, які, в разі необхідності, могли б і самі скласти листи для свого господаря. Особливо великими

бували обов'язки письмоводителя (*scriba*) в будинках політичних діячів. Юлій Цезар доручив бухгалтерське управління своїми фінансами і своїм майном вершникам Г. Оппію і Корнелію Бальбу, користуючись для решти письмоводства переважно рабами або вільновідпущениками, що називалися *scribae* і *librarii*.

Природно, що римські імператори, починаючи з Августа, які взяли на себе управління не тільки своїм власним майном, а й усією римською державою, мали потребу у великій кількості кваліфікованих помічників. Ця потреба вела до формування **імператорської канцелярії**.

За Августа бухгалтерією, як і імператорськими касами (*fisci*) в провінціях, завідували вершники, а іншою письмовою частиною – раби і відпущеники. Так тривало і за Тиберія, який не давав при дворі ходу рабам і відпущеникам. За імператора Гая вплив відпущеників вже зріс настільки, що за його наступника, Клавдія, в їхніх руках виявилася не тільки вся офіційна документація імператора, але і рахівництво по імператорським фінансам, майну. На час правління Клавдія розміри імператорської власності досягли таких розмірів, що потребували впорядкованої системи управління. Це виразилося в організації палацових канцелярій (*officia, scrinia*).

Канцелярії не мали офіційного статусу і не були принципово новим явищем, тому що будь-який політик і взагалі будь-який великий власник мав свій штат «бюрократичного» персоналу з числа рабів і вільновідпущеників. Нововведенням Клавдія було не створення цього апарату, а його збільшення, більш чіткий поділ на «відділи» і підвищення значення імператорських вільновідпущеників, початок легалізації їхнього економічного становища. Розширення нового апарату полегшувало управління, пристосовуючи його до потреб держави, і, крім того, створювало нову правлячу групу, не пов'язану з сенатом.

Посади начальників імператорської канцелярії належали до прокураторського розряду, складаючи в ньому вищу групу. Однак титул *procurator* надавався взагалі тільки тим посадам, які мали відношення до фінансових справ (*procurator a rationibus, procurator a patrimonio, procurator a hereditatibus*), в той час як начальники а *libellis* і *ab epistulis* не користувалися цим титулом, а отримали згодом титул *magistri*. Те ж саме стосується і інших, більш дрібних, відділень імператорської канцелярії. Присутні місця канцелярських департаментів, мабуть, знаходилися в імператорському палаці.

Найважливіша з палацових канцелярій називалася **ab epistulis** (буквально – «щодо листів»). Це був загальний секретаріат імператорського двору, де зосереджувалося все величезне листування імператора³⁰. У ведення департаменту *ab epistulis* входило: складання інструкцій чиновникам і завідування взагалі всією імператорською адміністрацією шляхом вказівки способів управління; прийом рапортів від воєначальників і виготовлення дипломів у разі призначення їх на службу; нарешті, будь-яка турбота про потреби всіх областей Римської держави. Тут же виготовлялися рескрипти і едикти, а також відбувався прийом депутацій від міст. Папери, що випускалися цим департаментом, оскільки вони стосувалися якогось певного адресата (особи або товариства), мали форму листа, а тому і називалися *epistulae*, незалежно від їхнього змісту і призначення. Так, наприклад, дозвіл користуватися водою з водопроводу називався *epistula*. Також і дипломи для чиновників про призначення їх на посади мали форму листа і називалися *epistulae*. На дипломах вищих посадових осіб імператор робив власноручну приписку, яка звалася *codicillus*. Навпаки, терміном *diploma* позначалися переважно відкриті листи для їзди на поштових конях, що видавалися від імені імператора і складалися для Італії в канцелярії *ab epistulis*. Оскільки в західній частині імперії мовою спілкування була латина, а в східній – давньогрецька, департамент *ab epistulis* імператорської канцелярії був поділений на два відділення.

З часів Адріана на посаду начальника *ab epistulis* призначалися вершники. Обома відділеннями департаменту управляли головні помічники начальника, що називалися *proximi ab epistulis Latinis* і *proximi ab epistulis Graecis*. Другорядні помічники називалися *adiutores*, а решта чиновників просто *ab epistulis*. Крім того, ще для часів Клавдія засвідчений *scriniarius ab epistulis*, що завідував архівними шафами (*scrinium*) зі справами

департаменту. У III ст. н. е. начальник *ab epistulis* носив титул *magister*.

В обов'язки службовців цього департаменту входило вивчення змісту одержуваних листів та ознайомлення з ним правлячого імператора, підготовка проєктів відповідей імператора на отримані листи, складання різного виду листів і розпоряджень імператора окремим особам, чиновникам, громадам і т. д. Імператор фактично щодня мав справу з представниками цього департаменту. Так, Светоній повідомляє (*Div. Vesp. XXI*), що імператор Веспасіан, «перебуваючи при владі, вставав завжди рано, ще до світанку, і читав листи та доповіді від усіх чиновників». Автор життєпису Александра Севера пише (*SHA, v. Alex. Sev. XXXI*), що цей імператор «після полудня займався писанням висновків і читанням листів; при цьому завжди присутній секретар, доповідач по клопотанням і секретар, що нагадує. <...> Писарі або правителі канцелярії прочитували все, а Александр власноруч приписував те, що вважав за потрібне, керуючись при цьому думкою того, хто вважався найбільш промовистим».

На другому місці стояла канцелярія **a rationibus**³¹ («щодо рахунків»), яка представляла собою відділ палацового управління по веденню імператорських фінансів. У канцелярії *a rationibus* зосередився контроль над збором податків (навіть деяких з сенаторських провінцій), обліком хліба, що надійшов для постачання Риму, асигнуванням коштів на суспільне будівництво, на чеканку монети, на платню імператорським чиновникам і т. д.

Назва *a rationibus* вперше засвідчена для часів Тиберія, але тоді вона могла означати лише другорядного канцелярського служителя по цій частині. Як титул самостійного начальника імператорської бухгалтерії назва *a rationibus* зустрічається вперше лише за Клавдія. Після Адріана ця посада надавалася вершникам з титулом *procurator Augusti a rationibus*. Замість цієї назви вживався також термін *rationalis*, котрий тільки в III ст. н. е. отримав значення офіційного титулу, замість колишнього *procurator a rationibus*. Широту відомства *a rationibus* видно з того, що вже в часи Доміціана при головному начальнику цього департаменту існував помічник *adiutor* або *proximus a rationibus*. У III ст. н. е., коли головний начальник департаменту *a rationibus* отримав титул *rationalis*, його помічникові присвоєно було найменування *procurator summarum rationum* (пізніше – *magister summarum rationum*).

При департаменті *a rationibus* існував численний нижчий персонал, серед якого вище місце займали вільновідпущеники в званні *tabularii a rationibus*. До їхніх послуг були помічники з рабів, що називалися *adiutores tabulariorum*, між якими виділялися старші помічники: *proximi* (тобто найближчі після самих табуляріїв). Були тут також і *tabellarii* (листоноші, що розносили папери, які розсилалися департаментом); їх старший мав звання *optio*. За термінологією III ст. н. е. всі вони називалися служителями *summarum rationum* замість колишнього *a rationibus*. *Tabularii* і інші дрібні службовці були вільновідпущениками або рабами.

Діяльність бухгалтерського департаменту стосувалася як доходів, так і витрат. Департамент завідував обліком хліба, що надходив з Африки для столиці, і асигнуванням сум на найрізноманітніші галузі імператорського управління: *cura annonae*, *cura aquarum*, *cura viarum*, споруду храмів і палацових будівель, карбування монети, платню імператорським чиновникам. Мета діяльності департаменту *a rationibus* полягала в загальному огляді руху всіх фінансових коштів імператора, причому не робилося ніякої різниці між доходами фіску і доходами патрімонію. Імператорські чиновники і служителі повинні були представляти в департамент звіти про всі грошові суми, які перебували в їхньому завідуванні. У дрібних галузях імператорського управління це лежало на обов'язках самих служителів по касі (*dispensatores*); в більших установах (наприклад, при провінційних *fisci* або у великих імператорських маєтках) для цієї мети існувала особлива місцева *ratio* зі своїми *tabularii*. Загалом, департамент *a rationibus* представляв собою щось схоже на міністерство фінансів і державного контролю, взятих разом. У III ст. н. е. ролі розподілилися: *rationalis* – державний контролер, *procurator (magister) summarum rationum* –

міністр фінансів для фіску, *procurator (magister) rei privatae* – міністр фінансів для патримонію.

Величезним нерухомим майном імператорського дому видав відділ **a patrimonio** («у справах спадкових маєтків»). Згідно з організацією фінансової справи, розпочатої відпущениками з канцелярії імператора Клавдія, патримоній був виділений в особливе відомство з прокуратором на чолі: *procurator a patrimonio*. За своїм характером ця установа була однорідна з департаментом *a rationibus*, як видно з того, що відомство патримонію позначається терміном *ratio patrimonii*. Це означає, що компетенція прокуратора патримонію полягала головним чином в бухгалтерському обліку доходів з імператорського майна. Бухгалтерські підсумки патримонію представлялися в департамент *a rationibus* точно так же, як і з будь-якої іншої *ratio*, так що цей департамент представляв собою вищу інстанцію також і для центрального прокуратора патримонію. Цим можна пояснити, чому становище прокуратора патримонію з самого початку було нижче становища інших начальників імператорської канцелярії, а після Адріана це співвідношення посад ще погіршилося.

В кінці II ст. н. е. термін *patrimonium* почав замінюватися виразом **res privata**. Коли ж за Септимія Севера відомство патримонію отримало більш самостійну організацію, паралельно з відомством фіску, прокуратор патримонію також і офіційно став називатися *procurator rei (або rationis) privatae*, пізніше *magister rei summae privatae* або *summae rationis privatae*, подібним чином, як і колишній помічник начальника *a rationibus*, перетворившись в самостійного начальника фіску, отримав назву *procurator magister summarum rationum*, причому обидва ці прокуратори в однаковій мірі були підпорядковані контролю раціоналіса. Посади цих прокураторів (магістрів) належали тоді до розряду *tresenarii*. За своєю первинною організації відомство патримонію представляло собою бухгалтерську канцелярію (*ratio*), що була, так би мовити, філіальним (допоміжним) відділенням департаменту *a rationibus*. Тому при ньому зустрічаються тільки бухгалтерські та взагалі канцелярські служителі *tabularii* (рахівники), а *commentariis* (реєстратори і архіваріуси) і *tabellarii* (листоноші), але *dispensatores* (скарбники) і *argarii* (фінансові контролери) зовсім відсутні.

Крім центрального прокуратора патримонію, були ще численні місцеві прокуратори, що управляли окремими маєтками, копальнями і т. п.

Ці місцеві прокуратори патримонію були підпорядковані центральному прокуратору цього відомства в Римі. Однак діяльність прокураторів, безпосередньо завідуючих окремими об'єктами патримонію, в разі потреби, була більш різноманітна, оскільки їхня компетенція не могла обмежуватися одним лише обліком (*ratio*), але повинна була поширюватися і на грошову частину. Звіт про гроші вони представляли центральному прокуратору, (а через нього в департамент *a rationibus*), в той час як самі гроші вносилися в фіск, тобто в провінціях в каси провінційних прокураторів фіску. Але це могло стосуватися тільки чистого прибутку, в той час як для тієї частини доходів, яка була потрібна на місці для ведення справи, могла представитися необхідність в улаштуванні каси (*area patrimonii*), з *dispensatores*, при прокураторі, що керував цим маєтком.

Встановлений ще при Августі звичай залишати спадщини імператору прийняв настільки широкого розмаху, що виявилось необхідним, мабуть, ще за Клавдія, заснувати особливу канцелярію для приведення до відома і для прийому спадщин (**ratio hereditatium**). Начальники цього відділення, які мали титул *a hereditatibus* або *procurator hereditatium*, призначалися спершу з вільновідпущеників, як і прокуратори патримонію, а з часу Адріана – з вершників. За своїм рангом прокуратура спадщин стояла вище прокуратури патримонію, а після переведення її в розряд вершницьких посад також і вище провінційних прокуратур. Ця посада була зазвичай сходинкою в кар'єрі майбутніх префектів аннони і Єгипту. Можливо, у відання департаменту спадщин передані були Адріаном також і *bona vacantia* і *caduca* (виморочне і безхазяйне майно).

Для юридичної допомоги в розшуку спадщин до прокуратора прикомандировувався за вибором імператора особливий *advocatus fisci*, що називався *fisci advocatus codicillaris*.

Крім звичайних канцелярських служителів (*tabularii*) і їхніх помічників (*adiutores tabulariorum*), а *commentariis* (*commentarienses*) (секретарі), *librarii* (писарі)), в департаменті спадщин були ще деякі спеціальні посади: *adiutor a codicillis*, помічник прокурора з вільновідпущеників, що завідував реєстрацією тих статей (*codicili*) заповітів, які стосувалися імператора; *ab auctoritatibus*, що завідував документами про права спадкодавця на це майно; *praesignatores*, що опечатували майно, призначене за заповітом у спадок імператору. Управління у справах спадків було зосереджено в Римі в особливому присутньому місці. У провінціях прийомом спадщин завідували, мабуть, місцеві фінансові прокуратори. Прийняте таким чином нерухоме майно передавалося в управління патрімонію. Департамент спадщин проіснував до кінця III ст. н. е.

Третє місце займала канцелярія **a libellis** («у справах прохань»). Під словом *libelli* розумілись прохання або доповідні записки, які подавались на ім'я імператора. Департамент прохань з'являється під цією назвою вперше тільки за Клавдія. Відповіді на петиції та інші різні запити з провінцій були важливим обов'язком принцепсів. Як верховний правитель, імператор виступав щодо своїх підвладних вищим арбітром, в якій якості до нього і зверталася велика кількість громадян.

Функції начальника **a libellis** полягали в прийомі прохачів і розборі поданих ними прохань. Ознайомившись зі змістом цих прохань, начальник канцелярії робив доповіді про них імператору, який власноруч приписував свою резолюцію (*subscriptio*)³². Лише деякі імператори надавали начальникам **a libellis** і саме формулювання резолюцій. Оскільки такі резолюції набували характеру прецедентів для аналогічних випадків, то Траян з обережності відмовлявся робити подібні написи. Адріан знову повернувся до цього звичаю і імператорські *subscriptiones* з тих пір отримали значення одного зі звичайних джерел права. До послуг імператора в цій справі, з часів Адріана, були штатні юристи імператорської ради, і нерідко самі начальники **a libellis** були юристами. У III ст. н. е. начальники цього департаменту називалися *magistri a libellis* (або *libellorum*), а їхні помічники *promagistri* замість колишнього *adiutor* або *proximus*. Згадується також *scriniarius a libellis*. Табуляріїв (тобто рахівників) тут не було (за відсутністю бухгалтерської *ratio*).

Спеціально для позначення суду, що здійснювався особисто імператором, застосовувався термін *cognitio*. Оскільки ще Август старанно взявся за судочинство, то не може бути сумніву в тому, що вже за нього повинен був перебувати листовод у судовій частині. Але вперше такий спеціальний чиновник, з вільновідпущеників, з титулом **a cognitionibus**, був засвідчений для часів Клавдія. Вільновідпущеники на цій посаді зустрічаються і згодом. До обов'язків службовців цього відділу імператорської канцелярії входила підготовка документів у судових справах, які розбиралися особисто імператором. Природно, що від них були потрібні знання законів. В III ст. н. е. на чолі департаменту *a cognitionibus* стояли вершники; проте тоді особисте судочинство імператора почало виходити вже зі звичаю, і відповідно до цього діяльність департаменту *a cognitionibus* звузилася настільки, що в IV ст. н. е. (а, мабуть, і раніше) імператорські *cognitiones* перебували у віданні магістра *libellorum*. При начальнику *a cognitionibus* перебував *adiutor* з вільновідпущеників і переписувачі з рабів.

Для перевірки списку сенаторів і списку вершників Август, у міру потреби, призначав комісії, що складалися з трьох членів. Згодом (невідомо, з якого часу) для цієї справи існувало постійне канцелярське відділення, що називалося **a censibus**, з огляду на те, що станова кваліфікація сенаторів і вершників визначалася, перш за все, їхнім майновим цензом, а потім вже і іншими якостями. Посада начальника цього відділення, що називався *a censibus*, а в III в. н. е. – *magister a censibus*, була рівноцінна з посадою *a libellis*. *Magister census* зберігся і в період Домінату як столичний посадовець, підвідомчий міському префекту.

Для ведення сенатських протоколів Августом був встановлений особливий імператорський чиновник з числа молодших сенаторів або, принаймні, з кандидатів на звання сенатора. Цей чиновник називався повніше *curator actorum senatus*, але зазвичай

тільки **ab actis senatus**. Якщо до цього приєднувалося ім'я імператора, то слово *senatus* опускалося, так що залишалося тільки *ab actis* (такого-то імператора). Колишні чиновники *ab actis* переходили до звання *quaestor principis*, але з часів Траяна вони займали спочатку квестуру, а потім переходили на посаду курульного еділа. У III ст. н. е., коли едільство почало виходити з ужитку, обов'язок спостерігати за веденням сенатських протоколів перейшов, ймовірно, до імператорського квестора.

У написах, які датуються кінцем II ст. н. е. та початком III ст. н. е., з'являється посада **a memoria**, яка комбінується з вищим придворним званням *a cubiculo* і доручається вільновідпущеникам. Але вже в цей час посада *a memoria* перейшла до вершників, а за Александра Севера вона була вже рівноцінна з посадами *ab epistulis* та *a libellis*. Судячи з значення слова *memoria*, у цьому відділенні зберігалися папери, потрібні імператору для довідок, наприклад, копії найважливіших письмових розпоряджень імператора, які проходили через департаменти *a libellis* і *ab epistulis*. Початковий архівний характер департаменту *a memoria* підтверджується також і присвоєною йому назвою *scrinium* на відміну від інших, які називалися лише *officia*. Нижчі чиновники департаменту *a memoria* були розподілені за спеціальностями, наприклад, згадується відділ *a diplomatibus*.

Всі ці канцелярії при своєму виникненні слугували для управління приватним господарством імператора. Але за великих обсягів цього господарства (воно особливо зросло завдяки численним конфіскаціям за різних імператорів), при умовності межі між публічним і приватним правом в давнину, а також завдяки все зростаючому авторитету імператорської влади, палацові канцелярії поступово почали перетворюватися на центральні органи імператорського управління.

З плином часу імператорських вільновідпущеників і рабів на чолі канцелярій починають замінювати представники вершників, що було відображенням розвитку бюрократичних принципів регулярного державного управління. Раніше ж у формуванні кадрової структури державного апарату доводилося використовувати відомий римський принцип «чужого права»: було не відомо повне представництво між вільними, але представництво раба замість пана було зручним, тому що було прямим, так що ряд імператорських посадових осіб повинен був прямо представляти імператора.

Крім офіційно призначених посадових осіб, державні функції виконували й **імператорські лібертіни** (вільновідпущеники). Пліній стверджував, що багато принцепсів, які були панами (*domini*) над громадянами, були рабами своїх лібертінів (*libertorum erant servi*), у яких випрошувалися претури, жрецькі посади та консульства (Plin. Iun. Panegyur. LXXXVIII).

Гай Калігула першим привернув до широкої участі в державних справах вільновідпущеників. Калліст, лібертін імператора Калігули, досяг великої могутності і величезного багатства (Jos. Ant. Jud. XIX (64). 1. 10). Колишнього господаря, у якого він був рабом ще до Калігули та який виставив свого часу оголошення про його продаж, Калліст довго протримав перед порогом і не пустив до будинку (Sen. Ep. XLVII, 9). Деякі з лібертінів Калігули після вбивства останнього були страчені, але багато хто перейшов до Клавдія, і вони грали при ньому важливу роль³³.

Лібертіни Клавдія роздавали посади, нагороди і кари, зазвичай без відома імператора (Suet. Div. Claud. XXIX).

Майбутній правитель Юдеї Ірод Агріппа витратив всі свої заощадження, щоб отримати прихильність лібертінів імператора Тиберія (Jos. Ant. Jud. XVIII (143–147), 6, 1–2). Імператор Нерон відправив свого лібертіна Полікліта до Британії, щоб він вивчив там стан справ. Під час подорожі Полікліт вразив Італію та Галію розкішшю та чисельністю свого почту, а в самій Британії викликав страх у римських військ (Tac. Annal. XIV, 39). На час подорожі Грецією Нерон передав владу над Римом та Італією лібертіну Гелію, який міг проводити конфіскації, присуджувати до вигнання, стратити як звичайних громадян, так і вершників і сенаторів ще до того, як повідомити Нерона (Cass. Dio. LXII, 12). Гальба, за свідченням Светонія (Galb. XV), «своїм друзям і вільновідпущеникам дозволяв за хабар або

із забаганки робити будь-що – обкладати податком і звільняти від податку, страчувати невинних і милувати винних».

Тільки з часів Адріана вільновідпущеники стали масово замінюватися вершниками на постах імператорських чиновників. Але і після цього лібертіни імператора часто були вельми могутніми. За Коммода всемогутні лібертіни були камердинерами імператора. Елагабал робив своїх лібертінів намісниками, легатами, консулами і воєначальниками (*fecit libertos praesides, legatos, consules, duces*) (SHA, v. Heliogab. XI).

Примітки

¹ Поняття *dominus* взято із приватноправової сфери. «Пан» (*dominus*) було звичайним зверненням не тільки як раба до пана чи сина до батька, а й клієнта до патрона, учня до вчителя і взагалі молодшого до старшого, підлеглого до вищого, і навіть формою ввічливого звернення до незнайомої особи. Це слово ставало образливим для громадянської свідомості римлян лише в тому випадку, коли вони відчували, що воно виступає у своєму буквальному значенні, і тоді воно характеризувало владу навіть більш одіозну, ніж влада царя (*rex*), і наближалось до сучасного значення слова «тиран».

Титул *dominus* існував буквально з початку Імперії. Август і Тиберій, за свідченнями Светонія (*Div. Aug. LIII; Div. Tib. XXVII*), розцінювали спроби називати їх цим титулом як ганьбу і образу. За Діоном Кассієм (*LVII. 8*), Тиберій сказав: «Я пан для рабів, імператор для солдатів, принцепс для всіх інших». Відкрито претендували на титул *dominus* Калігула, Нерон, Доміціан, Коммод, які увійшли в римську традицію як «погані імператори», тирані. Починаючи із Септимія Севера, *dominus* починає фігурувати в латинських написах. Однак до кінця III ст. н. е. термін *dominus* видаляли з офіційної імператорської титулатури. Відкрито дозволив називати себе *dominus* тільки Діоклетіан (*Aug. Vict. de Caes. XXXIX*).

² Август, внучатий племінник Гая Юлія Цезаря, до 44 р. до н. е. носив ім'я Гай Октавій, з 44 р. до н. е., після усиновлення двоюрідним дідом, – Гай Юлій Цезар, з 27 р. до н. е. – імператор Цезар Август.

³ Кращим джерелом для встановлення повного титулу римських імператорів епохи Принципату є написи. Напис Dessau 104 дає найбільш типовий варіант: *Imperator Caesar divi filius Augustus, pontifex maximus, consul XIII, tribunicia potestate XXXII, imperator XXVI, pater patriae*. Основними елементами титулу виявляються, таким чином, наступні: преномен «імператор», імена «Цезар» і «Август», титули верховного понтифіка і консула, вказівка на трибунську владу і кількість імператорських аккламацій і титул батька вітчизни. Повна титулатура імператора Адріана, відображена в написі (*CIL. VI. 967*), включала титули: *Imperator Caesar Divi Traiani Parthici Filius Divi Nervae Nepos Traianus Hadrianus Augustus Pontifex Maximus Tribunicia Potestate II Consul II*. Титулатуру імператорів у III ст. н. е. показує напис часу правління Авреліана (*Dessau. 582*): *Imperator Caesar Pius Felix Invictus Augustus Pontifex Maximus Germanicus Maximus Gothicus Maximus Carpicus Maximus Tribunicia Potestate V Imperator III Consul Pater Patriae*.

⁴ *Auctoritas* у римлян була освячена давністю, традицією і релігією. Поняття «*auctoritas*» з'явилося ще на зорі розвитку римського суспільства. Воно мало значення в сімейному побуті, цивільному праві, в державному і громадському житті. *Auctoritas* має цілком певне значення: це термін, що означає положення установи та особи стосовно суспільства. *Auctoritas* окремої особи не набувалася походженням, для цього потрібні були особливі заслуги перед вітчизною.

З часів Августа *auctoritas* починає входити і в систему римського державного права. Те, що в колишній час могло мати лише приватний характер, набуває за Августа загальнодержавного значення. У заключній частині 34-го розділу «*Res gestae*» Август пише: «*Post id tempus auctoritate omnibus praestiti, potestatis autem nihilo amplius habui quam ceteri qui mihi quoque in magistratu collegae fuerunt*» («Після цього часу я перевершував всіх своєю *auctoritas*, влади ж у мене було не більше, ніж у моїх колег по магістратурам»). Багато заходів Августа ми можемо пояснити, виходячи з його *auctoritas*, тобто з того становища, яке він набув у силу свого походження, заслуг, впливу та сили у державі. У «*Res gestae*» Август каже, що 28 колоній в Італії було виведено на підставі його *auctoritas*. З написів ми дізнаємося, що Август, користуючись своєю *auctoritas*, давав призначення, визначав промагістратури.

⁵ Проконсульська влада розвивається в Римі з початком заморських завоювань. Проконсули отримували владу на необмежений час і не обмежену втручанням колеги. Терміна «*imperium proconsulare*» античні джерела не знають, і, по суті, поняття це є юридичною конструкцією. Проконсули і пропретори мали *imperium*, який з давніх часів обмежувався певною територією, однією провінцією; але вперше Антоній в 74 р. до н. е., потім в 67 і 66 рр. до н. е. – Помпей, а в 43 р. до н. е. – Брут і Кассій отримують право розпоряджатися в декількох провінціях на основі особливих надзвичайних повноважень, які виражені поняттям «*imperium maius*» або «*imperium maius infinitum*». Такого ж характеру був і *imperium*, який Август одержав у 23 р. до н. е.

Спочатку проконсульський імперій було надано Августу на 10 років і діяв він тільки на території прикордонних провінцій, де була необхідна присутність значних військових контингентів. Проконсульський імперій в прикордонних провінціях дозволяв Августу командувати сухопутними військами і флотом. За

прикладом Помпея Август керував підвладними йому як проконсулу провінціями за допомогою «довірих осіб» (*legati*), яких він обирав з числа колишніх консулів. Управління внутрішніми, замиреними, провінціями, як і раніше, здійснювалося сенатом через посередництво проконсулів, а контроль над Італією, як і в республіканські часи, належав сенату та магістратам. Проте принцепс, володіючи *imprrium maius*, контролював діяльність і намісників сенатських провінцій, які зверталися по інструкції швидше до правлячого імператора, ніж до сенату.

⁶ Веллей Патеркул відзначив (II. LXXXIX), що Август займав посаду консула 11 років поспіль.

⁷ За повідомленням Діона Кассія (LVII.8), наступник Августа на імператорському престолі Тиберій часто говорив, що він пан для рабів, імператор для воїнів і керівник для всіх інших жителів римської держави.

⁸ Сам Август походив із плебейського роду, але набув статусу патриція після усиновлення його Юлієм Цезарем. До Веспасіана всі імператори походили з патрициїв; Веспасіан же став патрицієм за постановою сенату, і так само патриціями ставали і пізніші імператори.

⁹ До Августа титул батька вітчизни носили Цицерон після придушення змови Катіліни в 63 р. до н. е. (App. B. C. II, 7) і Юлій Цезар після битви при Мунді в 45 р. до н. е. (App. B. C. II, 144).

¹⁰ Слово «Август» (*Augustus*) пов'язувалося для римлян зі словами *augur* – «віщун», «жрець», «тлумач божественної волі» і *augere* – «ростити», «звеличувати» (Ov. Fast. I. 607) і вказувало на зв'язок людини, позначеної цим ім'ям, з божественним началом, зі світом богів. Люди повинні були ставитися до неї з такими ж повагою і благоговінням, з якими вони ставилися до богів.

Діон Кассій писав, що епітет «*Augustus*» позначає щось більше, ніж людину (Cass. Dio. LIII. 16. 8).

¹¹ Коли в імперії було два або три Августа, в написах і монетах це відбивалося у вигляді AVGG або AVGGG.

¹² За свідченням Т. Лівія (XXX. 45), «Сципій (Африканський – I. C.) першим з полководців отримав своє прізвище, що походить від імені підкореного ним народу».

¹³ Згідно з римськими релігійними поглядами, найбільш благочестивою була та людина, яка найкраще знала обряди і зміла молитися богам за законами своєї країни. Римляни були впевнені в тому, що благочестя дає право на щастя. Магістрати, як і інші громадяни, були зобов'язані підкорятися певним сакральним приписам, невиконання яких загрожувало серйозними наслідками. В разі ненавмисного порушення треба було принести жертву викуплення, а виконаний неналежним чином обряд повторювався. В разі ж свідомого порушення, тобто сакрального злочину, санкція була набагато суворіше. Така людина, в тому числі і магістрат, оголошувалася «нечестивою» (*impius*). Певною мірою, вона опинялася поза людською спільнотою, перш за все, в її контактах зі світом божественного: Цицерон говорить про заборону нечестивому умилювати богів дарами (*de Legg. II. 22*). Визнання кого-небудь *impius* належало понтифікам, але, мабуть, це не викликало будь-яких покарань. Покарати за святотатство могли тільки політичні органи. Ймовірно, світська влада накладала і штраф за порушення заборони працювати в святкові дні (*Macr. Sat. 1.16. 9*).

¹⁴ Сулла отримав почесний епітет «щасливий» після остаточної перемоги в громадянській війні (82 р. до н. е.).

¹⁵ Доміціана називали богом під час звернень як усно, так і письмово (Cass. Dio. LVII, 4, 7). Почалося це, за свідченням Светонія (Domit. XIII), після того, як він почав якось лист від імені прокураторів словами «Пан і бог наш наказує» (*Dominus et deus noster hoc fieri iubet*).

¹⁶ Ось як описує це поховання Геродіан (IV. 2): "(1) Є у римлян звичай: захищувати до сонму богів тих імператорів, що померли, залишивши після себе дітей-наступників; такі почесні називають у них апофеозом. У всьому місті настає тоді урочисте, пройняте, втім, своєрідним смутком свято. (2) Тіло покійного віддається землі – з пишністю, але загалом так само, як ховають усіх людей; а потім ліплять із воску зображення покійного, зовсім з ним схоже, і виставляють його при вході до палацу на величезному і високо піднятому ложі зі слонової кістки, вистеленому покривалами із золотим гаптуванням. Воскова постать лежить на очах у всіх, бліда, як хвора. (3) А по обидва боки ложа велику частину дня сидять: ліворуч – весь сенат у чорному, а праворуч – всі ті жінки, які користуються особливою повагою завдяки заслугам їхніх чоловіків та батьків. На них немає золотих прикрас та намиста; одягнені в простий білий одяг, вони мають вигляд скорботних. (4) Це триває сім днів; приходять лікарі, щоразу наближаються до ложа, ніби оглядають хворого, і щоразу кажуть, що йому все гірше. А коли стане ясно, що він уже помер, благородні з вершницького стану і найкращі молоді люди з сенату піднімають ложе, несуть його Священною дорогою і виставляють на старому форумі – там, де зазвичай складають із себе повноваження римські посадовці. (5) По обидва боки ложа влаштовані помости, що розташовуються уступами – щось на кшталт сходів. І ось з одного боку стає хор дітей із найблагородніших патриціанських сімейств, а навпроти них – хор із тих жінок, чия гідність визнається всіма; обидва хори співають присвячені померлому гімни та пеани, звучання яких скорботне та величне. (6) Після цього, взявши ложе на плечі, його несуть за межі міста, на поле, що зветься Марсовим. Там, у найширшому місці, вже стоїть своєрідна будова: чотирикутна, з рівними сторонами, що складається виключно із скріплених між собою величезних колод – щось на зразок будинку. (7) Усередині все заповнене хмизом, а зовні прикрашене розшитими золотом килимами, статуями зі слонової кістки та різноманітними картинами. На першій, нижній, будові стоїть друга, такої ж форми і з такими ж прикрасами, тільки менше першої; ворітця і дверцята, зроблені в ній, відчинені. Далі йдуть третя і четверта, кожна менше розташованої під нею, і все це закінчується останньою, яка менше за всі інші. (8) <...> Піднісши сюди ложе, його ставлять в другу знизу будову; сюди ж несуть пахощі і пахучі рослини, які тільки народжує земля, будь то плоди, трави

або соки, всі разом дають сильний і прекрасний запах; зсипають їх прямо горою – (9) адже немає такої провінції і міста або високопоставленого і почесного громадянина, що не постаралися б надіслати такі дари для надання імператору останніх почестей. Коли виросте ціла гора з пахоців і вся околиця наповниться ароматом, починається кінний парад перед поховальною будовою, причому кіннота об'їжджає її риссю, дотримуючись ладу і порядку в ритмі і стилі піррихії. (10) Так само відбувається об'їзд колісницями, на яких стоять одягнені в тоги з пурпуровою облямівкою і в масках, що зображують прославлених римських полководців і государів. Коли скоєно і це, наступник імператора, взявши факел, підносить його до будівлі, і інші теж з усіх боків підходять з вогнем. Все це дуже швидко загоряється. <...> (11) З останньої, найменшої, будови, ніби подолавши перепони, вилітає орел, щоб разом з вогнем помандрувати в небесний ефір. Римляни вірять, що він забирає на небеса душу імператора, якого відтоді вони шанують нарівні з іншими богами".

У разі смерті дружини імператора проводилася така ж церемонія обожнювання Августу, але душу померлої імператриці на небеса відносив не орел, а павич.

¹⁷ Вважається, що імператори не могли бути визнані справжніми богами. Поняття *divus* та *deus* не збігалися, а імператорський культ відрізнявся від культу Юпітера та інших богів. Тому культ імператора мав більше ідеологічне, ніж релігійне значення, пов'язуючи воедино громадян і перегринів (*paх Romana*). Імператорський культ існував не як система вірувань, а як набір ритуальних практик. Усі громадяни всієї імперії здійснювали однакові ритуали перед зображеннями імператора: принесення щорічної клятви чи здійснення молебню за здоров'я імператора.

¹⁸ Так, Светоній повідомляє (*Domit. XXIII*), що, дізнавшись про смерть імператора Доміціана, «сенатори ... були в такому тріумфуванні, що навперебій збіглися в курію, нестримно зневажали вбитого найбільш образливими і злобними вигуками, наказали втягнути драбини і зірвати на їхніх очах імператорські щити і зображення, щоб розбити їх об землю, і навіть вирішили стерти написи з його ім'ям і знищити будь-яку пам'ять про нього».

¹⁹ Але за повідомленням Євтропія (*VII. 18*), вбивці імператора Вітеллія "стратили його і кинули в Тібр, позбавивши місця поховання".

²⁰ У життєписі Дідія Юліана (*SHA, v. Did. Iul. III*) повідомляється, що «після виступу на солдатській сходці, він увечері прибув у сенат і віддав себе в повне розпорядження сенату. Відбулася сенатська постанова, він був удостоєний трибунських повноважень і проконсульських прав і включений в список патриціанських фамілій».

²¹ Плащ воїна, що мав назву спочатку *trabea*, а потім *paludamentum* і *sagum*, являв собою точну копію грецької хламиди. За часів Республіки *paludamentum* – завжди червоного кольору – одягався тільки головнокомандувачем під час війни: під час в'їзду до Рима він знімав його (*Caes. B. C. I. 6; Liv. XLI. 10; Cic. in Pis. XIII; ad Att. IV. 13; ad Fam. XV. 17*). В епоху Імперії такий плащ став відмінним знаком імператорської гідності. Геродіан, описуючи вирішальну битву між військами Септимія Севера і Клодія Альбіна, повідомляє (*III. 7*), що «фаланга Альбіна, проти якої бився сам Север зі своїм військом, отримала велику перевагу, так що Север, утікаючи, впав з коня, але, скинувши із себе імператорський плащ, залишався непоміченим».

²² Діадема як символ царської влади (*regni insigne*) (*Cic. Phil. III. 5, 12*) була ненависна римлянам. Тому Юлій Цезар відмовився одягати її, коли М. Антоній спробував покласти йому на голову лавровий вінок разом з діадемою (*Plut. Caes. LXI; Cic. Phil. II. 3; IV, 85; Suet. Div. Iul. LXXIX*). Ця діадема, подібна до тієї, яку носили грецькі царі, являла собою пов'язку білого кольору (*App. B. C. II. 108*).

²³ У 27 р. до н. е. Август одержав від сенату право зберігати військовий імперій також і в межах померія. Наслідком цього стало перенесення в Рим проконсульської головної квартири Августа (*praetorium*) з усім його почтом, що перебував при ньому як проконсулі трьох провінцій. Ця потрійна *cohortes praetoria* Августа організована була в вигляді 9 когорт (*Tac. Annal. IV. 5*) по 1000 вояків у кожній (*Tac. Hist. II. 93; Cass. Dio. LV. 10.10*), але так, що в самому Римі одночасно перебували всього лише три когорти; інші ж були розміщені по навколишніх містах. Тиберій зосередив усі 9 когорт в казармі (*castra praetoria*) поблизу Вімінальських воріт (*Tac. Annal. IV. 2; Suet. Div. Tib. XXXVII; Cass. Dio. LVII. 19. 6*), звідки відряджались окремі когорти по черзі для вартової служби в палаці. На початку II ст. н. е. було 10 когорт і це число залишилося і протягом усього III ст. н. е. У 2 р. до н. е. на чолі всіх преторіанських когорт поставлені були Августом два префекта: *praefecti praetorio*.

²⁴ Точна дата створення цих когорт не відома. Можливо, вони були створені разом із преторіанськими когортами у 27 р. до н. е. Міські когорти рангом були нижчими за преторіанські когорти, платня їхніх воїнів (по 1500 чол. за Вітеллія – 1000 (*Tac. Hist. II. 93*)) у когорті була вдвічі меншою за платню преторіанців, служили вони 20 років (*Dig. XXVII, 1 8. 9*). За Тиберія було чотири міські когорти: три з них несли службу в Римі (*Tac. Annal. IV. 5*) та одна в Ліоні (*Tac. Annal. III. 41*). Пізніше Клавдій додав до них ще дві – для боротьби з пожежами в ПUTEОЛАХ та ОСТІЇ (*Suet. Div. Claud. XXV*); Вітеллій скоротив їх число до чотирьох (*Tac. Hist. II. 93*), але Веспасіан збільшив до п'яти. З часів Каракалли та до початку IV ст. н. е. було чотири міські когорти.

Нумерація *cohortes urbanae* продовжувала нумерацію преторіанських когорт. Відповідно за Тиберія міські когорти, розквартировані у Римі на схилі Есквіліна, носили номери X, XI і XII. Мета діяльності міських когорт – несення поліцейської служби із забезпечення спокою та порядку у Римі. Іншими словами, їхнє призначення полягало у виконанні завдань охорони та безпеки, тобто *custodia*. За Авреліана казарми міських когорт були перенесені на *Forum Suarium*. Існували міські когорти до правління Константина, котрий замінив їх цивільною *officium* міського префекта.

²⁵ Обов'язки та повноваження префекта міста в такий спосіб визначаються Ульпіаном в «Дигестах Юстиніана» (I. tit. XII. 1): «Префектура міста (Рима) розповсюдила свою каральну владу на всі злочини: не тільки на ті, які відбуваються всередині міста, а й на ті, які відбуваються поза містом в межах Італії. § 1 Він вислуховує скарги на панів з боку рабів, які вдаються до статуї або були куплені на їхні гроші, щоби бути звільненими від рабства. § 2. Вислуховує і скарги нужденних патронів на звільнених ними від рабства, особливо, якщо патрони кажуть, що вони хворі і бажають отримати допомогу від звільнених. § 3. Йому дозволено висилати та посилати на острів, вказаний імператором. § 5. Якщо хтось говорить, що його раб вчинив перелюб з його дружиною, то він має бути вислуханий префектом міста. § 8. Сказане про те, що префект вислуховує рабів, що скаржаться на панів, не слід розуміти в тому сенсі, що раби звинувачують своїх панів, – це взагалі не дозволяється рабу, крім особливих випадків, – але це відноситься до тих випадків, коли раби шанобливо скаржаться, вказуючи на лють, жорстокість, голодування, яке їх пригнічує, на розпусту, до якої їх примушували або примушують. До обов'язків префекта міста божественним Севером віднесено захист рабів проти примусу останніх до розпусти. § 9. Крім того, префект міста повинен піклуватися про те, щоб міняйли чесно вели всі свої справи і утримувалися від того, що заборонено. § 11. Турбота про всяке м'ясо, щоб воно поставлялося за справедливими цінами, відноситься до турбот префектури; також свинячий ринок знаходиться під її наглядом, і інші ринки, на яких продаються інші тварини або в'ючні тварини, щодо поставок входять в коло її турбот. § 12. Також спокій мешканців та порядок під час вистав, як здається, відноситься до турбот префекта міста, і, звичайно, він повинен мати воїнів, розставлених за постами для охорони спокою мешканців та для донесення про те, що сталося. § 13. І префект міста може заборонити перебування в місті і в будь-якій із звичайних областей і може заборонити зайняття будь-якою справою, і професією, і адвокатурою, і діяльністю на ринку – і на час і назавжди. § 14. Божественний Север дав рескрипт у тому сенсі, що й ті, щодо яких є вказівки, що вони входять у незаконне співтовариство, мають бути звинувачені у префекта міста».

²⁶ Як повідомляє Тацит (III. 75), вбитий прихильниками Вітеллія брат імператора Веспасіана Сабін займав посаду префекта міста Рима протягом 12 років.

²⁷ Павло наступним чином описував організацію боротьби з пожежами у римлян у республіканський час (Dig. I. tit. XV. 1): «У древніх були призначені три особи для керівництва охороною від пожеж; оскільки вони несли (нічну) варту, то були названі нічними; іноді в цю справу втручалися еділи і плебейські трибуни. Біля воріт і стін були розташовані державні раби, і їх викликали в разі потреби; були і раби приватних осіб, які гасили пожежі за плату або за подяку».

²⁸ Кожна з семи когорт вігілів (*vigiles*), які несли пожежну службу в Римі і були одночасно нічною поліцією, складалася з 1000–1200 чоловік і ділилася на сім центурій. За *lex Visellia* 24 р. н. е. відпущеники отримували повні права громадянства, прослуживши шість років в пожежній команді; згодом цей термін був скорочений до трьох років. З часу Септимія Севера в пожежні зараховувалися і громадяни вільного походження. Кожна когорта призначалася для двох міських *regiones* (Dig. I. tit. XV. 2), але з окремими сторожовими постами (*excubitiorium*) в обох ділянках свого району. На чолі когорт стояв трибун, на чолі центурії – центуріон. Як трибуни, так і центуріони значилися офіцерами армії і могли переходити на службу, як в легіони, так і в *cohortes urbanae* і *praetoriae*. Навпаки, служителі не вважалися рівними легіонним солдатам, хоча також називалися *milites*; на службу в легіони вони могли переходити тільки після отримання повних прав громадянства.

²⁹ У республіканські часи кожен громадянин мав право являтися за безоплатним отриманням порції зерна. Вперше Цезар обмежив роздачу певною кількістю бідних громадян, з встановленням, що нові одержувачі могли надходити лише на вакансії. Одержувачі дарового хліба належали виключно до третього стану (*plebs frumentaria*) зі складу столичного населення (*plebs urbana*).

³⁰ Принаймні, до часів Нерона існували два розряди імператорських письменоводителів; і ті і інші були рабами. Перший розряд вів приватну кореспонденцію імператора, другий – завідував офіційним письменоводством. Вже за Тиберія секретаріат мав міцну організацію з поділом на два відділи: відділ латинських листів (*scriba ab epistulis Latinis*) і відділ грецьких листів (*ab epistulis Graecis*). На чолі всього цього департаменту з часу Клавдія стояв головний начальник, який називався *ab epistulis*.

³¹ Під словом *ratio* треба розуміти бухгалтерський облік. Бухгалтерські відділи знаходилися при всіх установах, що мали відношення до імператорських фінансів, як тих, що стосувалися провінційних кас (*fisci*), так і тих, які завідували окремим майном імператорської скарбниці (*patrimonium*). Множина слова *rationes*, яким позначався рахунковий відділ імператорської канцелярії, показує, що в цьому відділі проводився загальний звіт того бухгалтерського матеріалу, який знаходився в розпорядженні кожної окремої *ratio* у справах фіску та патримонія. Зовнішньою ознакою бухгалтерського характеру всіх адміністративних місць, що позначаються терміном *ratio*, є перебування при них служителів, які називалися *tabularii* (від *tabulae* – рахунки приходів та витрат), подібним чином як для кас характерна посада *dispensatores* (казначей).

³² Автор життєпису Коммода із засудженням пише (*SHA, v. Commod. XIII*), що цей імператор «лінувався писати резолюції і був такий недбалий, що на багатьох проханнях писав один і той же висновок».

³² Дуже яскраво роль вільновідпущеників за Клавдія описав Аврелій Віктор (*de Caes. IV*): "Його вільновідпущеники, отримавши велику силу, оскверняли все розпустою, (мучили людей) зісланнями, вбивствами, проскрипціями. Фелікса з їхнього числа [Клавдій] поставив на чолі легіонів в Юдеї; євнухові Поссідію після тріумфу над Британією було дано серед інших хоробрих воїнів почесну зброю, наче він брав

участь в цій перемозі; Полібію дозволено було йти між двома консулами. Але всіх їх перевершили секретар Нарцис, який тримав себе як господар свого пана, і Паллант, прикрашений преторськими відзнаками".

УПРАВЛІННЯ ПРОВІНЦІЯМИ, ЄГИПТОМ І ІТАЛІЄЮ

У ході розширення володінь римлян за рахунок завойованих земель інших племен і народів постала проблема організації управління захопленими територіями для ефективної експлуатації їхніх природних і людських ресурсів та утримання завойованого населення у покорі.

За межами Італії завойовані римлянами землі набули статусу провінцій¹, для управління якими була створена **провінційна адміністрація**. Першою римською провінцією у 241 р. до н. е. стала Сицилія (Cic. in Verr. II. 1, 2), через шість років до неї додалася Сардинія, в 179 р. до н. е. – дві Іспанії. У 50 р. до н. е. у римлян було 14 провінцій².

Первісна організація управління завойованими територіями у римлян у період Республіки покладалася на того полководця, під чийм командуванням ці землі були підкорені. Адміністративні розпорядження, зроблені попередньо переможним полководцем, затверджувалися сенатом (Plut. Marc. XXIII; App. B. C. II. 9); потім у завойовані землі сенат відправляв спеціальну комісію, зазвичай із 10 чол. (Liv. XLV. 17; App. de Reb. Hisp. XCIX; de Reb. Pun. CXXXV; Sallust. Iug. XVI; Plut. Luc. XXXV, XXXVI), за сприяння якої здійснювалося повне звернення захоплених земель у провінції (in formam provinciae redigere). У результаті кожна провінція отримувала остаточне облаштування у вигляді «закону провінції» (lex provinciae), який включав у назву ім'я безпосереднього автора цього закону (напр., lex Pompeia провінції Понт і Віфінія (Plin. Iun. Ep. X. 83), lex Lentuli Кіпру (Cic. ad Fam. XIII. 4. 8)). У законі обумовлювалися межі провінції, її адміністративний поділ, статус окремих міських громад, їхні зобов'язання стосовно завойовників (App. de Reb. Pun. CXXXV).

Провінції вважалися військовою здобиччю римського народу (praedia populi Romani), і все в них – земля, люди, їхня худоба, майно спочатку віддавалося повній сваволі переможця. Пограбування провінції починалося з моменту її завоювання. Римське військо захоплювало казну колишніх правителів і багатства храмів; населення завойованої країни зобов'язували здати золото і срібло; Рим конфіскував у підкорених країнах частину земель, які поповнювали фонд ager publicus, а також рудники, соляні промисли та інші найважливіші підприємства. Значна частина награбованих цінностей йшла в казну (ерарій) римської держави, інша частина ділилася серед воїнів, причому левову частку здобичі отримували полководці.

Пограбування провінцій тривало і після прийняття закону провінції і набуло такого розмаху, що заходи для його обмеження змушений був прийняти римський сенат: в 149 р. до н. е. був прийнятий закон Кальпурнія (lex Calpurnia), що дозволяв жителям провінцій приносити в Рим скаргу на вимагання (repetundarum). Для розбору звинувачень намісників у вимаганні цим законом засновувалися спеціальні судові комісії (quaestio repetundarum)³.

Обмеження свавілля намісників у провінціях передбачалося і низкою законів, прийнятих пізніше (lex Acilia в 125 р. до н. е., Lex Servilia в 111 р. до н. е.).

У 59 р. до н. е. був прийнятий lex Iulia de provinciis, яким уточнювалися повинності провінціалів. Вони повинні були складатися тільки в наданні голові римської адміністрації в провінції під час пересувань територією провінції фуражу для худоби, жител, дров, транспортних засобів і т. п. Проте, положення провінцій було дуже важке, і цей тягар особливо виражався в різних хлібних поборах (frumentatio, frumentum). Крім того, великий дохід наміснику доставляли добровільні подарунки, які, проте, здебільшого були вимушеними; до цього приєднувалася продажність під час провадження суду і т. д.⁴

Найбільш ненависними людьми в провінціях були збирачі податків – митарі. Провінціали мали статус перегринів, а тому на них не поширювалася заборона обертати боржників в рабство, яка стосувалася тільки римських громадян. Багато провінціалів потрапляло в рабство за борги через несплату податків. Намісники, відкупщики і орендарі конфіскованих в провінціях земель та іншого майна господарювали, по суті, безконтрольно, збагачуючись за рахунок пограбування провінційного населення. Особливо сильне

пригнічення провінціали відчували під час громадянських воєн кінця періоду Республіки і в період Принципату, оскільки римські воєначальники, котрі боролися між собою, прагнули максимально використовувати матеріальні ресурси підвладних їм територій в боротьбі за владу над державою (App. B. C. V, 5–6; Tac. Hist. II. 84)⁵.

Для того, щоб здійснювати ефективне управління в перших чотирьох провінціях, римляни збільшили кількість магістратів (Liv. Erit. XX). Управління ними було розділено між двома консулами і двома преторами. Вони управляли провінціями протягом року, за винятком Іспанії, намісник якої за *lex Vaebia* керував нею протягом двох років. Але таке з'єднання внутрішніх і зовнішніх обов'язків було неможливим без регулярного продовження їхнього імперія для зарубіжного управління; і у такий спосіб між II Пунічною війною і реформами Сулли для управління тими провінціями, де були потрібні великі військові сили, був створений інститут проконсулів, але без певних юридичних правил, що регулювали його, які встановили б термін його тривалості або повністю розмежували б внутрішнє і закордонне командування.

Щоб мати право на здійснення проконсульських повноважень, попереднє володіння консульським імперієм було не обов'язковим. Теоретично це був делегований імперій, і хоча зазвичай використовувалася система *prorogatio*, що стала конституційним способом призначення проконсула, вона не виключала процедуру делегування. Для делегування цієї посади особі, яка взагалі не володіла імперієм, використовувалася процедура виборів. Так, в першому відомому випадку надання проконсульського імперія особі, що раніше не володіла імперієм, проконсул був обраний в центуріатних коміціях, звичайних коміціях для консульських виборів. У такий спосіб в 211 р. до н. е. став проконсулом П. Корнелій Сціпіон (Liv. XXVI. 18); цей випадок був абсолютно винятковим («*extraordinaria cura deligendum esse*» (Liv. XXVI. 18)), конституційні прецеденти були залишені осторонь, і остаточне обрання проконсула здійснив *populus*.

Однак ці складнощі не відчувалися, коли проконсульство надавалося магістрату, який ще не був консулом, але вже здійснював імперій як претор, чому є кілька прикладів, серед яких М. Марцелл в 216 р. до н. е. (Liv. XXIII. 30) і Тиб. Клавдій в 177 р. до н. е. (Liv. XLI. 12). У наступний період Республіки зустрічається пропретор, виконуючий обов'язки в провінції і наділений титулом проконсула, бо він керує проконсульською провінцією, як у випадку Кв. Метелла Целера, намісника Цизальпійської Галлії в 62 р. до н. е. (заголовок до Cic. ad Fam. V. 1).

Після установа проконсульства як регулярної промагістратури право сенату надавати його і встановлювати його завдання стало незаперечним, а необхідність в плебісциті, який спочатку був потрібний для затвердження створеного проконсульства, зовсім зникла. Але для надання такого роду імперія завжди була потрібна формальна санкція з боку всього народу, яка все ще залишалася в силі. Це був куріатський закон, який ухвалювався в зборах курій; на думку Цицерона, спочатку це було щось на кшталт присяги на вірність, принесеної магістратами з імперієм під час їхнього вступу на посаду, так само, як і царю (Cic. de Re Publ. II. 13, 25); формальний закон вимагав цього як визнання імперія, наданого проконсулу, як і будь-якому іншому з магістратів, які мали імперій (Cic. de Leg. Agr. II. 11, 26; II. 12, 30). На підставі фрагмента листа Цицерона (ad Fam. I. 9, 25) у літературі висловлюється припущення, що закон Сулли *de provinciis ordinandis* звільняв від цього закону у разі призначення проконсула, затвердженого сенатом.

Колишній претор, який вирушав у провінцію в якості намісника, називався *propraetor* (також *pro praetor*). Різниця між проконсулами і пропреторами у владі не було; вони розрізнялися лише назвою і рангом (пропретори мали тільки шість лікторів, половину тих, які були при проконсулі, і їхня когорта була меншою). Їхня влада носила всі риси *imperium militiae*, причому цей *imperium* простягався навіть на римських громадян, що жили в провінції.

Оскільки визначення того, консульська ця провінція чи преторська, піддавалося змінам і залежало від рішення сенату, письменники дуже часто змішують *proconsul* і

propraetor. Взагалі, в останні часи Республіки ім'я proconsul присвоювалося наміснику кожної провінції, незалежно від того чи був він до цього консулом або претором, якщо йому надавався сенатом проконсульський імперій.

Намісники провінцій обиралися в сенаті жеребкуванням (sortitio). Але іноді претенденти на провінції розподіляли їх між собою за домовленістю (comparatio) (Sall. Cat. 26). Проконсули обиралися для управління великими провінціями (Азією, Африкою), дрібні провінції, такі, як Ахайя, Кіпр, Македонія та ін., управлялися колишніми преторами в ранзі пропреторів.

Зазвичай питання про те, які провінції дістануться консулам поточного року в наступному році, сенат вирішував в березні місяці. Але іноді, зі стратегічних міркувань, термін влади колишнього намісника продовжувався (prorogare), за пропозицією сенату, через plebiscitum (Liv. XXXII. 28), або одним сенатом (Liv. X. 22). Відповідно до закону Г. Гракха (lex Sempronia), прийнятому в 122 р. до н. е. (Cic. de Prov. Cons. II, 3), проконсульські провінції визначалися сенатом до обрання консулів, які мали їх зайняти. В кінці періоду Республіки сенат міг призначати провінцію конкретному претенденту на намісництво і без жеребкування. У разі конфлікту великого політичного діяча з сенатом він міг отримати провінцію від народу, тобто за рішенням коміцій, минаючи сенат⁶.

Сулла в 81 р. до н. е. в законі (lex Cornelia de provinciis ordinandis) встановив, що консули і претори протягом року повинні відправляти свої обов'язки в місті, а потім протягом року будуть намісниками в провінціях, причому консули відправлялися в ті провінції, в яких знаходилася найбільша кількість військ (Liv. XLI. 8).

Після Сулли тривалість проконсульського управління була річною (Cic. ad Fam. II. 7, 4); це правило існувало до Цезаря, який в 46 р. до н. е. встановив дворічний термін для консульських провінцій (Cic. Phil. I. VIII, 19). Август відновив колишній річний термін (Tac. Annal. III. 58), і це правило залишалося в силі й надалі.

За постановою сенату 52 р. до н. е. (Cass. Dio. XL. 30, 46), проконсул отримував провінцію не раніше, ніж через п'ять років після того, як обіймав посаду консула в Римі (Caes. B. C. I. 6).

Кожен обраний намісник провінції для виконання своїх обов'язків повинен був мати в своєму розпорядженні штат помічників, військові сили і кошти. Визначення чисельності військ, що надаються проконсулу, складу його свити і видача грошей на дорогу проводилися рішенням сенату з урахуванням того, яку провінцію отримав намісник і які завдання йому було потрібно вирішувати. Утримання намісника, його штату і війська лягало на провінцію.

Штат намісника не залишався незмінним. Змінювалися і його чисельність, і функції службовців, що входили в нього. Кожен намісник їхав зі штатом своєї канцелярії, хоча, звичайно, вона не могла змінюватися в усіх своїх ланках, але скоріше – на вищих адміністративних посадах.

У штат служби намісника входили легати (legati), які для кожного намісника обиралися рішенням сенату. Однак при цьому сенат враховував побажання намісника мати в числі легатів конкретних людей. Легатами були сенатори, які не перевершували намісника за магістратським рангом. Зазвичай проконсулу належало мати трьох легатів, а пропретору – одного (Cass. Dio. LIII. 14)⁷.

Легати були не магістратами, а помічниками намісника. Тому вони повинні були виконувати будь-які розпорядження намісника. В разі проведення військових дій на території провінції легати могли очолювати військові контингенти, аж до командування легіоном. Легатам доручалися справи адміністративного або судового характеру.

У I ст. до н. е. частими були випадки, коли легат очолював управління провінцією на час відсутності намісника на її території. Наприклад, коли з 59 по 49 р. до н. е. Юлій Цезар керував відразу двома Галліями – Цизальпійською і Трансальпійською, він, природно, був відсутній в одній з них і доручав управління провінцією своєму легату (Caes. Gall. I. 10; I. 54). Подальший розвиток така практика набула в діях Помпея, який в 55–50 рр.

до н. е., будучи намісником Іспанії, знаходився в Римі, а управління своєю провінцією доручав легатам (Vell. II. 48). На цьому ґрунті виникла посада *legatus pro praetore* (Caes. Gall. I. 21; ср. Sall. Jug. XXVI і XXXVIII). Цей титул не означав, що цей легат мав пропреторський імперій, оскільки імперій не міг делегуватися, але він мав владу, яка практично дорівнювала цьому імперію. Така практика управління провінціями за допомогою довіреної особи стала основою для становлення системи управління імператорськими провінціями в період Принципату, за якої принцепс керував провінціями не особисто, а за допомогою призначених ним та відповідальних перед ним *legati pro praetore*.

Крім того, в розпорядженні кожного намісника було по одному квестору, за винятком Сицилії, де було двоє квесторів. Квестори при намісниках виконували доручення фінансового та судового характеру. Квестор отримував грошові кошти з ерарію, які виділялися на потреби провінції, організовував збір з населення провінції тих податків, які не віддавалися відкупщикам, за дорученням намісника відвідував окремі регіони провінції для здійснення суду⁸. У випадку смерті намісника його обов'язки могли бути покладеними на квестора провінції (Cass. Dio. LV. 27)⁹.

Намісники могли доручати управління частиною території провінції призначеним ними префектам або прокураторам, що діяли на цих територіях в якості заступників намісника.

Легати і квестор входили до складу ради (*consilium*) намісника, в яку намісник включав також потрібних йому людей з римських громадян (*comites*), які допомагали йому у вирішенні питань управління провінцією. Чисельний склад ради визначався рангом намісника. У розпорядженні намісника знаходилися також ліктори, гаруспіки, писарі, особиста охорона (*cohors praetoria*), посильні та інші служителі, які входили до складу свити, призначеної йому сенатом (*ornatus, ornare provinciam*).

Дата вступу проконсула на посаду в епоху Республіки не зрозуміла: друге командування Цезаря в Галлії почалося 1 березня (Cic. de Prov. Cons. XV), і теоретично це могло бути датою для від'їзду проконсула до провінції, яка вважалася початком офіційного року. Коли проконсулу доручалася або діставалася за жеребом провінція, він повинен був негайно вирушити, принаймні, з міста, тому що через уповільнення в Римі втрачався *imperium* (Cic. ad Att. VII, 1. 7; Liv. XLV. 35; Tac. Annal. III. 19). Дата його фактичного вступу в офіційні посадові обов'язки на практиці ніколи не відповідала цій даті, але частково залежала від того, коли він залишав консульство в Римі (яке після 153 р. до н. е. закінчувалося 31 грудня), частково від того, коли саме він хотів виїхати на рік після закінчення своєї консульської посади (Cic. ad Att. V. 16, 4); бо попередній намісник повинен був зберігати командування або делегувати його офіцеру в провінції доти, доки прибуде наступник (Dig. I, 16, 10; Cic. ad Att. VI. 6, 4). До 51 р. до н. е. два консули ніколи не вирушали до провінцій, призначених їм до виборів, раніше, ніж через 10 місяців після формального початку свого терміну. Наприклад, згідно зі звичайним порядком речей, проконсульське командування, що починалося 1 березня 49 р. до н. е., повинні були доручити обраному (у 50 р. до н. е.) консулу на 49 р. до н. е.; однак він не міг фактично вступити до провінції до закінчення року свого консульства, тобто до січня 48 р. до н. е.; тим часом його попередник зберігав провінцію до його прибуття.

Після постанови сенату 52 р. до н. е., згідно з яким проконсульство можна було займати не раніше, ніж через п'ять років після консульства, проконсула можна було відправити в провінцію в будь-який час: Цицерон почав управління Кілікією 31 липня (ad Att. V. 16, 2).

В епоху Імперії ця дата іноді змінювалася, проте існувала встановлена дата для заміщення таких командувачів. За Тиберія це було 1 червня, за Клавдія – перша половина квітня (Cass. Dio. LVII. 14; LX. 17).

Перед тим як покинути Рим, намісник повинен був отримати встановлену для нього рішенням сенату свиту, грошові кошти, військові контингенти, доручення та інструкції

сената¹⁰.

Відправлення його відбувалося з Капітолію, де він приносив встановлені жертви, молебні та обітниці, в урочистій ході зі всім почтом, призначеним йому сенатом (Cic. ad Fam. I. 9, 25; in Verr. V. 13, 34). Уже за межами міських воріт він міг носити зовнішні ознаки володіння своїми повноваженнями (зокрема, мати супровід лікторів з фасками) (Cass. Dio. LIII. 13), але вступав в ці повноваження він тільки в межах своєї провінції (Dig. I. 16, 1, 4, 6). Термін перебування намісника на посаді починався з дня його прибуття в призначену йому провінцію.

Відразу після прибуття в свою провінцію намісник повинен був оприлюднити едикт (edictum provinciae), в якому викладалися принципи, якими він буде керуватися, керуючи підвладною йому територією. Складаючи текст цього едикту, намісник враховував положення закону провінції і зміст едиктів попередніх намісників цієї провінції (Cic. ad Att. V. 2. 1; ad Fam. III. 8. 4); при цьому зазвичай в тексті едикту намісника повторювалися багато положень едикту міського претора. У такий спосіб відбувалася поступова «романізація» законів, що діяли в провінціях.

Головною турботою намісника провінції було збереження миру і спокою на кордонах його провінції і всередині неї¹¹. Намісник не мав права оголошувати війну: це була прерогатива сенату. Але він за своєю ініціативою міг вживати заходів для підтримання миру в провінції і на її кордонах. За допомогою військ, які знаходилися в його розпорядженні, він боровся з вторгненнями варварів в межі провінції і з розбійниками на її території. Якщо вимагали військові обставини, то він міг проводити набір для військової служби серед римських громадян, які мешкали в провінції, та наказувати провінціалам доставляти допоміжні війська.

Друга важлива функція намісника полягала в провадженні суду. Стосовно перегрівів намісник мав право виносити вирок аж до смертної кари, кримінальні злочини римських громадян передавалися на розгляд в судових інстанціях Риму.

У зв'язку з судочинством намісник не перебував весь час в адміністративному центрі провінції, а переміщувався її територією, яка ділилася на судові округи (conventus або fora)¹². У містах, які були центрами цих округів, намісник вислуховував скарги жителів провінції і вершив суд. Кількість таких округів в окремих провінціях була різною. У Сицилії центрами conventus були Тарс і Лаодікея, в Бетіці було чотири такі округи, в Лузітанії – п'ять. Куди намісник не міг приїхати особисто, туди посилав своїх легатів (legati pro praetore), які діяли від його імені, але до нього допускалася апеляція.

Намісник мав забезпечити збір в провінції встановлених податків. У зв'язку з цим він повинен був знати кількість платників податків у своїй провінції. Для цього він проводив облік (перепис) жителів провінції. За допомогою «обліковців» (censitores) він встановлював кількість жителів в містах та населених пунктах провінції і їхній майновий стан. Намісники, однак, не мали стосунку до збору так званих *vestigalia*, оскільки вони віддавалися цензорами в Римі на відкуп відкупщикам.

Залишати свою провінцію до прибуття в неї свого наступника намісник провінції за *lex Cornelia de provinciis ordinandis* не смів, під загрозою піддатися звинуваченням в образі величі римського народу¹³. З іншого боку, після прибуття цього наступника він повинен був виїхати з провінції протягом 30 днів, але при цьому він зберігав імперій до повернення в Рим (Cic. ad Fam. I. 9, 25; XII. 4, 2). На зворотньому шляху він йшов зі своїми знаками (*insignia*) до Рима, під стінами якого його *impregium* припинявся, і в Римі він повинен був протягом 30 днів представити звіт про управління своєю провінцією.

Однак у I ст. до н. е. кордоном імперія, яким володів проконсул, була сама Італія. Помпей, прибувши зі Сходу, розпустив армію, як тільки досяг Італії (Cass. Dio. XXXVII. 20).

Істотні зміни в організації управління провінціями відбулися з встановленням системи принципату.

Вийшовши переможцем у війні з М. Антонієм, Октавіан встановив свій контроль над

усіма римськими провінціями. Але в промові перед сенатом 13 січня 27 р. до н. е. він заявив, що буде управляти тільки тими провінціями, які межують з ворогами римлян або є неспокійними¹⁴. В результаті відбувся поділ провінцій на дві групи: 1) сенатські (*provinciae populi Romani, provinciae publicae*), управління якими було повернуто сенату, і 2) імператорські (*provinciae Caesaris*), якими керував принцепс. Першу групу склали провінції: Африка, Нумідія, Азія, Греція з Епіром, Далмація, Македонія, Сицилія, Крит, частина Лівії навколо Кірена, Віфінія, Понт, Сардинія і Бетика (Cass. Dio. LIII. 12).

Оскільки територія Римської держави збільшувалася і в період Імперії, кількість провінцій теж росла і нові провінції, що межували з варварами, логічно ставали імператорськими. На початку правління Веспасіана було 14 імператорських провінцій, за Адріана – 22, за Коммода – 13 провінцій консулярського рангу (з гарнізоном більше одного легіону) і 13 преторського рангу.

Надалі статус провінцій міг змінюватися. В силу певних причин (стратегічних, економічних) та чи інша сенатська провінція могла стати імператорською і навпаки. Так, за свідченням Светонія (Div. Claud. XXV), Клавдій «провінції Ахайю і Македонію, які Тиберій взяв під своє управління, повернув сенату».

На чолі сенатських провінцій продовжували перебувати промагістрати. Положення про п'ятирічний інтервал між магістратурою і намісництвом в провінції, встановлене в 52 р. до н. е., було підтверджено Августом (Cass. Dio. LIII. 14), але не дотримувалося строго. Деяких консулярів відкидав сенат, інших – імператор (Tac. Annal. III. 32; 71).

Провінції розподілялися між претендентами жеребкуванням. А оскільки до жеребкування допускалися взагалі всі колишні за п'ять років до цього консули і претори, які не встигли ще досягти проконсулата (але, напевно, з дотриманням якогось граничного віку), то не всякий консуляр ставав проконсулом зараз після закінчення п'ятирічного терміну: зустрічаються найрізноманітніші проміжки (від п'яти до 18 років), особливо з часів скорочення річного терміну консульства, який збільшив число кандидатів на *proconsulatus consularis*. Колишній претор не втрачав права на участь в жеребкуванні преторських провінцій навіть і в тому випадку, якщо він тим часом встиг уже стати консулом; на цій підставі в числі правителів преторських провінцій зустрічаються і консуляри (але тільки в силу прав, придбаних ще претурою). Поруч із жеребкуванням можливі були й прямі вибори проконсулів у сенаті, звичайно, за вказівкою імператора.

Термін проконсулата був річний; тому в разі залишення проконсула в тій же провінції на другий рік, ця провінція виключалася з жеребкування, а саме залишення правителя на новий термін визнавалося обранням його для другого року, який і позначався, як новий, другий, проконсулат цієї особи (*iteratio*).

Список тих, хто брав участь у жеребкуванні, складався за певними правилами, за якими одружені батьки дітей мали перевагу перед безшлюбними і бездітними, так що допускався навіть вільний вибір провінції замість *sortitio* для тих, хто опинявся найбільш привілейованим *iure liberorum*. Навпаки, можливим було і виключення, у вигляді покарання, зі списку тих, хто мав право брати участь в жеребкуванні. Втім, і самі кандидати мали право просити імператора про звільнення їх від жереба.

Проконсульська *sortitio* збереглася ще й в III ст. н. е. Однак тоді імператори самі обирали стільки консулярів і преторів, скільки було потрібно за кількістю провінцій, які і розподілялися жеребкуванням між обраними імператором особами.

Формально проконсули були підзвітні сенату, але від імператора вони отримували доручення та інструкції з управління провінцією (Cass. Dio. LIII. 15). Титул проконсула тепер носили всі намісники цих провінцій, хоча могли бути всього лише преторами (Cass. Dio. LIII. 13). Цей титул в деякому відношенні давав тільки формальний проконсульський імперій, бо провінції були невійськовими, але всередині провінції вони мали *maius imperium* над усіма, за винятком принцепса. Дві найбільші сенатські провінції, Азія і Африка, завжди діставалися консулярам (Cass. Dio. LIII. 14), звідси титул «консуляр-проконсул», інші проконсули були всього лише преторії. В Африці, одній з провінцій, які постачали в Італію

зерно, сенатський проконсул мав легіон, іноді два, але коли необхідно було вручити йому реальну військову владу, призначення покладалося на принцепса, а не визначалося, як завжди, жеребкуванням між старшими консулярами (Тас. *Annal.* III. 35).

За Калігули, в 37 р. н. е., легіонний легат в сенаторській провінції Африці став намісником відокремленої від Африки і перетвореної в імператорську провінцію Нумідії, з титулом *legatus Augusti legionis III Augustae* (Cass. Dio. LIX. 20; Тас. *Hist.* IV. 48). В результаті намісник провінції Африки більше не мав в своєму підпорядкуванні легіон римських військ.

Кожен сенатський проконсул мав трьох легатів-пропреторів, яких, формально, обирав він сам, але стверджував імператор (Cass. Dio. LIII. 14, 7); він отримував платню з державної скарбниці (*salarium proconsulare*) (Тас. *Agr.* 42), яка вперше була призначена провінційним намісникам Августом (Cass. Dio. LIII. 15; Suet. *Div. Aug.* XXXVI)¹⁵. Його супроводжували ліктори; але проконсули, втративши владу над легіонами навіть в Африці, з часів Калігули перетворилися у виключно цивільних чиновників, внаслідок чого вони не носили меча і з'являлися не в військовому вбранні, подібно правителям імператорських провінцій, а тільки в тозі (Cass. Dio. LIII. 13, 3).

Оскільки в цих провінціях не було військ, то посадові обов'язки їхніх намісників полягали тільки в управлінні і юрисдикції, якій тепер були підпорядковані римські громадяни, які мешкали в провінціях, але з правом апеляції до імператора. Ліктори тепер були знаком володіння проконсулами судового імперія. Проконсули обох консулярних провінцій (*Asia, Africa*) мали 12 лікторів, преторських провінцій – тільки п'ять (Cass. Dio. LIII. 13). У III ст. н. е., проте, всі проконсули без винятку мали вже тільки п'ять лікторів.

За визначенням Доміція Ульпіана (*de Of. Proc.* I. 2151), проконсул був наділений всеосяжною юрисдикцією, він один здійснював в провінції повноваження всіх осіб, які в Римі вершили суд в якості магістратів або в екстраординарному порядку. Намісник провінції мав право виносити смертний вирок людям, які не мали римського громадянства. Звинувачених у вчиненні кримінального правопорушення римських громадян він відсилав до Рима, оскільки вони мали право апелювати до імператора. За такі злочини, як вбивство, підроблення документів, викрадення дітей, перелюбство, намісник міг судити і римських громадян. Колишні *conventus* перестали існувати, і судові процеси тепер відбувалися в головному місті провінції.

Помічниками намісників сенатських провінцій, як і раніше, були квестори, які займалися переважно стягуванням податків з провінціалів у державну казну (*aerarium*).

Турбота про стан доріг державного значення, про поштову службу на території сенатських провінцій була не в веденні намісників, а здійснювалася спеціальними імператорськими чиновниками. Обмеження повноважень намісників сенатських провінцій в імператорській час виражалося також у тому, що поза їхньою владою перебували земельні володіння імператора в цих провінціях, управління якими здійснювалося спеціальними уповноваженими імператора¹⁶: *legati, curatores, correctores, procuratores*, що не перебували в підпорядкуванні проконсулу.

Як і в період Республіки, проконсули повинні були постійно переміщатися територією своєї провінції. Згідно з Доміцієм Ульпіаном (*de Of. Proc.* I. 2145), прибувши в будь-яке місто своєї провінції, проконсул «повинен обійти храми і громадські будівлі, щоб перевірити, чи знаходяться вони в хорошому стані».

Якщо на території провінції були міста, які отримали від римлян статус «вільних» (*civitates liberae*), намісник провінції не мав повноважень на їхній території. Але вже у II ст. н. е. імператори стали посилати в сенатські провінції спеціальних чиновників (*curatores, correctores, legati ad ordinandum statum civitatum*), які були уповноважені контролювати життя (зокрема, питання будівництва громадських будівель, порядку в місцях ув'язнення злочинців, стану фінансів) цих «вільних» міст. Якщо *curatores* контролювали окремі міста, то *correctores* – відразу цілі групи міст на окремих частинах території провінції.

Управління імператорськими провінціями вже за Августа здійснювалося не самим

принцепсом, а призначеними ним намісниками, що діяли за його дорученням і в зв'язку з цим носили титул *legatus (legatus Augusti pro praetore або legatus Caesaris pro praetore consulari potestate)*. Ці намісники були сенаторського стану; якщо вони до цього вже побували на посаді консула, то називалися не проконсулами, а пропреторами¹⁷.

Імператор на початку періоду Імперії більшу частину часу перебував у Римі. Йому не потрібно було робити тривалі поїздки для здійснення управління своїми провінціями. Діями намісників він керував за допомогою активного листування з ними.

У той час як в сенатських провінціях термін намісництва був обмежений одним роком, в провінціях імператорських намісник міг перебувати на своїй посаді як завгодно довго, поки імператор, який поставив його на цю посаду, залишався при владі. Більш того, біограф Антоніна Пія повідомляє, що він, ставши імператором, не змістив нікого з призначених Адріаном намісників, а людей, які добре зарекомендували себе, залишив на цій посаді на термін від семи до дев'яти років (*SHA, v. Anton. Pii. V. 3*). В середньому ж діяльність намісника в імператорських провінціях тривала три-п'ять років. Внаслідок цього мешканці імператорських провінцій менш страждали від грошових поборів, так що і деякі сенаторські провінції за часів грошового виснаження на час зараховувалися до імператорських, щоб вони могли поправитися завдяки дарованому полегшенню в податках і повинностях.

Легат, як правитель провінції, був повноважним заступником імператора у всіх поточних справах по управлінню провінцією. У своїх діях в провінції намісник керувався інструкціями (*mandata*) імператора, які він отримував перед тим, як відправитися в доручену йому провінцію. На відміну від проконсулів, імператорські легати завжди залишалися насамперед військовими чинами, відповідно до цього з'являлися у військовому вбранні. Разом з тим легати, як і проконсули, користувалися всіма правами юрисдикції, як цивільної, так і кримінальної, стосовно всього населення своєї провінції, що і виражалося в додаванні до їхнього титулу виразу *pro praetore*. На цій підставі легат мав право оточувати себе лікторами; проте, на відміну від преторських проконсулів, йому було присвоєно лише п'ять лікторів (*Cass. Dio. LIII. 13*), внаслідок чого легат, як правитель провінції, називався також *quinquefascalis*.

Від імператора намісник міг отримати широкі повноваження, аж до права життя і смерті над римськими громадянами (*Jos. B. J. II (117), 8, 1*), він міг навіть виносити смертні вироки солдатам (*Cass. Dio. LIII. 13*). У компетенції легата провінції було проведення цензу, який був основою для обкладання податками провінціалів. Ценз проводився за спеціальним дорученням імператора. Оцінка майна провінціалів і розмір податків, якими вони обкладалися, ґрунтувалися на цензорських книгах (*libri censuales*), що склалися оцінювачами (*legati censitores або legati ad census accipiendos*), які для кожної провінції або більш дрібних територіальних одиниць призначалися імператором або самим намісником провінції.

Намісники імператорських провінцій, подібно намісникам сенатських провінцій, мали одного або трьох легатів в якості помічників (*Dig. I. tit. 18. s. 7; Tac. Annal. XII. 59*).

Помічниками пропреторів імператорських провінцій в судових та фінансових справах були особливі прокуратори (*procuratores*), які згодом називалися також *rationales*. Вони обиралися з вершників (*Tac. Agr. 4*) і посилалися в провінції імператором. Тому намісники імператорських провінцій не потребували допомоги квесторів. *Procurator provinciae* не належав до почту легата, термін його служби був абсолютно незалежний від терміну служби легата.

У деяких провінціях судова влада була передана особливому *legalus iuridicus*, який, мабуть, призначався імператором з числа сенаторів, але був підпорядкований *legati Augusti pro praetore*.

У розпорядженні намісника знаходилися також легати тих легіонів, які розміщувалися на території провінції. Ці підначальні легати, на відміну від намісника провінції, не мали пропреторського рангу.

Подібно проконсулу сенатських провінцій, легати імператорських провінцій мали штат «служби намісника» Комплектувалася «служба намісника» з молодших офіцерів і легіонерів; в її склад не входила особиста гвардія намісника – його кінна й піша охорона. Персонал «служби намісника» був досить великий і мав різні обов'язки. Він складався приблизно з 200 осіб. Очолював його *princeps praetorii* в ранзі старшого центуріона. До нього був прикомандирований помічник, який іменувався *optio praetorii*.

Обов'язки завідувачів окремими канцеляріями виконували «корнікуларії» (зазвичай троє). У їхньому віданні були ординарці і писарі. *Commentarienses*, яких було також троє, відповідали за ведення протоколів і книг, пов'язаних з набором в армію.

Кримінальні злочини в армії розслідували «спекулятори». При наміснику було 10 таких *speculatores Augusti*. Одним з їхніх обов'язків був розгляд справ легіонерів, які порушили присягу або були винні в будь-якому порушенні військового обов'язку.

В обов'язки *quaestiones* входили допит і тортури обвинувачених. Службу безпеки в провінції несли *beneficiarii*. Їхні пости були розташовані на дорогах всередині провінції, в місцях їхнього перетину і на ринках, відкритих для торгівлі з варварами.

У веденні намісника перебували і особливо відповідальні кур'єри – *stratores*, які управляли дорожніми станціями на важливих стратегічних дорогах імперії, забезпечуючи швидкий проїзд тих, хто подорожував у державних справах.

Секретну службу безпеки несли *frumentarii*, що мали різного роду доручення військового зв'язку.

У штат намісника входили також *exscriptores*, його особисті секретарі, які вміли швидко записувати сказане і потім переносити записане в протокол.

У службі намісника були також прості секретарі – *librarii*, *exacti* (рахівники), а також особи, зайняті в його архіві (*actarii*), в інтендантській службі (*actuarii*).

Намісники вели документацію латинською мовою, використовували латину і в усному спілкуванні з провінціалами. Але для зносин з жителями провінції, що не володіли латиною, і з варварськими племенами в штаті намісника були також перекладачі (*interpretes*).

Всі ці категорії молодших офіцерів і простих легіонерів, зайнятих в службі намісника, звільнялися від чорної роботи у військовому таборі.

У дрібних провінціях, в яких виявлялася необхідність присутності цілого легіону, управління доручалося начальнику цього легіону, який в цьому випадку називався *legatus Augusti pro praetore legionis* (такого-то). У них, як у намісників провінцій, були *legati* в якості помічників (*Dig. I tit. 18. s. 7; Tac. Annal. XII. 59*). Такі правителі були, наприклад, в Нумідії і Норіці.

Поряд з великими за розмірами провінціями, на території яких розміщувалися значні військові контингенти, під керуванням імператора знаходилися і невеликі провінції, яким могла загрожувати зовнішня небезпека. Управління цими провінціями за дорученням імператора здійснювали намісники зі стану вершників.

За Августа намісники таких провінцій називалися префектами. Їм довіряли області на околицях, знову приєднані до римської державі після встановлення принципату Августа, в тому числі, перш за все, гірські області в Альпах.

За правління Клавдія військові префекти в усіх нових провінціях, за винятком Єгипту, замінені були прокураторами зі стану вершників. Це сталося в двох Мавританіях, Реції, Норіці, Фракії (*Tac. Hist. I. 11*), в *Alpes maritimae* і *Alpes Poeninae*, за Нерона також в *Alpes Cottiae*. Ще за Августа, з 6 р. н. е., був прокуратор, як правитель Юдеї; однак ця область становила частину провінції Сирії, так що прокуратор Юдеї був лише помічником сирійського легата, резиденцією якого була Антіохія.

Провінції були абсолютно позбавлені засобів захисту проти зловживань влади. За весь час Імперії існували певні звичаї і установи, якими забезпечувалися інтереси і права провінційного населення. Однією з таких установ, що виникли в провінціях в період Імперії, були провінційні збори (*concilium provinciae*). Їхня поява була пов'язана з поширенням в

провінціях культу імператора.

У кожній провінції були свої храми, присвячені Риму і імператору. Для богослужіння в такому храмі існував особливий жрець, який обирався з найповажніших людей представниками міст цієї провінції. Під його головуванням у імператорського вівтаря раз на рік в головному місті провінції збиралися представники громад цієї провінції і здійснювали тут двоякого роду дії. Починали вони з жертвоприношень і молитов, яких Рим і імператор очікували від їхніх вірнопідданих почуттів. Все це супроводжувалося цілою низкою ігор та вистав, що складали значну частину богослужіння. Потім присутні представники розглядали стан провінції і виробляли огляд всіх подій минулого року. Вони міркували про те, чи слід похвалити правителя і імператорських чиновників, або ж вони заслуговують на осуд. Збори посилали депутації в сенат або до імператора з різних справ. Траплялося, що треба було поінформувати імператора про лихо, яке спіткало провінцію, і просити зменшення податків або субсидій. Іноді їм давалося доручення висловити похвалу правителю провінції. Деякі проконсули намагалися керувати так, щоб заслужити цю похвалу. Але що було ще більш істотно, так це право провінції користуватися відправкою своєї депутації для того, щоб порушити обвинувачення проти правителя в сенаті або перед імператором. Імператор завжди відповідав на прохання провінціалів письмово.

Намісники імператорських провінцій в написах зазвичай мають титул *legati pro praetore*, але давні автори, починаючи зі Светонія, якщо не прагнули підкреслити той факт, що ці намісники були агентами імператора, позначали їх терміном *praeses (provinciarum praesides)* (Suet. Div. Aug. XXIII; Div. Tib. XLII; SHA, v. Prob. XIII; Dig. I. 18, 8; 20, 1, 16). У міру того, як сенатські провінції все більш опинялися під контролем імператора, цей термін все частіше став застосовуватися і відносно намісників цих провінцій (Suet. Div. Claud. XVII; SHA, v. Alex. Sev. XLVI; Dig. I. 18, 1). Відомий римський юрист періоду правління династії Северів Мацер у праці з назвою «*De officio praesidis*» («Про обов'язки презида») описав обов'язки всіх намісників, не тільки проконсулов і легатів, але також префектів і прокураторів (Dig. I. 18. 1).

З кінця II ст. н. е. спостерігається процес заміни сенаторів на постах намісників провінцій представниками стану вершників. Септимій Север, створивши нову провінцію Месопотамію, поставив на чолі провінції і двох розміщених в ній легіонів не сенаторів, а префектів-вершників.

Епіграфічний матеріал свідчить про те, що в III ст. н. е. все частіше адміністрацію провінції очолював вершник, «діючий замість презида» (*agens vice praesidis*). Закінчилася ця тенденція в правління Галлієна, який повністю усунув сенаторів від постів намісників прикордонних провінцій і командних посад в армії, замінивши їх вершниками. Однак в «мирних» провінціях, наприклад, в Африці і Азії, на чолі провінційної адміністрації залишалися консуляри.

В середині III ст. н. е. повноваження намісників були урізані внаслідок того, що в прикордонних провінціях війська окремих груп провінцій були віддані під командування спеціальних полководців (*duces*), а намісники зберегли повноваження тільки в сфері адміністрації, фінансів і юрисдикції.

Включений до складу римських володінь в 31 р. до н. е., ще до поділу провінцій на сенатські і імператорські, Єгипет не був оголошений «здобиччю римського народу», але і не отримав пізніше статус імператорської провінції. Фактично Август зробив його своєю особистою власністю і став спадкоємцем колишніх власників цієї країни – Птолемеїв. У Єгипті в цілому була збережена існуюча при Птолемеях система управління. Але подібно до того, як імператорськими провінціями Август керував не особисто, а через посередництво своїх легатів, і в Єгипті він не став царем, а поставив на чолі управління префекта із стану римських вершників (Tac. Hist. I. 11; Cass. Dio. LIII. 13. 2). Цей префект зайняв місце колишніх царів і називався офіційно *praefectus Aegypti* (Tac. Hist. II. 74) (без добавки слова *Augusti*). Протягом усього періоду Принципату посада префекта Єгипту за своїм рангом була другою серед вершницьких посад, поступаючись лише посаді префекта

преторіанської гвардії.

В руках префекта Єгипту перебувала вища військова і судова влада, він був главою фінансового управління країною, виконуючи функції головного прокуратора імператорських провінцій (Cass. Dio. LVII. 10). Про свої дії префект звітував безпосередньо перед імператором, від милості якого залежав термін його перебування на посаді.

Ці відмінності в організації управління країною пояснюються особливим значенням Єгипту, найбільш важливої продовольчої бази Риму ("житниці імперії" (Tac. Hist. III. 8)). Щорічно з Єгипту до Італії вивозилося 200 тис. модіїв хліба (модій дорівнював 8,65 л). Цей хліб надходив для роздач римському населенню. Тому той, хто володів Єгиптом, міг порушити постачання Рима хлібом і впливати і на політичні події¹⁸. Єгипет мав велике значення як джерело папірису і був важливим у плані торгових зв'язків зі Сходом. Тому Август та його наступники тримали Єгипет у своїх руках.

Для того, щоб уникнути небезпеки виступу правителя Єгипту проти правлячого імператора, аж до правління Септимія Севера на командні пости в розміщених на території Єгипту римських військах¹⁹ призначалися вершники, а не сенатори.

Вищих фінансових і адміністративних чиновників Єгипту зі стану римських вершників призначав сам імператор. До їхнього числа належав особливий чиновник, який носив назву ідіолог (*idiologus*). Йому було доручено управління конфіскованим майном, збір податків і мит і т. п.; в його ж віданні були особливі категорії імператорських маєтків. У нього ж був ряд функцій, пов'язаних з життям єгипетських храмів. Август повинен був рахуватися з впливовим жрецтвом в Єгипті. Призначений імператором *Ἀρχιερεὺς Ἀλεξανδρείας καὶ Αἰγυπτου πάσης* не був ні верховним жерцем, ні священиком; це був чиновник, який відав всякого роду релігійними справами і враховував, перш за все, доходи різних храмів. Для розбору цивільних справ з числа вершників призначалася особлива особа, що називалася латиною *iuridicus*.

У римському Єгипті було збережено адміністративний поділ території на округи (*νομοί*). Адміністративними центрами цих номів були єгипетські міста, що називалися метрополіями. На чолі номів стояли номархи (*νόμαρχοι*) з місцевих уродженців, які призначалися префектом (Plin. H. N. V. 49), при яких знаходилися епіграмматевси, що розпоряджалися всіма справами. У веденні ж епіграмматевсів були комаграмматевси, тобто сільські старости (або сільські писарі), що стояли над місцевим сільським населенням. Кілька номів були пов'язані один з одним, і на чолі них були поставлені епістратегі. За Птолемеїв епістратегі мали військову владу. У римську епоху епістратегі і номархи мали тільки цивільну владу.

На відміну від інших провінцій, велика частина єгипетських міст не мала самоврядування; містами-полісами в грецькому сенсі цього слова вважалися лише три міста: Александрія, Навкратіс і Птолемаїда.

В Александрії на чолі управління стояли екзегети, за екзегетами йшли особливі міські магістрати – космети, які за Августа відтісняються на задній план гімназіархом. Справами продовольства відали особливі посадові особи, які мали назву агораномів. Вони обиралися на особливому зібранні, в якому брали участь ті, хто мав александрійське громадянство.

Александрійським громадянством користувалася певна частина еллінізованих жителів. «Старі поселенці» і «александрійські громадяни» відрізнялися в правовому відношенні від інших груп: від «македонян», які за Птолемеїв займали привілейоване становище, греків (не александрійців), які не користувалися правами, вільновідпущеників, юдеїв, єгиптян та інших. Александрійське громадянство давало відомі переваги: воно займало третє місце після громадянств римського і латинського.

На відміну від більшості інших грецьких міст, в Александрії не було міської ради. Під час свого перебування в Єгипті Октавіан прийняв депутацію від видних александрійських громадян, які просили його про відновлення ради, але він їм в цьому проханні відмовив.

Мали самоврядування два інших грецьких міста: старовинне грецьке місто Навкратіс і засноване Птолемеями місто Птолемаїда. У кожному з цих міст були герусія, народні збори і виборні магістрати.

Фіскальна політика римського уряду в Єгипті багато в чому нагадувала політику Птолемеїв. Римляни прагнули лише впорядкувати стягування податків. Проводився перепис населення, так звана лаографія, і переглядалися податки з земель. Більшість податків в Єгипті вносилися в натуральній формі. Поряд з тими податками, які надходили на користь держави, за Августа стягуються особливі нерегулярні податки, наприклад, хлібний (*frumentum emptum*) для утримання місцевих військ. Згодом же стягування продуктів для утримання місцевої влади стає систематичним і утворюється так звана *annona militaris*.

Територія **Італії** також займала особливе місце серед володінь римлян. У міру встановлення свого панування на Апеннінському півострові римляни не перетворювали громадян міських громад Італії в своїх підданих, а уклали з цими громадами союзні договори. Тому протягом періоду Республіки і на початку періоду Імперії офіційно не існувало посадових осіб або державних інститутів, за допомогою яких римляни управляли б Італією або окремими частинами її території. Питання внутрішнього життя міських громад Італії вирішували органи самоврядування цих громад, вони ж були покликані забезпечувати виконання союзницьких зобов'язань даних громад щодо Риму.

Однак по суті римляни брали під свій контроль окремі аспекти життєдіяльності своїх союзників на території Італії.

Римська влада дбала про стан доріг на території півострова. *Cura viarum* перейшла в руки імператорських чиновників в 20 р. до н. е. Турбота про кожен велику дорогу доручалася імператором на невизначений термін куратору з числа сенаторів. Такий куратор повинен був стежити за станом дороги, організовувати ремонтні роботи, давав дозвіл на будівництво на землі, що прилягала до дороги, наказував зносити будівлі, зведені на цій землі без дозволу, вирішував всі спірні справи, що мали відношення до цієї дороги. Відгалуження від великих доріг доручалися прокураторам з числа римських вершників.

Наприкінці I чи на початку II ст. н. е. (можливо, за Доміціана, але більш ймовірно – в правління Нерви або Траяна) в Італії була заснована служба з роздачі грошей і хліба вільнонародженим дітям (*cura alimentorum*). Щомісячні роздачі здійснювалися муніципальною владою, але загальне керівництво у масштабах окремих регіонів належало префектам чи прокураторам, а у масштабах всієї Італії префекту (*praefectus alimentorum*).

З часів Веспасіана в Італії з'являються імператорські куратори (*curatores*) для спостереження за станом справ в окремих містах країни. За імператора Марка Аврелія інститут муніципальних кураторів був уже поширений повсюдно в Італії²⁰.

Римські магістрати та імператорські чиновники вирішували судові справи, що виходили за межі компетенції органів самоврядування міських громад Італії.

Імператор Адріан призначив чотирьох суддів (*iudices*) для Італії з числа консулярів. Але цей захід протрималася недовго і був скасований його наступником Антоніном Пієм. Навпаки, наступник Пія, Марк Аврелій, приблизно у 166 р. н. е. повернувся до ідеї Адріана і знову призначив чотирьох суддів для Італії, які отримали назву *iuridici*. Призначення цих суддів мало на меті насамперед полегшити доступ до суду громадянам, які жили в італійських містах, у таких справах, у яких місцева муніципальна влада не була компетентною. Вони розглядали тільки ті справи, які на їхній суд добровільно пропонували італіки, що судилися між собою.

На відміну від консулярів Адріана, юридики Марка Аврелія обиралися з числа преторіїв. У їхнє ведення віддавалася по дві-три області Італії кожному, причому ці області комбінувалися по різному в різних випадках. Юридики вирішували питання, що не входили в компетенцію префектів преторіанської гвардії, в основному цивільні справи. У III ст. н. е. кримінальна юрисдикція на території Італії була розділена між преторіанським префектом і префектом міста Рима.

Август розмістив в Равенні і Мізені флоти, якими командували призначені ним префекти. У ряді пунктів Італії Августом були розміщені підрозділи військ, які повинні були забезпечувати громадський порядок на території півострова. Септимій Север наблизив положення Італії до провінцій тим, що вперше розмістив на її території один зі створених ним легіонів (II Parthica).

За Каракалли, коли права римського громадянства поширені були також на провінціалів, в Італії з'являється перший *electus ad corrigendum statum Italiae*, з правами, подібними повноваженням провінційних правителів. Подібно до останніх, також і коректори користувалися правом юрисдикції.

Як тільки коректура Італії перетворилася в постійне представництво, зникає посада юридиків. У територіальному відношенні компетенція коректора поширювалася на всю Італію (*corrector totius Italiae*), за винятком Рима. До Авреліана коректори призначалися нерегулярно, після нього – регулярно.

Однак, поряд з цим загальним правителем італійських громад, вже в III ст. н. е. з'являються обласні коректори, які, ймовірно, не що інше, як ті ж *iuridici*, під новим титулом *correctores* і з відповідно розширеною компетенцією. Ці обласні коректори перейшли і в період Домінату, в той час як коректор всієї Італії зник ще в кінці III ст. н. е.

В кінці III ст. н. е. Діоклетіан повністю реорганізував адміністративний устрій Римської імперії. Її територія була поділена на 12 діоцезів (*διοικήσεις*), кожен з яких об'єднував кілька провінцій, межі яких були змінені. Провінцій всього було 101. На території Італії Діоклетіан створив 17 провінцій (по числу великих міст). Тільки місто Рим було виключене з системи провінційного управління: на чолі його управління стояв міський префект. На чолі діоцезів стояли вікарії (*vicarius*), що знаходилися в підпорядкуванні префектів преторія (*praefectus praetorio*), які були помічниками імператора. Намісники провінцій мали титули проконсулів, консулів або президів та займали певне місце в ієрархії імператорських чиновників.

Примітки

¹ Термін *provincia* римляни вживали в двох значеннях: 1) сфера дії магістрата, визначена йому рішенням народу чи сенату, наприклад, *provincia urbana* – управління справами міста, *provincia maritima* – керування флотом; 2) будь-яка підкорена країна поза межами Італії, керована з Риму через намісника.

Етимологія цього слова сучасними істориками трактується неоднозначно: деякі вважають, що воно походить від дієслова *vincere* («переважати», «перевершувати»), інші вважають його скороченою формою іменника *providentia* («дбайливість», «передбачливість»).

² Історію утворення римських провінцій в республіканську епоху та на початку епохи Імперії наводить Веллей Патеркул (II. XXXVIII–XXXIX).

³ У разі обвинувачення намісника в здирстві провінціали повинні були мати своїм представником і захисником будь-кого з римських senatorів. Сенат, якщо вважав за потрібне, посилав в провінцію свого слідчого і наділяв його правом відсилати до Рима свідків і вилучені в ході розслідування документи. Якщо встановлювалося, що намісник неправедним шляхом придбав гроші, вони у нього відбиралися і надходили в скарбницю Сатурна.

⁴ В спеціальній літературі досить часто в якості показника того, що намісники провінцій збагачували себе шляхом пограбування провінціалів, наводиться свідчення Веллея Патеркула (II. CXVII), згідно з яким, намісник провінції Сирії Квінтілій Вар "бідним вступив у багату країну, повернувся багатим із бідної".

⁵ Про це дуже яскраво пише один із учасників цієї боротьби Юлій Цезар (Caes. V. C. III): «32. Тим часом з усієї провінції (Сирії – І. С.) без жодної пощади стягувалися накладені внески. Для задоволення користолюбства вигадувалися і багато інших податків стосовно різних класів населення. Накладали подушну подать на рабів та вільних, встановлювали мита з колон та дверей, вимагали провіанту, солдатів, зброї, веслярів, металевих машин, возів; взагалі, варто було тільки підвести щось під якусь рубрику, і цього було вже достатньо для стягнення грошей. Не тільки в міста, але майже в усі села та невеликі укріплені пункти призначалися свої особливі комеданти, і чим більше грубості та жорстокості вони виявляли, тим вище їх цінували як людей та громадян. Вся провінція була сповнена лікторів і командирів, битком набита комісарами і збирачами, які, крім стягнення накладених грошей, дбали і про власний прибуток. Щоб прикрити свої мерзенні діяння благовидними іменами, вони любили говорити, що вони вигнані з дому та батьківщини і тому потребують предметів першої необхідності. Понад це надзвичайно зріс відсоток, як це зазвичай буває під час

воєн при поголовних податках; за таких обставин на відстрочення платежу дивилися як на подарунок. Тож заборгованість провінції за ці два роки дуже збільшилась. І тим не менш були потрібні навіть і з римських громадян певні грошові суми, які, втім, стягувалися не з окремих осіб, але з корпорацій та міст, причому це прикривалося заявою, що гроші беруться за постановою сенату лише у борг. Відкупники, як це було і в Сирії, мали позиково сплатити оренду за рік вперед».

⁶ Так, за повідомленням Светонія (Div. Iul. XXII), Юлій Цезар «за підтримки зятя і тестя вибрав собі в управління з усіх провінцій Галлію, яка своїми багатими можливостями і сприятливою обстановкою обіцяла йому триумфи. Спочатку він отримав по Ватинієву закону тільки Цізальпінську Галлію з прилеглим Ілліріком, але незабаром сенат додав йому і Кошлату Галлію: сенатори боялися, що в разі їхньої відмови він отримає її від народу».

⁷ Дані Т. Лівія говорять про те, що після II Пунічної війни пропретори мали двох легатів, а проконсули трьох. Пізніше були випадки, коли при проконсулі було п'ять легатів, а при пропреторі – три. Помпей за lex Gabinia 67 р. до н. е. для боротьби з піратами мав 25 легатів (Plut. Pomp. XXV; App. Mith. XCIV), а Цезар по lex Pompeia-Licinia 55 р. до н. е. – 10. У період Імперії було правилом, щоб проконсул мав трьох легатів (legatus proconsulis pro praetore), а пропретор – одного (Cass. Dio. LIII. 14).

⁸ Светоній розповідає (Div. Iul. VII), що статую Александра Македонського в Гадесі Юлій Цезар побачив, коли був квестором в Дальній Іспанії і «за дорученням претора об'їжджаючи для судочинства збори громад».

⁹ Іноді постановою сенату посада намісника провінції надавалась квестору, який займав її без посідання в Римі посади претора і мав титул quaestor pro praetore (Sall. Cat. 19).

¹⁰ Светоній із засудженням повідомляє (Div. Iul. XVIII), що Юлій Цезар, отримавши після претури за жеребом провінцію Дальню Іспанію «поїхав в провінцію, не дочекавшись, всупереч законам і звичаям, розпоряджень і коштів».

¹¹ Ульпіан формулює цю задачу намісника таким чином (Dig. I. tit. XVIII. 13): «Хороший і серйозний презес має дбати про те, щоб та провінція, якою він керує, була мирною і спокійною. Цього він легко досягне, якщо дбатиме про те, щоб у провінції не було поганих людей і щоб вони переслідувалися; він повинен переслідувати святотатців, грабіжників, викрадачів людей та злодіїв і карати за те, що кожен (з них) зробить; боротися і з приховувачами цих осіб, оскільки без сприяння приховувачів грабіжник не може довго ховатися».

¹² Терміном conventus спочатку у римлян позначалися будь-які збори людей для певної мети. Коли ж завойовані землі римляни перетворили на провінції, цей термін став застосовуватися для позначення зборів провінціалів у визначених намісником провінції містах для здійснення судочинства (Cic. in Verr. II. 20, 48; IV. 29, 67; Cic. ad Fam. XV. 4; Caes. B. C. II. 21). З метою полегшення управління провінціями їхня територія ділилася на округи, які називалися conventus, forum або iurisdictio (Cic. in Verr. II. 26, 63; V. 11, 28; Plin. Iun. Ep. X. 5).

¹³ Светоній підкреслює (Div. Iul. XVIII), що Цезар залишив свою провінцію і попрямував до Риму шукати триумфу і консульства, «не чекаючи наступника».

¹⁴ Светоній пише (Div. Aug. XLVII): «З провінцій він узяв на себе ті, які були значніше і управляти якими річним намісникам було важко і небезпечно; інші він віддав в управління проконсулам за жеребом».

¹⁵ Розмір платні коливався в залежності від рангу намісника (Cass. Dio. LIII. 15), але точна інформація про нього відсутня. Діон Кассій пише (LXXXVIII. 22), що за часів Макріна намісник отримував один мільйон сестерціїв. Однак його відомості не цілком ясні.

¹⁶ Ульпіан вказує (Dig. I. tit. XVI. 9): «Немає нічого в провінції, що не входило б в коло справ проконсула. Звичайно, якщо є грошова справа, що відноситься до фіску, яка входить в компетенцію прокуратора принцепса (procurator principis), то проконсул вчинить правильніше, якщо утримається (від розгляду цієї справи)».

¹⁷ Підлегле командування несумісне з ідеєю проконсульського імперія. Цим імперієм міг володіти претор – в епоху Республіки або в епоху Імперії, якщо він був направлений керувати однією з менших сенатських провінцій, – але ні в якому разі не тоді, коли він відправлявся в якості підлеглого іншої посадової особи. З цієї причини консуляри, що управляли імператорськими провінціями, ніколи не називалися проконсулами, але тільки легатами-пропреторами, бо їхнє командування не було незалежним.

¹⁸ За свідченням Тацита (Annal. II. 59), «Август поряд з іншими таємними розпорядженнями під час свого правління, заборонив сенаторам і найвизначнішим з вершників приїжджати до Єгипту без його дозволу, перегородив в нього доступ, щоб хто-небудь, захопивши цю провінцію і ключі до неї на суші і на морі і утримуючи її будь-якими мізерно малими силами проти величезного війська, не прирік Італію на голодування».

¹⁹ За Августа в Єгипті залишалися розташовані ще Цезарем три легіони (Suet. Div. Iul. LXXVI). Але в 23 р. н. е. гарнізон Єгипту включав тільки два легіони (Tac. Annal. IV. 5). Ймовірно, Германік, в 19 р. н. е., перемістив звідти XII-й легіон у Сирію. З часів Траяна під начальством єгипетського префекта знаходився лише один легіон.

²⁰ Детальніше про діяльність кураторів див. нижче.

ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ У МІСЬКИХ І СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДАХ

У спеціальній літературі зустрічається думка про те, що, якщо уявити територію римської держави у вигляді мозаїки, то камінчиками, з яких ця мозаїка була складена, були міста з прилеглими до них земельними володіннями їхніх громадян.

Справді, римська цивілізація може бути охарактеризована як міська. На думку деяких сучасних істориків, панування римлян над завойованими територіями базувалося скоріше не так на організації провінцій з їхньою адміністрацією, як на системі міських громад з їхнім самоврядуванням. У процесі поширення свого панування на Італію і все Середземномор'я римляни не тільки зберігали міста, що вже існували в цьому регіоні, але й самі засновували багато нових «поселень міського типу». Ступінь «романізації» тієї чи іншої частини римських володінь виявлявся і в тому, наскільки в ній поширилися міста, владні структури яких забезпечували на її території мир та спокій і належну покору її населення римській адміністрації.

У результаті найбільшого територіального розширення Римської імперії під владою Риму перебували тисячі міст¹.

Треба зазначити, що між містами західної та східної частин римської держави була велика різниця. Вона була пов'язана, передусім, з обставинами виникнення міст. У східній частині міста існували протягом сотень років до встановлення римського панування. Засновані переважно греками, вони мали давні традиції самоврядування. Римлянам залишалося лише пристосувати існуючі в них владні органи для організації ефективної експлуатації природних і людських ресурсів завойованих територій. На Заході, за винятком території Італії, багато міст будувалися самими римлянами. Частина нових міст тут виникала в зв'язку з необхідністю надання земельних ділянок римським громадянам за межами Італії. В цьому випадку рішення про заснування міста приймалося римським сенатом і коміціями. Заснування нових міст в провінціях і надання міського права місцевому населенню виконувалося намісниками, які в імператорській час засновували міста за рекомендацією імператора.

І за часів пізньої Республіки і в період Принципату підвладні римлянам міста різнилися між собою за розмірами їхньої території та чисельністю населення. Міста Італії, за винятком Рима, були невеликі – 2000–6000 жителів. На Сході в таких мегаполісах, як Александрія або Антіохія, проживали сотні тисяч людей, але це були винятки з правила.

За своєю функціональною ознакою провінційні міста поділялися на портові, торгові, курорти, військові резиденції, святилища і т. д. Жителі міст займалися не тільки ремеслом і торгівлею. Головним багатством городян римської держави була земля, ділянки якої на сільській території, що прилягала до міста, були власністю громадян міських громад.

Залежно від розміру і функціонального призначення міст римляни позначали їх цілим рядом термінів: *urbs*, *oppidum*, *municipium*, *colonia*, *praefectura*, *forum*, *conciliabulum*, *vicus*, *castellum*, *territorium*, *locus* та ін.² Для позначення колективу громадян міста, громади, вживалися терміни *populus* і *civitas*.

В основі «ієрархії» підвладних Риму міст лежав їхній правовий статус. Залежно від статусу міста його громадяни мали рівний з римлянами або урізаний об'єм прав, на певних умовах користувалися землею, виплачували на користь Риму податі і відбували повинності або звільнялися від них (повністю або частково).

Статус міста позначався на політичному ладі підлеглих римлянам громад, визначав ступінь втручання римської влади в Італії і в провінціях у внутрішнє життя цих громад. У провінціях статус окремих міських громад фіксувався в законі провінції (*lex provinciae*). Римська провінційна адміністрація будувала свої відносини з органами влади цих міст з урахуванням їхнього статусу.

За правовим статусом міста римської держави можна поділити на наступні розряди: колонії римських громадян (*coloniae civium Romanorum*), муніципії (*municipia civium Romanorum*), серед яких були громади з повним римським громадянством, *civitates cum*

suffragio і з неповним римським громадянством, civitates sine suffragio), колонії латинських громадян (coloniae civium Latinum, при цьому одні з них були громадами вищого рангу, latium maius, інші – більш низького, latium minus), союзні міста (civitates foederatae), префектури (praefecturae), вільні і незалежні громади (civitates liberae et immunes) метрополії (metropolis) провінцій, податкові громади (civitates stipendiariae) (Plin. H. N. III, 1, 3)³.

Римляни могли змінювати правовий статус міст: податкові міста ставали колоніями і муніципіями з правами повного римського або латинського громадянства і, навпаки, деякі міста за непокірність знижувалися в статусі або взагалі позбавлялися автономії. За допомогою такої політики «розділай і володарюй» (divide et impera) римляни домагалися того, що громадяни міст замість того, щоб спільними зусиллями боротися проти влади завойовників, змагалися один з одним і прагнули заслужити у римлян підвищення статусу свого міста. «Настанови про державні справи» Плутарха чітко свідчать про те, що головна турбота міської влади на підвладних Риму територіях зводилася до того, щоб їхня батьківщина «була слухняна вищій владі». Плутарх закликав підданих Риму, які займали виборні магістратури в містах, не забувати про «римський чобіт над головою» (XVII).

У зв'язку з подіями Союзницької війни римляни пішли на надання прав римського громадянства всім муніципалам (громадянам муніципіїв) Італії. Законом Юлія Цезаря про муніципії (lex Iulia municipalis) 45 р. до н. е. всі муніципали прирівнювалися в правах до римлян, а система самоврядування муніципіїв Італії уніфікувалася за римським зразком. За едикту Каракалли (212 р. н. е.) права римського громадянства були поширені на все вільне населення імперії, а всі міста звернені в муніципії.

Міські громади римських громадян у суспільному житті керувалися нормами римського права, громади, громадяни яких не мали римського громадянства, могли керуватися своїм правом. У сфері судочинства відносини між позивачем і відповідачем у провінційних містах могли вирішуватися органами місцевого самоврядування або суддею, призначеним намісником провінції. Lex Iulia municipalis встановлював, що у цивільних справах муніципальний магістрат міг вирішувати справи, сума позову у яких не перевищувала 15 000 сестерцій. Санкція намісника провінції була потрібна у питаннях відпустки рабів на волю, усиновлення. У сфері кримінального судочинства органи міського самоврядування розглядали злочини, за які могло бути винесено покарання до смертної кари. Але якщо обвинувачений був римським громадянином, то його справа подавалася на розгляд владою Рима.

Римляни були зацікавлені в існуванні і нормальному функціонуванні **органів міського самоврядування**, оскільки вони звільняли завойовників від необхідності вникати в усі дрібниці повсякденного життя підвладних Риму громад, дозволяли не витратити коштів державної скарбниці на утримання великого штату чиновників, які б управляли безліччю міст в Італії та провінціях, організували відбування повинностей і збір податків з жителів міст і прилеглих до них територій.

Римляни не змінили внутрішньої структури міст, але вони з власної волі перекроювали міські території, вилучаючи їх з-під влади одних полісів і передаючи іншим. В питання місцевого самоврядування римляни втручалися рідко – коли порушувалися їхні інтереси (міська влада повинна була погоджувати питання про прийняття нових законів, навіть якщо вони стосувалися тільки внутрішнього життя міської громади, про будівництво громадських споруд, яке вимагало витрачання великих грошових сум з казни міста, і т. п.), але в цих випадках вони не зважали ні на місцеві органи влади, ні на місцеві правові традиції. Самоврядування міст обмежувалося фінансово-економічними питаннями, даруванням місцевих цивільних прав, наданням почестей.

У Західному Середземномор'ї міське самоврядування будувалося за зразком системи управління міста Рима. На Сході римляни зберігали ті органи, які існували в грецьких міських громадах вже не одне століття. У провінціях організація самоврядування конкретних міських громад визначалася змістом закону провінції (lex provinciae) і

сформованої в кожному місті традиції, якщо вона не суперечила інтересам завойовників. На практиці ж місцева адміністрація римських і неримських міст розрізнялася не надто сильно.

На римському Заході основними інститутами міського самоврядування були народні збори, сенат і магістратури. На Сході по суті функціонували такі ж інститути, але називалися, природно, по-грецьки.

Народні збори всіх громадян певної громади, організовані за місцевими куріями (збори курій) або трибами, якщо вони існували як орган міського самоврядування, були вищим органом влади міської громади. Зборами обиралися магістрати, приймалися закони, вирішувалися загальні питання місцевого життя. У міру того, як коміції в Римі втрачали своє значення і припиняли функціонування, і в містах імперії цей орган відживав, а його функції, як і в Римі, переходили до інших установ (до ради і магістратів). Вже в II ст. н. е. народні збори в містах втратили всяке політичне значення і скликалися майже виключно для виборів місцевих магістратів.

Під час римського панування як в муніципіях, колоніях і префектурах Італії, так і в провінційних містах Сходу і Заходу, існувала **рада міста**, на зразок римського сенату, з аналогічними функціями. Звичайною її назвою була *ordo decurionum* (частіше, ніж *senatus*), *ordo* або *curia* (в грецьких містах – *буле*); члени ради називалися *decuriones*, пізніше – *curiales*. У деяких західних містах членів ради, наслідуючи приклад Рима, називали *patres et conscripti* або *decuriones conscriptique*. Число членів ради було різним. Воно фіксувалося в «конституції» (*lex municipii*) кожного міста. У містах римського Заходу найчастіше рада складалася зі 100 чол., на Сході – трохи більше. Були міста, в яких число членів ради досягало 450, а в деяких їх було всього 30.

Право бути членом ради надавалося громадянам міста, що володіли певним майновим цензом (який коливався в залежності від економічного стану міста, Пліній Молодший називає (Ep. I. 19) суму в 100 тис. сестерціїв). Громадяни, які притягалися до суду за кримінальні злочини, порушували норми моралі, займали неprestижні посади (*praesones, designatores, libitinarii* (трунарі)), не мали права бути обраними до ради (Dig. L. 2. 12). Вільновідпущеники також не могли бути членами ради, але за особливі заслуги перед міською громадою вони за рішенням ради могли бути нагороджені *ornamenta decurionalia*. Членство в раді було довічним. Якщо склад ради був неповним, проводилися довибори ради (Dig. L. 2.1. 6. 5; Fronto. Epist. ad amic. II. 10). З прийняттям *lex Julia municipalis* поповнення складу ради стало компетенцією вищого магістрата, що мав титул *quinquennales*. Він міг виключити зі списку деяких членів ради з тих же причин, за якими цензори ставили питання про членство в римському сенаті. Рада поповнювалася або синами декуріонів або гідними громадянами.

Кожен член ради займав місце в списку ради (*album decurionum*) відповідно до свого суспільного становища, посади і віку (на чолі списку перебували імена римських сенаторів або вершників, які були патронами міста, потім йшли імена колишніх і діючих магістратів міста (в порядку ієрархії виборних посад), в кінці списку ставилися імена тих членів ради, які ще не відбували виборних посад, і імена синів декуріонів, яким виборні посади не були доступні через молодий вік (до правління Августа віковий ценз для декуріонів дорівнював 30 років, Август знизив його до 25 років).

Серед членів ради на особливому становищі перебували декуріони, що займали в його списку перші десять місць (*decem primi* або *principes*)⁴.

Головою ради був декуріон, який очолював список її членів (*primus principalis*).

Функції міських рад були багато в чому схожі з функціями римського сенату. Вони діяли як дорадчий орган і ухвалювали резолюції, обов'язкові для виконання міськими магістратами. Разом з муніципальними магістратами декуріони дбали про підтримку громадського порядку в місті та його окрузі, допомагали магістратам вершити суд за не дуже великими справами, які входили в їхню компетенцію, розпоряджалися муніципальною скарбницею і майном (землі і будівлі, які належали муніципію, зазвичай

здавали в оренду), контролювали надходження муніципальних податків і розподіл і виконання повинностей, відповідали за міський благоустрій і будівництво муніципальних доріг, стежили за порядком на ринках і за постачанням городян хлібом, припиняючи спекуляцію продовольством, щоб не допускати голодних бунтів.

У їхньому віданні були культи богів-покровителів муніципії. Вони організовували громадські священнодійства і присвячені богам святкування, стежили за будівництвом і ремонтом їхніх храмів і святилищ, виділяли кошти на відправлення їхнього культу.

Свої численні обов'язки декуріони виконували безоплатно. Більш того, оскільки зарахування в курію або вибори в магістрати розглядалися як даровані співгромадянами честь і шана, вони повинні були у якості відповідної подяки внести чималу суму грошей в муніципальну казну (ця *summa honoraria* спочатку була добровільною, а потім стала обов'язковою), влаштувати за свій рахунок роздачі співгромадянам, організувати громадські свята або обіцяти щось побудувати для міста. Багаті декуріони, щоб здобути пошану і вплив на своїх співгромадян і удостоїтися статуї на міському форумі або почесних поховань за громадський рахунок, готові були пожертвувати набагато більші суми, ніж були зобов'язані.

З II ст. н. е. роль і характер міських рад зазнають істотних змін. Римляни фактично покладають на декуріонів обов'язки збирачів податків з громадян їхніх громад. Декуріони, перш за все *decem primi*, несуть матеріальну відповідальність за надходження в казну податків з міст в повному обсязі. Недоїмки куріали відшкодовували з власних коштів. У заможних громадян міст зникає бажання бути членами ради, тому рада поповнюється не шляхом виборів, а за допомогою примусового включення до її складу багатих громадян міста. Членство в раді по суті стає спадковим.

Інститут декуріонів був тісно пов'язаний з міською магістратурою, оскільки всі магістрати обиралися радою, і магістратом міг стати тільки член ради (*Dig. L. 2. 7. 2*).

Міські магістрати в західній і східній частинах римських володінь мали різні титули, але їхні повноваження і сфера діяльності були приблизно однаковими.

В Італії та в цілому на римському Заході система магістратур вибудовувалася за зразком магістратур міста Рима. Поки в містах функціонували народні збори, магістратів обирав народ. Пізніше їх вибори здійснювалися радою міста. З плином часу виконання магістратських обов'язків все менше приваблювало декуріонів. Уже в I ст. н. е. поширюється така практика, коли під час виборів магістратів міста не знаходиться достатньої кількості претендентів. Тоді магістрат минулого року називав гідних кандидатів за власним вибором, а народні збори або рада їх затверджували. Зазвичай міську магістратуру займали тільки один раз. Якщо ж не було кандидатів, то можна було залучити громадянина міста до заняття магістратури і повторно, але не менше ніж через п'ять років. Інтервал між заняттям різних магістратур становив три роки. Не можна було бути магістратом відразу в двох містах. Якщо виникала проблема вибору, то віддавали перевагу рідному місту.

Вищу адміністративну та судову владу в місті здійснювала колегія з чотирьох осіб, кваттуорвірів (**quattuorviri**, IV viri). Вона ділилася на дві колегії по два магістрати – II viri iure dicundo і II viri aediliciae potestatis.

II viri iure dicundo мали право скликати народні збори і раду та головувати на їхніх засіданнях. Вони керували проведенням міських ігор і свят. Подібно до того, як в Римі рік отримував назву за іменами консулів, в містах ці магістрати також були епонімами. Вони здійснювали цивільну і кримінальну юрисдикцію (в певних межах). Разом з радою вони курували витрати з міської скарбниці. У межах території міста вони носили тогу претексту, їх супроводжували два ліктора з фасками (без сокир)⁵.

Раз на п'ять років ці магістрати виконували обов'язки цензорів (здійснювали ревізію списків муніципальних громадян, ради, визначали витрати коштів міської казни на наступні п'ять років) і мали в цьому році титул II viri quinquennales censoria potestate (або просто **quinquennales**) (*Plin. Iun. Ep. X. 83. 113; SHA, v. Nadr. XIX*).

У період Імперії правлячий імператор або член правлячої фамілії надавали честь якому-небудь місту і дозволяли владі цього міста обрати себе в міські магістрати⁶. Звичайно, вони не могли бути колегами громадян цього міста і не виконували магістратські обов'язки. У цьому випадку замість *II viri iure dicundo* діяв **praefectus** (як в Римі префект керував життям міста за відсутності консулів).

II viri aediliciae potestatis дбали про постачання міста хлібом, стежили за громадським порядком в місті, займалися організацією громадських ігор, здійснювали контроль над правильністю мір і ваг на ринках, за станом громадських будівель, доріг, чистотою вулиць міста, в разі необхідності займалися збором коштів для будівництва і ремонту громадських будівель. У сфері своєї діяльності вони могли володіти і певною юрисдикцією.

Міста мали свою скарбницю (**aerarium**)⁷, яка перебувала у віданні квесторів або ераріїв (двох, які обиралися терміном на рік). Іноді для завідування скарбницею обирали третього еділа (*Cic. ad Att. XV. 1. 5, 1*).

У грецьких містах діяли такі ж установи, але в них було більше виборних посадових осіб, з більш конкретною сферою діяльності.

У міру розвитку імператорської влади імперський уряд прагнув узяти під опіку міські управління провінційних міст, включаючи і *civitates liberae*, регулювати і контролювати муніципальні фінанси. З цією метою в міста присилалися з центру чиновники – **куратори**. Веспасіан першим почав призначати імператорських кураторів для спостереження за суспільними спорудами в муніципіях (*curatores operum publicorum*). З часів Траяна зустрічаються куратори для спостереження за борговими зобов'язаннями муніципіїв (*curatores Kalendarii*). Тоді ж з'являється вже загальний титул *curator rei publicae*, в якому під *res publica* розумілося міське господарство. Представник центральної влади в містах (*curator civitatis* або *rei publicae*, в грецьких містах вони називалися *logistes*), як правило, не був уродженцем міста, яким управляв. Вони не замінювали собою міських магістратів, а повинні були корегувати їхню діяльність і допомагати їм в судочинстві і розгляді різних спірних питань.

У написах муніципальні куратори найчастіше згадуються у зв'язку з тим, що вони давали дозвіл на заняття міської ділянки землі в конкретній громаді, як це було потрібно і в Римі з боку тамошніх *curatores operum publicorum*. Але в порівнянні зі столичними кураторами компетенція муніципальних кураторів вже в середині II ст. н. е. була набагато ширшою, оскільки, наприклад, навіть проєктовані зміни в порядках місцевого самоврядування повинні були представлятися на їхній розсуд. З цього випливає, що кураторам міст належав тоді не тільки контроль над міським господарством, але вже і загальний нагляд за всіма справами ввірених їм муніципіїв. Муніципальні куратори, по одному для кожного міста, призначалися імператором на невизначений термін, як і взагалі всі імператорські чиновники. На посади *curatores rei publicae* імператор призначав колишніх квесторів або людей із вершницького стану, або представників знаті сусідніх міст із стану декуріонів.

За імператора Марка Аврелія інститут муніципальних кураторів був уже поширений повсюдно в Італії. З цього ж часу міська куратура перебуває вже на положенні постійної посади, що переходила від попередника до наступника. Куратори мали відповідну їхній компетенції юрисдикцію, вирішуючи спори, що виникали між громадою і окремими її громадянами, з дотриманням права апеляції до імператорського суду. Кримінальної юрисдикції у кураторів не було.

Починаючи з правління Траяна, центральна влада безпосередньо втручалася в управління громад за допомогою особливих чиновників, які призначалися спочатку лише в надзвичайних випадках і називалися *legati Augusti* (чи *quinquefascales*) *ad corrigendum statum civitatum liberarum*. Але вже в II ст. н. е. стає звичайним, що імператор посилає в сенатські провінції (такі, як Ахайя, Азія, Віфінія-Понт) так званих коректорів (**correctores**)⁸, які повинні були курувати спочатку управління "вільних громад" (*civitates liberae*), що не підлягали владі намісників провінцій. В першу чергу вони здійснювали

контроль над фінансами міст. На відміну від кураторів, коректори призначалися не для одного міста, а для груп міст. Вони призначалися особисто імператором і були підзвітні йому, а не наміснику провінції. Ймовірно, поява цих представників центральної влади в провінціях була пов'язана з тим, що з II ст. н. е. економічне становище багатьох міських громад дедалі погіршувалося, «проблемних» міст стало так багато, що один намісник провінції вже був не в змозі вчасно виправити становище.

Формою організації дрібних землеробів, які не були громадянами міських громад і не проживали в містах, були **сільські громади**. У республіканський час вони розташовувалися на міських, державних і приватних землях. Відповідно органи самоврядування цих громад були підзвітні міській або провінційній адміністрації. В Італії вже в час ранньої Імперії вся земля була приписана до міст, тому сільські громади тут розміщувалися на міських землях. Але в провінціях збереглися вільні селянські організації. Особливо багато самоврядних сіл було на околицях римських володінь, зокрема, в придунайських провінціях. Поселення сільського типу в північних римських провінціях були або спадщиною доримської організації місцевих племен, або утворені заново в римський період як сільські округи на території міст. У східних провінціях в селах збереглися землі святилищ, які оброблялися общинниками або здавалися їм в оренду. Доходи з цих земель перебували в розпорядженні всієї громади. Римляни використовували традиції храмових сіл: були громади, які спеціально обслуговували імператорський культ.

У сільській громаді кожен її член вів приватне господарство силами своєї сім'ї – великої патріархальної або індивідуальної. Орна земля ділилася на наділи. В одних областях ділянки орної землі розподілялися жеребкуванням і іноді проводилися їхні переділи; в інших уже встановилася приватна власність общинників на орні наділи. Громадські угіддя (ліси, пасовища, мисливські місця, водні джерела, дороги і т. п.) залишалися в колективному володінні всіх общинників. У колективній власності і спільному володінні всієї громади могли перебувати також різні споруди, наприклад, храми, зрошувальні і осушувальні пристрої, скарбниця, раби.

Будь-яка сільська громада, на чій би землі вона ні розміщувалася, відала розподілом землі, організовувала спільні ірригаційні роботи і взаємодопомогу, приймала нових членів і наділяла їх ділянками, розкладала і збирала податки, виставляла рекрутів в загони місцевого ополчення, могла звільняти деяких своїх членів від сплати податків за ту чи іншу службу громаді.

Сільська громада вже не була організацією вільних громадян, а все більше перетворювалася в фіскальну одиницю для підпорядкування і експлуатації тієї частини трудящих, яка не була власне рабами, несла колективну відповідальність перед владою, що стояла над нею, за дотримання закону та спокою на своїй території, сплату належних податків і відбування повинностей членами громади. Держава була зацікавлена у існуванні громад.

Під час спроб з'ясування питання про організацію самоврядування сільських громад через крайню скудність відомостей джерел важко говорити щось конкретне з великим ступенем упевненості в тому, що окремі інститути, які існували в тій чи іншій частині римських володінь, існували або були поширені так само у інших частинах.

У працях античних авторів і в текстах написів зустрічаються згадки про різні **типи сільських громад**. У західній частині римських володінь вони називаються пагами (*pagus*) і віками (*vicus*), на римському Сході – катойкіями і комами. Прийнято вважати, що паги і катойкії були більш великими за територією та більш багатолюдними, ніж віки і коми.

Термін паг (**pagus**) міг вживатися для позначення і сільської громади з самоврядуванням, і сільського округу і великого поселення сільського типу. Ще в царський період паги у римлян мали свої органи управління. Діонісій Галікарнаський повідомляє (II. 76), що Нума Помпілій заснував посаду управителів пагів (*πάγων ἀρχοντας*, *magistri pagorum*) з жрецькими функціями, які обиралися щорічно. Але крім питань релігійного життя, ці посадові особи мали здійснювати на території пага поліцейську владу, займатися

питаннями місцевого життя, наприклад, стежити за станом доріг, за водопостачанням жителів пага. Можна припустити, що такі управителі пагів існували у тих частинах римських володінь, де існували сільські громади, як у республіканський час, так і в епоху Принципата. При цьому їхні функції у різних частинах римської держави, мабуть, багато в чому збігалися, а назва їхньої посади могла бути різною. Наприклад, у придунайських провінціях вони мали титул префекта (*praefectus*). Поряд із префектами в громадах існували й інші посадові особи (наприклад, еділи). Всі разом магістрати пага становили колегію. Крім магістратів, в пагах існували ради громад пагів, які могли мобілізувати жителів пагів на виконання громадських робіт (будівництво храмів, критих ринків і т. п.). Владні структури пагів спостерігали за земельним фондом і грошовими касами пагів, поставками лісу і провіанту римським військам, дбали про божество – покровителя міст і громад пагів.

Термін вік (**vicus**) також трактується неоднозначно. Його застосовували для позначення декількох будинків, які знаходяться в безпосередній близькості один від одного. У римлян цей термін використовувався для позначення невеликих міст. У великих містах цим терміном позначалися їхні окремі частини (квартали або «мікрорайони»⁹ або навіть вулиці¹⁰).

У сільській місцевості віками на римському Заході називалися також невеликі по території села з їхніми земельними володіннями.

Щодо **інститутів самоврядування сільських громад** наявні у нашому розпорядженні свідчення джерел дозволяють припускати, що у них функціонував такий орган як загальні збори общинників. Громадян цих громад об'єднувала в колектив відповідальність перед вищою владою (міською або провінційною) за дотримання встановлених норм життя і виконання покладених на них зобов'язань. Так, Йосип Флавій розповідає (В. J. II. 12. 1), що коли розбійники напали на вантаж імператорського слуги і пограбували його, намісник Юдеї покарав жителів найближчих сіл «за те, що вони не переслідували і не затримали розбійників».

Можна з упевненістю припускати, що окремі питання регулювання відносин усередині колективу віків, як і в пагах, покладалися на посадових осіб громад, які обиралися громадянами. При цьому, ймовірно, на ці посади обиралися заможні та авторитетні люди. У разі складнощів із обранням цих посадових осіб вищі інстанції, мабуть, примушували відповідних членів громад до того, щоб органи громадського самоврядування нормально функціонували.

Загалом органи самоврядування сільських громад, як на римському Заході, так і на Сході, були покликані регулювати відносини між громадянами громади, відносини із сусідніми сільськими громадами, відповідали перед вищою владою (міста чи провінції) за мир та спокій на території громади та виконання громадянами громади встановлених їм римською владою зобов'язань. Звичайно, римляни були зацікавлені у збереженні общинного устрою та органів місцевого міського та сільського самоврядування, які зберігалися на території римських володінь, можливо, і зазнаючи деяких змін, і в період Принципату, і в пізніші часи.

Примітки

¹ За підрахунками Т. Моммзена, в період Принципату в Римській імперії було 5627 міст, 500 з яких знаходилося в провінції Азії. Загальна кількість міст Італії в I ст. н. е. становила близько 1200.

² Характеристика кожного типу міських поселень може бути темою спеціального дослідження.

³ Статус міста визначав обсяг прав і обов'язків громадян міської громади. Питання про те, чим відрізнялося становище громадян різних розрядів міст, досить добре висвітлене у спеціальній літературі, але ми не можемо, через обмеженість у часі, розглядати його в цьому спецкурсі.

⁴ У деяких містах це були шість, сім або 15 членів ради.

⁵ Ці фаски зовні відрізнялися від фасок, які мали ліктори римських магістратів, і називалися *virgae* або *bacilli* (Cic. de Leg. Agr. II. 3. 4, 93; ad Att. XI. 6, 2).

⁶ Наприклад, автор життєпису Адріана повідомляє (SHA, v. Hadr. XIX), що «будучи імператором, він виконував посаду претора в Етрурії. У містах Лація він був диктатором, еділом та дуумвіром, <...> в Афінах

– архонтом».

⁷ Міські фінанси поповнювалися головним чином за рахунок пожертвувань почесних громадян, а також за рахунок здачі в оренду міських земель і усіляких мит. На ці кошти будувалися нові будинки, облаштовувалися ринки, ставилися статуї, упорядковувалися вулиці, розподілялися продукти та гроші серед населення, влаштовувався пенсійний фонд тощо.

⁸ У джерелах титул *corrector* з'являється лише за часів Діоклетіана. Раніше для позначення цієї посади застосовувався латинський термін *legatus*, якому на Сході відповідав термін *epanorthotes*. *Legati=correctores* були з сенаторського стану і мали широкі повноваження, делеговані їм імператором.

⁹ Коли Август у 8 р. до н. е. поділив територію міста Рима на 14 районів, кожен із цих районів був підрозділений на віки (*Suet. Div. Aug. XXX; Dio Cass. LV. 8*). Керували цими віками *vicomagistri* (по чотири в кожному віку), що обиралися жителями віку переважно з-поміж вільновідпущеників (*CIL. VI. 975*). Кількість віків в окремих районах була різною, всього ж у місті за Августа їх було 265 (*Plin. N. N. III. 66*). Адріан встановив, що в кожному районі Риму має бути 48 управителів віків, і ця їхня кількість зберігалася і за часів Костянтина.

¹⁰ Див: *Varro. L. L. V. 145*: «*In oppido vici a via, quod ex utraque parte viae sunt aedificia*».

ВИСНОВОК

Протягом приблизно п'яти століть державний устрій римлян зазнав істотних перетворень. Змінювалися структура системи органів влади, місце окремих елементів у цій структурі, обсяг повноважень кожної установи чи інституту влади. З одного боку, державний устрій римлян змінювався під впливом явищ їхнього економічного життя, подій політичної історії, змін у світогляді та менталітеті римських громадян. З іншого боку, еволюція державного устрою позначалася на прискоренні чи уповільненні процесів, які відбувалися в інших сферах життя давніх римлян. До початку цього тривалого періоду часу у римлян склався такий державний устрій, за якого римські громадяни усвідомлювали себе єдиним колективом (нехай усередині цього колективу і були певні протиріччя), кожен із членів якого, за великим рахунком, загальні інтереси ставив (свідомо або вимушено) вище за особисті. Це була саме *res publica*, тобто «спільна справа». До кінця ж розглядуваного нами періоду ця держава перестала бути не тільки державою римських громадян (оскільки громадяни з повноправних учасників управління державою перетворилися на підданих цієї держави), а й римською (це була не держава громадян громади міста Рима, а сам Рим перестав бути столицею цієї держави).

Наприкінці викладу історії окремих установ державної влади давніх римлян у тексті посібника ми свідомо не формулювали власні висновки щодо історичної долі цих установ. На наш погляд, такі висновки є доречними у навчальних лекціях, а дані матеріали, як уже зазначалося, – не лекції, а доповнення до них.

СЛОВНИК ЛАТИНСЬКИХ ТЕРМІНІВ ТА ВИСЛОВІВ

Abdicatio (зречення, відмова) – дострокове припинення магістратом виконання службових повноважень за власною ініціативою.

Abrogatio (скасування) – усунення виборної посадової особи з посади.

Absentia (відсутність) – пропуск сенаторами засідань сенату.

Accensi (ті, що знаходяться при будь-кому) – служителі магістратів, які супроводжували їх і виконували різні їхні доручення.

Acclamations (крики, вигуки, оклики) – крики схвалення на засіданнях сенату (зазвичай з приводу пропозицій правлячого імператора).

Ademptio equi – позбавлення вершника громадського коня, вид покарання римського громадянина внаслідок зауваження цензора.

Adnotatio (приписка, примітка) – зауваження, яке імператор писав на проханні, щоб висловити свою згоду або відмову.

Adoratio (підхід, наближення) – урочисте вираження поваги до богів та людей.

Aerarii – нижча категорія римських громадян. Вони не голосували і не обиралися на посади, не служили в легіонах, оподатковувалися не податками за цензом, але подушним податком, який встановлюється за свавіллям цензорів. Цензори переводили громадян інших категорій в ерарії у якості покарання.

Aerarium – ерарій, державна скарбниця римлян, що розташовувалась у храмі Сатурна на Капітолійському пагорбі; перебувала у віданні сенату.

Aerarium militare – військова скарбниця, призначена для виплати грошової допомоги воїнам римської армії за їхнього виходу у відставку.

Album – вибілена дошка, що виставлялася в громадських місцях, на якій записувалася призначена до відома римських громадян інформація (дата і порядок денний народних зборів, текст преторського едикту тощо).

Album decurionum – список членів міської ради (декуріонів).

Album senatorium – список членів римського сенату.

Alio die (в інший день) – формула обнуцїації.

Allectio (призначення) – зарахування (рішенням імператора) до певного розряду колишніх магістратів (консулярів, преторіїв тощо) без відбування магістратури.

Ambitus (обхід по черзі) – дії претендента на магістратуру з метою схилити виборців на його користь.

Apparitores – нижчі технічні службовці, що працювали при магістратах.

Appellatio (звернення) – скарга римського громадянина на дії магістрата, звернена до рівного або до вищого магістрата.

Aquae et ignis interdictio (заборона води і вогню) – позбавлення всіх громадянських прав, вигнання римського громадянина за межі римських володінь з конфіскацією майна або без.

Arrogatio – урочисте усиновлення повнолітньої особи римським громадянином, отримання ним батьківської влади (*patria potestas*) над усиновленим.

Auctoritas senatus – 1) право сенату давати попередньо свою згоду на внесення до народних зборів магістратом проєкту закону або відмовляти в цій згоді; 2) рішення сенату, що не вступало в силу через інтерцесії плебейського трибуна чи магістрата вищого чи рівного рангу з головою засідання сенату.

Augures – авгури, члени почесної римської жрецької колегії вішунів по птахах, які консультували магістратів і приватних осіб і надавали допомогу під час ворожінь. Авгур не передбачав майбутнього – він повинен був визначати, сприяють або не сприяють боги задуманим діям.

Augurale – авгурал, місце, в якому проводилися ауспіції (птаховорожіння).

Auspicia – ауспіції (птаховорожіння), ворожіння по польоту, крику або годуванню птахів, попереднє опитування волі богів, до яких римляни вдавалися щоразу, коли було потрібно прийняти відповідальне рішення.

Auxilium – надання плебейськими трибунами допомоги плебеям (згодом і патриціям) шляхом інтерцесії.

Campus Martius – Марсове поле, низина в закруті Тібру, де відбувалися вибори магістратів і перепис населення.

Capitis minutio (або *deminutio*) – зниження правового статусу вільної людини.

Caput (голова) – 1) людина з певним обсягом прав (= *persona*); 2) людина як платник податків.

Census (ценз) – 1) вартість майна громадянина; 2) майновий ценз, як умова приналежності до певного стану (*census senatorius*, *census equestris*); 3) перепис населення, що проводився з метою оцінки майна громадян для врегулювання податей і військової служби.

Centuria (центурія, сотня) – 1) військовий підрозділ; 2) одиниця військово-політичної організації римського суспільства (під час голосування в центуріатних коміціях центурія мала один голос).

Centuriae praerogativae – обрані жеребкування центурії, які повинні були голосувати першими у разі вирішення питань порядку денного центуріатних коміцій.

Certus ordo magistratuuum – порядок проходження магістратур.

Cista – ящик, в який учасники коміцій під час таємного голосування кидали свої таблички.

Civis optimo iure – повноправний римський громадянин.

Civitas – 1) громада; 2) громадянське суспільство; 3) держава.

Civitates liberae – «вільні» громади, котрі володіли внутрішнім самоврядуванням, правом збору мит, власності на землю, карбування власної монети, свободою від постійних податків в римську скарбницю і постою військ тощо.

Civitates stipendiariae – податкові громади.

Coercitio (стримування, упокорення, покарання) – право вищих магістратів вживати примусових заходів (арешт, штраф, висилка) до громадян, які не підкоряються закону або їхнім розпорядженням.

Cognitio – суд, який провадився особисто імператором.

Cognomen – прізвисько.

Cohortes praetoriae (преторіанські когорти) – особиста охорона полководця.

Cohortes urbanae (міські когорти) – когорти воєнізованої поліції, що знаходилися в розпорядженні префекта міста Рима.

Comes (супутник, попутник, який супроводжує) – член найближчого оточення магістрата, великого чиновника або імператора, який супроводжував його під час пересування територією римських володінь.

Comitia – збори всіх римських громадян, тобто всього *populus Romanus*, які скликалися виборними посадовими особами (магістратами) з метою вирішення державних питань та обрання магістратів.

Comitium («сходище») – коміцій, північно-західна частина римського форуму, місце проведення народних зборів у Римі.

Comparatio – розподіл провінцій між консулами за домовленістю.

Concilium – збори не усіх римських громадян, а тільки їхньої частини (наприклад, плебеїв – *concilium plebis*), або зборів у інших народів (всього народу або його представників).

Consecratio – обожнювання (за рішенням сенату) померлого імператора або імператриці.

Consilium principis – рада принцепса, дорадчий орган при імператорі.

Consul suffectus – консул-заступник, який обирався (в період Республіки) замість померлого або відстороненого від посади ординарного консула.

Consules ordinarii – ординарні консули, що вступали на посаду 1 січня, їхнім ім'ям називався рік.

Contio – сходка, збори римських громадян, на які громадяни збиралися довільно, не об'єднуючись в групи за будь-якою ознакою (курії, центурії, триби і т. п.).

Conventus (сходка, збори, засідання) – 1) будь-які збори людей з будь-якою метою; 2) збори провінціалів в установленому намісником провінції місці для відправлення судочинства; 3) судовий округ в провінції.

Cooptatio – 1) кооптація, додаткове обрання (для доведення чисельності до встановленої норми); 2) прийняття окремих плебейських родин в союз патриціанських родів.

Crimen – 1) звинувачення в злочині; 2) злочин, вина, проступок, гріх.

Crimen laesae maiestatis – злочин проти величі римського народу.

Cura annonae – піклування про постачання продовольством (міста Рима).

Cura ludorum – піклування про організацію громадських ігор (в місті Римі).

Cura urbis – піклування про стан вулиць і громадських будівель (в межах міста Рима і на відстані однієї милі від померія).

Curatores – наглядачі, доглядачі.

Curatores rei publicae – імператорські контролери в провінціях.

Cursus honorum (шлях честі) – послідовність військових і політичних посад, через які проходила кар'єра давньоримських політиків сенаторського рангу.

Damnatio memoriae – осуд пам'яті (померлого імператора або приватної особи) за постановою сенату.

Decem primi – декуріони, що займали в списку членів ради перші десять місць.

Decretum – рішення, постанова, ухвала, указ.

Decuriones (curiales) – члени ради міської громади.

Deportatio – заслання, вигнання.

Designatus (позначений) – обраний магістрат, який ще не зайняв посаду.

Destinatio – призначення, обрання, визначення.

Dies fasti – «присутні» дні, дні, коли можна було займатися громадською діяльністю і вести судові справи.

Dies nefasti (dies festi, feriatii) – «неприсутні», святкові дні, заняття громадськими справами в які засуджувалося як нечестя і вимагало спокути очисною жертвою.

Diribitores – лічильники, які розподіляли і підраховували голоси під час голосування табличками в коміціях.

Diribitorium – дірібіторій, побудована Юлієм Цезарем будівля, в якій лічильники підраховували подані громадянами під час голосування табличками в коміціях голоси.

Discessio – дісцессія, процедура голосування, прийнята в римському сенаті; складалася в тому, що в знак підтримки внесеної ким-небудь пропозиції сенатори ставали біля її автора.

Divinatio – дівінація, процес з'ясування авгурами волі божества.

Divisor – роздавальник, посадова особа, у якої громадяни, входячи на містки, отримували таблички для голосування.

Dominus – пан, господар, повелитель.

Ducenarii – посадові особи, річне жалування яких становило 200 тис. сестерціїв.

Edictum – постанова і розпорядження тих посадових осіб, які мали право їх видавати.

Fasces – пов'язаний ремнем червоного кольору пучок березових або в'язових лозин (*virgae*), із середини яких виступала сокира (*securis*), приналежність лікторів, почесної охорони магістратів з імперієм.

Feci, quod potui, faciant meliora potentes. – Я зробив все, що міг, і нехай ті, хто може, зроблять краще (фраза, якою закінчував свій виступ перед громадянами магістрат під час складання повноважень).

Felix – щасливий.

Fiscus (кошик, гаманець) – особиста скарбниця імператора на протипагу ерарію, публічній скарбниці епохи Республіки.

Haruspex (від hiraе (етруськ. harus) – кишки, нутроші і етруськ. spesio – спостерігаю) – гаруспік, жрець в давній Етрурії, пізніше – в давньому Римі, що ворожив по нутрошах жертвних тварин, особливо часто – печінці.

Honor – честь, почесть, шана, повага.

Imperator – 1) імператор, начальник, якому lege curiata de imperio давалося imperium, тобто військова і судова влада, переважно головнокомандувач, поки він був у поході; 2) титул, що давався полководцю солдатами на полі битви після великої перемоги.

Imperium – імперій, військова та судова влада (римського магістрата).

Inauguratio – інавгурація, церемонія, за допомогою якої досягалося схвалення богами прийнятих римськими громадянами рішень (зазвичай – виборів магістратів).

Incensus – римський громадянин, що самовільно ухилився від перепису (цензу).

Incisi frumento publico – римські громадяни, які одержували дармовий хліб.

Infamia – безчестя.

Insignia – відзнаки, які вказували на статус або займану посаду.

Intercessio – інтерцесія, що здійснювалася особистим втручанням магістрата; накладення заборони на розпорядження або пропозицію його колеги або нижчого магістрата; зокрема, накладення заборони на указ магістрата, законопроект чи постанову сенату, яке вчиняє плебейський трибун.

Interrogatio – опитування думок (членів сенату) щодо винесеного на обговорення питання.

Invictus – непереможний.

Iurisdictio – право на здійснення юрисдикції між громадянами.

Ius agendi cum patribus et cum populo – право (магістрата) зносити із сенатом і народом, тобто право вносити в сенат relationes, а в народні збори – rogationes.

Ius auspiciorum – право (магістрата) на зносини з богами від імені римського народу за допомогою ауспіцій.

Ius commercii – право участі в торговельному обороті з усіма зобов'язуючими цивільно-правовими наслідками, право брати участь в комерційному обороті, виступати суб'єктом речових та зобов'язальних прав.

Ius contionis – право на скликання народу на сходки і на виступи перед громадянами на сходках.

Ius conubii – право вступати в повноцінний, визнаний законом шлюб, що породжує для всіх членів сім'ї рівні і передбачені законами вигоди і наслідки.

Ius edicendi – право (магістрата) на видання загальнообов'язкових розпоряджень.

Ius honorum – право займати виборні державні посади.

Ius imaginum – право виставляти воскові зображення предків.

Ius intercessionis – право втручання, заперечення, протесту.

Ius militiae – право служити в армії.

Ius provocationis – право апелювати до народу проти вироків влади до смерті, тілесного покарання та великого штрафу; право оскарження рішень посадових осіб у народних зборах – чи безпосередньо, чи через суд.

Ius relationis (право доповіді) – право імператора вносити питання до порядку денного засідання сенату.

Ius suffragii – право участі в зборах державного значення під керівництвом магістратів, право голосу на цих зборах.

Laudationes – хвалебні відгуки про проконсула, які повідомлялися сенату депутаціями з провінцій.

Lectio senatus – список senatorів.

Legatus – 1) намісник імператорської провінції (legatus Augusti pro praetore consulari potestate); 2) призначений сенатом помічник намісника сенатської провінції; 3) командир легіону; 4) посол.

Legis actio – право порушувати законні позови у межах привілеїв квіритського права, право подавати законні позови і користуватися передбаченими квіритським правом формами охорони своїх інтересів.

Lex est quod populus iubet atque constituit. – Закон – те, що наказує і постановляє народ.

Lex rogata – закон, прийнятий коміціями за пропозицією (rogatio) магістрата.

Libella – скарга, прохання.

Lictor – ліктор, служитель вищих магістратів або посадових осіб, що ніс перед ними символічний знак їхньої влади fasces.

Lituus – загнутий авгурський жезл, яким користувалися для позначення небесного простору під час проведення ауспіцій.

Lustrum – обряд очищення римської громади, що складався у закланні свині, вівці та бика (suovetaurilia), яких приносили в жертву богам.

Maiestas – велич, всемогутність римської держави.

Matrimonium iustum – законний шлюб римських громадян.

Morbus comitialis (коміціальна хвороба) – епілепсія.

Motio (eiectio e senatu) – виключення з числа senatorів.

Motio e tribu – виключення римського громадянина з триби.

Multum – майнове стягнення, пеня, штраф.

Nomen – родове ім'я.

Nota (notatio, animadversio censoria) – цензорське зауваження щодо римського громадянина.

Nundinae – дев'ятий (останній) день римського тижня.

Nundinium – нундіній, період консульських повноважень в імператорську епоху (коли на рік обиралася не одна пара консулів).

Nuntiatio – нунціація, оголошення магістрата про результати спостереження за небесними явищами (в ході проведених ауспіцій).

Obnuntiatio – обнунціація, заява магістрата про те, що знамення під час проведення ауспіцій були несприятливими.

Obstructio (перешкода, перепона) – обструкція, заходи, що приймалися для того, щоб не допустити прийняття (сенатом) рішення по питанню, що обговорювалося.

Officia – посади цивільного або військового характеру, що не належали до числа магістратур.

Oratio principis – промова принцепса, звернення імператора до сенату, яке вимовлялося особисто імператором чи зачитувалося його квестором.

Ornamenta triumphalia – тріумфальні відзнаки, присуджувалися в імператорську епоху полководцям, які здобули важливу перемогу, замість тріумфу.

Ovile (saepa, carceres, cancelli) – обгороджений дощатим парканом (чи мотузками?) простір для проведення голосування громадян під час коміцій.

Paludamentum – військовий плащ червоного кольору, що уособлював військову владу; в епоху Імперії став відмітним знаком імператорської гідності.

Perduellio – державна зрада.

Peregrini – вільнонароджені, що не належали до римського чи латинського громадянства, але перебували у підданстві римської держави.

Petitor – прохач, шукач; особа, яка бажала бути обраною в магістрати.

Pius – благочестивий; людина, яка найкраще знає обряд і вміє молитися богам за законами своєї країни.

Plebiscitum – указ і розпорядження плебейської частини римської громади.

Pomerium – померій, порожній простір уздовж міської стіни, який відділяв місто як освячену птаховорожінням територію, що знаходиться під заступництвом богів, від зовнішнього світу.

Pontes – мости або містки (ponticuli), по яких римські громадяни проходили під час голосування в коміціях.

Pontifices – понтифіки, становили жрецьку колегію (з верховним понтифіком на чолі), якій було доручено нагляд за всіма громадськими (і приватними) богослужіннями, складання календаря, ведення літопису і т. п.

Pontifex Maximus – верховний понтифік, голова колегії понтифіків, якому були підпорядковані інші колегії жерців – фламینی, «цар священнодійств» і діви-весталки.

Populus Romanus Quirites – народ (колектив римських громадян).

Praecones – глашатаї, провісники.

Praefectus praetorio – префект преторія, начальник імператорської гвардії.

Praefectus annonae – префект аннони, завідувач забезпеченням міста Рима продовольством.

Praefectus vigilum – префект вігілів, завідувач пожежною безпекою Рима, здійснював поліцейську владу в місті в нічний час.

Praenomen – особисте ім'я.

Praeteriti senatores (пропущені сенатори) – виключені цензорами зі складу сенату шляхом пропуску їхніх імен.

Primus principalis – голова міської ради, який очолював список її членів.

Principes – всякий, хто стоїть на чолі, на початку (principium), попереду.

Princeps senatus – принцепс сенату, сенатор, ім'я якого стояло першим у списку членів сенату.

Proconsul (pro consule) – проконсул, особа, уповноважена замість консула.

Procuratores – прокуратори, особливі довірені особи, яким доручалося ведення справ.

Promulgatio (оголошення, оприлюднення) – промультгація, оголошення законопроекту народу на форумі за три нундіни до його обговорення в коміціях.

Provincia – 1) сфера дії магістрата, визначена йому рішенням народу або сенату; 2) будь-яка підкорена країна поза Італією, керована з Рима через намісника.

Provocatio – провокація, звернення за допомогою до народу, яке здійснювалось з тією метою, щоб народ, як верховний суддя, скасував несправедливий, на думку особи, що робить таке звернення, вирок.

Publicani – публікани, відкупщики державних доходів.

Quaestiones perpetuae – постійні судові комісії.

Quinquennales – виборні посадові особи в міських громадах, тотожні цензорам у римлян.

Regimen morum – нагляд за мораллю (одна з функцій цензорської влади).

Relatio – доповідь магістрата, який головував на засіданні сенату.

Renuntiatio – оголошення результату голосування під час виборів магістратів в коміціях.

Res publica (суспільна справа) – термін, яким характеризують державно-політичну організацію Риму кінця VI–I ст. до н. е.

Rogatio – пропозиція магістрата, головуючого на коміціях.

Rogatores – збирачі голосів за часів усного голосування в коміціях, які запитували кожного громадянина про його вибір.

Salus populi suprema lex. – Благо народу – вищий закон.

Saxum Tarpeium – Тарпейська скеля, крутий обрив із західного боку Капітолійського пагорба. З цієї скелі скидали засуджених на смерть злочинців, які вчинили зраду, інцест,

втечу (рабів від господаря). Групи злочинців волокли потім гаками до Тибру і скидали в річку.

Scriba – писар, секретар.

Sella curulis – курульне крісло, прикрашене слоновою кісткою складне сидіння без спинки зі схрещеними вигнутими ніжками, яким мали право користуватися тільки вищі магістрати, курульні еділи і жрець Юпітера.

Senatus consultum – постанова сенату, що має повну законну силу.

Senatus consultum tacitum – таємна постанова сенату, прийнята на закритому засіданні сенаторів.

Senatus consultum ultimum (senatus consultum extremum або senatus consultum de re publica defendenda) – спеціальна постанова сенату, якою сенат надавав консулам надзвичайні повноваження в разі крайньої небезпеки для держави; вона надавала консулам право страчувати римського громадянина без формального суду.

Senatus indictus – надзвичайне засідання сенату.

Senatus legitimus – регулярне засідання сенату (відбувалися в календи, нони та іди кожного місяця).

Sortitio – жеребкування.

Sortiri provincias – розподіл за жеребом провінцій між магістрами.

Spectio – спостереження і право спостереження за небесними знаменнями.

Subscriptio – резолюція імператора на проханні.

Subsellium – лава (у некурульних магістратів).

Summa honoraria – сума грошей, яку обрані члени міської ради або магістрати вносили в муніципальну казну в якості відповідної подяки.

Tabulae censorum – цензорські документи.

Tabularium – Табулярій, державний архів.

Templum – храм, будь-яке місце, освячене авгурськими обрядами.

Testamenti factio – володіння заповідальною здатністю, тобто правом розпоряджатися своїм майном і правом отримувати майно за заповітом.

Toga – верхній одяг римського громадянина.

Toga candida – білосніжна тога, в яку одягався претендент на виборну посаду (candidatus).

Toga praetexta – біла тога з пурпуровою облямівкою по борту, яку носили діти, деякі магістрати і жерці.

Transitio ad plebem – перехід патриція до складу плебеїв.

Tribus (триба) – 1) плем'я; 2) територіальний та військово-адміністративний підрозділ римського народу.

Tribunal – трибунал, чотирикутне піднесення, на якому сиділи (в курульному кріслі) посадові особи під час відправлення обов'язків.

Tribunicia potestas – трибунська влада.

Tunica – нижнє вбрання римського громадянина.

Viator – державний скороход (кур'єр).

Villa publica – «Громадська будівля» на Марсовому полі.

Videant consules, ne quid detrimenti res publica capiat. – Нехай консули дивляться, щоб держава не зазнала збитків. Формула надзвичайної постанови сенату.

Vitium – огришність, обрання посадових осіб за несприятливих ауспіцій, повідомлення про яке мало наслідком скасування зроблених виборів.

Vox populi – vox dei. – Голос народу – голос бога.

БІБЛІОГРАФІЯ

І. Джерела

а) нарративні джерела

Аврелий Виктор С. О цезарях. Извлечения о жизни и нравах римских императоров. Происхождение римского народа. О знаменитых людях / Секст Аврелий Виктор; [пер. с лат. В. С. Соколова] // Римские историки IV века / под ред. М. А. Тимофеева. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 77–224.

Авторы жизнеописаний Августов; [пер. с лат. С. П. Кондратьева под ред. А. И. Доватура] // Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана. – М.: Наука, 1992. – 383 с.

Аппиан. Гражданские войны / Аппиан / Под ред. С. А. Жебелева и О. О. Крюгера. – Л.: Соцэкгиз, 1935. – 351 с.

Аппиан Александрийский. Римская история / Аппиан Александрийский; [пер. с древнегреч. под ред. С. А. Жебелева, О. О. Крюгера, Е. С. Голубцовой, Л. Л. Кофанова]. – М.: Ладомир, 2002. – 878 с.

Валерий Максим. Достопамятные деяния и изречения / Валерий Максим; [пер. с лат. С. Ю. Трохачева]. – СПб.: Изд-во СПбУ, 2007. – 308 с.

Варрон. Сельское хозяйство / Варрон; [пер. с лат. М. Е. Сергеенко]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 218 с.

Вегетий Ренат, Флавий. Краткое изложение военного дела / Флавий Вегетий Ренат; [пер. с лат. С. П. Кондратьева] // ВДИ. – 1940. – № 1. – С. 231–299.

Веллей Патеркул. Римская история / Веллей Патеркул; [пер. с лат. А. И. Немировского, М. Ф. Машковой] // Малые римские историки: Веллей Патеркул, Анней Флор, Луций Ампейлий. – М.: Ладомир, 1996. – С. 9–96.

Витрувий. Десять книг об архитектуре / Витрувий; [пер. с лат. Ф. А. Петровского]. – М.: Архитектура-С, 2006. – 328 с.

Геллий, Авл. Аттические ночи: в 2 т. / Авл Геллий; [пер. с лат. под общ. ред. А. Я. Тыжова]. – СПб.: Гуманитарная Академия, 2007–2008.

Т. 1. Кн. I–X. – 2007. – 408 с.

Т. 2. Кн. XI–XX. – 2008. – 448 с.

Геродиан. История императорской власти после Марка / Геродиан; [пер. с древнегреч. А. И. Доватура]. – М.: РОССПЭН, 1996. – 268 с.

Дионисий Галикарнасский. Римские древности: в 3 т. / Дионисий Галикарнасский; [пер. с древнегреч.; отв. ред. И. Л. Маяк]. – М.: Издательский дом «Рубежи XXI», 2005.

Т. 1. Кн. I–IV. – 272 с.

Т. 2. Кн. V–VIII. – 274 с.

Т. 3. Кн. IX–XX. – 320 с.

Домиций Ульпиан. Об обязанностях проконсула / Домиций Ульпиан; [пер. с лат. А. Л. Смышляева] // ВДИ. – 1985. – № 4. – С. 221–235; 1986. – № 1. – С. 194–216.

Домиций Ульпиан. Об обязанностях куратора города / Домиций Ульпиан; [пер. с лат. А. Л. Смышляева] // ВДИ. – 1986. – № 1. – С. 214–216.

Евсевий. Церковная история / Евсевий; [пер. с древнегреч. М. Е. Сергеенко]. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1993. – 446 с.

Евтропий. Краткая история от основания Города / Евтропий; [пер. с лат. А. И. Донченко] // Римские историки IV века / Под ред. М. А. Тимофеева. – М.: Российская полит. энциклопедия, 1997. – С. 5–73.

Иосиф Флавий. Иудейская война / Иосиф Флавий; [пер. с нем. Я. Л. Чертка] / подгот. текста, предисл. и примеч. К. А. Ревяко, В. А. Федосика. – Мн.: Беларусь, 1991. – 512 с.

- Иосиф Флавий. Иудейские древности: в 2 т. / Иосиф Флавий; [пер. с греч. Г. Геккеля]. – Ростов н/Д: Феникс, 2003.
- Т. 1. – 640 с.
- Т. 2. – 638 с.
- Ливий Т. История Рима от основания города: в 3 т. / Т. Ливий; [отв. ред. пер. с лат. Е. С. Голубцова]. – М.: Наука, 1989–1993.
- Т. 1. Кн. I–X. – 1989. – 575 с.
- Т. 2. Кн. XI–XXXIII. – 1991. – 526 с.
- Т. 3. Кн. XXXIV–XLV. – 1993. – 767 с.
- Макробий. Сатурналии / Макробий; [пер. с лат. и греч. В. Т. Звиревича]. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2009. – 372 с.
- Овидий, Назон Публий. Скорбные элегии. Письма с Понта / Публий Овидий Назон; [пер. с лат. М. Л. Гаспарова, С. А. Ошерова]. – М.: Наука, 1979. – 271 с.
- Орозий Павел. История против язычников. Книги I–VII / Павел Орозий; [пер. с лат. В. М. Тюленева]. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2004. – 544 с.
- Павел Диакон. О значении слов: эпитома сочинения Секста Помпея Феста / Павел Диакон; [пер. с лат., вступит. статья, комм. А. А. Павлова] // ВДИ. – 2012. – №2. – С. 219–268.
- Павел Диакон. О значении слов: эпитома сочинения Секста Помпея Феста / Павел Диакон; [пер. с лат., вступит. статья, комм. А. А. Павлова]. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2018. – 496 с.
- Плиний Младший. Письма / Плиний Младший; [пер. с лат. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватура, В. С. Соколова]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 356 с.
- Плиний Младший. Панегирик императору Траяну / Плиний Младший; [пер. с лат. М. Е. Сергеенко, А. И. Доватура, В. С. Соколова] // Плиний Младший. Письма – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 356–455.
- Плутарх. Наставления о государственных делах / Плутарх; [пер. с древнегреч. С. Аверинцева] // Моралии / Плутарх. – М.: ЭКСМОПРЕСС; Х.: Фолио, 1999. – С. 760–806.
- Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 3 т. / Плутарх; [пер. с древнегреч. под ред. С. П. Маркиша]. – СПб.: Кристалл, 2001.
- Т. 1. – 670 с.
- Т. 2. – 734 с.
- Т. 3. – 670 с.
- Плутарх. Римские вопросы / Плутарх; [пер. с древнегреч. Н. В. Брагинской // Застольные беседы / Плутарх. – Л.: Наука, 1990. – С. 180–222.
- Полибий. Всеобщая история / Полибий; [пер. с древнегреч. и коммент. Ф. Г. Мищенко]. – М.: Академический проект, 2020. – 1318 с.
- Саллюстий Крисп Г. О заговоре Катилины / Г. Саллюстий Крисп; [пер. с лат. В. О. Горенштейна] // Сочинения / Г. Саллюстий Крисп. – М.: Наука, 1981. – С. 5–39.
- Саллюстий Крисп Г. Югуртинская война / Г. Саллюстий Крисп; [пер. с лат. В. О. Горенштейна] // Сочинения / Г. Саллюстий Крисп. – М.: Наука, 1981. – С. 40–105.
- Светоний Транквилл Г. Жизнь двенадцати цезарей / Г. Светоний Транквилл; [пер. с лат., предисл. и послесл. М. Л. Гаспарова]. – М.: Худож. лит., 1990. – 254 с.
- Тацит Корнелий П. Анналы / П. Корнелий Тацит; [пер. с лат. А. С. Бобовича] // Сочинения в 2-х т. Т. 1 / П. Корнелий Тацит. – Л.: Наука, 1969. – С. 7–326.
- Тацит Корнелий П. История / П. Корнелий Тацит; [пер. с лат. Г. С. Кнабе] // Сочинения в 2-х т. Т. 2 / П. Корнелий Тацит. – Л.: Наука, 1969. – С. 5–202.
- Цезарь Гай Юлий. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей: в 2 т. / Гай Юлий Цезарь; [пер. с лат. М. М. Покровского]. – М.: День, 1991.
- Т. 1. О галльской войне. – 190 с.
- Т. 2. О гражданской войне. Об Александрийской войне. Об Африканской войне. – 183 с.

- Цицерон Туллий М. Диалоги: о государстве; о законах / М. Туллий Цицерон; [пер. с лат. В. О. Горенштейна]. – М.: Наука, 1966. – 362 с.
- Цицерон Туллий М. О старости. О дружбе. Об обязанностях / М. Туллий Цицерон; [пер. с лат. В. О. Горенштейна]. – М.: Наука, 1974. – 246 с.
- Цицерон Туллий М. Речи: в 2 т. / М. Туллий Цицерон; [пер. с лат. В. О. Горенштейна]. – М.: Изд-во АН СССР, 1962.
- Т. 1. – 443 с.
- Т. 2. – 399 с.
- Цицерон Туллий М. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту: в 3 т. / М. Туллий Цицерон; [пер. с лат. В. О. Горенштейна]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949–1951.
- Т. 1. – 1949. – 534 с.
- Т. 2. – 1950. – 502 с.
- Т. 3. – 1951. – 826 с.
- Appian. Roman history / Appian. – Cambr.; Mass.; London: Harvard Univ. Press, 1913. – Vol. IV: The Civil Wars, Books III–V. – 690 p.
- Appianus. Bellorum civilium / Appianus. – Firenze: La Nuova Italia, 1958. – XIII, 445 p.
- Aurelii Victoris Liber de Caesaribus. Praecedunt Origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae subsequitur Epitome de Caesaribus / Aurelius Victor / Recensuit Fr. Pichlmayr. – Lipsiae in aedibus BG Teubneri, 1966. – 226 p.
- Cicero. De Natura Deorum, Academica / Marcus Tullius Cicero; [With an Engl, transl. by H. Rackham]. – Cambr.: Harvard Univ. Press, 1961. – 663 p.
- Cicero. De Officiis / Marcus Tullius Cicero; [With an Engl, transl.; ed. by W. Millar]. – Cambr.: Harvard Univ. Press, 1951. – 423 p.
- Cicero. De Senectute, De Amicitia, De Divinatione / Marcus Tullius Cicero; [With an Engl, transl. by W. A. Falconer]. – Cambr.: Harvard Univ. Press, 1946. – 567 p.
- Cicero. On the Commonwealths and On the Laws / Marcus Tullius Cicero; [Transl. from Latin]. – Cambr.: Harvard Univ. Press, 1999. – 214 p.
- Dio Cassius. Historia Romana. Vol. III: Lib. L–LX / Dio Cassius. – Lipsiae: Caroli Tauchnitii, 1829. – 480 p.
- Dio Cassius. Historia Romana. Vol. IV: Lib. LXI–LXXX / Dio Cassius. – Lipsiae: BG Teubneri, 1864. – 363 p.
- Dio's Roman history: in 9 vol. Vol. 9 / Dio [with an English transl. by E. Cary]. – London etc., 1955. – 572 p.
- Eusebius. Chronicorum canonum libri duo / Eusebius. – Midiolani, 1818. – 396 p.
- Eusebius Hieronimus. Chronicon / Eusebius Hieronimus // Eusebius Werke. Bd. 7 / hrsg. von R. Helm. – Berlin: Akademie Verlag, 1956. – LII, 455 p.
- Eusebii Pamphili ecclesiastica historia / Eusebius Pamphilus; [H. Valesio interpreted. – Moguntiae, MDLXXII. – 665 p.
- Eutropii Breviarium ab urbe condita / Eutropius; [Recogn. F. Rühl]. – Lipsiae, MCMI. – 90 p.
- Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome / Sextus Pompeius Festus; [Rec. W. M. Lindsay]. – Lipsiae: Teubner, 1913. – 573 p.
- Florus L. Annaeus. Rerum Romanorum. Epitome / L. Annaeus Florus // Scriptores Historiae Romanae Minores Sex. – Lipsiae: apud Car. Knoblochium, 1833. – P. 71–140.
- Frontinus, Iulius S. Strategems. Aqueducts of Rome / S. Iulius Frontinus. – Cambr.; London: Harvard Univ. Press, 1925. – 537 p.
- Fronto, Marcus Cornelius. The Correspondence: in 2 vols. / Marcus Cornelius Fronto. – Cambr.; London: Harvard Univ. Press, 1919–1988.
- Vol. 1. – 1919. – LV, 309 p.
- Vol. 2. – 1988. – V, 371 p.
- Gellius, Aulus. Noctes Atticae / Aulus Gellius. – Lipsiae: Caroli Tauchnitii, 1835. – 530 p.

- Herodiani ab excessu divi Marei libri octo / Herodianus; [Edidit Curt. Stavenhagen. Editio stereotypa editionis primae (MCMXXII)]. – Stutgardiae in aedibus BG Teubneri, 1967. – 235 p.
- Lydus, Iohannes Laurentius. De magistratibus populi Romani libri très / Iohannes Laurentius Lydus; [edidit R. Wünsch]. – Lipsiae: In aedibus BG Teubneri, 1903. – 183 p.
- Macrobius, Ambrosius Theodosius. Saturnalia / Ambrosius Theodosius Macrobius; [Recognovit Franciscus Eyssenhardt]. – Lipsiae: In aedibus BG Teubneri, 1893. – 677 p.
- Orosii Pauli Historiarum adversum paganos libri VII / Paulus Orosius. – Vindobonae, 1882. – 819 p.
- Ovidius Naso P. Fasti / P. Ovidius Naso– Cambr.; London: Harvard Univ. Press, 1931. – 512 p.
- Pliny Secundi C. Natural History: in 9 vols / Pliny. – Cambr.; London: Harvard Univ. Press, 1938–1952.
- Polybius. Polybii Historiarum quidquid superest / Polybius. – Oxonii: W. Baxter, 1823. – 541 p.
- Scriptores historiae Augustae [edidit E. Hohl]: vol. I–II. – Lipsiae: Teubner, 1965.
- Vol. I. – 310 p.
- Vol. II. – 308 p.
- Suetonius Tranquillus C. Duodecim Caesares et minora quae supersunt opera / C. Suetonius Tranquillus; [annot. C. B. Hase]. – Parisiis, 1828. – 456 p.
- Valerius Maximus. Factorum dictorumque memorabilium libri novem / Valerius Maximus; [ed. J. Cappii]. – Londini: Valpy, 1823. – 482 p.
- Varro Terrentius M. De Lingua Latina / M. Terrentius Varro / ed. G. Goetz et F. Schuel. – Leipzig, 1910. – 385 p.
- Ioannis Zonarae Annales / Zonara I.; [ex recensione Mauricii Pinderi]: t. I–II. – Bonnae, 1841–1844.
- T. I. – 1841. – 581 p.
- T. II – 1844. – 647 p.
- Zosime Histoire nouvelle / Zosimus; [texte établi et traduit par F. Paschoud]. Tome 1 (Livres 1 et 2). – Paris, 1971. – 264 p.

б) епіграфічні джерела

- Октавиан Август. Res gestae divi Augusti // Шифман И. Ш. Цезарь Август / И. Ш. Шифман. – Л.: Наука, 1990. – С. 189–199.
- Corpus Inscriptionum Latinarum; [ed. Th. Mommsen et al.]: vol. I–XVII. – Berolini: Weidmann, 1869–1986.
- Inscriptiones Latinae selectae; [ed. H. Dessau]: in 3 vols. – Berolini, apud Weidmannos, 1892–1914.
- Vol. I. – 1892. – 580 p.
- Vol. II. Pars 1. – 1902. – 736 p.
- Vol. II. Pars 2. – 1906. – P. 737–1040.
- Vol. III. – 1914. – 600 p.
- Res gestae divi Augusti: Das Monumentum Ancyranum; [hrsg. H. Volkmann]. – Berlin: De Gruyter, 1969. – 64 S.
- Res gestae divi Augusti: The Achievements of the Divine Augustus; [with an introduct. and comm. by P. A. Brunt and J. M. Moore]. – Oxf.: Oxf. Univ. Press, 1983. – 90 p.
- Willeumier P. Inscriptions latines des Trois Gaules / Willeumier P. – Paris, 1963. – 256 p.

с) юридичні джерела

- Гай. Институции / Гай; [пер. с лат. Ф. Дыдынского под ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова]. – М.: Юристъ, 1997. – 368 с.

Codex Justinianus / recogn. P. Krueger. 6. ed. ster. // Corpus iuris civilis. Vol. 2. – Berolini, 1895. – 513 p.

Codex Theodosianus: vol. I–II / ed. Th. Mommsen, P. Meyer, P. Kreuger. – Berolini: Weidmann, 1904–1905.

Digesta / Recognovit Th. Mommsen // Corpus iuris civilis / ed. stereotypa 8. Vol. I. – Berolini: Apud Weidmannos, 1899. – P. 57–882.

Justiniani Institutiones / recogn. P. Krüger // Corpus iuris civilis. Editio stereotypa 8. Vol. I. – Berolini: Apud Weidmannos, 1899. – P. 1–56.

d) нумізматичні джерела

Bernhart M. Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit: 2 Bde / M. Bernhart. – Halle, 1926.

1. Bd.: Textband. – 420 S.

2. Bd.: Tafelband. – 38 S.

Carson R. A. G. Principal coins of the romans. Vol. 2. The Principate. 31 B. C.–A. D. 296 / R. A. G. Carson. – London; Wisbech, 1980. – 167 p.

Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain communément appelées, médailles imperiales: t. I–V / H. Cohen. – Paris; Londres: Rollin et Feuardent, 1880–1885.

T. I. – 1880. – 544 p.

T. II. – 1882. – 447 p.

T. III. – 1883. – 427 p.

T. IV. – 1884. – 532 p.

T. V. – 1885. – 545 p.

Coins of the Roman Empire in the British Museum: vol. II–VI / ed. by H. Mattingly and R. F. G. Carson. – London: British Museum, 1930–1968.

Vol. II: Vespasian to Domitian. – 1930. – CV, 485 p., 83 pl.

Vol. III: Nerva to Hadrian. – 1936. – CXCVI, 640 p., 102 pl.

Vol. IV: Antoninus Pius to Commodus. – 1962. – XCII, 858 p., 78 pl.

Vol. V: Pertinax to Geta. – 1965. – LXXXIV, 720 p., 93 pl.

Vol. VI: Severus Alexander to Balbinus and Pupienus. – 1962. – 311 p., 54 pl.

Herbert K. Roman Imperial Coins Augustus to Hadrian and Antonine selections, 31 BC–AD 180 / K. Herbert. – Wauconda: Bolchazy-Carducci Publishers, 1996. – XXI, 92 p., XLII pl.

Robertson A. S. Roman imperial coins in the Hunter coin cabinet university of Glasgow: Vol. III–IV / A. S. Robertson. – London; Glasgow; N.-Y.: Oxf. Univ. Press, 1977–1978.

Vol. III: Pertinax to Aemilian. – 1977. – CXIII, 325 p.

Vol. IV: Valerian to Allectus. – 1978. – CCXVI, 340 p.

The Roman imperial coinage / ed. by H. Mattingly and E. Sydenham: vol. IV, P. 2.– vol. V, P. 2. – London, 1927–1949.

Vol. IV. P. 2. – 1932. – 215 p.

Vol. IV. P. 3. – 1949. – 246 p.

Vol. V. P. 1. – 1927. – 424 p.

Vol. V. P. 2. – 1933. – 701 p.

Stevenson S. W. A Dictionary of Roman Coins, republican and imperial / S. W. Stevenson. – London: Gejрге Bell and sons, 1889. – 929 p.

II. Довідкова література, словники

Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / М. Бартошек. – М.: Юридическая литература, 1989. – 448 с.

- Грейдина Н., Мельничук А. Античность от А до Я / Н. Грейдина, А. Мельничук. – М.: АСТ, Восток-Запад, 2007. – 384 с.
- Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М.: Русский язык, 2000. – 846 с.
- Реальный словарь классических древностей по Любкеру / под ред. Ф. Гельбике и др. – СПб., 1885. – 1552 с.
- Целлер М. Римские государственные и правовые древности. Компендиум для студентов и учителей гимназий / М. Целлер; [пер. с нем. И. Семенова]. – М., 1893. – 300 с.
- Ashby Th., Platner S. B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome / Th. Ashby, S. B. Platner. – L.: Oxford University Press, 1929. – XXIII, 608 p.
- Bunson M. Encyclopedia of the Roman Empire / M. Bunson. – New York, 2002. – 636 p.
- Der Kleine Pauly. Lexicon der Antike: in 5 Bde [hrsg. von K. Ziegler, W. Sontheimer]. – München: Alfred Druckenmüller Verlag, 1964–1975.
- Der Neue Pauly. Enzyklopaedie der Antike: in 16 Bde; [hrsg. von H. Cancik, H. Schneider]. – Stuttgart; Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1996–2003.
- Oxford Classical Dictionary / ed. by N. G. L. Hammond, H. H. Scullard. – N.-Y.: Clarendon Press, 1976. – 1176 p.
- Paulys Real-Encyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft; [hrsg. von G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler]. – Stuttgart, 1894– 1978.
- Smith W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities / W. Smith. – Boston: C. Little and J. Brown, 1870. – XII, 1293 p.

III. Загальна і спеціальна література

- Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / М. Г. Абрамзон. – М.: Институт Археологии РАН, 1995. – 748 с.
- Ахиев С. Н. Театр и политика в позднереспубликанском Риме: *ludi Apollinares* (44 г. до н. э.) / С. Н. Ахиев // *Studia historica*. – 2011. – Вып. 11. – С. 159–165.
- Ахиев С. Н. Игры в политической жизни позднереспубликанского Рима: *ludi Veneris Genetricis* (44 г. до н. э.) / С. Н. Ахиев // *Античный мир и археология*. – Саратов. – 2013. – Вып. 16. – С. 126–131.
- Балахванцев А. С. К вопросу о наследовании сенаторского звания в эпоху Юлиев-Клавдиев / А. С. Балахванцев // *Ius Antiquum*. Древнее право. – 1996. – № 1. – С. 167–172.
- Бейкер Дж. Первый император Рима / Дж. Бейкер; [пер. с англ. Н. А. Поздняковой]. – М.: Центрполиграф, 2003. – 346 с.
- Боровков П. С. Коллегия понтификов в политико-правовой структуре римской *civitas* (от Царского периода до конца Классической республики: автореф. дис. ... канд. ист. наук / П. С. Боровков. – М., 2010. – 17 с.
- Вегнер В. Рим. Начало, распространение и падение всемирной монархии римлян. Т. 2 / В. Вегнер; [пер. с нем. П. В. Евстафиева]. – М.; Спб., 1873. – 652 с.
- Великанова Е. Н. *Initium principis*: порядок передачи власти первым преемникам Августа / Е. Н. Великанова // ВДИ. – 2007. – № 3. – С. 163–174.
- Великанова Е. Н. Государственно-правовая система принципата при первых преемниках Августа: принципат Тиберия и Калигулы: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Е. Н. Великанова. – М., 2007. – 18 с.
- Велишский Ф. Ф. Быт греков и римлян / Ф. Ф. Велишский; [пер. с чешского под ред. И. Я. Ростовцева]. – Прага, 1878. – 670 с.
- Вержбицкий К. В. Процессы об оскорблении величия в Риме при императоре Тиберии / К. В. Вержбицкий // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История*. – 1999. – Вып. 2. – С. 104–107.
- Вержбицкий К. В. Закон об оскорблении величия (*lex laesae maiestatis*) как орудие подавления демократических, гражданских традиций в Римской империи (на примере

процесса Кремуция Корда) / К. В. Вержбицкий // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История. – 2010. – Вып. 1. – С. 48–53.

Вержбицкий К. В. Правовое оформление и реальные основы власти Августа / К. В. Вержбицкий // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. – СПб., 2003. – С. 260–282.

Виллемс П. Римское государственное право / П. Виллемс; [пер. с франц. под ред. П. Бодянского]. Вып. 1–2. – Киев, 1888–1890. – 797 с.

Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук; [пер. с польск. В. К. Рониной]. – М.: Высш. шк., 1988. – 496 с.

Галанза П. Н. Государство и право древнего Рима / П. Н. Галанза. – М., 1963. – 124 с.

Герье В. И. Август и установление империи / В. И. Герье // Вестник Европы. – 1877. – № 6. – С. 445–499; № 7. – С. 5–59; № 8. – С. 512–570.

Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи / Э. Гиббон. Ч. 1; [пер. с англ. В. Н. Неведомского]. – М., 1883. – 543 с.

Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян / П. Гиро; [пер. с франц. С. П. Моравского]. – СПб.: Алетейя, 1995. – 598 с.

Голубцова Е. С. «Белые пятна» в изучении сельской общины / Е. С. Голубцова // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – М.: Наука, 1989. – Вып. 2. – С. 194–204.

Голубцова Е. С. Очерки социально-политической истории Малой Азии в I–III вв. (независимая сельская община) / Е. С. Голубцова. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 196 с.

Голубцова Е. С. Сельская община Малой Азии. III в. до н. э.–III в. н. э. / Е. С. Голубцова. – М.: Наука, 1972. – 187 с.

Голубцова Е. С. Община, племя, народность в античную эпоху / Е. С. Голубцова. – М.: Наука, 1998. – 253 с.

Грималь П. Цивилизация Древнего Рима / П. Грималь [пер. с франц. И. Эльфонд]. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 512 с.

Гримм Э. Д. Исследования по истории развития римской императорской власти: в 2 т. / Э. Д. Гримм. – СПб., 1901.

Т. 1. – 515 с.

Т. 2. – 466 с.

Дементьева В. В. Государственно-правовое устройство античного Рима: ранняя монархия и республика: учебное пособие / В. В. Дементьева. – Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 2004. – 248 с.

Дементьева В. В. *Sorticio provinciarum* квесторов Римской республики / В. В. Дементьева // *Scripta antiqua*. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры: альманах. – Т. 1 / отв. ред. М. Д. Бухарин. – М., 2011. – С. 236–251.

Егер О. Всемирная история: в 4 т. Т. 1. Древний мир / О. Егер. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 824 с.

Егоров А. Б. Закон о власти Веспасиана и полномочия принцепса / А. Б. Егоров // Проблемы римской государственности. – Л., 1982. – С. 92–125.

Егоров А. Б. Проблемы титулатуры римских императоров / А. Б. Егоров // ВДИ. – 1988. – № 2. – С. 161–172.

Егоров А. Б. Развитие политической системы принципата при Тиберии / А. Б. Егоров // Социальная структура и политическая организация античного общества: сб. ст. – Л., 1981. – С. 135–164.

Егоров А. Б. Рим на грани эпох. Проблемы зарождения и формирования принципата / А. Б. Егоров. – Л.: ЛГУ, 1985. – 224 с.

Егоров А. Б. Становление и развитие системы принципата: автореф. дис. ... доктора ист. наук / А. Б. Егоров. – СПб., 1992. – 34 с.

Егоров А. Б. Римское государство и право. Эпоха империи: Учебное пособие. / А. Б. Егоров. – СПб, 2013. – 248 с.

Егоров А. Б. Римское народное собрание. Правовой статус и властные полномочия / А. Б. Егоров // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История. – 2010. – Вып. 2. – С. 59–72.

Зелинский Ф. Ф. Римская империя / Ф. Ф. Зелинский; [пер. с польск. Н. А. Папчинской]. – СПб.: Алетейя, 1999. – 490 с.

Златковская Т. Д. Мезия в I и II веках нашей эры (К истории Нижнего Дуная в римское время) / Т. Д. Златковская. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 136 с.

Инар Ф. Сулла / Ф. Инар. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – 416 с.

Каган Ю. М. О латинских словах, обозначающих одежду / Ю. М. Каган // Быт и история в античности. – М.: Наука, 1988. – С. 127–142.

Квашнин В. А. Государственная и правовая деятельность Марка Порция Катона Старшего / В. А. Квашнин. – Вологда: Русь, 2004. – 137 с.

Квашнин В. А. Политика, право и религия в жизни римской гражданской общины (III–II вв. до н. э.) / В. А. Квашнин. – Вологда: Русь, 2006. – 177 с.

Квашнин В. А. Цензоры и публиканы: Три эпизода из истории Ганнибаловой войны / В. А. Квашнин // *Studia Historica*. – Вып. XIII. – М., 2013. – С. 88–113.

Кембриджская история древнего мира. Т. VIII. / Под ред. А.-Э. Астина, Ф.-У. Уолбэнка, М.-У. Фредериксепа, Р.-М. Огилви; [пер. с англ. и прим. В. А. Гончарова]. – М.: Ладомир, 2018. – 758 с.

Кнабе Г. С. Корнелий Тацит. (Время. Жизнь. Книги) / Г. С. Кнабе. – М.: Наука, 1981. – 206 с.

Колосовская Ю. К. Паннония в I–III веках / Ю. К. Колосовская. – М.: Наука, 1973. – 253 с.

Колосовская Ю. К. Рим и мир племен на Дунае. I–IV вв. н. э. / Ю. К. Колосовская. – М.: Наука, 2000. – 288 с.

Колосовская Ю. К. Римский наместник и его роль во внешнеполитической истории Дакии / Ю. К. Колосовская // ВДИ. – 1988. – № 4. – С. 20–37.

Коптев А. В. *Principes et dominus*: к вопросу об эволюции принципата в начале позднеантичной эпохи / А. В. Коптев // *IUS ANTIQUUM*. Древнее право. – 1996. – № 1. – С. 182–190.

Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина: в 2-х т. / К. Крист; [пер. с нем. под ред. Н. И. Диденко]. – Ростов н/Д: Феникс, 1997.

Т. 1. – 573 с.

Т. 2. – 512 с.

Кудрявцев О. В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период римской империи и статьи по общим проблемам древней истории / О. В. Кудрявцев. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 411 с.

Кудрявцев О. В. Эллинические провинции Балканского полуострова во втором веке нашей эры / О. В. Кудрявцев. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 364 с.

Кучеренко Л. П. Римские цензоры и градостроительство в Италии / Л. П. Кучеренко // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей / под ред. проф. Э. Д. Фролова. – Вып. 9. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2010. – С. 147–158.

Лебедев П. Н. Трансформация власти в Римской империи в III веке н. э.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / П. Н. Лебедев. – М., 2010. – 273 с.

Любимова О. В. Марк Красс и восстановление прав плебейских трибунов (70-е годы I в. до н. э.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / О. В. Любимова. – Екатеринбург, 2018. – 323 с.

Мартемьянов А. П. Сельская община во фракийских землях в первых веках н. э.: итоги и перспективы изучения / А. П. Мартемьянов // Древности, 2005: Харьковский историко-археологический ежегодник. – X., 2005. – С. 62–71.

Мартемьянов А. П. Сельское самоуправление во фракийских землях в первых веках н. э. / А. П. Мартемьянов // Древности, 2009: Харьковский историко-археологический ежегодник. – X., 2009. – С. 137–148.

Мартемьянов А. П. Из истории крестьянства фракийских земель в первых веках н. э. / А. П. Мартемьянов // Древности, 2010: Харьковский историко-археологический ежегодник. – X., 2010. – С. 50–57.

Мартемьянов А. П. Общинные отношения в селах Нижней Мезии и Фракии в первых веках нашей эры / А. П. Мартемьянов. – X.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. – 224 с.

Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и сущность / Н. А. Машкин. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 686 с.

Машкин Н. А. Эдикты Августа из Киренаики / Н. А. Машкин // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 180–193.

Межерицкий Я. Ю. «Республиканская монархия»: метаморфозы идеологии и политики императора Августа / Я. Ю. Межерицкий. – М.; Калуга: Изд-во КГПУ, 1994. – 442 с.

Мельничук Я. В. Римские цензоры и характер государственных подрядов (*cura operae locandorum*) / Я. В. Мельничук // IUS ANTIQUUM. Древнее право. – 2000. – № 1. – С. 33–42.

Мельничук Я. В. Некоторые аспекты римской церемонии *lustrum* / Я. В. Мельничук // IUS ANTIQUUM. Древнее право. – 2002. – № 1. – С. 73–87.

Михайловский Ф. А. Трибунская власть в политической системе принципата: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ф. А. Михайловский. – М., 1986. – 16 с.

Мишина З. Выступление Максимиана и позиция сената / З. Мишина // ВДИ. – 1938. – № 3. – С. 133–146.

Моммзен Т. История Рима. Т. 1–3, 5 / Т. Моммзен; [пер. с нем. В. Н. Неведомского, под ред. Н. А. Машкина]. – М., 1887–1949.

Т. 1. – 1887. – 941 с.

Т. 2. – 1937. – 448 с.

Т. 3. – 1941. – 558 с.

Т. 5. – 1949. – 631 с.

Мурыгина Н. Ф. К вопросу о развитии фракийской общины в I–II вв. н. э. / Н. Ф. Мурыгина // Уч. зап. Мос. гос. пед. ин-та. – 1969. – № 294. – С. 135–158.

Нетушил И. В. Обзор Римской истории / И. В. Нетушил. – X., 1916. – 376 с.

Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей: / И. В. Нетушил; сост. С. И. Посохов, О. А. Ручинская, И. П. Сергеев, А. Н. Токарев. В 2. т. – Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014–2016.

Т. 1. Государственное устройство Рима до Августа. – 2014. – 704 с.

Т. 2: Государственное устройство Римской империи в эпоху Принципата. – 2016. – 404 с.

Низе Б. Очерк римской истории и источниковедения / Б. Низе; [пер. с нем. под ред. Т. Ф. Зелинского и М. И. Ростовцева]. – СПб., 1899. – 364 с.

Павлов А. А. Плебейский трибунал между магистратурой и представительством народа: к систематике трибунала у Полибия и Цицерона / А. А. Павлов // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей / под ред. проф. Э. Д. Фролова. – Вып. 9. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2010. – С. 159–178.

Павлов А. А. Марк Веррий Флакк: трибунал как плебейская магистратура / А. А. Павлов // IUS ANTIQUUM. Древнее право. – 2013. – № 3 (28). – С. 69–99.

Павловская А. И. Элементы общинной организации в египетской коме IV в. н. э. / А. И. Павловская // ВДИ. – 1978. – № 4. – С. 43–60.

Парфенов В. Н. Рим от Цезаря до Августа. Очерки социально-политической истории / В. Н. Парфенов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 148 с.

- Парфенов В. Н. Император Цезарь Август: армия, война, политика / В. Н. Парфенов. – СПб.: Алетейя, 2001. – 278 с.
- Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика / И. С. Перетерский. – М.: Госуд. изд-во юридической литературы, 1956. – 131 с.
- Петречко О. М. Династична політика Октавіана та перша зміна правителя у Римській імперії / О. М. Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Вимір, 2001. – Вип. 5. – С. 260–274.
- Петречко О. М. Династична політика як складова системи принципату / О. М. Петречко // Проблеми гуманітарних наук: наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2007. – Вип. XX, Історія. – С. 128–137.
- Петречко О. М. Імператорський культ у Римі доби принципату / О. М. Петречко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Вип. 27. Серія: Історія та географія. – Х.: Майдан, 2007. – С. 5–15.
- Петречко О. М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I–на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії / О. М. Петречко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.
- Петречко О. Історія Стародавнього Риму / О. Петречко. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, 2017. – 576 с.
- Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. – Мн.: Харвест, 2002. – 528 с.
- Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I–III вв. / А. Ранович. – М.; Л.: АН СССР, 1949. – 263 с.
- Рассолов М. М. Римское право: учебник для вузов / М. М. Рассолов. – М.: ЮНИТИ, 2010. – 491 с.
- Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э. / А. М. Ременников. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 148 с.
- Ременников А. М. Борьба племен Северного Подунавья и Поднестровья с Римом и ее роль в падении Римской империи. Учебное пособие / А. М. Ременников. – Казань, 1984. – 81 с.
- Ростовцев М. И. История государственного откупа в Римской империи (от Августа до Диоклетиана) / М. И. Ростовцев. – М., 1899. – 304 с.
- Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в Римской империи: в 2 т. / М. И. Ростовцев; [пер. с нем. И. С. Алексеевой, Г. В. Снежинской]. – СПб.: Наука, 2000–2001.
Т. 1. – 2000. – 400 с.
Т. 2. – 2001. – 412 с.
- Ростовцев М. И. Рождение Римской империи / М. И. Ростовцев. – М.: Книжная находка, 2003. – 157 с.
- Рузин П. А. Вольноотпущенники в системе бюрократического аппарата Клавдия / П. А. Рузин // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей / Под ред. проф. Э. Д. Фролова. – Вып. 7. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – С. 236–244.
- Самохина Г. С. Древний Рим: основные аспекты политико-правового развития: учеб.-метод. пособие / Г. С. Самохина. – Петрозаводск, 2004. – 219 с.
- Свенцицкая И. С. Сельская община Малой Азии в I–III вв. н. э. / И. С. Свенцицкая // ВДИ. – 1961. – № 3. – С. 50–64.
- Свенцицкая И. С. Культ императора в Римской державе: от персонального обожествления к формальному культу носителя власти / И. С. Свенцицкая // Сакрализация власти в истории цивилизаций. – М.: Центр цивилизационных и региональных исследований, 2006. – С. 236–254.

- Сергеев В. С. Принципат Тиберия. К вопросу о социальной природе императорской власти в Риме / В. С. Сергеев // ВДИ. – 1940. – № 2. – С. 78–95.
- Сергеев И. П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории / И. П. Сергеев. – Х.: Майдан, 1999. – 224 с.
- Сергеев И. П. Государственные учреждения древних римлян: поздняя Республика и ранняя Империя: материалы к спецкурсу / И. П. Сергеев. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. – 312 с.
- Сергеев И. П. Очерк истории финансового хозяйства древних римлян / И. П. Сергеев. Харьков: Майдан, 2021. – 380 с.
- Сергеенко М. Е. Жизнь древнего Рима / М. Е. Сергеенко. – СПб.: Летний сад; Журнал «Нева», 2000. – 368 с.
- Серов В. В. Развитие системы управления императорским фиском в III–IV вв. / В. В. Серов // Античная древность и средние века: Сб. научн. трудов. – Екатеринбург, Изд-во Уральского гос. ун-та, 1998. – Вып. 29. – С. 165–175.
- Сидорович О. В. Авгурии и ауспиции: содержание понятий / О. В. Сидорович // Античный мир и археология. – Вып. 13. – Саратов, 2009. – С. 151–158.
- Сидорович О. В. Жреческая традиция в Древнем Риме. Культ, ритуал, история / О. В. Сидорович. – М.: РГГУ, 2018. – 278 с.
- Сморчков А. М. Определение огрешности ауспиций авгурской коллегией / А. М. Сморчков // Античность Европы. – Пермь, 1992. – С. 78–85.
- Сморчков А. М. Авгурский контроль над ауспициями магистратов: теория и реальность / А. М. Сморчков // Античный мир и археология. – Вып. 12. – Саратов, 2006. – С. 157–171.
- Сморчков А. М. Источники и характер магистратского права на ауспиции: анализ акта *renuntiatio* / А. М. Сморчков // ВДИ. – 2010. – № 1. – С. 31–49.
- Сморчков А. М. Демократия и религия: электоральные комиции в религиозно-политической системе республиканского Рима / А. М. Сморчков // Народ и демократия в древности: доклады российско-германской научной конференции. – Ярославль: ЯрГУ, 2011. – С. 153–168.
- Сморчков А. М. Сакральные ограничения консульского империя / А. М. Сморчков // ВДИ. – 2006. – № 4. – С. 154–169.
- Сморчков А. М. Понтифики и собрания граждан (*contiones, concilia, comitia*) в эпоху Римской Республики / А. М. Сморчков // ВДИ. – 2007. – № 3. – С. 47–66.
- Сморчков А. М. Религия и власть в Римской Республике: магистраты, жрецы, храмы / А. М. Сморчков. – М.: РГГУ, 2012. – 602 с.
- Смышляев А. Л. Всадники во главе ведомств императорской канцелярии во II–начале III в. н. э. / А. Л. Смышляев // ВДИ. – 1981. – № 2. – С. 91–108.
- Смышляев А. Л. Вступление наместника в провинциальный город: церемония *adventus* по Ульпиану / А. Л. Смышляев // ВДИ. – 1991. – № 4. – С. 106–116.
- Смышляев А. Л. Имперская бюрократия при первых Северах: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Л. Смышляев. – М., 1987. – 18 с.
- Смышляев А. Л. История древнего Рима от Ромула до Гракхов: учеб. пособие / А. Л. Смышляев. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2007. – 200 с.
- Смышляев А. Л. Народ, власть, закон (по поводу концепции Ф. Миллара) / А. Л. Смышляев // ВДИ. – 2003. – № 3. – С. 46–60.
- Смышляев А. Л. Об эволюции канцелярского персонала Римской империи в III в. н. э. / А. Л. Смышляев // ВДИ. – 1979. – № 3. – С. 60–81.
- Смышляев А. Л. Римский наместник в провинциальном городе: стиль управления в эпоху принципата / А. Л. Смышляев // IUS ANTIQUUM. Древнее право. – 2006. – № 1 (17). – С. 65–72.
- Смышляев А. Л. Септимий Север и *principales* / А. Л. Смышляев // Вестник МГУ. Серия 9. – 1976. – № 6. – С. 80–91.

Телин А. Е. *Cura annonae*: деятельность эдилов в сфере снабжения города продовольствием / А. Е. Телин // Эпоха. Социум. Человек: Проблемы всемирной истории: сб. науч. тр. / проф. В. В. Дементьева, проф. М. Е. Ерин (отв. ред.). – Ярославль, 2010. – С. 28–32.

Телин А. Е.: Коллегия *tresviri monetales* в системе государственного управления античного Рима / А. Е. Телин // Государство. Общество. Религия: Проблемы всемирной истории: Сб. науч. тр. – Ярославль, 2007. – С. 38–47.

Телин А. Е. *Cura annonae*: полномочия эдилов V–III вв. до н. э. / А. Е. Телин // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2011. – №13 (108). Вып. 19. – С. 5–11.

Телин А. Е. *Cura ludorum* римских эдилов / А. Е. Телин // Проблемы истории, филологии, культуры. – М.; Магнитогорск: ИА РАН – МаГУ, 2011. – №1. – С. 10–23.

Телин А. Е. Организация эдилами общественных игр в республиканском Риме / А. Е. Телин // Реальность. Ретроспекция. Реконструкция: Проблемы всемирной истории: сб. науч. тр. / отв. ред. проф. В. В. Дементьева, проф. М. Е. Ерин; Яросл. гос. ун-т. – Ярославль: ЯрГУ, 2011. – С. 32–39.

Токарев А. Н. *Augustus* и *Σεβαστός*: о семантике терминов / А. Н. Токарев // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х.: Харьковское историко-археологическое общество, 2005. – С. 165–177.

Токарев А. Н. Становление официальной идеологии принципата императора Августа / А. Н. Токарев. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. – 268 с.

Тома Э. Рим и империя в первые два века новой эры / Э. Тома; [пер. с фр. Я. И. Руднева]. – СПб, 1899. – 326 с.

Трухина Н. Н. Политика и политики "золотого века" Римской республики (II в. до н. э.) / Н. Н. Трухина. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 184 с.

Утченко С. Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения республики / С. Л. Утченко. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 300 с.

Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики / С. Л. Утченко. – М.: Наука, 1965. – 288 с.

Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи / С. Л. Утченко. – М.: Наука, 1969. – 323 с.

Утченко С. Л. Цицерон и его время / С. Л. Утченко. – М.: Мысль, 1973. – 390 с.

Утченко С. Л. Юлий Цезарь / С. Л. Утченко. – М.: Мысль, 1976. – 365 с.

Ферреро Г. Величие и падение Рима: в 5 т. / Г. Ферреро; [пер. с итал. А. Захарова]. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1916–1925.

Т. 2: Юлий Цезарь. – 1916. – 346 с.

Т. 3: От Цезаря до Августа. – 1916. – 507 с.

Т. 4: Республика Августа. – 1922. – 234 с.

Т. 5: Август и великая империя. – 1925. – 375 с.

Фюстель де Куланж Н. Д. Гражданская община древнего мира / Н. Д. Фюстель де Куланж; [пер. с франц. А. М., под ред. Д. Н. Кудрявского]. – СПб., 1906. – 459 с.

Хвостов В. М. История римского права / В. М. Хвостов. – М.: Научн. изд-во, 1919. – 477 с.

Циркин Ю. Б. Сельские объединения в римской Испании / Ю. Б. Циркин // Проблемы социально-политической организации и идеологии античного общества. – Л., 1984. – С. 154–173.

Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века республики / Н. В. Чеканова. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2005. – 480 с.

Черноусов А. Е. Очерки по истории Римской империи 180–235 гг. Подготовка смуты III века / А. Е. Черноусов. – Х., 1911. – 274 с.

Шайд Д. Религия римлян / Д. Шайд. – М.: Новое издательство, 2006. – 280 с.

Шерцль Р. И. Римское монетное дело / Р. И. Шерцль. – Х., 1893. – 210 с.

- Шифман И. Ш. Сирийское общество эпохи Принципата (I–III вв. н. э.) / И. Ш. Шифман. – М.: Наука, 1977. – 309 с.
- Шифман И. Ш. Цезарь Август / И. Ш. Шифман. – Л.: ЛГУ, 1990. – 200 с.
- Штаерман Е. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи / Е. М. Штаерман. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 512 с.
- Штаерман Е. М. Еще раз к вопросу о римской сельской общине / Е. М. Штаерман // ВДИ. – 1978. – № 2. – С. 89–110.
- Штаерман Е. М. От гражданина к подданному / Е. М. Штаерман // Культура древнего Рима. Т. 1. – М., 1985. – С. 22–105.
- Щетинин М. Н. Император Август и распространение римского гражданства в провинциях / М. Н. Щетинин // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. Э. Д. Фролова. – Вып. 3. – СПб., 2004. – С. 285–304.
- Abbott F. F. A history and description of Roman political institutions / F. F. Abbott. – N.-Y.: Biblio and Tannen, 1963. – VIII, 451 p.
- Abbott F. F., Johnson A. C. Municipal administration in the Roman empire / F. F. Abbott, A. C. Johnson. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1926. – 599 p.
- Alföldi A. Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus / A. Alföldi. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967. – 460 S.
- Alföldi A. Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreich / A. Alföldi. – Darmstadt, 1970. – XVIII, 323 S.
- Alföldy G. Septimius Severus und der Senat / G. Alföldy // Bonner Jahrbücher. – Bd. 168 (1968). – S. 112–160.
- Alföldy G. Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reichs von Augustus bis Diokletian / G. Alföldy. – Wiesbaden: F. Steiner Verlag, 1969. – 335 S.
- Alföldy G. Die Generalität des römischen Heeres / G. Alföldy // Bonner Jahrbücher. – Bd. 169 (1969). – S. 233–246.
- Alföldy G. Noricum / G. Alföldy. – London; Boston: Routledge, 1974. – XXIV, 413 p.
- Alföldy G. Römische Sozialgeschichte / G. Alföldy. – Wiesbaden: F. Steiner-Verlag, 1984. – 212 S.
- Alföldy G. Die römische Gesellschaft: Ausgew. Beitr. / G. Alföldy. – Stuttgart; Wiesbaden: F. Steiner-Verlag, 1986. – 516 S.
- Alföldy G. Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962–1985 / G. Alföldy. – Amsterdam: Verlag J. C. Gieben, 1987. – 575 S.
- Alföldy G. Die Krise des Römischen Reiches: Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgew. Beitr. / G. Alföldy. – Stuttgart; Wiesbaden: Steiner – Verlag, 1989. – 541 S.
- Alpers M. Das nachrepublikanische Finanzsystem: Fiscus und Fiscii in der frühen Kaiserzeit / M. Alpers. – Berlin; New York: de Gruyter, 2013. – 357 S.
- Alston R. Aspects of Roman history, AD 14–117 / R. Alston. – London: Routledge, 1995. – 263 p.
- Altheim F. Die Soldatenkaiser / F. Altheim. – Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1939. – 304 S.
- Altheim F. Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen. 3. Bd.: Götter und Kaiser / F. Altheim. – Berlin; Dahlem: Ahnenerbe-Stiftung Verlag, 1943. – 258 S.
- Altheim F. Niedergang der alten Welt. Eine Untersuchung der Ursachen. 2 Bde. / F. Altheim. – Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1952.
1. Bd.: Die außerrömische Welt. – 350 S.
2. Bd.: Imperium Romanum. – 536 S.
- Anderson J. G. C. The Genesis of Diocletian's provincial Reorganization / J. G. C. Anderson // JRS. – Vol. 22 (1932). – P. 24–32.

- Ando Cl. Imperial ideology and provincial loyalty in the Roman empire / Cl. Ando. – Berkeley: University of California Press, 2000. – 494 p.
- Ando Cl. The Administration of the Provinces / Cl. Ando // A Companion to the Roman Empire / Ed. by D. S. Potter. Blackwell Companions to the Ancient World, 2006. – P. 177–192.
- Arnheim M. T. W. The senatorial aristocracy in the later Roman empire / M. T. W. Arnheim. – Oxf.: Clarendon press, 1972. – XIV, 246 p.
- Arnold W. T. The Roman System of Provincial Administration to the Accession of Constantine the Great / W. T. Arnold. – Oxf., 1906. – XVIII, 238 p.
- Astin A. E. Regimen morum / A. E. Astin // JRS. – Vol. 78 (1988). – P. 14–34.
- Astin A. E. The Role of Censors in Roman Economic Life / A. E. Astin // Latomus. – 1990. – Vol. 49. – P. 20–36.
- Baker G. P. Tiberius Caesar / G. P. Baker. – N.-Y.: Dodd Mead and Co., 1929. – 322 p.
- Barbieri G. L'Albo Senatorio da Settimio Severo a Carino (193–285) / G. Barbieri. – Roma, 1952. – 794 p.
- Barnes T. D. The new empire of Diocletian and Constantine / T. D. Barnes. – Cambr.; London, 1982. – XIX, 305 p.
- Barrett A. A. Caligula – the corruption of power / A. A. Barrett. – London and N.-Y., 2001. – 334 p.
- Bauman A. R. Crime and Punishment in Ancient Rome / A. R. Bauman. – L.; N. Y., 2004. – 228 p.
- Beck H.-G. Konstantinopel – das neue Rom / H.-G. Beck // Rom als Idee / Hrsg. von B. Kytzler. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. – S. 127–137.
- Bell F. Spectacular Power in the Greek and Roman City / F. Bell. – Oxf.: Oxf. Univ. Press, 2004. – 289 p.
- Bengston H. Grundriß der römischen Geschichte (mit Quellenkunde). Bd. 1 / H. Bengston. – München: Beck, 1982. – 478 S.
- Bennett J. Trajan optimus princeps. A Life and Times / J. Bennett. – London and N.-Y., 1997. – 312 p.
- Beranger J. Recherches sur l'aspect ideologique du principat / J. Beranger. – Basel, 1953. – 318 p.
- Bernhardt Th. Geschichte Roms von Valerian bis zu Diokletians Tode (253–313 n. Chr.). 1. Abth.: Politische Geschichte des römischen Reiches von Valerian bis zu Diokletians Regierungsantritt / Th. Bernhardt. – Berlin, 1867. – XIV, 318 S.
- Bernstein F. Ludi Publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom / F. Bernstein. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998. – 408 S.
- Besnier M. L'empire romain de l'avenement des Sévères du concile de Nicée / M. Besnier. – Paris, 1937. – 409 p.
- Birley A. R. The Roman Government of Britain / A. R. Birley. – Oxf.: Oxf. Univ. Press, 2005. – 532 p.
- Bispham E. From Asculum to Actium: the municipalization of Italy from the Social War to Augustus / Bispham E. – Oxf. ; N.-Y.: Oxf. Univ. Press, 2007. – 566 p.
- Bleicken J. Prinzipat und Dominat: Gedanken zur Periodisierung der Römischen Kaiserzeit / J. Bleicken. – Wiesbaden, 1978. – 30 S.
- Bleicken J. Das römische Volkstribunat / J. Bleicken // Chiron. – 1981. – Bd. 11. – S. 87–108.
- Bleicken J. Verfassungs- und Sozialgeschichte. Bd. 1. 2. verbesserte Auflage / J. Bleicken. – Paderborn etc., 1981. – 352 S.
- De Blois L. The policy of the emperor Gallienus / L. de Blois. – Leiden, 1976. – 242 p.
- Boack A. E. R. A history of Rome to 565 A. D. / A. E. Boack. – N.-Y.: MacMillan, 1945. – XIII, 552 p.

- Bolin S. *State and currency in the Roman Empire to 300 A. D.* / S. Bolin. – Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1958. – 357 p.
- Bowman A. *Provincial Administration and Taxation* / A. Bowman // *The Cambridge Ancient History Vol. 10: The Augustan Empire, 43 BC–AD 69*, 2nd ed. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 1996. – P. 309–323.
- Bowman A. K., Rathbone, D. W. *Cities and administration in Roman Egypt* / A. K. Bowman, D. W. Rathbone // *JRS.* – Vol. 82 (1992). – P. 107–127; 149–169.
- Brauer G. C. *The Age of the Soldier Emperors: Imperial Rome, A. D. 244 – 284* / G. C. Brauer. – New Jersey, 1975. – X, 288 p.
- Brennan T. C. *The Praetorship in the Roman Republic: in 2 vols.* / T. C. Brennan. – Oxf.: Oxf. Univ. Press, 2000.
T. 1. – P. 1–354.
T. 2. – P. 355–972.
- Broughton, T. R. S. *The Magistrates of the Roman Republic: in 2 vols.* / T. R. S. Broughton. – N. Y.: American Philological Association, 1951–1952.
Vol. 1. – 1951. – 588 p.
Vol. 2. – 1952. – 647 p.
- Brunt P. A. *Procuratorial jurisdiction* / P. A. Brunt // *Latomus.* – 1966. – Vol. 25. – P. 461–489.
- Brunt P. A. *The “Fiscus” and its Development* / P. A. Brunt // *JRS.* – Vol. 56 (1966). – P. 75–91.
- Brunt P. A. *The Administrators of Roman Egypt* / P. A. Brunt // *JRS.* – Vol. 65 (1975). – P. 124–147.
- Brunt P. A. *The Role of the Senate in the Augustan Regime* / P. A. Brunt // *Classical Quaterly.* – 1984. – № 34. – P. 423–444.
- Bruun C. *The Water Supply of Ancient Rome: A Study of Roman Imperial Administration* / C. Bruun. – Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1991. – 456 p.
- Bruun C. *Der Kaiser und die stadtrömischen curae: Geschichte und Bedeutung* / C. Bruun // *Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis: Konzepte, Prinzipien und Strategien im Römischen Kaiserreich: Akten der Tagung an der Universität Zürich 18.–20.10.2004* / Kolb A. (Hg.). – Berlin, 2006. – S. 89–114.
- Bureth P. *Les titulatures imperiales dans les papyrus, les ostraca et les inscriptions d’Egypte. (30 a. C.–284 p. C.)* / P. Bureth. – Bruxelles, 1964. – 131 p.
- Burton G. P. *Provincial procurators and the public provinces* / G. P. Burton // *Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archeologischen Instituts.* – 1993. – № 23. – S. 13–28.
- Burton G. P. *The Roman Imperial State, Provincial Governors and the Public Finances of Provincial Cities, 27 B. C.–A. D. 235* / G. P. Burton // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte.* – 2004. – № 53. – S. 311–342.
- The Cambridge Ancient History. 2nd ed. Vol. VII. P. 2: The Rise of Rome to 220 B. C.* / Ed. by F. W. Walbank a. oth. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2008. – 771 p.
- The Cambridge Ancient History. 2nd ed. Vol. VIII: Rome and the Mediterranean to 133 B. C.* / Ed. by A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2008. – 591 p.
- The Cambridge Ancient History. 2nd ed. Vol. IX: The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B. C.* / Ed. by J. A. Crook a. oth. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2008. – 877 p.
- The Cambridge Ancient History. 2nd ed. Vol. X: The Augustan Empire, 43 B. C.–A. D. 69.* / Ed. by A. K. Bowman, E. Champlin, and A. Lintott. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 1996.
- The Cambridge Ancient History. 2nd ed. Vol. XI: The High Empire, A. D. 70–192* / Ed. by A. Bowman, P. Garnsey. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2008.
- The Cambridge Ancient History. Vol. XII: The imperial crisis and recovery. A. D. 193–324* / Ed. by S. A. Cook a. oth. – Cambr.: At the Univ. Press, 1939. – 849 p.

- The Cambridge Ancient History. Vol. XII: The Crisis of Empire, A.D. 193–337 / Ed. by A. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2005. – 965 p.
- Cameron A. Das späte Rom: 284–430 n. Chr. / A. Cameron. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1994. – 265 S.
- Campbell J. B. The Emperor and the Roman Army: 31 B. C.–A. D. 235 / J. B. Campbell. – Oxf.: Clarendon press, 1984. – XIX, 468 p.
- Carson. R. A. G. Caesar and the Monarchy / R. A. G. Carson // Greece & Rome. – Vol. 4. – No. 1 (Mar., 1957). – P. 46–53.
- Cary M. A history of the Rome down to the reign of Constantine / M. Cary. – London, 1935. – XVI, 820 p.
- Castritius H. Der römische Prinzipat als Republik / H. Castritius. – Husum, 1982. – 120 S.
- Chastagnol A. L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Diocletien à Julien: La mise en place du régime du Bas-Empire (284–363) / A. Chastagnol. – Paris: SEDES, 1982. – 394 p.
- Chastagnol A. Le Sénat romain à l'époque impériale. Recherches sur la composition de l'Assemblée et le statut de ses membres / A. Chastagnol. – Paris: Les belles lettres, 1992. – 484 p.
- Christ K. Römische Geschichte. Einf., Quellenkunde, Bibliogr. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973. – XII, 335 S.
- Christ K. Geschichte der römischen Kaiserzeit: Von Augustus bis zu Konstantin / K. Christ. – München: Beck, 1988. – IX, 869 S.
- Christol M. Les réformes de Gallien et la carrière sénatoriale / M. Christol // Tituli. – 1982. – № 4. – P. 143–166.
- Christol M. Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la seconde moitié du IIIe siècle ap. J. C. / M. Christol. – Paris, 1986. – 354 p.
- Cizek E. L'empereur Aurélien et son temps / E. Cizek. – Paris, 1994. – 310 p.
- Corbett J. H. The Succession Policy of Augustus / J. H. Corbett // Latomus. – T. 33. – Fasc. 1 (1974). – P. 87–97.
- Corcoran S. The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government A. D. 284–324 / S. Corcoran. – Oxf.: Clarendon Press, 1996. – 406 p.
- Crook J. A. Consilium principis. Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian / J. A. Crook. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 1955. – 198 p.
- Cunliffe B. Rome et son Empire / B. Cunliffe. – Paris: Armand Colin, 1978. – 317 p.
- Dahlheim W. Geschichte der Römischen Kaiserzeit / W. Dahlheim. – München, 1984. – 257 S.
- Degrassi A. I fasti consolari dell'impero Romano dal 30 a. C. al 613 d. C. / A. Degrassi. – Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1952. – 286 p.
- Demandt A. Die Spätantike: Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr. / A. Demandt. – München: Beck, 1989. – XVIII, 612 S.
- Demandt A. Antike Staatsformen: Eine vergleichende Verfassungsgeschichte der Alten Welt / A. Demandt. – Berlin: Akademie Verlag, 1995. – 672 S.
- Dessau H. Geschichte der Römischen Kaiserzeit: Bde. 1–2. / H. Dessau. – Berlin: Weidmann, 1924–1930. – 1429 S.
- Dietz K.-H. Senatus contra principem. Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax / K.-H. Dietz. – München: Beck, 1980. – XXV, 421 S.
- Dmitriev S. City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor / S. Dmitriev. – Oxf.: Oxf. Univ. Press, 2005. – 428 p.
- Dobo A. Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus: Die provinzielle Verwaltung / A. Dobo. – Amsterdam, 1968. – 201 S.
- Von Domaszewski A. Die Rangordnung des römischen Heeres / A. von Domaszewski. – Bonn, 1908. – V, 275 S.
- Von Domaszewski A. Geschichte der römischen Kaiser. 2. Bd / A. von Domaszewski. – Leipzig, 1909. – 328 S.

- Doyle M. W. *Empires* / M. W. Doyle. – Ithaca; London: Cornell, 1986. – 407 p.
- Drinkwater J. F. *Roman Gaul: The three provinces, 58 B. C.–A. D. 260* / J. F. Drinkwater. – Ithaca (N. Y.): Cornell Univ. Press, 1983. – X, 256 p.
- Duff A. M. *Freedmen in the early Roman Empire* / A. M. Duff. – Oxf.: Clarendon Press, 1928. – XII, 252 p.
- Eck W. *Die Staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit* / W. Eck. – München: Beck, 1979. – 326 S.
- Eck W. *Der Kaiser, die Führungsschichten und die Administration des Reiches (von Vespasianus bis zum Ende der Antoninischen Dynastie)* / W. Eck // *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. Ausgewählte und erweiterte Beiträge. Bd. 2.* – Basel, 1998. – S. 3–106.
- Eck W. *Emperor, Senate and Magistrates* / W. Eck // *Cambridge Ancient History. Vol. XI.* – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2000. – P. 214–237.
- Eck W. *The Growth of administrative Posts* / W. Eck // *Cambridge Ancient History. 2nd ed. Vol. XI: The High Empire, A.D. 70–192* / Ed. by A. Bowman, P. Garnsey. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2008. – P. 238–265.
- Eck W. *Provincial Administration and Finance* / W. Eck // *Cambridge Ancient History. 2nd ed. Vol. XI: The High Empire, A.D. 70–192* / Ed. by A. Bowman, P. Garnsey. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2008. – P. 266–292.
- Eck W. *Augustus' administrative Reformen: Pragmatismus oder systematisches Planen?* / W. Eck // *The Administrative Reforms of Augustus: Pragmatism or Systematic Planning* / hg. J. Edmondson. – Edinburgh, 2010. – P. 229–249.
- Eck W. *Herrschaft durch Administration? Die Veränderung in der administrativen Organisation des Imperium Romanum unter Augustus* / W. Eck // *Des Reformes Augusteennes. Études réunies par Yann Riviere. École Française de Rome, 2013.* – P. 151–169.
- Eck W. *Die Amtsträger: Instrumente in den Händen des Princeps und Begrenzung der Autokratie. Traditioneller Cursus und kaiserliche Ernennung* / W. Eck // *Il princeps romano: autocrate o magistrato? Fattori giuridici e fattori sociali del potere imperiale da Augusto a Commodo*, hg. J.-L. Ferrary, J. Scheid. – Pavia, 2015. – P. 613–640.
- Eck W. *Der Senat und der Herrscherkult* / W. Eck // *Kaiserkult in den Provinzen des Römischen Reiches – Organisation, Kommunikation und Repräsentation. Akten der Tagung in Zürich 25.–27. 09. 2014* /Hg. von A. Kolb, M. Vitale. – Berlin, 2016. – S. 37–56.
- Eck W. *Rom – Megalopolis und Zentrum der Reichsadministration* / W. Eck // *Die Verwaltung der Stadt Rom in der Hohen Kaiserzeit. Formen der Kommunikation, Interaktion und Vernetzung* / Hg. von K. Wojciech, P. Eich. – Leiden, 2018. – S. 21–36.
- Edmondson J. *Cities and Urban Life in the Western Provinces of the Roman Empire 30 BCE–250 CE* / J. Edmondson // *A Companion to the Roman Empire* / Ed. by D. S. Potter. *Blackwell Companions to the Ancient World*, 2006. – P. 250–280.
- Enslin W. *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden* / W. Enslin. – München, 1943. – 134 S.
- Fears J. R. *Princeps a diis electus. The Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome* / J. R. Fears. – Rom, 1977. – XXIII, 351 p.
- Fears J. R. *The Cult of Jupiter and Roman Ideology* / J. R. Fears // *AuNdRW. 2. Prinzipat. Bd. 17, 1.* – Berlin; N.-Y., 1981. – P. 3–141.
- Ferrero G., Barbagallo C. *Das alte Rom* / G. Ferrero, C. Barbagallo. – Stuttgart, 1927. – 875 S.
- Fischer H. *Zu Problemen von Stadt und Stadtentwicklung im Römischen Reich während des 3. Jahrhunderts* / H. Fischer // *Gesellschaft und Wirtschaft des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert* / Hrsg. von K.-P. Johne. – Berlin, 1993. – S. 135–185.
- Fitz J. *Die Vereinigung der Donauprovinzen in der Mitte des 3. Jahrhunderts* / J. Fitz // *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland.* – Köln; Graz, 1967. – S. 113–121.

- Fitz J. Das Jahrhundert der Pannonier (193–284) / J. Fitz. – Budapest, 1982. – 86 S.
- Von Fritz K. Schriften zur griechischen und römischen Verfassungsgeschichte und Verfassungstheorie / K. von Fritz. – Berlin; N.-Y., 1976. – 622 S.
- Fuhrmann M. Rom in der Spätantike: Porträt einer Epoche / M. Fuhrmann. – München; Zürich: Artemis and Winkler, 1994. – 461 S.
- Gage J. De Caesar a Auguste. Ou est le probleme des origines du principat? / J. Gage // *Revue historique*. – 1936. – T. 177. – P. 279–342.
- Garnsey P. Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire / P. Garnsey. – N.-Y., 1970. – 320 p.
- Gesche H. Die Divinisierung der römischen Kaiser in ihrer Funktion als Herrschaftslegitimation / H. Gesche // *Chiron*. – Bd. 8 (1978). – S. 377–390.
- Goodman P. J. The Roman city and its periphery: from Rome to Gaul / Goodman P. J. – London: Routledge, 2007. – 309 p.
- Gradel I. Emperor Worship and Roman Religion / I. Gradel. – Oxf.: Oxf. Univ. Press, 2002. – 398 p.
- Grant M. The Climax of Rome: The final achievements of the Ancient world A. D. 161–337 / M. Grant. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1968. – XVIII, 299 p.
- Gruen E. S. The Last Generation of the Roman Republic / E. S. Gruen. – Berkeley; Los Angeles: Univ. of California Press, 1974. – 596 p.
- Hahn L. Das Kaisertum / L. Hahn. – Leipzig, 1913. – 114 S.
- Hänsch R. Die Herausbildung von Stäben und Archiven bei zentralen Reichskanzleien einer verschleierten Monarchie: Das Beispiel des Imperium Romanum / R. Hänsch // *Die Verwaltung der Stadt Rom in der Hohen Kaiserzeit. Formen der Kommunikation, Interaktion und Vernetzung* / Hg. von K. Wojciech, P. Eich. – Leiden, 2018. – S. 287–306.
- Hammond M. The City in the Ancient World / M. Hammond. – Cambr. (Mass.): Harvard Univ. Press, 1972. – 617 p.
- Hammond M. The Composition of the Senate, A. D. 68–235 / M. Hammond // *JRS*. – Vol. 47 (1957). – P. 74–81.
- Hartmann F. Herrscherwechsel und Reichskrise: Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (III. Jh. n. Chr.) / F. Hartmann. – Frankfurt a. M.; Bern: H. Lang, 1982. – 246 S.
- Hasebroek J. Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus / J. Hasebroek. – Heidelberg, 1921. – 201 S.
- Heichelheim F. M. History of the Roman people / F. M. Heichelheim, C. Yeo. – New Jersey, 1962. – 480 p.
- Heinen H. Trier und das Trevererland in römischer Zeit / H. Heinen. – Trier: Spee-Verlag, 1985. – 468 S.
- Herrschaftsstrukturen und Herrschaftspraxis: Konzepte, Prinzipien und Strategien der Administration im römischen Kaiserreich / hrsg. von A. Kolb. – Berlin: Akademie Verlag, 2006. – 380 S.
- Hertzberg G. F. Geschichte des römischen Kaiserreiches / G. F. Hertzberg. – Berlin, 1880. – 892 S.
- Hirschfeld O. Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian / O. Hirschfeld. – Berlin, 1905. – 514 S.
- Herzog E. Geschichte und System der römischen Staatsverfassung / E. Herzog. – Leipzig, 1884. Bd. 1. – 788 S.
- Homo L. Essai sur le regne de l'empereur Aurelien (270–275) / L. Homo. – Paris, 1904. – 390 p.
- Homo L. L'Empereur Gallien et la Crise de l'Empire Romaine au IIIe Siecle / L. Homo // *Revue Historique*. – CXIII (May – August 1913). – P. 1–22, 225–267.
- Homo L. Les institutions politiques romaines / L. Homo. – Paris, 1927. – XVI, 471 p.

- Howe L. L. *The Praetorian prefect from Commodus to Diocletian (A. D. 180–305)* / L. L. Howe. – Chicago; Illinois: The University of Chicago press, 1942. – XIII, 141 p.
- Höhn K. *Augustus* / K. Höhn. – Wien: Siedel, 1938. – 304 S.
- Johne K.-P. *Kaiser, Senat und Ritterstand* / K.-P. Johne // *Gesellschaft und Wirtschaft des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert* / Hrsg. von K.-P. Johne. – Berlin: Akademie Verlag, 1993. – S. 187–244.
- Jones A. H. M. *Augustus* / A. H. M. Jones. – London: Chatto & Windus, 1970. – 196 p.
- Jones A. H. M. *Cities of the Eastern Roman Provinces* / A. H. M. Jones. – Oxf.: Clarendon press, 1971. – 595 p.
- Jones A. H. M. *Studies in roman government and law* / A. H. M. Jones. – Oxf.: Basil Blackwell, 1960. – 243 p.
- Jones A. H. M. *The Decline of Ancient World* / A. H. M. Jones. – London: Longmans, Green and co, 1966. – VIII, 414 p.
- Jones A. H. M. *The Later Roman Empire. 284–602. A social, economic and administrative survey. Vol. 1* / A. H. M. Jones. – Oxf.: Basil Blackwell, 1973. – 766 p.
- Jones B. W. *The Emperor Domitian* / B. W. Jones. – London: Routledge, 1992. – XI, 292 p.
- Kaminska R. *The Censors' Work in the Administration of building projects in republican Rome* / R. Kaminska // *Zeszyty Prawnicze*. – 2017. – 17. 2. – S. 189–205.
- Kienast D. *Der augusteische Prinzipat als Rechtsordnung* / D. Kienast // *Zeitschrift für Rechtsgeschichte (romanistische Abteilung)*. – Bd. 101 (1984). – S. 115–141.
- Kienast D. *Augustus: Prinzeps und Monarch* / D. Kienast. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. – 608 S.
- Kienast D. *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie* / D. Kienast. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990. – 376 S.
- King A. *Roman Gaul and Germany* / A. King. – Berkeley etc.: Univ. of California press, 1990. – 240 p.
- Kolb A. *Die curae in Rom – Aufgaben, Kommunikation, Vernetzung innerhalb der Stadtverwaltung und das Beispiel des Adrastus, procurator columnae Divi Marci* / A. Kolb // *Die Verwaltung der Stadt Rom in der Hohen Kaiserzeit. Formen der Kommunikation, Interaktion und Vernetzung* / K. Wojciech, P. Eich (Hg.). – Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2018. – S. 197–221.
- Kolb F. *Der Aufstand der Provinz Africa Proconsularis im Jahr 238 n. Chr.* / F. Kolb // *Historia*. – Bd. 26 (1977). – S. 440–478.
- Kolb F. *Diocletian und die Erste Tetrarchie: Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?* / F. Kolb. – Berlin; N.-Y.: De Gruyter, 1987. – 205 S.
- Kolb F. *Rom. Die Geschichte der Stadt in der Antike* / F. Kolb. – München: G.H. Beck Verlag, 1995. – 783 S.
- Kondratieff E. *The Urban Praetor's Tribunal in the Roman Republic* / E. Kondratieff // *Spaces of Justice in the Roman World, Columbia Studies in the Classical Tradition 35* / F. de Angelis ed. – Leiden, 2010. – P. 89–126.
- Kornemann E. *Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum* / E. Kornemann. – Leipzig; Berlin: Teubner, 1930. – 209 S.
- Kuhoff W. *Herrschartum und Reichskrise. Die Regierungszeit der römischen Kaiser Valerianus und Gallienus (253–268 n. Chr.)* / W. Kuhoff. – Bochum, 1979. – 92 S.
- Kuhoff W. *Felicio Augusto melior Traiano: Aspekte der Selbstdarstellung der römischen Kaiser während der Prinzipatszeit* / W. Kuhoff. – Frankfurt a. M. etc., 1993. – 373 S.
- Lacey W. K. *Augustus and the Principate: The evolution of the System* / W. K. Lacey. – Leeds: Francis Cairns Ltd, 1996. – 255 p.
- Lambrechts P. *La Composition du Senat romain de Septime Severe a Diocletien (193–284)* / P. Lambrechts. – Budapest, 1937. – 130 p.

- Lecrivain Ch. *Le Senat romain depuis Diocletien a Rome et a Constantinople* / Ch. Lecrivain. – Paris, 1888. – 237 p.
- Lendon J. E. *Empire of Honour: The Art of Government in the Roman World* / J. E. Lendon. – Oxf.: Clarendon press, 1997. – 326 p.
- Levi M. A. *L'impero romano dalla battaglia di Azio alla morte di Theodosio I.* / M. A. Levi. – Torino, 1973. – 675 p.
- Levi M. A. *Political Power in the Ancient World* / M. A. Levi / transl. by J. Costello. – N.-Y.: New American Library, 1965. – 194 p.
- Levick B. *Tiberius the Politician* / B. Levick. – London: Thames & Hudson, 1976. – 328 p.
- Levick B. *Claudius* / B. Levick. – New Haven; London: Yale Univ. Press, 1990. – XVI, 256 p.
- Levick B. *Vespasian* / B. Levick. – London: Routledge Press, 1999. – XXIII, 310 p.
- Levick B. *The government of the Roman empire: A sourcebook* / B. Levick. – London; Sydney: Croom Helm, 1935. – XXV, 260 p.
- Liebenam W. *Forschungen zur Verwaltungsgeschichte: I. Bd. Legaten in den römischen Provinzen* / W. Liebenahm. – Leipzig, 1888. – 482 S.
- Liebeschütz J. H. G. W. *From Diocletian to the Arab Conquest: Change in the Late Roman Empire* / J. Y. G. W. Liebenschütz. – Great Yormonth Norfolk, 1990. – 474 p.
- Lintott A. *The Constitution of the Roman Republic* / A. Lintott. – Oxf.: Clarendon Press, 1999. – 302 p.
- Lippold A. *Kaiser Claudius II (Gothicus). Vorfahr Konstantins des Großen und römische Senat* / A. Lippold // *Klio*. – Bd. 74 (1992). – S. 380–394.
- MacCormack S. *Change and Continuity in Late Antiquity: the Ceremony of Adventus* / S. MacCormack // *Historia* (Wiesbaden). – Bd. 21 (1972). – P. 721–752.
- McLynn F. *Marcus Aurelius: a life* / F. McLynn. – Cambr.: Da Capo Press, 2009. – XVII, 684 p.
- MacMullen R. *Corruption and the decline of Rome* / R. MacMullen. – New Haven, 1988. – 319 p.
- MacMullen R. *Changes in the Roman Empire: Essays in the Ordinary* / R. MacMullen. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1990. – 399 p.
- MacMullen R. *Roman government's response to crisis. A. D. 235–337* / R. MacMullen. – New Haven; London: Yale Univ. Press, 1976. – IX, 308 p.
- MacMullen R. *Roman Social Relations, 50 B.C. to A.D. 284* / R. MacMullen. – New Haven, London: Yale Univ. Press, 1974. – 212 p.
- Madvig J. N. *Die Verfassung und Verwaltung des römischen Staates. Bd. 2.* / J. N. Madvig. – Leipzig, 1882. – 805 S.
- Manni E. *L'impero di Gallieno. Contributo alla storia del III secolo* / E. Manni. – Roma: Angelo Signorelli editore, 1949. – 116 p.
- Marquardt K. J. *Römische Staatsverwaltung: Bde. I–II* / K. J. Marquardt. – Leipzig, 1881–1884.
Bd. I. – 1881. – 584 S.
Bd. II. – 1884. – 621 S.
- Marsh F. B. *The Founding of the Roman Empire* / F. B. Marsh. – Austin: University of Texas Press, 1922. – 329 p.
- Marsh F. B. *The Reign of Tiberius* / F. B. Marsh. – Oxf., N.-Y.: Oxf. Univ. Press, 1931. – 335 p.
- Mattingly H. *The Imperial Civil Service of Rome* / H. Mattingly. – Cambr.: Univ. Press, 1910. – 159 p.
- Mazza M. *Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel 3 secolo d. C.* / M. Mazza. – Roma; Bari: Laterza, 1973. – VIII, 714 p.

- Meier Ch. *Res publica amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik* / Ch. Meier. – Wiesbaden: Suhrkamp, 1988. – 332 S.
- Meier Ch. *Caesar* / Ch. Meier. – N.-Y.: Harper Collins, 1995. – 513 p.
- Meyer E. *Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 n. Chr.* / E. Meyer. – Stuttgart, Berlin: Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1922. – 632 S.
- Meyer E. *Kleine Schriften: Bde. 1–2* / E. Meyer. – Halle: Niemeyer, 1910. – 1072 S.
- Meyer E. *Römischer Staat und Staatsgedanke* / E. Meyer. – Zürich; Stuttgart: Artemis Verlag, 1964. – 578 S.
- Millar F. *The Emperor in the Roman World (31 B. C.–A. D. 337)* / F. Millar. – Ithaca; N.-Y.: Cornell Univ. Press, 1977. – XVI, 657 p.
- Millar F. *The Emperor, the Senate and the Provinces* / F. Millar // *JRS*. – Vol. 56 (1966). – P. 156–166.
- Millar F. *The Roman Near East, 31 B. C.–A. D. 337* / F. Millar. – Cambr. (Mass.), London: Harvard Univ. Press, 1993. – 587 p.
- Millar F. *The Roman Republic and the Augustan Revolution* / F. Millar. – Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 2002. – 400 p.
- Mocsy A. *Pannonia and Upper Moesia* / A. Mocsy. – London; Boston, 1974. – XXI, 453 p.
- Mommsen Th. *Römisches Staatsrecht: Bde I–III* / Th. Mommsen. – Leipzig, 1888.
 Bd. I. – XXVI, 708 S.
 Bd. II. – XV, 1171 S.
 Bd. III. – XVIII, 832 S.
- Mommsen Th. *Römisches Strafrecht* / Th. Mommsen. – Leipzig: Verlag von Duncker und Humboldt, 1899. – 1078 S.
- Mommsen Th. *Abriss des römischen Staatsrechts. Neue ungekürzte Ausgabe* / Th. Mommsen. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982. – 303 S.
- Nilsson M. P. *Imperial Rome* / M. P. Nilsson. – N.-Y.; Schocken, 1962. – X, 372 p.
- Oliva P. *Pannonia and the onset of crisis in the Roman empire* / P. Oliva. – Praha, 1962. – 420 p.
- The Oxford history of the classical world* / ed. J. Boardman. – Oxf.; N.-Y., 1987. – 882 p.
- Pareti L. *Storia di Roma e del mondo romano. T. 5: Da Vespasiano a Decio (69–251 d. C.)* / L. Pareti. – Torino, 1960. – 727 p.
- Pareti L. *Storia di Roma e del mondo romano T. 6: Da Decio a Costantino (251–337 d. C.)* / L. Pareti. – Torino, 1961. – 648 p.
- Parker H. M. D. *A History of the Roman World from A. D. 138 to 337* / H. M. D. Parker. – London: Methuen et co. LTD, 1935. – XII, 402 p.
- Petit P. *Histoire generale de l'Empire Romain* / P. Petit. – Paris, 1974. – 800 p.
- Pavis d'Escurac H. *La préfecture de l'annone. Service administratif impérial d'Auguste à Constantin* / H. Pavis d'Escurac. – Rome: École française de Rome, 1976. – 473 p.
- Pflaum H.-G. *Essai sur les procurateurs equestres sous le Haut-Empire* / H.-G. Pflaum. – Paris: A. Maisonneuve, 1950. – 365 p.
- Pflaum H.-G. *Les carrieres procuratoriennes equestres sous le Haut Empire romain: t. 1–3* / H.-G. Pflaum. – Paris: Geuthner, 1960. – 1469 p.
- Pflaum H.-G. *Zur Reform des Kaisers Gallienus* / H.-G. Pflaum // *Historia*. – Bd. 25/1 (1976). – S. 109–117.
- Pina Polo F. *Consuls as curatores pacis deorum* / F. Pina Polo // *Consuls and res publica. Holding high office in the Roman Republic* / Ed. by H. Beck, A. Duplá, M. Jehne, F. Pina Polo. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2011. – P. 97–115.
- Pina Polo F. *The Consul at Rome: the Civil Functions of the Consuls in the Roman Republic* / F. Pina Polo. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 2011. – 390 p.

- Platner S. B. *A Topographical Dictionary of Ancient Rome* / S. B. Platner. – London: Oxf. Univ. Press, 1929. – 609 p.
- Polverini L. *Da Aureliano a Diocleziano* / L. Polverini // *AuNdRW*. 2. Bd. – Berlin; N.-Y., 1975. – P. 1013–1035.
- Potter D. S. *The Roman Empire at bay: A.D. 180–395* / D. S. Potter. – London; N.-Y.: Routledge, 2004. – XXII, 762 p.
- Von Premerstein A. *Vom Werden und Wesen des Prinzipats* / A. von Premerstein. – München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1937. – 290 S.
- Price S. R. F. *Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult* / S. R. F. Price // *JRS*. – Vol. 70. (1980). – P. 28–43.
- Price S. R. F. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor* / S. R. F. Price. – Cambr.: Cambr. Univ. Press, 1984. – 289 p.
- De Regibus L. *La Monarchia militare di Gallieno* / L. de Regibus. – Recco: Nicoloso, 1939. – 127 p.
- Reid J. S. *The municipalities of the Roman Empire* / J. S. Reid. – Cambr.: Univ. Press, 1913. – XV, 548 p.
- Reinhold M. *Usurpation of status and status symbols in the Roman Empire* / M. Reinhold // *Historia*. – 1971. – Bd. 20. – Hf. 6. – P. 275–302.
- Remondon R. *La crise de l'Empire Romain. De Marc Aurele a Anastase* / R. Remondon. – Paris: Presses universitaires de France, 1964. – 363 p.
- Remy B. *Les fastes senatoriaux des provinces romaines d'Anatolie au Haut-Empire (31 av. J.-C.–284 ap. J.-C.): Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie* / B. Remy. – Paris: Ed. Recherche sur les civilisations, 1988. – VI, 428 p.
- Ridley R. T. *History of Rome: a documented analysis*. / R. T. Ridley. – Roma, 1987. – 696 p.
- Robinson O. F. *Ancient Rome. City planning and administration* / O. F. Robinson. – London; N.-Y.: Routledge, 1992. – 236 p.
- Die Römer an Rhein und Donau. Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung der römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im III. und IV. Jahrhundert.* – Berlin: Akademie Verlag, 1975. – 517 S.
- Römischer Kaiserkult* / hrsg. von A. Weosok. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978. – X, 556 S.
- Rostovtzeff M. *The social and economic history of the Roman Empire. Vol. 1* / M. Rostovtzeff. – Oxf.: At the Clarendon press, 1957. – XXI, 541 p.
- Rouge J. *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chretienne* / J. Rouge. – Paris: Libr. Colin, 1969. – 320 p.
- Samitz Chr. *Die Einführung der Dekaproten und Eikosaproten in den Städten Kleinasiens und Griechenlands* / Chr. Samitz // *Chiron*. – 2013. – Bd. 43. – S. 1–61.
- Schiller H., Voigt M. *Die römischen Staats-, Kriegs- und Privataltertümer* / H. Schiller, M. Voigt. – München, 1893. – 478 S.
- Schmall S. *Patrimonium und Fiscus. Studien zur kaiserlichen Domänen und Finanzverwaltung von Augustus bis Mitte des 3. Jahrhunderts n. Chr. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn vorgelegt.* – Bonn: Unversität Bonn, 2011. – 596 S.
- Schulz O. Th. *Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte* / O. Th. Schulz. – Paderborn, 1916. – 94 S.
- Schulz O.Th. *Vom Prinzipat zum Dominat* / O. Th. Schulz. – Paderborn, 1919. – 304 S.
- Scullard H. H. *From the Gracchi to Nero. A history of Rome from 133 B. C. to A. D. 68* / H. H. Scullard. – L.; N. Y., 1982. – 410 p.
- Seeck O. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt: in 6 Bde* / O. Seeck. – Berlin, 1897–1901.
Bd. I. – 1897. – 607 S.

- Bd. II. – 1901. – 456 S.
- Seston W. Diocletien et la tetrarchie. Vol. I / W. Seston. – Paris, 1946. – 398 p.
- Seyfahrt W. Römische Geschichte: Kaiserzeit. Bd. 1 / W. Seyfahrt. – Berlin: Akademie Verlag, 1974. – 329 S.
- Severy B. Augustus and the family at the birth of the Roman Empire / B. Severy. – N.-Y.; London: Routledge, 2003. – XIV, 280 p.
- Sherwin-White A. N. The Roman Citizenship / A. N. Sherwin-White. – Oxf.: Clarendon Press, 1980. – X, 486 p.
- Shotter D. Tiberius Caesar / D. Shotter. – London: Routledge, 2004. – XIII, 109 p.
- Smith R. E. The Army Reforms of Septimius Severus / R. E. Smith // *Historia* (Wiesbaden). – Bd. 21 (1972). – P. 481–499.
- Southern P. The Roman Empire from Severus to Constantine / P. Southern. – London: Routledge, 2001. – XII, 401 p.
- Stahl M. Imperiale Herrschaft und provinzielle Stadt: Strukturprobleme der römischen Reichsorganisation im 1.–3. Jh. der Kaiserzeit / M. Stahl. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1978. – 199 S.
- Starr C. G. The Roman Empire, 27 B. C.–A. D. 476: A study in survival / C. G. Starr. – N.-Y.; Oxf., 1982. – XII, 206 p.
- Stein A. Der römische Ritterstand / A. Stein. – München, 1927. – 564 S.
- Stein A. Die Präefekten von Ägypten in der römischen Kaiserzeit / A. Stein. – Wien, 1950. – 248 S.
- Syme R. Roman Revolution / R. Syme. – Oxf.: Oxf. Univ. Press, 1939. – 568 p.
- Talbert R. J. A. The Senate of Imperial Rome / R. J. A. Talbert. – Princeton (N.-Y.): Princeton Univ. Press, 1984. – XVII, 583 p.
- Tarpin M. «Vicus» et «pagus» dans les inscriptions de l'Europe Occidentale et dans la littérature / M. Tarpin. – Geneve, 1987. – 356 p.
- Taylor L. R. The Divinity of Roman Emperor / L. R. Taylor. – N.-Y.: Scholars Press, 1979. – 296 p.
- Thomasson B. E. Zur Verwaltungsgeschichte der römischen Provinzen Nordafrikas (Proconsularis, Numidia, Mauretania) / B. E. Thomasson // *AuNdRW. Prinzipat. Bd. II. 10. 2.* – Berlin; N.-Y.: Walter de Gruyter, 1982. – S. 3–61.
- Thommen, L. Das Volkstribunat der späten römischen Republik / L. Thommen. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1989. – 287 S.
- Wacher J. The Roman Empire / J. Wacher. – London; Melbourn: J. M. Dent and Sons Ltd., 1987. – 314 p.
- Williams S. Diocletian and the Roman Recovery / S. Williams. – London, 1985. – 264 p.
- Winspear A. D. Augustus and the Reconstruction of Roman Government and Society / A. D. Winspear. – Madison: Univ. of Wisconsin, 1935. – 320 p.
- Wojciech K. Reddere iura foro nec proturbare curules – Der praefectus urbi als Hüter der stadtrömischen Gerichtsordnung / K. Wojciech // *Die Verwaltung der Stadt Rom in der Hohen Kaiserzeit. Formen der Kommunikation, Interaktion und Vernetzung* / Hg. von K. Wojciech, P. Eich. – Leiden, 2018. – S. 95–119.
- Yakobson A. Elections and Electioneering in Rome: A Study in the Political System of the Late Republic / A. Yacobson. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999. – 251 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВДИ

Ammian.

App.

B. C.

de Reb. Hisp.

de Reb. Pun.

de Reb. Syr.

Mith.

AuNdRW

Aurel. Vict.

de Caes.

Epit.

CAH

Cass. Dio

Caes.

B. C.

Gall.

Cic.

de Divin.

de Invent.

de Legg.

de Nat. Deor.

de Off.

de Orat.

de Provid.

de Re Publ.

de Sen.

Epistulae

ad Att.

ad Fam.

ad Q. fr.

Brut.

Cat. M.

fr. Marc.

Oratoria

ad Quir. post red.

de Dom.

de Harusp. Resp.

de Leg. Agr.

de Prov. Cons.

in Cat.

in Pis.

in Vatin.

in Verr.

Phil.

p. Caecin.

p. Cluent.

p. Flacc.

p. Mil.

Вестник древней истории. М.

Ammianus Marcellinus

Appianus

Bella civica

De rebus Hispanae

De rebus Punicae

De rebus Syriacae

Mithridatica

Aufstieg und Niedergang der römischen

Welt / [hrsg. H. Temporini, W. Haase]. –

Berlin; N.Y., 1972–

Aurelius Victor

De Caesaribus

Epitome

Cambridge Ancient History

Cassius Dio Coccejanus

C. Iulius Caesar

Commentarii de bello civili

Commentarii de bello Gallico

M. Tullius Cicero

De Divinatione

De Inventione

De Legibus

De Natura Deorum

De Officiis

De Oratore

De Providentia

De Re Publica

De Senectutae

Epistulae

ad Atticum

ad familiares

ad Quintum fratrem

ad Marcum Brutum

Cato Maior de senectute

ad fratrem Marcum

Oratoria

ad Quirites post reditum

de Domo Sua

de Haruspicum Responsis

de Lege agraria

de Provinciis Consularibus

in L. Catilinam

in L. Pisonem

in P. Vatinium

in C. Verrem

Philippicae in M. Antonium

pro A. Caecina

pro A. Cluentio Habito

pro L. Valerio Flacco

pro T. Annio Milone

p. Muren.
 p. Planc.
 p. Rosc. Am.
 p. Sest.

C. I.
Cod. Theod.
C. I. L.
Dessau
Dig.
D. H.
Dom. Ulp.
 de Of. Proc.
Eutrop.
Fest.
Frontin.
 de Aqu. Rom.
Fronto
 Epist. ad amic.
Gai.
 Inst.
Gell.
 N. A.
Herodian.
Jos.
 Ant. Jud.
 B. J.
JRS
Liv.
Lyd.
 de Mag.
Macr.
 Sat.
Ov.
 Ex Pont.
 Fast.
Plin.
 H. N.
Plin. Iun.
 Ep.
 Panegyric.
Plut.
 Aemil. Paul.
 C. G.
 Caes.
 Cic.
 Camill.
 Cat. Mai.
 Cat. Min.
 Coriol.
 Flamin.
 Luc.
 Marc.

pro L. Murena
 pro Cn. Plancio
 pro Roscio Amerino
 pro P. Sestio
Codex Iustiniani
Codex Theodosianus
Corpus inscriptionum Latinarum
Inscriptiones Latinae selectae /ed. H. Dessau
Iustiniani Digesta
Dionysius Hallicarnassensis
Domitius Ulpianus
 De Officiis Proconsulis
Eutropius
S. Pompeius Festus
S. Iulius Frontinus.
 De aquis urbis Romae
M. Cornelius Fronto
 Epistulae ad amicos
Gaius
 Institutiones
Aulus Gellius
 Noctes Atticae
Herodianus
Flavius Josephus
 Antiquitates Judaicae
 De bello Judaico
The Journal of Roman Studies. L.
Titus Livius
Iohannes Lydus
 De magistratibus populi Romani
Ambrosius Theodosius Macrobius
 Saturnalia
P. Ovidius Naso
 Epistulae ex Ponto
 Fasti
G. Plinius Secundus (Maior)
 Historia Naturalis
G. Plinius Caecilius Secundus (Minor)
 Epistulae
 Panegyricus
Plutarchus Cheronensis
 Aemilius Paulus
 Caius Gracchus
 Caesar
 Cicero
 Camillus
 Cato Maior
 Cato Minor
 Coriolanus
 Flamininus
 Lucullus
 Marcellus

Publ.	Publicola
Q. R.	Quaestiones Romanae
Romul.	Romulus
T. G.	Tiberius Gracchus
Plb.	Polybius
RE	Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
RGDA	Res Gestae Divi Augusti
Sall.	G. Sallustius Crispus
Cat.	Bellum Catilinae
Jug.	Bellum Jugurthinum
Sen.	L. Anneus Seneca
Ep.	Epistulae
SHA	Scriptores Historiae Augustae
v. Ael. Ver.	vita Aelii Veri
v. Alex. Sev.	vita Alexandris Severi
v. Anton. Pii	vita Antonini Pii
v. Aurel.	vita Aureliani
v. Carin.	vitae Cari et Carini et Numeriani
v. Commod.	vita Commodi Antonini
v. Did. Iul.	vita Didii Iuliani
v. Gall. Duo.	vita Gallieni duo
v. Gord.	vita Gordiani tres
v. Hadr.	vita Hadriani
v. Heliogab.	vita Heliogabali Antonini
v. Marc.	vita Marci Aurelii
v. Maxim. et Balb.	vita Maximini et Balbini
v. Pert.	vita Pertinacis
v. Prob.	vita Probi
v. Tacit.	vita Taciti
XXX tyr.	Tyranni triginta
Suet.	C. Suetonius Tranquillus
Cal.	Caligula
Div. Aug.	Divus Augustus
Div. Claud.	Divus Claudius
Div. Iul.	Divus Iulius
Div. Tib.	Divus Tiberius
Div. Tit.	Divus Titus
Div. Vesp.	Divus Vespasianus
Domit.	Domitianus
Galb.	Galba
Tac.	Cornelius Tacitus
Annal.	Annales
Hist.	Historiae
Agr.	De Vita Iulii Agricolae
Val. Max.	Valerius Maximus
Varro	M. Terentius Varro
De Re Rust.	De Re Rustica
L. L.	De Lingua Latina
Vell.	Velleius Patercullus
Zonar.	I. Zonara
Zos.	Zosimus

Портрет римлянина у тозі (голова – від іншої статуї).
Мармур. 1-ша половина I ст. – 2-га половина II ст. н. е.
Верона, Археологічний музей.

Марс. Мармуровий рельєф.
Голова – II ст. н. е. Бюст – XVI ст.
Рим, Національний Римський
музей, Палаццо Альтеме.

Север Александр (222–235 pp.).
Денарій, Рим 231–235 pp./
MARS VLTOR Марс йде направо,
тримає спис та щит.

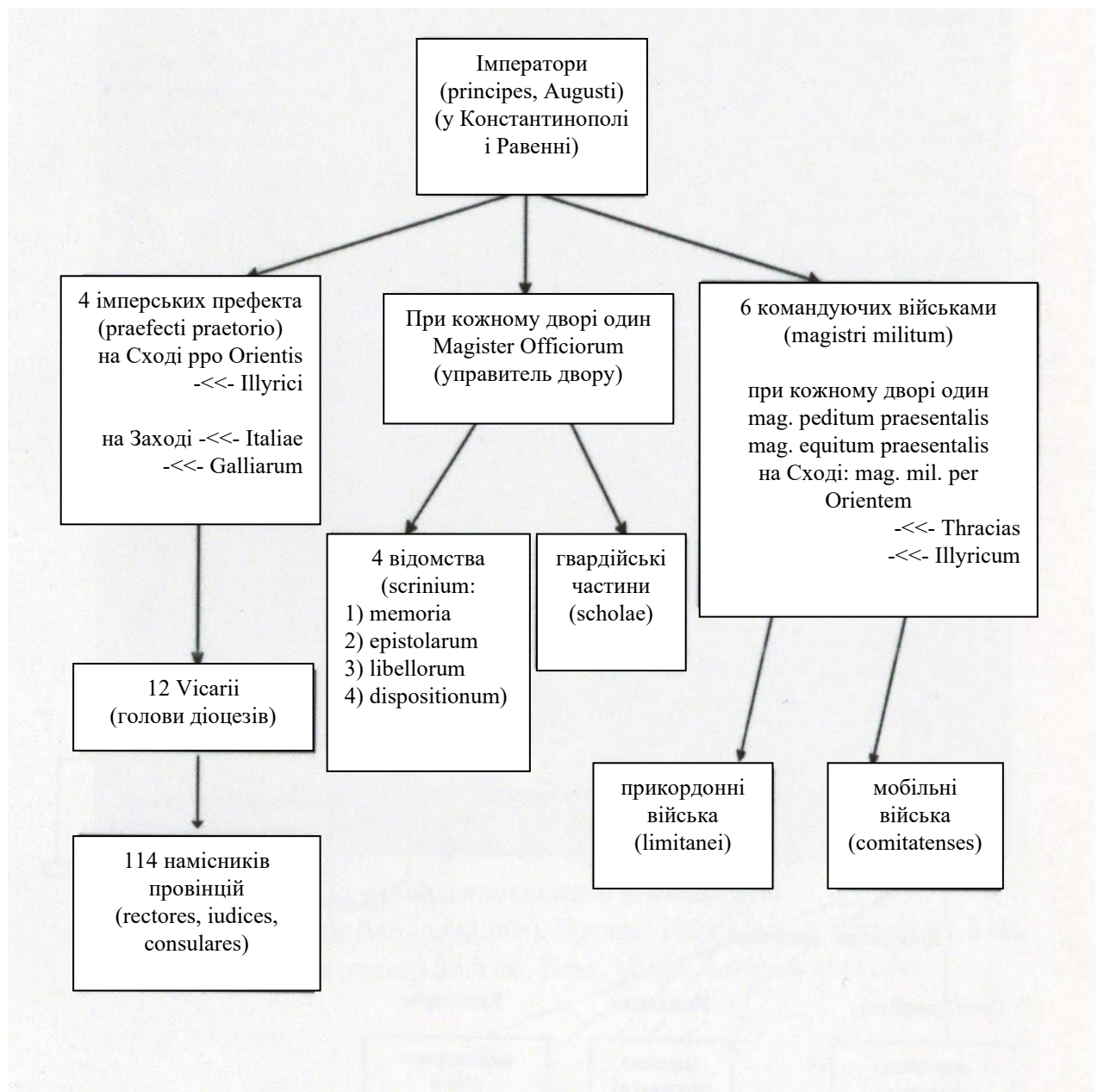
Сцена жертвопринесення. Лунський мармур. II ст. н. е. Висота 1.20 м,
довжина 1.67 м. Флоренція, Галерея Уффіці.

Державний устрій Римської імперії у період Домінату¹

Громадянська адміністрація
(*militia officialium*)

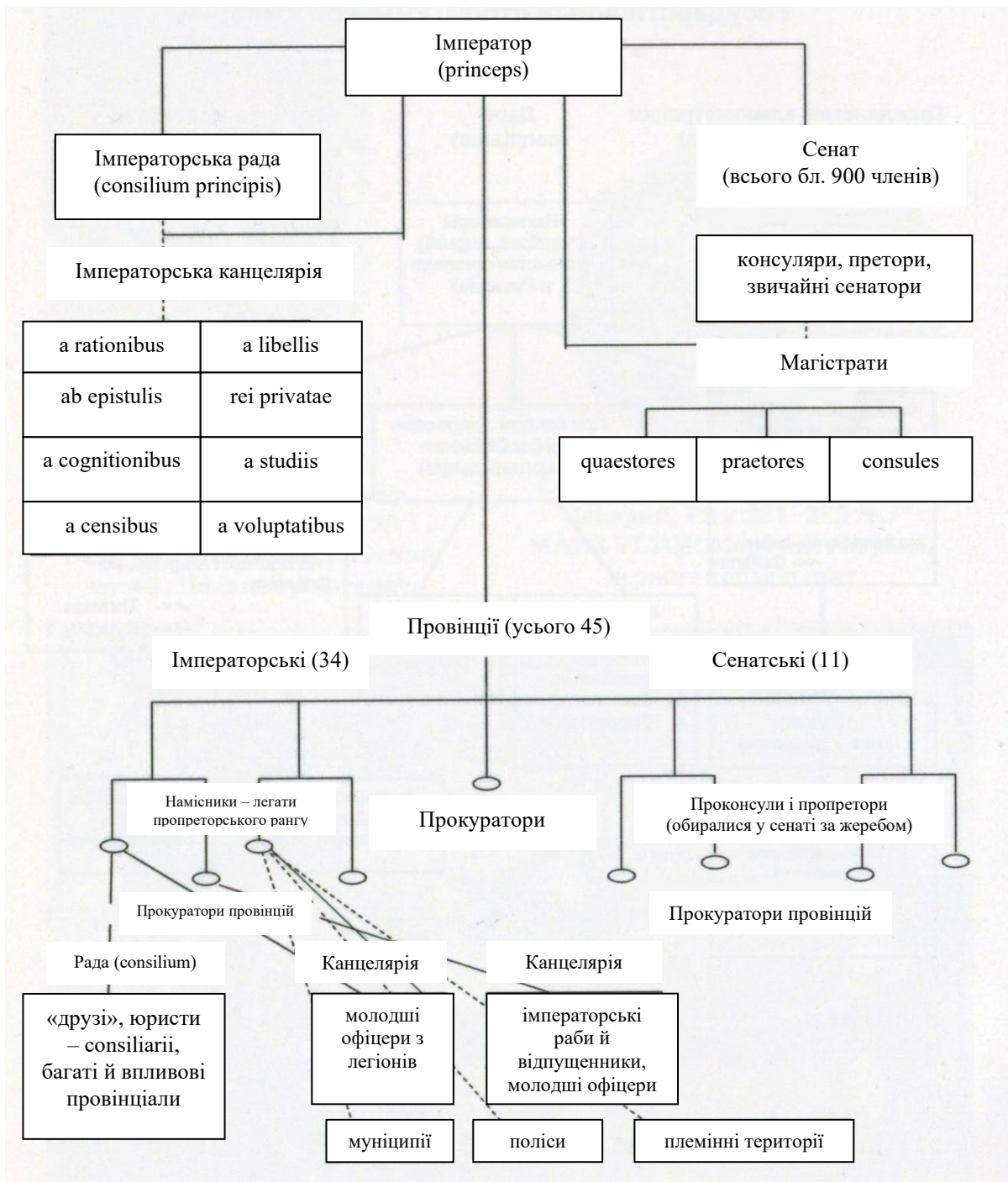
Двір
(*comitatus*)

Військове відомство
(*militia armata*)

¹ Demandt A. Antike Staatsformen. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte der Alten Welt / A. Demandt. – Berlin, 1995. – S. 575.

Державний устрій Римської імперії на початку III ст. н. е.²

² История Древнего Рима / под ред. В. И. Кузицина. – М., 1982. – С. 223.

Постанова сенату про вакханалії
(Senatus Consultum de Bacchanalibus). Бронза. 186 р. до н. е. Висота 27.3 см,
ширина (без рамки) 28.5 см. Вена, Музей історії мистецтв.

Нерон (54–68 pp.) Æ Ас, Рим 65 р., (10.51 г, 27 мм). NERO CAESAR AVG GERM IMP
Увінчана голова Нерона направо/PACE PR VBIQ
PARTA IANVM CLVSIT SC
Храм Януса з решітчастим вікном і зачиненими
дверима.

Максимін I (235–238 pp.) AR Денарій,
Рим 235 р., (3.0 г, 20 мм). IMP
MAXIMINVS PIVS AVG.
Драпірований бюст у лавровому вінку
направо.

Авреліан (270–275 pp.). Антонініан.
Кізик 275 р. (4.06 г, 24 мм). IMP
AVRELIANVS AVG. Бюст в
обладунках і лучовій короні направо.

Антонін Пій (138–161 pp.). AR.
Пам'ятний денарій, відкарбований у
правління Марка Аврелія, Рим 161 р.
(3.7 г, 18 мм). DIVVS ANTONINVS.
Голова Антоніна Пія
направо/CONSECRATIO.
Чотирирична поховальна споруда.

Фаустина Старша (дружина
Антоніна Пія). Ауреус, золото
(7.33 г), після 144 р. н. е. DIVA
FAVSTINA. Драпірований бюст
направо/CONSECRATIO. Павич
стоїть направо.

Фаустина II (147–175 pp.) AR
Денарій, Рим 175–176 pp. (3.3 г,
18 мм). DIVA FAVSTINA PIA.
Драпірований бюст
направо/CONSECRATIO. Павич
стоїть направо.